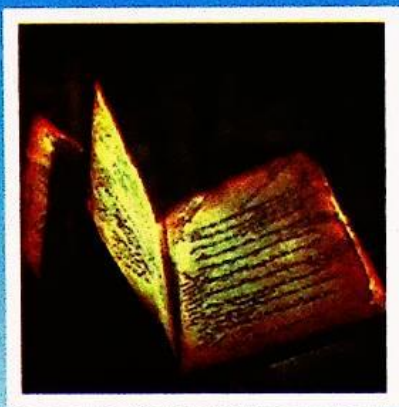

Мўмин
Ҳошимхонов

МАШРАБИ МУЪТАБАР ЎЗУМ

Мўмин ҲОШИМХОНОВ

МАШРАБИ МУЎТАБАР ЎЗУМ

**(БОБОРАҲИМ МАШРАБНИНГ МАТНИЙ ПОРТРЕТИ:
МАЖЗУБ СУҒИЙ, ҚАЛАНДАР ВА ШОИР)**

(МОНОГРАФИЯ)

Учинчи нашр

**«NOSHIRLIK YOG'DUSI»
ТОШКЕНТ – 2020**

УЎК: 821.512.133-3

КБК: 84(5Ў)7

Х 71

Ҳошимхонов, Мўмин

Машраби мўътабар ўзум [Матн] / М.Ҳошимхонов. — Тошкент:
“Noshirlik yog‘dusi” нашриёти, 2020. — 400 б.

КБК: 84(5Ў)7

Монография А.Қодирий номли Жиззах Давлат педагогика институтининг 2019 йил 29 августдаги илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Ўзбек шеърлятида халқчил ижоди билан ёрқин из қолдирган, ижтимоий-маънавий мероси авлодлар томонидан эъзозланиб, ўрганиб келинаётган Бобораҳим Машраб ижоди маҳсулини оммага етказишда маънавий кўмак бериб ҳомийлик қилгани учун муаллиф, Самарқанд вилояти ҳокими Эркинжон Оқбўтаевич Турдимовга чуқур миннатдорчилик изҳор этади.

Масъул муҳаррир:

Сирожиддинов Ш.

филология фанлари доктори, профессор.

Такризчилар:

Тўраев Б. — *фалсафа фанлари доктори, профессор.*

Назаров Қ. — *фалсафа фанлари доктори, профессор.*

ISBN 978-9943-5253-8-2

© Мўмин Ҳошимхонов, 2020 й.

© “Noshirlik yog‘dusi” нашриёти, 2020 й.

СЎЗ БОШИ

Халқимизнинг яратувчанлик даҳоси билан бунёд этилган ноёб меросни ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, халқаро миқёсда динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни йўлга қўйиш, бугунги мураккаб даврда ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдек эзгу мақсадларни кўзда тутати¹.

Буюк аллома ва мутафаккир шоир Бобораҳим Машрабдан бой маънавий мерос қолди. XVII-XVIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий-маънавий, диний-тасаввуфий адабиётида ўчмас из қолдирган буюк оташзабон шоир Бобораҳим Машраб 1653 йил Наманганда туғилган ва 1711 йил Балхда қатл этилган. Машраб номи XVII-XIX асрларда тузилган тазкира ва тасаввуфий йўналишдаги асарларда, бинобарин, Мухаммад Бадиъ Малехонинг “Музаккир-ул-асҳоб” (Дўстлар ёдномаси) асарида зикр этилган. Мутафаккир шоир қолдирган адабий мерос хусусида аниқ маълумот берувчи манба кам. Бироқ, “Девони Машраб”, “Девонаи Машраб”, “Эшони Машраб”, “Ҳазрати шоҳ Машраб” номлари билан халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида тарқалган қиссаларда шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчилликда баён этилган, мутафаккир асарларидан намуналар келтирилган.

1895 йилда Н.И.Веселовский Петербургда “Восточные

¹ Шавкат Мирзиёев. Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш-халқимизнинг маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Халқ сўзи, 2017, 4 август.

заметки”², 1910 йилда Н.С.Ликошин Тошкентда “Дивана-и Машраб”³, 1923 йил В.А.Вяткин Тошкентда “Ферганский мистик Дивана-и Машраб”⁴ номи билан китоблар чоп эттирганлар.

1992 йил Тошкентда “Издательско-полиграфическое объединение имени Гафура Гуляма” нашриётида “Дивана-и Машраб” Т., рус тилида, (тиражи: 1000. 15,4 б.т.)⁵ («С.тюркского теревел и снабдил примечания Н.С.Ликошин»⁶) ва 1994 йилда тадқиқ қилувчи, эски ўзбек ёзуvidан нашрга тайёрловчи, лугат ва изохларни тузувчи ҳожи Исматуллох Абдуллох томонидан “Мабдаи нур”⁶ Т., (тиражи 5000. 23,4 б.т.) асари китобхонларга тақдим этилди.

1992 йилда халқ китоблари туркумида “Қиссаи Машраб”, (“Ёзувчи”, Т., 1992) 2011 йил яна Тошкентда “Қиссаи шоҳ Машраб” Т., (Наврўз нашриёти), 2015 йилда тадқиқотчи олим Абдусаттор Жуманазар “Машраб”⁷ муаммо ва ечимлар тадқиқот-рисоласи нашр этилди.

Адабиётшунос олим Ҳамиджон Ҳомидий ташаббуси билан “Олими нуктадон ўзум” 2006 йил Тошкентда, наманганлик адабиётшунос Абдулла Жаббор томонидан “Исмингиз нима, шоҳ Машраб?” (Наманган, 2006), 1993 йил Франциянинг Париж шаҳрида “Машраб” шеърлари (сўфийларнинг латифалари) “Эдишене галлимарт” (Париж, 1993) нашриётидан Ҳамид Исмоилов таржимасида “Девон” нашр этилди, Германияда тадқиқотчи М. Тожихўжаевнинг шоҳидлик беришича, Германияда “Бобораҳим Машраб шахсининг Оврупача эътирофи”

² Н.И.Веселовский. Восточные заметки. Санкт-Петербург. 1895.

³ Н.С.Ликошин. Дивана-и Машраб. Т., журнал “Средняя Азия”, 1910.

⁴ В.А.Вяткин. Ферганский мистик Дивана-и Машраб. Т., 1923.

⁵ Н.С.Ликошин. Дивана-и Машраб. Т., 1992.

⁶ Эски ўзбек ёзуvidан нашрга тайёрловчи, лугат ва изохларни тузувчи ҳожи Исматуллох Абдуллох. Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур. Т., 1994.

⁷ Абдусаттор Жуманазар. “Машраб” муаммо ва ечимлар. Т., Akademnashr, 2015.

шоир сараланган шеърлари бир неча баёзларда чоп этилган.

Ҳерман Вамбери, М.Хартман, Дитрел ден Рен, А.Д.Шмидт, А.П.Хорошхин, Н.А.Пантусов, Л.Миронова, С.Улудог, У.Е.Остроумов каби Европа олимлари мутафаккир Машраб ижодининг у ёки бу томонларини тадқиқ қилганлар.

Тадқиқотчи олим Мўмин Ҳошимхонов фалсафа тарихи йўналишида илмий иш олиб бориб, беш-олтита йирик тадқиқий асарлар-монографиялар яратди. Бу тадқиқотларни фундаментал асарлар тадқиқи дейилса ўринли бўлади. Чунки, тадқиқотчи олим мазкур йўналишда иш олиб бориб, фалсафа ва адабиёт тарихи фанлари учун мутафаккир меросининг муҳим аҳамияти, мазмун-моҳиятини тадрижий фалсафий нуқтаи назардан изчилликда тадқиқ этиб борган ва ҳали изланишларини давом эттирмоқда.

Тадқиқотчи М.Ҳошимхонов фикрича, Машраб шеърияти ўта халқчил ва оммага яқинлилиги билан ўзига хосдир. Ўрта аср Шарқ фалсафий шеъриятида Низомий Ганжавий, Муслиҳиддин Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Саид Имомиддин Насимий, Мирзо Абдулқодир Бедил, Сўфи Оллоҳёр каби улуғ сўз ва ғазал усталари бой маънавий меросидан баҳра олган Бобораҳим Машраб шеърияти, хусусан, ҳазрат Навойдан кейинги мақом ва мартабада турган сўз санъаткоридир.

Шоирнинг илк устози наманганлик мулла Бозор охунд: “Машрабга озор берманглар, у Фарғона-и замин дардини кўтарур” деса, қашқарлик мутасаввиф устози Офоқхожа: “У бизнинг шеримиздир”, – дея таъриф беради.

Мутафаккир шоир Иброҳим Адҳам каби дарвешликни ихтиёр этди. Машраб Боязид Бистомий, шайх Шиблий,

Мансур Ҳаллож, Саид Имомиддин Насимий каби ўлим топти.

Фақат кейинги етмиш йиллик шўролар тузуми даврида “шаккок, даҳрий, исёнкор” деган ғайриилмий фикрларга қурилган ғоявий, даврнинг мафкуравий тайзиқига учраб мутафаккир шоир меросини ўрганиш, таъқиқлаб ташланганлиги боис, мустақилликдан сўнг унинг мероси ва асарларидан яна халқимиз баҳраманд бўлди ҳамда унинг назмий поэтикаси ҳар бир хонадонга кириб бораётганлигини таъкидламоқ зарур.

Бобораҳим Машрабнинг Ёркент, Қашқардан чиқиб 18 йил давомида Яман, Ҳиндистоннинг Деҳли, Кашмир шаҳарларида Дакан, Исфаҳон, Ҳирот, Машҳад, Макка, Мадина, Жидда, Ҳалаб, Шероз, Кобул, Балх, Қундуз, Шибирғон, Андхуй, Мозори шариф, Шом, Рум, Қоҳира, Искандария, Бағдод, Бухоро, Насаф, Самарқанд, Тошкент, Ҳўқанд, Шоҳимардон каби жойларда бўлиб, Қабодиён, Бадахшон, Хўжанд, Туркистон, Якин Шарқнинг қатор ўлкаларини кезганлиги қайд этилган.

Мутафаккир ва файласуф шоир Машраб адабий-бадиий, ижтимоий-ахлоқий фикрларининг мазмун-моҳияти, унинг бани башариятга қолдирган маънавий мероси асрлар ўтса ҳамки, ўз ғоявий, илмий аҳамиятини йўқотмай, нафақат Марказий Осиё халқлари, балки кўплаб хорижий тиллар, хусусан, Европа мамлакатлари, Россия, Германия, Франция, Бельгия, Венгрия, Афғонистон, Хитойнинг Шинжон Уйғур автоном республикалари тасарруфидаги Қашқар, Ёркент, Қумул, Урумчи, Или, Хўтан, Фулжа, Ордабели, Оқсу шаҳарларининг кенг оммаси орасида маълум ва машҳур бўлиб бормоқда.

Тадқиқотчи Мўмин Ҳошимхонов ушбу тадқиқотини кенг кўламда олиб бориб, Машрабнинг ҳаёти ва ижодини

у яшаган Марказий Осиёда маънавий муҳит ва унинг асосий хусусиятлари, бобида ёритиб;

– XVII–XVIII асрлар Марказий Осиёда маънавий муҳит ва унинг асосий хусусиятлари;

– Машраб феномени: шоир, валий ёхуд девона?

– шоҳ қаландар Машраб ва унинг бошчилигидаги қаландария ҳаракатининг ғоя ва интилишлари;

– шоир Машраб поэтикаси ва унинг матний тадқиқи.

Машраб яшаган муҳитнинг унга таъсир этган омиллар доирасини ўрганган.

Мутафаккир шоир феноменини очиб, шоир, валий, девона Машрабнинг мажзублиги, мажзуб сўфийлар ижодини таҳлил этган.

Шоҳ қаландар Машраб ва унинг бошчилигидаги қаландария ҳаракатининг ғоя ва интилишларини, уларнинг жамиятда тутган ўрнини ёритиб берган.

Шоир Машраб поэтикаси ва унинг матний тадқиқи бобида Машрабнинг адабий мероси, унинг шеърояти, “Мабдаи нур”, “Кимё” асарлари талқинини берган.

Машраб ижодига ҳуруфийлик, Насимий таъсири, Мансур Ҳаллож, Офоқхожа, Бозор охунд ва мутасаввифлар таъсирини ёритган.

Мазкур асар машрабшуносликни ўрганишда кенг жамоатчилик ва илм талабида бўлган ҳар бир зиёли инсон учун муҳим ва зарурийлигини таъкид этамиз.

Бахтиёр ТЎРАЕВ,
фалсафа фанлари доктори, профессор

І БОБ. XVII–XVIII АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МАЪНАВИЙ МУҲИТ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

1.1. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲУДУДИДА МИСТИЦИЗМ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ТАСАВВУФ

Адабиётшунос Шуҳрат Сирожиддинов Марказий Осиё ҳудуди қадимий цивилизациялар чорраҳасида жойлашгани ва бу ўлкада Қадимги Ҳинд, Эрон, Ироқ ва Хитой халқлари фалсафий қарашларининг умумийлашуви, уйғунлашуви учун замин ҳозирланганлигини, бунинг натижасида бу маконга ислом кириб келмасдан илгарироқ маҳаллий аҳоли қатламлари орасида мистик-илоҳиёт илми куртак ёзганлигига, монийлар ва зардуштийлар билан бирга калом фалсафаси тармоқ ёя бошлаганлигини қайд этган: IX–X асрларда Самарқандда немис олими Абу Мансур Мотуридий тадқиқотчиси Ульрих Рудольф фикрича: Мовароуннаҳрда ислом ягона ва мутлоқ ҳукмрон мафкурага айланган бир даврда ҳам аҳоли ўртасида исломгача бўлган мистик қарашлар кучли бўлган⁸.

Адабиётшунос олимнинг фикрича, ислом фалсафаси шаклланишида юнон файласуфларининг асарлари таъсири бўлганлиги, шунингдек, маҳаллий мистик-илоҳиёт ғояларининг муайян ўрни борлигини кузатиш мумкин. Ҳеч шубҳасиз ўзбек мумтоз адабиёти таҳлил қилинар экан, бадийятнинг мураккаб қобиқларига ўралган фалсафий ғоялар, онг ва борлиқ муаммосининг ўзига хос ечимлари, олам ва одам муносабатлари мавзу-

⁸ Шуҳрат Сирожиддинов. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. “Янги аср авлоди”, Т., 2001, 3-бет.

си ўзбек халқининг генезиси бутун Шарқ фалсафасидан озиқланганлигини қайд этган⁹.

Мунаққиднинг фикрича, вужуд муаммоси ислом фалсафасининг илк шаклланиш давридан қийнаб келаётган метафизик муаммо эди. Ислом фалсафасининг вакиллари ал-Киндий, Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушд фаолиятида “Вужуд” муаммоси, “мавжуд”ларнинг, яъни реал нарсалар ички қонуниятларининг бир қисми сифатида қаралган. Илк марта “мавжуд”дан “вужуд”га ўтиш испаниялик Ибн ал-Арабий (в. 1241) концепциясида мустаҳкамланди. Бунга шубҳасиз Ибн Сино таълимоти қўл келган бўлиши мумкинлигини, айти шу мулоҳаза “Ваҳдат ул-вужуд” (ягона борлиқ) концепциясининг яратилишига туртки бўлганлигини, бу гоё ривожлантирилиб таълимот даражасига кўтарилганлигини Ш. Сирожиддинов¹⁰ тадқиқ қилган. Ушбу бўғин намояндалари машшойиун (Ғарбда перипатетик) файласуфлар деб аталган. Улар юнон файласуфларидан ажралиб туриш учун “ал-фалсафа аҳли” деб аталдилар. Ислом Яқин Шарқ, Хуросон, Мовароуннаҳрга (Марказий Осиё назарда тутилмоқда) кириб келгандан сўнг ерли, маҳаллий аҳоли онгида мистик тафаккур учқунлари IX-X асрларга келиб шиддат билан ривожланган. Ироқнинг Басра, Шом ўлкасининг Дамашқ ва Ҳалаб, Хуросонда Нишопур ва Балх, Мовароуннаҳрда Термиз ва Самарқанд каби қадимий цивилизация бешикларида мистик таълимот марказлари вужудга келишига шароит яратди.

Ироқ ва Шом мистика марказлари тасаввуф марказлари сифатида машҳур бўлдилар. Нишопур ва Балх мактаблари маломатийлик маркази сифатида танилди¹¹.

⁹ Ўша манба, ўша жой.

¹⁰ Ўша манба, 158-б.

¹¹ Ўша манба, 4-б.

Адабиётшунос Ш.Сирожиддиновнинг “Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари” асарини таҳлил этар эканмиз, олимнинг биз тадқиқ этаётган Марказий Осиё, хусусан Мовароуннаҳр ҳудудида мистик маърифат масалалари тасаввуф ривожига билан боғлиқ босқичда янада ёрқинроқ жилоланганлигини, Аллоҳ борлиги, борлиқ тузилиши, Аллоҳ ва инсон ўртасидаги муносабатлар тизими ҳақидаги билимлар икки йўл орқали эгалланиши, дастлабкиси “Жазба”, иккинчиси “Сулук” деб аталганлигини истисносиз қайд эта олганлигига гувоҳ бўла оламиз.

Олимнинг эътирофига, жазба йўналиши ўз инон-ихтиёрини қўлдан берган ошиқлик қисмати эканлиги, инсон ўз ҳошия-истаги билан бу йўлга кира олмаслиги, комил этишган пир орқали муруқабга йўли билан Аллоҳ жазбасига нишон бўлиши мумкинлиги, кейинги ҳолатни бошдан кечириб, мажзублик ҳолатига ўтиб, Аллоҳ ишқига мубтало бўлгач, инон-ихтиёрини унгагина бериб, фонийдунё ишларидан бепарво ҳолга тушишини, Аллоҳ нури жамолига этишгач, ўз маърифатини оширишга жиддий ҳаракат этиши, камолот касб этиши, пирга муридлик ва янада илмини ошириб руҳоний камолот босқичига эришиб, ибодат ва шариатни тарк этиб, тасаввуфда жазба йўналишида машҳур буюк шахслар Мансур Ҳаллоҷ ва машҳур сўфий Боязид Бистомий ва мажзуб Бобораҳим Машраб мақомига эришадилар.

Ислом тарихида зоҳир-ботин зиддиятининг бу давр, қолаверса барча даврларга тааллуқли бўлган муҳим ҳодисаси-мансур Ҳаллоҷнинг қатл қилинишидир. Фикрлари ўзининг бошига бало бўлган Ҳаллоҷ, “анал ҳақ” сўзи учун Довуд Зоҳирий томонидан кофир дея фатво чиқарилиб, саккиз йил қамоқ жазоси берилган. Сўнг Абу Умар Язид ва Абул Ҳусайн ибн Ашнонийнинг қатл

ҳақидаги фатволарига биноан халифа ҳам ўлим ҳукмини имзолаган ва (ҳ.309м.921 й.) қўл-оёқ ва боши кесилиб, ўлдирилган ҳамда ўтда ёқилган. Сўфийлар мубтало бўлган бундай воқеалар, аҳли тасаввуфни тасаввуф Исломига зид эмаслигини акс эттирувчи ва фақатгина сўфийлар эмас, балки бошқа мусулмонлар ҳам тушунадиган тарзда жиддий илмий асарлар ёзишга ундади. Бундай асарларнинг энг машҳурлари-Абу Наср Саррож (378ҳ.-988м. й.в.э.)нинг “Лумъа фит тасаввуф”, Абу Толиб Маккий (386ҳ.-996м. й.в.э.)нинг “Қутул қулуб” Абу Бакр Калабозий (390ҳ.-999м. й.в.э.)нинг “Таарруф ли мазҳаби аҳлит-тасаввуф”, Абул Карим Қушайрий (465ҳ.-1072м. й.в.э.)нинг “Рисолаи қушайрия” Абул Ҳасан Ҳужвирий (469ҳ.-1077м. й.в.э.)нинг “кашфул маҳжуб ли арбобил қулуб” ва ниҳоят Имом Ғаззолий (505ҳ.-1111м. й.в.э.)нинг “Иҳё улум-ид-дин” асарларидир. Бу асарлар орқали тасаввуфнинг шаръийлиги исботланган, диллардаги шакшубҳалар бартараф этилган ва кенг омма томонидан маъқул кўрилган¹².

Сўфийни ҳақиқатга етказадиган йўлбошчи Ишқдир. Бу ҳиссиёт тахайюлни уйғотади. Тахайюлсиз “ғаввос” уммон тубидан “ҳикмат дурлари”ни олиб чиқа олмайди. “Агар кимда фаол тахайюл бўлмас экан, у муаммоларнинг моҳиятини оча олмайди. У кўрдир”, – дейди Ибн ал-Арабий.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шариатда Аллоҳни севишдан кўра кўпроқ, ундан қўрқиш, унинг амрларига бўйсуниш, Худонинг қаҳр-ғазабига боис бўладиган амаллардаи сақланиш тарғиб этилса, тасаввуф ирфонида

¹² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. “Истиклол”, 1999, 58-бет.

Аллоҳни севиш ғояси энг марказий ўринда туради. Шеърят ишқни атрофлича ҳассос куйлаш ва ифодалаш учун яхши имкониятга айланди¹³.

Зоҳидлик давлатнинг дунёвийлашуви, жамиятнинг табақаланиши, дин пешволарининг дунёвий ҳою ҳавасларга берилиши, ислом уммати орасида тафриқанинг пайдо бўлиши, мазҳаблар ва турли оқимларнинг шаклланиши исён тарзида вужудга келди¹⁴.

Тасаввуфнинг Бағдоддан Хуросонга кириб келиши ҳам ўз тарихига эга. Унинг илм сифатида мавжудлиги Пайғамбар ва саҳобалар ҳол мақомлари билан қувватланиши, силсилаларда сўфийларнинг биринчи авлоди сифатида Муҳаммад (с.а.в), Абу Бакр, Ҳазрат Али ибн Абу Толиб, Салмон Форисий, Имом Ҳусайн ва бошқаларнинг зикр этилиши сўфийлик ҳаракатига шаръий ҳуқуқ берди. Сўфийларнинг қарашлари IX асрнинг охирларида Ироқ, Миср, Хуросон, Мовароуннаҳр ва ислом оламининг бошқа диёрларига ҳам тарқалиб кетди. Калом мактаблари сингари Бағдод, Басра, Куфада шаклланган тасаввуф мактаблари ислом дунёсининг барча марказий шаҳарларида ўз шахобчаларини ташкил этишга киришдилар. Ана шундай мақсадлар билан Хуросонга тарғибот учун келган ва бу ердаги мистик мактаблар билан алоқа ўрнатган илк сўфий Абу Бакр Воситийдир¹⁵.

X асрда Ироқ сўфий мистик мактаблари довуғи бутун ислом оламига ёйилган бўлса-да, маслакда деярли бир хил ғояларга асосланган бошқа минтақалардаги мистик гуруҳлар ўзларини сўфий деб атамаганлар. Масалан, гар-

¹³ Шуҳрат Сирожиддинов. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. "Янги аср авлоди", Т., 2001, 170-171-б.

¹⁴ Шуҳрат Сирожиддинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Т., Янги аср авлоди, 2011, 18-бет.

¹⁵ Ўша манба, 27-28-бетлар.

чи чуқур мистик мазмунда бўлса-да, Ҳаким Термизий асарларида сўфий атамаси ишлатилмаган. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ҳаким ал-Найсабурий ал-Байий (в.409/1014) томонидан ёзилган «Тарихи Нишопур» асарида IX-X асрларда Нишопурда яшаган олимлар, уламолар, машҳур кишиларнинг таржимаи ҳоллари берилган. Бу китобда 50 га яқин мистиклар ҳақида маълумот бор. Уларнинг бирортаси ҳам сўфий ёки маломатий деб аталмаган. Улар кўпроқ зуҳҳод, уббод ёки музаккирии (зикр қилувчилар) деб аталган!¹⁶

У IX аср буюк мистикларидан Жунайд Бағдодий гоёларининг тарғиботчиси бўлган. Саррож Хуросон машойихлари ҳақида жуда қисқа тўхталади. Ҳамдун ал-Қассор ёки Ҳаким Термизийлар ҳақида умуман маълумот бермайди¹⁷.

Шарқшунос Сара Свирининг таъкидича, Суламий ислом мистикасининг шаклланиш йилларида тасаввуфга нисбатан яхлит ҳаракат сифатида тасаввур уйғотишга уринган, Нишопурда пайдо бўлган илк маломатийлик ҳаракатига ижобий қараган, Бағдод ва Хуросон машойихларини бир китобда жамлаган илк муаллифдир¹⁸.

Ўша даврларда Нишопур ғарбда Бағдодга, жануби-ғарбда Шероз ва Форс кўрфази, шарқда Марказий Осиё ва Хитойга бориладиган савдо йўли чорраҳасида жойлашганлиги учун Хуросоннинг Марв, Ҳирот ва Балх каби марказий шаҳарларидан ҳисобланар эди¹⁹.

Маломатийлик ҳаракатининг кучайишига ана шу диний-мазҳабий олишувларнинг авж олиши сабаб бўлди.

¹⁶ Ўша манба, 29-30-бетлар.

¹⁷ Ўша манба, 30-бет.

¹⁸ Суламий. Табакот, 434-бет.

¹⁹ Шухрат Сирождидинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Т., Янги аср авлоди, 2011, 31-бет.

Уламоларнинг олимликни даъво қилиб, керак-нокерак назарияларни ўртага ташлаши, шайх ва зоҳидларнинг сохта обрў орттириш йўлида риёга зўр бериши, уларнинг ҳокимият ва мафкуравий етакчиликлари қўлга олиш учун эътиқодни воситага айлантирганликлари айрим соғлом тақволи уламоларнинг ички норозиликларини уйғотди. Улар жамиятда тобора устуворлашиб бораётган бу ижтимоий иллатга чап бериш, риёкорликдан сақланиш учун ўзларини маломатга қолдириш, қасддан бадном бўлиш орқали нажот топишга ошиқдилар²⁰.

«Табақоти сўфия» асари ислом дунёсидаги турли мистик анъаналарни ва мактабларни сўфийлик номи остида бирлаштирган бўлса, «Таарруф ли мазҳаби аҳл ат-тасаввуф» сўфийлик ва шаръий калом предметларини умумийлаштирди ҳамда тариқатларнинг шу ғоялар остида ривожланишига йўл очиб берди.

X асрдан кейин ислом оламида мафкуравий жанг-жадаллар тинчланиб, тасаввуф таълимоти диний-ирфоний билишнинг етакчи таълимотига айлангандан сўнг нафақат барча мистик жамоалар, балки сўфий бўлмаган тақводор ва билимдон олимлар ҳам сўфийлар деб атала бошлаган²¹.

Бу соҳа тарихига назар ташласак, Қуръони карим ва ҳадиси шарифга таянган тасаввуф бағрида қодирия, яссавия, кубравия, суҳравардия, нақшбандия, шозалия, хилватия, мавлавия, бадавия, дасуқия, жалватия каби бир қанча тариқатлар шаклланди, ривожланди. Мусулмон миллатлари шу каби тариқатлар таъсирида маънавий камолот ҳосил қилиб келдилар ва келаётирлар. Ислом дунёси фан ва маданиятдан муносиб ўрин олган Ҳазрат Имом Аъзам, Хожа Аҳмад Яссавий, Имом Ғаззолий, Юнус Эм-

²⁰ Ўша манба, 32-бет.

²¹ Ўша манба, 34-бет.

ро, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд, Фақиҳ Абуллайс Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сўфи Оллоҳёр, Муҳаммад Зоҳид Қўтқу каби улуғ сиймоларга тасаввуфнинг маънавий етуклик пиллапояси бўлиб хизмат қилганлиги шоёни диққатдир²².

“Тасаввуф нафсининг барча истакларини ва завқларини тарк этмоқдир”²³.

Тасаввуф, асос эътибори билан Куръони карим ва ҳадиси шарифларга асосланган илмдир. Тасаввуф мавзусида асар ёзган муаллифлар, барча фикрларини ё бир ояти каримага ёҳуд бир ҳадиси шарифга таянган ҳолда билдиришган²⁴.

Исломнинг мистик жабҳасини ташкил қилувчи тасаввуфни, мистицизмдан ажратиб турувчи баъзи унсурлар мавжуд. Қуйида Ислом тасаввуфи билан мистицизм орасидаги маълум фарқларни эслаб ўтсак фойдадан холи бўлмас.

Мистик тушунчанинг энг биринчи ўзига хос хусусияти-сирлилигидир. Бундай тушунча тарзининг асоси - илоҳий билим ва яширин тутилиши лозим бўлган сирлар мавжудлиги. Асли лотинча сўз билан мистицизмнинг маъноси ҳам “яширин, тилсиз, оғиз очмаслик ва кўз юмиш” деганидир.

Мистицизмга кўра ҳақиқатга мистик йўл орқали етишилади. Фалсафий ва диний характерга эга бўлган мистицизмнинг фалсафий қисмида эришилган натижалар изоҳланади ва ҳимоя қилинади, диний мистицизмдаги

²² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. “Истиклол”, 1999, 3-4-бетлар.

²³ Сулабий. Табақатус суфийя. Миср, 1389, 166-бет.

²⁴ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. “Истиклол”, 1999, 27-бет.

ҳолат баҳслашилмайди. Мистицизмнинг ғояси-ҳақиқатни топиш, Аллоҳга эришмоқ ва маънан қониқишдир. Бу ғояга эришмоқ учун ҳар бир жамият турли мистик, ўзига хос баъзи тамойилларни ўртага кўндаланг қўйган. Вақт ўтган сайин булар мактаб ҳолига айланган: Шарқда ҳиндуизм ва бутпарастлик, ғарбда Орфеус ва Плотиниуснинг фикр-қарашлари шулар жумласидандир. Ушбу асарда Исломдан ташқарида ривожланган мистик жараёнларни алоҳида текшириб ўтирмаймиз. Фақатгина Ислом тафаккурининг мистик жиҳатини ташкил қилувчи тасаввуфнинг мистицизм билан баъзи ўхшаш томонлари мавжудлиги сабабли Ислом тасаввуфи билан “мистицизм” ўртасидаги фарқларни қисқача аниқламоқчимиз. Рўйи заминдаги барча динлар ва тизимларнинг муштарак хусусиятларидан бири-уларда баъзи мистик томонларнинг мавжудлигидир. Аммо бу ҳолат барча мистик жараёнларнинг айнан бир-хил бўлишини тақозо этмайди. Ҳар бир дин ва фалсафа таркибида алоҳида равишда ўсиб улғайган мистик жараёнлар ўзаро фарқларни ҳам юзага келтиради. Шу боис тасаввуфда мистик хусусият билан бир қаторда бошқа, ўзига хос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлиб, мистицизмдан тамоман фарқлидир. Ҳам тасаввуфни, ҳамда ғарбу шарқ мистицизминини жуда яхши билган Рене Гюнон (1951 й. в. эт.) Ислом тасаввуфи билан мистицизм ўртасидаги фарқларни қуйидагича таърифлайди:²⁵

1. Мистицизмнинг икки характери бор: пассивлик (ҳаракатсизлик) ва метод (усул)сизлик. Мистицизмда ҳаракат ва ғайратга эҳтиёж йўқ, кишининг яратилиши имконияти кифоядир.

2. Мистицизмда шайхга боғланиш асоси йўқ. Тасав-

²⁵ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 31-бет.

вуфда эса сайру сулук бир муршид ҳузурида бошланади ва бунга “иккинчи туғилиш” дейилади.

3. Мистицизмда муршидлар силсиласи йўқ. Ҳолбуки, тасаввуфий тарбиянинг энг муҳим унсурларидан бири силсиладир.

4. Мистицизмда муршид бўлмагани сабабли аврод, азкор (кундалик ўқиладиган дуолар, зикрлар) ҳам йўқ.

5. Мистицизмда юқорида айтилганидек, истеъдод ва қобилият кифоядир. Тасаввуфда эса интисоб-шайхга боғланиш, бир-бирини тақозо этувчи уч босқични намоён этади:²⁶

а) кишининг истеъдоди;

б) бу истеъдод ва қобилиятнинг кучайиши ва ривожланишини таъминловчи илоҳий нур ва файзнинг берилиши;

в) шайх, зикр, риёзат каби ёрдамчи унсурлар орқали мақомларни бирма-бир ошиб ўтиб, вуслатга ва ваҳдатга эришуви.

6. Мистицизмда техник қоидалар йўқ. Ҳолбуки, тасаввуфда тариқатларнинг одоб-аркон деган махсус усуллари мавжуд бўлиб, киши бу техник усуллардан фитратига энг мувофиқ бўлганини танлайди ва ўша тариқатга киради. Тариқат алмашиш ҳодисаси ҳам шунга асосланади.

7. Аврод-азкор мистицизмда шарт эмас. Мистик одам қилган ибодатлар ҳар ким қилаверадиган ибодатлардир. Тасаввуфда эса шайхнинг тавсиясига кўра мурид муайян вақтларда зикру тасбеҳот билан шуғулланади.

8. Мистиклар пировардида “илмал яқийн” даражасига кўтарила оладилар. Сўфийлар эса “айнал яқийн”дан ҳам ўтиб, “ҳаққал яқийн”га-комил инсон

²⁶ Ўша манба, ўша бет.

нуқтасига эришадилар. Мистиклар “Тангрига эришув” дея жаннатни назарда тутадилар.

9. Мистик ҳолларда экстаз-важд (ўзини йўқотиш) муҳим хусус, солиқ учун эса ботиний (ҳолат) асосдир. Сўфий қўлга киритган файзни эса ҳеч ким тортиб ололмайди.

10. Мистицизмда босқичлар йўқ. Тасаввуфда эса пирамида» тизим (мақомлар тизими) бор. Ҳамманинг ўз ўрни-мақоми бор.

11. Мистицизмда изтироб асос қилиб олинган.

Кўриниб турибдики, мистик хусусиятга эга бўлиш билан тасаввуф мистицизмдан ҳам таркиб жиҳатидан ҳамда услуб жиҳатидан тамоман фарқлидир²⁷.

Ислом дунёсида юзага келиб ривож топган тасаввуфнинг манбаи Ислом динидир. Аммо тасаввуфнинг дунёга келишига таъсир кўрсатган исломий манбаларни ҳам бир неча моддага бўлиб ўрганиш фойдадан холи бўлмайди:

а) Оят ва ҳадислар: ҳар бир тафаккур ва маданият тизими тамалида дин ва бу диннинг муқаддас китоби ётади. Ғарб маданияти ва тафаккури тамалида насронийлик ва муқаддас китоб мавжуд бўлганидек, Ислом маданияти ва маънавиятининг пойдевори ҳам Қуръони каримдир. Тасаввуф маданиятининг асосини ташкил қилувчи баъзи мавзулар асосланган оят ва ҳадисларга бир неча мисол келтирайлик:

1. Ладун илми: Мутасаввифлар “Биз унга (Хизрга) илми ладун бердик”. (Каҳф-18:65) оятига суяниб, зоҳирий илмдан ташқари яна ладун илми (ботиний илм) ҳам борлигини қабул қилганлар; сезги ва илҳомга таянадиган билим назария (қоида)ларини ушбу тамал асосига қурганлар. Уларнинг фикрича, Мусо а.с. га фаришта орқали юборил-

²⁷ Ўша манба, 31-32-33-бетлар.

ган ёки халққа таблиғ этиш учун берилган диний билимлар зоҳирий илм ва шариат илми саналади. Хизр а.с. га бевосита ва махсус берилган диний билимлар эса ладун илми, ҳақиқат илми ёки ботин илми саналади. “Аллоҳдан қўрқинг, Аллоҳ сизга ўргатади” (Бақара - 2:282) оятида Аллоҳнинг амр ва таъқиқларига риоя қилиб, тақво узра ҳаракат қилганларга Аллоҳ бевосига илми ладун эҳсон этажагига ишора бор. Бундай йўл орқали эгалланган билимга “маърифат” дейилади²⁸.

2. Зикр: Тасаввуфий ҳаёт тарзининг асосий унсурларидан бўлган зикр кўплаб ояту ҳадислар орқали мусулмонларга буюрилган ва тавсия қилинган. “Парвардигорингизнинг номини (мудом) ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб, (чин ихлос билан бандалик қилинг!)” Музаммил-73:8), “Эй мўъминлар, Аллоҳни кўп зикр қилинглар!” (33:41), “Бас, Мени эсласангиз, Мен ҳам сизларни эслайман ва Менга шукр қилингиз ва Мени инкор қилмангиз!” (Бақара-2:152), “Улар кечадан озгина (фурсатгина) кўз юмар эдилар. Ва саҳарларда улар (қилган саҳву хатолари учун) Парвардигордан мағфират сўраб эдилар”.

МАЛОМАТИЙЯ – тасаввуф заминида пайдо бўлиб, Ҳамдун Қассор томонидан асос солинган (қассорийя деб ҳам аталган) бир маслак оқими. Бу маслак вакиллари нафси қийнаш, ўз нафсига тинимсиз ранж етказиш, бошқаларнинг таъна-маломатларини қувончила қаршилашни кўникмага айлантирганлар. Улар улуғликдан, даъводан, ўзни кўз-кўз қилишлардан, халқнинг олқиш ва эҳтиромини қозониш ғаразидан бутунлай фориғ бўлишган. Сўҳравардийнинг эътирофи

²⁸ Улуғдоғ С. Ўша асар, 133-бет. Нававий, қирқ ҳадисдан нақлан.

бўйича, «ҳақиқий маломатий томирларида ихлос завқи жўшган, том маъноси ила сидқ ва садоқатга эришган бир кишидир»²⁹.

Маломийларнинг эътиборга молик хусусиятларидан бири-дунёга таҳқир кўзи ила боқмаслик ва тарки дунёчиликка ундамаслик бўлган. Улар тужжорлик, ҳунармандлик ишлари билан шуғулланишган. Уларнинг орасидан садри аъзамлик, шайхулисломлик каби муҳим ҳукумат мансабларини эгаллаган кишилар етишиб чиққан. Маломийни ҳаммадан ортиқ чўчитадиған нарса риё ва кибр эди. Нажмиддин Кубро ўз тариқатини яратишда маломатийлик маслаги ва тажрибаларига ҳам асосланган.

СЎФИЙ – кўпчилик тадқиқотчилар бу сўз арабча «суф»-дан келиб чиққан бўлиб, юнг мато, ҳирқа деган қарорга келишган. Бошқа бир нуқтаи назарларга кўра, сўфий юнон тилидаги «сафос»-донишманд сўзидан олингандир. Бу сўзни соф-поклик, яъни ахлоқий тозаланиш ва руҳий камолот мазмунида тушунтирган олимлар ҳам бор. «Ғиёс ул-лугот»да ўқиймиз: «Сўфий-хирқапўш, зероки, юнгни суф дейилади. Фуқаронинг истилоҳида ўз дилига нигоҳ қаратган, хаёлини Ҳақдан бошқа нарсадан фориғ этган киши сўфий деб аталади».

Абулҳасан Али Ҳужвирийнинг шарҳлашича, ҳирқапўшлар азалий софликка восил бўлганлардир. Бундан бошқа тиловат ва таваллочилар гуруҳига ҳам сўфийлар дейилган. Жунайд Бағдодий таърифига кўра эса: «Иши фақат Худо билан бўлган, Вужуди мутлақнинг мавжудлигинигина тан олувчилар сўфийлар деб аталади». Сўфий сўзи, умуман, этимологик мазмундан маҳрум бўлиб, ундаги ҳарфлар психофизиологик таассурот уйғотади, деган фикр ҳам мавжуд. Бу тушунчага кўра, суф сўзининг ҳар бир ҳарфи аниқ маънони

²⁹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Т., «Мовароуннахр», 2004, 227-бет.

билдиради: «С»-самат, сафо, савм (парҳезкорлик); «в»-видоъ, вафо, вард; «ф»-фақр, фикр ва фано»³⁰.

“Мансур Халлож Хожа Абдухолиқ Гиждувоний таълимотидан хабардор бўлганида ёки хожагон тариқатининг вакилларида бирортаси билан муносабат ўрнатганда Хожа Баҳоуддин Нақшбандга ўхшаб ўзи-ўзининг халоскори бўла билиши эҳтимолдан йироқ эмас. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ёзади: «Нақл қилишларича, Ҳазрати Хожамиз (яъни Нақшбанд-И.Ҳ.) айтган эканлар: «Талаб айёмларида Мансур Халлож сифати икки марта менда туғён қилди. Бир дор бор эди, икки марта ўзимни дор остига етказдим ва дедим:

«Жойинг мана шу дордир». Тангри инояти билан бу мақомдан ўтиб кета олдим»³¹.

Мовароуннаҳр XVI асрда ўтган, IX–XII ва XV асрлардаги каби табиий билимларнинг гуркираб ривожланганлиги сезилмаса-да, бу соҳа ҳам бутунлай тўхтаб қолган эмас. Сулолавий урушларнинг кучайиб кетганлиги, мамлакатда барқарорликнинг нисбийлиги, давлат бошқарувидаги муросасиз ёндашиш, ислом мутаассиблигининг кучайиши ва бир қатор бошқа сабабларни кўрсатиш мумкинки, булар табиий фанлар ривожига ўзининг таъсирини кўрсатди. Шунга қарамай Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қушчи каби буюк олимларнинг кўпгина ишлари ўрганилиб уларга шарҳлар ёзилди, ўқув қўлланмалар тайёрланди³².

– Мистика равнақ топади. Жамиятдаги диний зулм

³⁰ Ўша манба, 241-бет.

³¹ Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. Т., Маънавият, 1998, 7-8-бетлар.

³² С.Ғозиев, Ш.Ўташева. XVI асрда Мовароуннаҳрда ижтимоий-маънавий ҳаёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Т., 2014, 27-б.

мистиканинг фаоллашиши ҳисобига оша боради. Сўфизм давлат мафкураси даражасига кўтарилади.

Айтиш керакки, сўфий шайхлар ва ташкилот мавқеи ғоят даражада юксалади, ҳатто ҳукмронлар ҳам уларнинг аъзоларига айланадилар. Чунки уларнинг қарашларида етакчи йўналишлар ҳукмрон калом мафкурасига хизмат қилар эди. Масалан, Шайбоний шаҳзодаларидан Жонибек Султон йирик шайхлардан Хожагий Косонийнинг муриди бўлган. Убайдуллахон ҳам Косоний муридларидан эди. У мистик йўлга қадам қўйгач, дарвешларга мададкорлик ва ҳомийлик қила бошлаган эди. «Шайх Косоний обрўи жуда баланд эди. Унинг “Бобур рисоласи” бунинг далилидир. Бу рисола Заҳириддин Муҳаммад Бобур хатига жавоб тарзидаги шайхнинг фикр-мулоҳазаларидан иборат. Мамлакат ижгимоий ҳаётида пир, шайх ва муридларнинг, бинобарин мистик ғояларнинг таъсири тарқалмаган соҳалар деярли қолмаган эди. Сўфий адабиёт жуда ҳам ривож топади³³.

– Бу даврларда табиий-илмий тафаккур қарийб йўқ эди.

– Аввалги асрлар анъаналари заминиди ривожланаётган илғор ижтимоий-фалсафий тафаккурда новаторлик йўқ эди. Фалсафий тафаккур бир қатор оригинал рисоалар яратилганлигига қарамай, асос эътибори билан классик давр асарларига шарҳ ва изоҳларда ўз аксини топган эди³⁴.

Шуҳрат Самариддиновичнинг рисоласида берилишича, “Баҳоуддин Нақшбанд Марказий Осиё (Мовароуннаҳр)да мафкуравий етакчиликка эришиш мақсадида яссавия силсиласини нақшбандия билан бир-

³³ Ўша манба, 36-б.

³⁴ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабогий ва Ўрта Осиёда XVI–XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. “Фан”. Т., 1991, 29-30-б.

лаштиришга уринилгани баъзи манбаларда қайд этилган. Унинг диний ҳурфикрлиликка асосланган жазба йўналишини инкор этмаганлиги ҳам барча сўфийларни нақшбандия тариқати номи билан боғлашдан манфаатдорлигидан келиб чиққан бўлиши мумкин”. Алишер Навоийнинг “Насойим-ул муҳаббат шамойим ул-футувват” (“Улуғлик хушбўйликларини таратувчи севги шаббодалари”) асарида берилишича, ҳазрат Нақшбанднинг халифаси, иқтидорли олим Хожа Муҳаммад Порсо (1348-1420) сулук ва жазба йўлларида таълим бергани ҳақидаги эътирофи тасдиқлайди³⁵.

Қуръони карим ва ҳадиси шарифга таянган тасаввуф бағрида қодирия, яссавия, кубравия, суҳравардия, нақшбандия, шозалия, хилватия, мавлавия, бадавия, дасуқия, жалватия каби бир қанча тариқатлар шаклланди, ривожланди. Мусулмон миллатлари шу каби тариқатлар таъсирида маънавий камолот ҳосил қилиб келдилар ва келаётирлар. Ислом дунёси фан ва маданиятдан муносиб ўрин олган Ҳазрат Имом Аъзам, Хожа Аҳмад Яссавий, Имом Ғаззолий, Юнус Эмро, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Румий, Баҳоуддин Нақшбанд, Фақиҳ Абуллайс Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Сўфи Оллоҳёр, Муҳаммад Зоҳид Қўтқу каби улуғ сиймоларга тасаввуфнинг маънавий етуклик пиллапоysi бўлиб хизмат қилганлиги шоёни диққатдир³⁶.

Нақшбандийлар ўзларининг фундаментал ғояларига асос бўлган Жунайд Бағдодий қарашларига маълум ўзгартириш киритдилар. Вужудийларнинг таълимоти

³⁵ Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат мин шамойим ул-футувват. Т., “Фан”, 2001.

³⁶ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. “Истиқлол”, 1999, 3-4-бетлар.

Хожа Порсо томонидан нақшбандия таълимоти ғояларига уйғунлаштирилди. XVI асрда тасаввуфнинг йирик вакили Хожа Аҳрор томонидан сўфийларнинг сиёсатга аралашуви ва хайр-эҳсон мақсадларида мол-мулк йиғиши қонунийлаштирилди. XVI асрда косонлик Махдуми Аъзам хожаги Косоний сўфий ҳукмдорлар ғоясини илгари сурди.

Сўнгги Уйғониш даврида Марказий Осиё илм-фаннинг турли соҳаларида, бадий адабиёт ва санъатда, назмий ва насрий асарларда гуманистик ғояларга бойлиги, инсонпарварликнинг кучли ифодаланиши билан ажралиб туради. Шарқ, хусусан, Марказий Осиё Уйғониш даврининг муҳим хусусияти, бизнинг фикримизча, у жамоавийликка асосланган эди. Файласуф ва тарихчилар, адабиёт вакиллари, шоиру санъат намояналари ўз асарларида инсоннинг юксак фазилатларини тасвирладилар. Улар илоҳий ва дунёвий илмларнинг инсонпарварлик моҳиятини очиб бердилар, қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларининг фалсафий ва гуманистик меросини қунт билан ўргандилар. Ширинсуханлик, мардлик, донолик, билимдонлик, одамийлик, ҳурфикрлилик, инсон ақл-заковатига эътибор, саховат, нафсни тийиш, эзгулик ва яхшилик, эркинлик каби инсонпарварлик ғоялари ҳақида сўз юритдилар. Бу даврда жаҳонга машҳур мутафаккирлар бўлмиш Улуғбек, Жомий, Навоий, Беҳзод ва Бобурлар яхшаб ижод этдилар. Бу даврнинг муҳим хусусияти яна шундан иборатки, дейилган “Ўзбекистон фалсафаси тарихи” асарида: Амир Темур, Улуғбек, Шохруҳ ва Ҳусайн Бойқаро ислом дини, тасаввуф, адабиёт, илм-фан ва санъат ривожига кенг йўл очиб бердилар, айниқса, илм-фаннинг юксак даражага кўтарилишига ҳомийлик қилдилар. Шунинг учун бежиз эмаски, бу даврда тарих, адабиёт, тасаввуф тариқати, ахлоқ илми, фикҳ, си-

ёсатшунослик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанларга бағишланган ўнлаб, юзлаб асарлар ёзилди³⁷.

Баҳоуддин Нақшбанднинг тасаввуф таълимотидаги энг асосий хизматларидан бири, у вақт ҳақидаги илмни инсон камолотининг асосига қўйди. Баҳоуддин Нақшбанднинг тарихий хизматларидан яна бири, у “Вуқуфи замоний” - “Замон, вақтдан огоҳлик” рашхаси ҳаётбахш ўғитларини нақшбандийлик таълимотининг асосий тамойили сифатида киритди. Вуқуфи замоний-инсон ўзи яшаётган давр, замон қандай кечаётганлигидан огоҳ бўлиши, умр бир бор берилиши ва инсон уни хайрли, эзгу ишларга сарф этиши лозим, ғафлатда қолмаслиги, лоқайд бўлмаслиги, огоҳ, ҳушёр, дахлдор бўлиши керак, деган мазмун-моҳиятни англатади³⁸.

Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуфий таълимотининг ўзига хослиги нафси тарбиялашнинг энг мақбул, энг мукаммал йўлини топганидир. Нақшбандийлик таълимотидаги “Даст ба кор”лик, меҳнат қилиш ва барчага холис яхшилик қилиш ғояси нафси тарбиялаш воситаси бўлган. Баҳоуддин Нақшбанд “Бизнинг тариқатимиз суҳбатдир, хилватда шуҳратдир ва шуҳратда офатдир”,³⁹ – деганлар. Бу тариқатда чилла ўтириш, хилватга чекиниш, узоқ муддат пирнинг хизматида бўлиш бўлмаган. Натижада тариқат аҳлининг ўз оиласига, қон-қариндош, маҳалла ва Ватанига фойдаси теккан. Меҳнат қилиш жараёни ҳам холис, пок, риёсиз, ҳалол бўлган. Текинхўрлик, дангасалик, риёкорлик каби иллатларни йўқотиш ва нафси тарбиялашда Баҳоуддин Нақшбанднинг хизматлари катта бўлган.

³⁷ Масъул муҳаррир М.Жакбаров. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. “мумтоз сўз”, Т., 2017, 34-б.

³⁸ Ўша манба, 43-б.

³⁹ Макомот.-Б. 72.

Тасаввуф аҳли “Ҳар ким нафсини таниса, батаҳқиқ парвардигорини ҳам танийди”, – дейдилар. Шунинг учун бу таълимот нафсни билмоқ ва уни тарбиялашга алоҳида эътибор беради ва инсон камолотининг энг зарурий шартини нафс тарбиясидир дейди⁴⁰.

Саййид Аҳмад Косоний Муҳаммад Қози қўлида тарбия олиб, камолот чўққиларини забт этади ва нақшбандийлик тариқатининг “Шаҳбози баландпарвоз”, яъни баландпарвоз лочини бўлиб етишади. Тез орада Саййид Аҳмад Косонийнинг шуҳрати бутун Мовароуннаҳр ва Хуросонга ёйилади. Кармана ва Миёнкол ҳокими бўлмиш Жонибек султоннинг таклифи билан Саййид Аҳмад Косоний Самарқандга кўчиб келади. Дастлаб Карманада яшайди, сўнгра Миёнколнинг энг сўлим ва ҳосилдор ерларидан унга жой ажратиб берилади. Манбаларга қараганда, Саййид Аҳмад Косоний бу жойни обод қилиб, дастлаб ўн туп тол ўтказган. Шу боис мазкур мавзе Даҳбед (ўн тол) деган ном олган⁴¹. Саййид Аҳмад Косоний бу ерда кейинчалик тасаввуф оламида донғи кетган Даҳбед мактабига асос солди.

Саййид Аҳмад Косоний нақшбандийлик тариқатининг Туркистондаги етакчиларидан бири бўлган. Бу улуғ зот чуқур илм соҳиби ва тариқат таълимотида фавқулудда истеъдод ҳамда қобилияти туфайли ўз даврининг уламолари томонидан “Маҳдум Аъзам” унвонига мушарраф бўлган⁴².

Маҳдум Аъзам нақшбандийлик тариқатининг назарий-ахлокий масалалари, ижтимоий ҳаётнинг долзарб

⁴⁰ Масъул муҳаррир М.Жакбаров. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. “Мумтоз сўз”, Т., 2017, 55–56-б.

⁴¹ Каттаев К. Маҳдуми Аъзам ва Даҳбед.-Самарқанд: Сўғдиёна, 1994, 5-б.

⁴² Масъул муҳаррир М.Жакбаров. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. “мумтоз сўз”, Т., 2017, 514-б.

муаммоларидан баҳс юритувчи ўттиздан ортиқ рисоалар ёзган. Ушбу рисоаларнинг доираси ва кўлами кенг. Шу билан бирга уларнинг етакчи ва асосий йўналиши тасаввуфнинг фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий қарашлари билан боғланади.

Махдум Аъзам рисоаларида орифий, тасаввуфий муаммолар, шунингдек, фалсафа, сиёсат, давлатни бошқариш, одоб-ахлоқ, оила, ота-оналар билан фарзандларнинг ўзаро муносабатлари, кексалик, олим ва орифларнинг ижтимоий аҳволи каби мавзулар кенг ёритилган. Мазкур рисоаларда ўзига хос фалсафий тизим мавжуд бўлиб, у илоҳий ва дунёвий ҳаётни бир-бирига боғлаб ташкил этилган нақшбандийлик тариқатининг “Дил ба Ёру даст ба кор” деган шиорига амал қилади⁴³.

Махдум Аъзамнинг илмий-ирфоний асарлари ичида “Рисолайи илмия”⁴⁴ асари алоҳида ажралиб туради. 40 саҳифалик бу асарнинг аҳамияти тасаввуф назариётчиларидан бири бўлмиш Махдум Аъзамнинг илмга, борлиқни билиш, яъни илмий-фалсафий ва орифий билиш муаммоларига бўлган муносабати, демак, унинг фалсафий дунёқарашининг асосий нуқталарини аниқлашда ҳал қилувчи манба эканлигидадир.

Ислом динида фалсафий тафаккур ва хурфикрлиликка кенг йўл очиб берган тасаввуфнинг нақшбандийлик тариқати, жумладан, Махдум Аъзам таълимоти ўрта асрларда диний-мазҳабий мутаассиблик ва жаҳолатга қарши курашда шаклланган дунёқараш сифатида бугунги кунда ҳам ўзига хос аҳамиятга эга. Инсонпарварлик, хурфикрлилик ва бағрикенглик ғояларига асосланган бу қудратли

⁴³ Ўша манба, 515-б.

⁴⁴ Хожাগий Аҳмад Косоний. Рисолайи илмия. Кўлёзма. ЎзРФАШИ.№ 52391/П.-16а.

маънавий-маърифий дунёқараш, айниқса ҳозирги ислом оламида катта ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар юз бераётган бир даврда вужудга келаётган ақидавий муаммоларни ижобий ҳал этиш, диний фундаментализм ва экстремизмнинг зарарли ғояларига қарши мафкуравий кураш олиб бориш ва ниҳоят, ислом динининг асл моҳияти маърифат эканлигини илмий нуқтаи назардан кўрсатиб бериш масаласида ҳам илмий-назарий асос сифатида хизмат қилиши мумкин.

Айни шу даврда, XVI асрнинг II ярмидан Ўзбекистон ҳудудида нақшбандия тариқатининг мавқеи жиддий заифлашиб, унинг таянч марказлари Ҳинд минтақасига кўча бошлаган эди⁴⁵. Бунинг сабаби Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги нотинчлик, беқарорлик ва тариқат пирларининг ҳокимиятни қўлга киритиши, халқ орасидаги тарбиявий ишларнинг сусайиб қолиши билан боғлиқ бўлган дейишга асос бор. Айниқса, XVI асрнинг I ярмида Марказий Осиё сиёсий-ижтимоий ҳаётида маълум мавқега эга бўлган нақшбандия тариқати пирри Хожа Аҳмад Косоний-Махдуми Аъзам (1461-1542) вафотидан сўнг ўтган бир аср давомида ягона сўфийлик ҳалқаси олдинги асрлардаги ўзининг пешқадамлигини йўқота бошлаганини кузатиш мумкин: Махдуми Аъзам авлодлари орасида тариқатга раҳбарлик қилишдан кўра сиёсий ҳокимиятга интилиш тамойили устуворлик қилди⁴⁶. Тариқат пирларининг хонлар даврасига интилиши, катта вақфларни қўлга киритишга ва мол-мулк тўплашга ҳаракат қилиши одат тусини олди. Натижада, Мовароуннаҳр ҳудудида кўплаб мустақил ҳалқалар таш-

⁴⁵ Ж.Тримингэм. Суфийские ордены в Исламе/Пер.с англ. А.Ставиской. под. Ред. О. Акимущкина. Москва, 1989, стр.84

⁴⁶ Ш.Сирожиддинов. Илм ва таҳайюл сарҳадлари. 111-112-бет.

кил бўлиб, минтақавий чегараланиш ва ўзаро рақобат пайдо бўлди. Махдуми Аъзамдан кейин нақшбандиянинг қудратли даргоҳини бошқариш учун масъул бўлган Жуйбор шайхлари эса тўлик сиёсат билан банд, уларнинг тариқат даргоҳлари юзаки таълимга асосланган номинал ташкилотга айланган эди⁴⁷.

Нақшбандиянинг XVI асрдан кейинги тараққиёти Ҳиндистон билан боғлиқ. Деҳлида Боқибиллоҳ Беранг (1563-1603) асос солган аҳрория-нақшбандия маркази қисқа вақт ичида ўз таълимотини бутун Ҳиндистонга ёйишга эришди. Бу ерда, кейинчалик, нақшбандиянинг турли тариқатлар, эътиқодлар ва фалсафий қарашлар таъсирига тушиб қолганини кўриш мумкин. Шу даврларда Ҳинд ва Туркияда сон-саноксиз сўфий тоифалари, турли усуллар ва қонун-қоида, расм-русумларни тарғиб этиш орқали сўфийлик мартаба-мақомларини эгаллашга даъват этувчи таълимотлар пайдо бўлди. 1935 йилда Қоҳирада чоп этилган Муҳаммад бин Али ас-Санусийнинг «Ас-Салсабил ал-маъин фи-т-тароик ал-арбаъин» асарида ўша даврда Ҳиндда мавжуд бўлган қирқ тариқат таълимотининг моҳияти очиб берилган. С.Ж. Тримингэм шу даврда мавжуд бўлган тариқатларга баҳо берар экан, ёзади: «Ҳиндистондаги ҳеч бир тариқат атрофдаги диний муҳит таъсиридан холи қола олмасди. Кўпчилик тармоқлар турли ирфоний таълимотлар ва зиддиятли оқимларнинг ғояларини ўзига сингдириб, омихталашиб кетдилар. Қаландарлар хилидаги сон-саноксиз дарвешлар пайдо булди»⁴⁸. Албатта, хорижда ривожланган бу таълимотлар Хитой, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Туркия билан савдо ва умумий миграция ҳудудига эга бўлган Мовароуннаҳрнинг ижтимоий-маънавий ҳаётига

⁴⁷ Ўша манба, ўша жой.

⁴⁸ С.Ж.Тримингэм. Суфийские ордены, стр. 87.

ҳам ўз таъсирини ўтказиб тургани табиий. Афсуски, тарих, тасаввуфга оид мавжуд адабиётлар ва манбалар ичида XVI-XVIII асрларда Мовароуннаҳрда мавжуд бўлган тариқатлар ҳақида тўлиқ тасаввур берадиган салмоқли асарга кўзимиз тушмади. Ҳозирча шу давр маънавий муҳити ҳақида тасаввур берадиган манбалар-бу Сўфи Оллоҳёрнинг асарлари ва Тожиддин Ёлчиғул ўғли томонидан «Сабот ул-оҷизин»га «Рисолаи Азиза» номи билан ёзилган шарҳдир. Шорих Сўфи Оллоҳёр «Сабот ул-оҷизин»да танқид қилган фирқа ва оқимлар шарҳида ўша пайтларда кенг тарқалган 14 та бидъат таълимот устида тўхталиб ўтади⁴⁹. Албатта, уларнинг ғоялари атрофлича очиб берилган деб бўлмайди. Ёлчиғул ўғли, асосан, Сўфи Оллоҳёр байтлари мазмунига мувофиқ бидъат таълимотларнинг халқ мафкураси ва маънавиятига жиддий зарар етказган жиҳатларинигина кўрсатиш билан кифояланган. Сўфи Оллоҳёр асарларида ва «Рисолаи Азиза»да номи тилга олинган тариқатларга доир қўшимча маълумотлар ҳозирги даврда чоп этилган тасаввуф тариқатларига бағишланган тадқиқотларда учрамади. Кейинги тадқиқотлар ушбу мавзуга ойдинлик киритар, деган умиддамиз. Сўфи Оллоҳёр ёзади:

*Ғараз, эй бандалар, нозир бўлинглар!
Ёмон йўл фирқага ҳозир бўлинглар!
Бани одамда бордир бир фариқа,
Тутарлар ўзларин аҳли тариқа.
Алар шаръи Набининг душманидур,
Аларни оти, яъни Равшанийдур.
Алар ўзларига ориф қўюб от,
Ўқурлар омиларга яхши абёт.*

⁴⁹ Рисолаи Азиза, 137-138-бетлар.

Валекин айтишур беҳуда маъни,
Ўзини йўлига солмоққа, яъни.
Уларда бўлмагай ҳеч яхши ният.
Аёлу аҳлида бўлмас ҳамият.
Аларни феълени ким яхши билди,
Бўлуб кофир, ёнар ўтқа йиқилди.

Ёлчиғул ўғли Равшанийларни балхлик Ибн Сафвон Равшаний номи билан боғлайди. Унинг шарҳида кўрсатилишича, Ибн Сафвон ўз таълимотини, асосан, Туркистонда-Бухоро ва Қашқар ўлкаларида ёйган. Шориҳ унинг бидъатлари Қозонга ҳам етиб келгани ва ҳатто унинг даврида ҳам булғор вилоятининг баъзи чеккаларида сақланиб қолганлигини айтиб ўтади. Равшанийлар жаҳрия зикр билан шуғулланганлар, «жазба аҳлимиз» дея девона қаландар бўлиб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма- қишлоқ изғиб юрар эканлар. Ёлчиғул ўғли уларнинг мазҳаби моҳиятини шундай тасвирлайди: «Ўзини тасаввуф аҳлидан деб ҳисоблайдиган бу гуруҳларнинг энг каттаси «Хуруфийлар»дур. Улар икки хилдир. Бирисин «Зуруфий ул-фаръий» ва иккинчисини «Хуруфий ул-аслий» дерлар. Биринчиси авбошийлар ва кейингиси равшанийлар мазҳаби билан машҳурдирлар. Улар бир-бирларини ориф деб чақиришади. Сўзларини турли ҳикматли байтлар билан безайдилар. Оқшомлари жам бўлишиб, турли мусиқа асбоблари-даф (доира), най, қўбизлар чалиб, охират ҳолини баён этувчи ҳикматлардан сўйлайдилар. Йиғилган хотинлар ва ёш йигитлар жўр бўлишиб, ашула айтадилар. Айтишларича, бу тоифа бир-бирларига севги изҳор қилгувчилардир. Бир-бирларидан хотинларини аямаслар. Шариат олимларини душман билурлар. Намозни севмаслар ва айтурлар: «Кимки бизнинг

мажлисимизда бир кеча иштирок этса қирқ йиллик ибодат савобини олади»⁵⁰.

XVII асрга келиб турли бидъат қарашлар билан қоришиб кетгани ва Ўрта Осиё халқлари ақидасига, маънавияти-мафкурасига жиддий зарар етказаётганини кўргач, халқнинг ҳидоят йўлидан чалғиётганига ишонч ҳосил қилган дейиш мумкин. У жамият ислоҳ қилинмас экан, сохта авлиёлар нафс илинжида халқни гумроҳ этиши, кўр-кўрона сиғиниш оқибатида имон-эътиқодга путур етиши мумкин эканлигини чуқур англаб етди. Нафс, таъма, ўғрилиқ, товламачилик авж олган, маърифат унутилаётган, илм-фан таназзулга юз тутган жамият тақдирига бепарво бўлиш унинг эътиқодига зид эди. Бу жирканч балонинг олди олинмаса, барчани ўз домига тортиши муқаррар бўлиб, бундан қутулиш чораси кучли раҳбар етакчилигида бидъатларга қарши ёппасига кураш эълон қилиш эди.

Суфи Оллоҳёрнинг ўзи раҳбарлик вазифасини бўйнига олишига тўғри келган. «Маслак ул-муттақин» асари сўнгида шоирнинг Муҳаммад алайҳиссаломга қилган хитоби юқоридаги фикрларимизни аниқ тасдиқлайди⁵¹.

Сўфи Оллоҳёр беш кунлик бу дунёнинг лип этиб ўтиб кетиши, не азоблар, турли йўл ва воситалар билан топилган мол-давлатнинг охират учун фойдасизлиги, у дунёда фақат амаллар юзасидан сарҳисоб килинишидан огоҳлантиради.

Сўфи Оллоҳёр инсонларни ақл-ҳушни йиғишга, гуноҳ йўллардан қайтишга ундайди:

*Сочилмасдан бурун сочгил ўзингни!
Сўралмасдан бурун сўргил ўзингни!*

⁵⁰ Ш.Сирожиiddинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Янги аср авлоди, Т.,2011, 114-б.

⁵¹ Ўша манба, 116-б.

Шундай қилиб, илмий ва фалсафий соҳада буюк ўзгаришлар ясаган ва Ислом жамиятига кучли таъсир қилган тасаввуф ҳаракати, ҳижрий V-асрдан бошлаб, турли тариқатлар кўринишида ва такяхонақоҳлар атрофида йиғилган ижтимоий, диний уюшмалар ҳолида махсус асос-тизимлар ишлаб чиқиб, тасаввуфий фикр-қарашларнинг амалий ҳаётда шахсан тадбиқ этиш даврига қадам қўйди. V-асрда Ироқ, Хурошон ва Эроннинг турли жойларида кўплаб такялар қурилди ва бу такяларни машҳур сўфийлар бошқарар эдилар. Такя низомии илк бор ишлаб чиққан сўфий Абу Саид Абилхайр бўлиб, ўз даврида тасаввуф тушунчасининг кенг тарқалишига беқиёс хизмат қилган ва бир неча такяларни бошқариб турган⁵². Ислом жамиятида фикр илмини ташвиқ қилган мадрасалар билан бир қаторда такя ва тариқатлар тасаввуф илмининг намояндалари саналиб, илк даврлардан бугунга қадар мустақил диний муассаса хусусиятини сақлаб қолмоқда. Мадрасалар жамиятнинг юқори табақасига таълим берса, тариқатлар жамиятнинг деярли барча табақаларига мурожаат этган таълим-тарбия тарзи билан мусулмонлар орасида диний ҳис-туйғуларнинг сақланиб қолишида ва ижтимоий ҳамжиҳатликни таъминлашда катта хизмат кўрсатган. Айтиш мумкинки, тасаввуф асрлардан бери ўз ҳаётийлигини сақлаб келганлиги ва бу даража кенг оммага таъсир этишига, албатта, тариқатлар туфайли эришгандир⁵³.

⁵² Хайри Бўлай. Фалсафий доктриналар сўзлиги, Истанбул, 1979, 283-бет.

⁵³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. "Истиклол", 1999, 3-4-бетлар.

1.2. СУБҲОНҚУЛИХОН ДАВРИДА АДАБИЙ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТ

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳади Бобораҳим Машраб яшаган адабий муҳитида маънавий ҳаёт равнақи қай ҳолатда эди? – деган табиий савол туғилади. Бу ҳолат ўша муҳитнинг шоири ва мутафаккири Машраб ҳаёти ва ижодига маълум даражада таъсири сезилиши табиий ҳолдир.

Сўфи Оллоҳёр тариқатлардаги амалий риёзатлар инсонни юксак камолотга эриштиришини инкор этмайди. Аммо тасаввуф таълимотининг XVII асрга келиб турли бидъат қарашлар билан қоришиб кетгани ва ўзининг асл моҳиятига зид равишда исломий эътиқод руҳида таълим-тарбия олиб келган Ўрта Осиё халқлари ақидасига, маънавияти-мафкурасига жиддий зарар етказаётганини кўргач, халқнинг Ҳидоят йўлидан чалғиётганига ишонч ҳосил қилган дейиш мумкин. У жамият ислоҳ қилинмас экан, сохта авлиёлар нафс илинжида халқни гумроҳ этиши, кўр- кўрона сиғиниш оқибатида имон-эътиқодга путур етиши мумкин эканлигини чуқур англаб етди. Нафс, таъма, ўғирлик, товламачилик авж олган, маърифат унутилаётган, илм-фан таназзулга юз тутган жамият тақдирига бепарво бўлиш унинг эътиқодига зид эди. Бу жирканч балонинг олди олинмаса барчани ўз домига тортиши муқаррар бўлиб, бундан қутулиш чораси кучли раҳбар етакчилигида бидъатларга қарши ёппасига кураш эълон қилиш эди:

*Киши қилса хилофи ҳукми шаръий,
Ани жинни дегил ё марди саръий⁵⁴.*

⁵⁴ Марди саръий – девона

*Агар сув устида юрса ўшал кас,
Дегил чандон бўлур сув устида хас⁵⁵.*

Сўфи Оллоҳёр бутун жамиятни маънавий янгила-
ниш йўлида бирлашишга чақиради. Унинг назарида, бу
Расулуллоҳ суннатларидан четлашмасликнинг ягона йу-
лидир.

Сўфи Оллоҳёр умумий покланишга киришишга
халақит берувчи инсон табиатига хос бўлган айрим руҳий
ҳолатлар, жумладан, орланиб илм ўрганмаслик, жамо-
ада тутган мавқеи ва мақоми залворидан амри маъруф,
наҳий мункар, панд-насиҳатларга қулоқ тутмаслик ка-
би салбий жиҳатларни йўқотиш учун жуда кескин да-
ражадаги огоҳлантириш усуллари қўллади. Жумла-
дан, қуйидаги сатрларда ё Оллоҳ маърифатини ўрганиш
ёки дўзах ўтини танлаш лозимлиги ва бундан бошқа йўл
йўқлиги таъкидланган:

*Уялма маърифатни ўрганурдин,
Танур жойинг бўлур, қолсанг танурдин!⁵⁶*

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр сарҳадида мадани-
ят ва илм-фаннинг турли соҳалари: адабиёт, тилшунос-
лик, тарих, тиббиёт, география, фалсафа, ахлоқшунослик,
илми нужум, математика, меъморчилик, тасвирий санъ-
ат, хаттотлик, наққошлик, мусиқа ва фикҳ илмлари ри-
вожланиб борди. Бу даврда ижтимоий-маънавий ҳаётда
ислом дини муҳим аҳамият касб этиб, маданиятнинг тар-
кибий қисми сифатида ҳаётнинг барча соҳаларида фаол

⁵⁵ Ш.Сирожиддинов. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. Т., “Имом ал-Бухорий халқаро
жамғармаси”, 2001, 31-бет.

⁵⁶ Шуҳрат Сирожиддинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Т., Янги аср авлоди, 2011,
124-бет.

иштирок этди, чунки ислом дини ўша даврнинг ҳукмрон ғоясига айланган эди.

XVII – XVIII асрлар илм-фан намояндалари жаҳон маданияти ва илм-фани тараққиётига ўзларининг беқиёс ҳиссаларини қўшган буюк ватандошлари Форобий, Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Али Қушчи, Жомий, Навоий каби мутафаккирларнинг табиий-илмий, ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий фикрлари, ижтимоий ғоялари билан қизиқдилар ва уларни ривожлантиришга, кенг халқ оммасига ёйишга ҳаракат қилдилар⁵⁷.

Машраб яшаган даврдаги маданий ва маънавий ҳаёт ҳақида шуни қайд этиш лозимки, ҳукмрон сулола намояндалари, сиёсий ҳарбий арбоб бўлиш билан бирга ўз даврларининг етук илм эгалари ҳам эдилар. Уларнинг барчаси туркийдан ташқари форс ва араб тилларини билганлар, шу тилларда хат ёзганлар, дунёвий ва диний илмлардан чуқур билимга эга бўлганлар. Имомқулихон, Назрмуҳаммадхон, Абдулазизхон, Субҳонқулихонлар шеър ёзганликлари маълум. Субҳонқулихон «Нишоний», Абдулазизхон «Азизий» тахаллуси билан ижод қилган. Абдулазизхон насх ва настаълиқ хатларида ёзишни, мактуб ва иншо машқини замонасининг энг сара алломаларидан ўрганган. Кейинчалик олий ҳукмдор даражасига етишганда, Ҳиндистон, Эрон ва Румга хоҳ туркий, хоҳ форсийда бўлсин, нома битиларкан, уларни ўзи таҳрир қилиб, ёқмаса бошқатдан шахсан, ёзаркан⁵⁸.

XVI-XVII асрларда Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида кучли мавқега эга бўлган нақшбандия ва яссавия мактаблари фаолиятининг си-

⁵⁷ Сирож Ғозиев. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999, 21-22-бетлар.

⁵⁸ Муқимхон тарихи. Силсилот ас-салотин. 295 аб вараклар.

ёсийлашуви натижасида маънавий тарбия савиясининг пасайиши, тариқат пирлари фаолиятида сўз ва амалнинг номувофиқлиги халқнинг теуурийлар салтанати давридан мерос бўлиб келаётган ягона марказлашган тарбия ўчоқларини парчалаб ташлади. Мамлакатда турли савиядаги юзлаб тариқат мактабларининг пайдо бўлиши ва улар ўртасидаги пинҳона маънавий озуқага муҳтож аҳоли “улуғ пир”, “дастгир Валий” ниқоби остида ташқаридан кириб келган каззоб кимсаларнинг “каромат”ларига ва уларнинг гунашталаари томонидан оддий меҳнаткаш халқнинг авлиё ва пирларга бўлган чексиз эътиқодини суистеъмол қилиб, тилёғламалик билан ишонтирилган бидъат таълимотларга эргаша бошлади. XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳр ҳудудининг кўп қисмини ташкил этган чўл-саҳро қисмида ўтроқлашган янги ўзбек этник қатлами маданиятида исломга зид урф-одатларнинг сақланиб қолганлиги жоҳилият унсурларининг жонланишига ва аҳоли ўртасида исломий эътиқоднинг сусайишига олиб келди.

“Сабот ул-ојизин” китобида Сўфи Оллоҳёрнинг халқпарвар зиёли, фидойи қалб соҳиби сифатида жамиятнинг нақадар аянчли ҳолатга келиб қолганини, залолатга ботиб, нафс қурбонига айланаётганини теран англаб етгани ва даҳшатга тушгани аниқ ифодаланган. Қуйидаги сатрларда бу яққол кўринади:

*Бу умматлар ажаб зишт этди ҳолин,
Ёпар бидъат билан суннат жамолин.
Баҳойимдек иши ичмак-емакдур,
Қуруғ тил била умматмиз демакдур.
Илоҳи, лутф қил, ҳасратли соат
Ҳабибингдин насиб этгил шафоат.*

*Айирма яхшиларнинг орасидан,
Йироғ этма Ҳабибинг қорасидан*⁵⁹.

Сиёсий вазият қандай бўлишидан қатъий назар, аштархонийлар илм, фан, санъат, меъморчиликка ҳомий бўлишган. Шу сабабдан ҳам Бухорода Абдулазизхон, Убайдуллахон мадрасалари, Боқимуҳаммадхон, Убайдуллахон масжидлари, Субхонқулихон Регистонда қурдирган ҳовуз ва Бухородаги касалхона (Дорушшифо), Балхда Назрмуҳаммадхон, Субхонқулихон мадрасалари, Балх атрофидаги қатор чорбоғлар саройлари билан, Балх аркидаги иморатлар, жоме масжиди, ҳазрати Али мазоридаги гумбаз ҳамда Имомқулихон Мадинада қурдирган чорбоғ, Нур тоғидаги ҳовуз, Маккада Каъбага кираверишдаги дарвозалардан бири остонаси учун ишлатилган олтин ва кумуш тутқичли ёғоч зиналар ҳақида маълумотлар тарих саҳифаларидан ўрин олади. Бундай савобли ишларни бошқалар, хусусан, маҳаллий сулолалар, амиру амалдорлар ҳам бажарган. Чунончи, XVII асрда Хивада Араб Муҳаммадхон, Хожамберди, Шерғозихон мадрасалари, Бухорода Пояндабий оталиқ масжиди, Шодимбек, Назр девонбеги мадрасалари, мазкур девонбегининг ҳаракатлари билан бунёд қилинган. Хонақоҳ ва ҳовуз; Бозори гусранд мадрасаси; Самарқандда Ялангтўшбий қурдирган Шердор, Тиллакори мадрасалари, Самарқанд атрофидаги Назр девонбеги мадрасаси, шаҳардаги қози Соқий мадрасаси қурилди⁶⁰.

XVII асрда Бухоро хонлигидаги йирик шаҳарларда олий таълим берувчи 150га яқин мадрасалар фаолият кўрсатган бўлса-да, улардаги таълим тизими замон

⁵⁹ Шуҳрат Сирождинов. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1 қисм. Тошкент, 2001, 30-бет.

⁶⁰ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. 272-бет.

тараққиётини белгилаб берадиган билимларни беришда ожиз эди. Гарчи бу даврда ҳам риёзат, ҳандаса, кимё, астрономия соҳасида иш олиб борган Мулло Турсун Фаризий, фалсафа ва мантиқ каби илмлар билан шуғулланган Юсуф Қорабоғий бўлса-да, бу соҳаларда ҳатто ўрта асрлардаги ютуқлар даражасига ета оладиган асарлар яратилмади. Лекин шу билан бирга маданий ҳаётни бутунлай йўққа чиқариш ҳам мумкин эмас. Аштархонийлар даврида тиббиётда Шарқ халқларига хос анъаналар, халқ табobati ўз замонасига мос равишда ривожланишда давом этди. Тарихчи азамат Зиёнинг қайд этишича: Бухорода Субхонқулихон даврида тиббиётга ихтисослашган мадраса ва шифохона фаолият кўрсатган бўлиб, бу ерларда бу соҳага оид билимлар ўқитилиши билан бирга, беморларни даволаш ишлари олиб борилган. Шунингдек, бу даврда тарих, адабиёт каби ижтимоий фанлар фаолиятида ҳам ривожланиш давом эттирилди⁶¹.

XVII – XVIII асрларда хаттотлик санъатига, тасвирий санъатга, меъморчилик, мусиқага ҳам алоҳида эътибор берилди. Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳиравий ва бошқалар машҳур ҳуснихат усталари эдилар. Рассомлардан Маҳмуд Музаҳҳиб, Жалолиддин Юсуф, Муҳаммад Мурод Самарқандийларнинг тасвирий санъат ривожига қўшган ҳиссалари салмоқлидир.

Халқнинг ўз маданияти алоҳида ривожланиб борди: халқ ўз дostonларини, қўшиқ ва эртакларини, мақол ҳамда масалларини яратди. Халқ оммаси мана шу қўшиқлар, мақол ва маталларда ҳукмрон тузумга қарши ўз норозилигини изҳор қилди.

Халқ оғзаки ижодидан бизгача етиб келганлари бошқа тарихий шароитларни акс эттирувчи кейинги даврдаги

⁶¹ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 186-бет.

ижод қатламлари билан аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Моддий маданият буюмларига келганда, улар бутунлай йўқолиб кетган.

Халқнинг маънавий ҳаётига баъзи руҳонийлар ақидапарастларча муносабатда бўлар, ҳар хил расм-русумлар, урф-одатларга риоя қилишни назорат қилиб, хурофот, бидъатларни қувватлаб туришарди. Кўчманчи ва ўтроқ аҳолига дарвеш ҳамда сўфий жамоаларининг таъсири айниқса кучли эди.

Хукмрон табақа маданиятига ҳам мусулмон руҳонийларининг таъсири зўр бўлди, шу билан бирга диний мафкуранинг энг ашаддий намояндалари бўлган дарвеш шайхларнинг исканжаси тобора кучайди. Бу нарса фан соҳасида айниқса кучли бўлди. XVII – XVIII асрларда биз энди Улуғбек, унинг Самарқанд расадхонаси ходимлари Али Қушчи ва бошқа олимлар каби сиймоларни учратмаймиз. Ҳақиқий «дунёвий» фан ўрнини мусулмон диний ақоидлари мустаҳкам эгаллаб олди. Бухоро эса унинг таянчидан бири бўлиб қолди⁶².

XVII асрнинг 40-йилларидан бошлаб Самарқандда адабиётривожлана бошлади. Атоқли шоир Малеҳо Муҳаммад Баде ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий ўзининг «Музаққир ал-асҳоб» (1692) асарида Мовароуннаҳрдаги 200га яқин шоирнинг номини тилга олади. Шу шоирларнинг кўпчилиги самарқандлик бўлган ёки Самарқандда ижод қилган⁶³.

Дин ва шариат таомилларига риоя қилиш талаб этилар, шунинг учун биринчи навбатда масжид ва хонақоҳлар қуришга, дарвеш ва қаландарлар учун такяхоналар бино қилишга катта эътибор берар эдилар. Ўрта Осиёнинг

⁶² Ўзбекистон тарихи. I том, 592-бет.

⁶³ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 11-бет.

шаҳар ва қишлоқларида кўзга ташланадиган биринчи бино – нақшинкор ва кунгурадор, чиройли ва баланд, ҳашаматли ва маҳобатли Аллоҳнинг уйи ва мусулмонларнинг ахлоқий тарбия маскани масжидлар эди. Фарғона, Хоразм, Самарқандда масжид ва хонақоҳлар оз эмас эди⁶⁴.

Бошланғич мактаб ва мадрасаи олияларда ўқувчи ва талабаларни диний таълимот негизлари ва адабиёт билан, араб ҳамда тожик тилларида таништирардилар, шуниси ҳам борки, мактаб таълимоти исломий бўлишига қарамай, классик-мумтоз форс-араб адабиётини тарқатиш ва унинг таъсирини ўтказиш, гарчи бу адабиётда жуда кучли ифода қилинган бўлса-да, истисно қилинмасди. Эски мактабларда Ҳофиз, Бедил билан бир қаторда туркий-ўзбек тилда ёзилган асарлар, масалан, Навоий асарлари, озарбайжон адабиётининг классиги Фузулий асарлари ўқитиларди. Фузулийга келганда шуни айтиш керакки, у жуда машҳур эди, унинг асарларининг қайта-қайта нашр этилиши фикримизнинг далилидир⁶⁵. (Туркистонда унинг асарлари қирққа яқин нашр этилган).

Самарқанд мадрасаларининг ўқув курсида тилшунослик, мантиқ, дин қоидалари, қонуншунослик (шариат) ҳодисаларнинг шарҳи ва пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг ривоятлари тўғрисидаги таълимот бор эди. Ўқувчилар ҳисоб бўйича тўрт амални, алгебра ва геометриянинг бошланғич қисмини ўрганишарди. 16 ёшдан бошлаб, 8 йилдан то 15 йилгача ва ҳатто 20 йилгача ўқитилар эди. Бинобар, баъзи бир кишилар мадрасани 36 ёшда ва бундан ҳам катта ёшда тамомлаб чиқишлари мумкин эди. Мадрасада жума ва пайшанба кунлари, рамазон ойи ва ёз фаслида уч ой таътилдан ташқари ҳар куни эрта тонгдан кун ботгунча маърузалар ўқиларди.

⁶⁴ Самарқанд тарихи. Биринчи том. «Фан», Тошкент, 1971, 193-бет.

⁶⁵ Ўзбекистон тарихи. I жилд. 593-бет.

XVII асрда китобларни безатиш ва ҳуснихат санъати бениҳоя юксак даражага кўтарилганди. Миниатюралар соҳасида Бухоро ва Самарқанд мактабларининг ўтган асрдаги анъаналари давом эттирилди. Самарқандлик миниатюрачи рассомлар, хаттот-муқовасозлар Мовароуннаҳрдагина эмас, балки бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат қозонган эдилар. Бўёқнинг ранг-баранглиги, расмнинг нозиклиги, ҳаракатни моҳирона бера олиш, кўп фигурали композицияларни яратиш санъатини XVI – XVII асрлардаги миниатюрачилар яхши эгаллаб олишган эди⁶⁶.

Самарқандлик мусаввир Муҳаммад Шариф Самарқандий 1616 йили Саъдийнинг «Бўстон» достонига ишлаган тўртта миниатюрадан бирини чизган. Муҳаммад Дарвеш Самарқандий 1618 йили ўзининг «Достон Зебо Зевар» асарига тўртта миниатюра ишлаган. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида еттита миниатюра бор.

Халқ театр санъати ривож топди, қўғирчоқ театри XVII асрнинг охиридан бошлаб тез ривожланди. Мусиқа соҳасида уста созандалар етишиб чиқди. Машҳур муаррих ва шоирлар Биноий, Ҳофиз Таниш Бухорий, шоирлардан Лутфий, Ҳасан Ансорий, хаттот Маҳмуд Исҳоқ, табиб мавлоно Ҳасан Самарқандий ва бошқалар етишиб чиқди.

«Ўн икки мақом» деб аталган мусиқа назарияси бўйича кўпгина рисоаларнинг муаллифи мавлоно Кавкабий, мусиқа назариясига оид рисоаларнинг муаллифлари Хўжа Муҳаммад ибн Абдулҳасан Самарқандий, Дарвеш Алилар мусиқа соҳасида йирик назариётчилар эди⁶⁷.

XVII асрда қўлёзма китобларни безаш ишлари жуда

⁶⁶ Самарқанд тарихи. Биринчи том. 296-бет.

⁶⁷ История Узбекистана. Ташкент, «Фан», 1999, 408-410-стр.

юқори даражада эди. Ўзбекистон шаҳарлари, айниқса, Бухоро ўзининг ажойиб хаттотлари билан шуҳрат қозонган эди, булар ҳуснихат санъатида ривож топган, Самарқанд қоғозининг сифати эса жуда юқори турган темурийлар замонидаги машҳур хаттотларнинг шогирдлари эдилар. Абдулазизхоннинг хаттоти Ёдгор XV асрдаги машҳур Ҳирот хаттотларидан қолишмайдиган ажойиб санъаткор эди.

Ҳиротлик рассомларнинг Бухорога кўчиб ўтиши билан жуда кўп ажойиб санъаткор рассомлар тўпланган эди. Машҳур уста Жаҳонгир шундай рассомлардан бўлиб, донғи кетган Беҳзод унинг шогирди эди. XVII асрда яшаган турк ёзувчиси Авлиё Чалабий Султон Боязид II замонида Туркияга Ўрта Осиёдан уста Бобо наққош кўчиб келиб, турк рассомларига устозлик қилади, натижада Туркияда рассомчилик ривожлана бошлайди, бу эса Бухорода тасвирий санъатнинг ривож топганидан далолат беради⁶⁸.

Тарихнависликда XVII аср бошларида хожа Самандар Термизийнинг ўрта аср мусулмон бадиий-тарихий адабиётида ноёб ҳисобланган «Дастур ал-мулук» асари, Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Муҳаммад Вафо Карманагийнинг «Тухфат ул-хоний», Абдурахмат Давлат (Толеъ)нинг «Тарихи Абулфайзхон» каби тарихий асарлари яратилди. Бу асарларда хон ҳокимиятини, шахсини улуғлаш билан бирга жамиятдаги инқирозли ҳодисалар, ўзаро урушларнинг натижаси эканлиги тўғри англаниб, бунга барҳам беришнинг асосий чораси марказий ҳокимиятни адолатли бошқариш деган фикрлар ҳам илгари сурилган. Ушбу тарихий асарларда мусулмон оламида кенг тарқалган афсоналар, ри-

⁶⁸ Ўзбекистон тарихи. I том, 599-бет.

воятлар, шеърий ва насрий шаклдаги ҳикматли сўзлар, Қуръон оятлари ва диний китоблардан парчалар тарихий воқеликка ўта маҳорат билан бирлаштирилиб юборилганлигини кўрамиз. Бу аштархонийлар даври тарихшунослигида ҳам ўрта аср анъаналари давом эттирилганлигини кўрсатадиган муҳим белгидир⁶⁹.

XVII–XVIII асрлар адабиётида шаҳар демократияси дид ва талаблари билан ўзини намоён қилади. Убайдулла-хон вақтида Бухоро шоирлари орасида энг машҳурлари – «Убайдулланом» муаллифининг таърифи билан айтганда, «Бухоро шоирлари тахтига минган шаҳзода» – Саидо Насафий, шоир Қосимхўжа, касби каштачи самарқандлик Фитрат ва ниҳоят пардозчи уста мулла Мулхан эди.

Ўрта Осиёдаги кўп шаҳарлар қадиман ўзининг кутубхоналари ва қўлёзмалар заҳиралари билан шуҳрат қозонган эди. Чунончи, Бухоро ва Самарқанд маърифат ўчоқлари, маданият ва илм-фан маркази сифатида жуда кўп қўлёзма ва тошбосма китобларга бой бўлган илм даргоҳлари эди. Хукмдорлар ва нуфузли шахсларнинг ҳам бой кутубхоналари бўлиб, улар машҳур олим ва шоирларнинг асарларини йиғиш ишларига ҳомийлик қилар эдилар.

Бухоро кутубхоналаридаги, хусусан мадраса ва сарой аҳли ихтиёридаги аксар асарларнинг мазмуни дин ва ҳуқуқ соҳаларига оид эди. В.И.Беляев Бухородаги бир кутубхонани кўздан кечиргач: «Булар ҳукмрон табақага хизмат қилган анъанавий схоластик доираси хусусида ва узоқ асрлар мобайнида ҳадсиз-ҳудудсиз илмий ва дарслик адабиётларни юзага келтирилгани ҳақида фикр юритиш имкониятини беради», - деб ёзган эди. Бу кутубхоналарда, шунингдек, тарих, адабиёт, мантиқ, грамматика, риторика (илми бадеъ), тиббиёт, математика (риёзиёт)

⁶⁹ А.Сагдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 186-бет.

ҳамда астрономия (илми нужум)га оид асарлар йиғилган эди⁷⁰.

XVII–XVIII асрларида қўшиқлар, ҳикоялар ва эртакларда оммавий халқ ижоди намоён бўлди. Халқ театр санъати кенг ривож топди. Икки турдаги театр бор эди. Биринчи турдаги театрлар сайёр артистлар (акробатлар ва жанглёрлар, дорбозлар, раққослар, фокусчилар, айиқ ва эчкиларни ўргатувчилар)нинг кўча-кўйда кўрсатадиган томошаларидир. Қизиқчилик – аскиябозлик халқ театрининг энг ёрқин тури эди. Тўйлар, байрамлар сайёр созандаларсиз ўтмас эди. Халқ театри артистлари, шу жумладан, созандалар ва хонандалар маданий уюшмани ташкил этишарди.

Ўрта Осиёнинг XVI-XVII асрлардаги маданий ҳаёти ниҳоятда оз ўрганилган. Вамбери бу даврда маданият таназзулга юз тутган эди деб ёзган эди. Бунга қўшилиб бўлмайди. Бу хусусда Ўрта Осиё тарихининг йирик тадқиқотчиси П.П.Иванов фикрини келтириш ўринлидир:»Дарҳақиқат, Ўрта Осиёда эски маданий анъаналар XVI асрда ҳам, XVII асрда ҳам сақланиб қолди. Ўзбекларнинг ҳукмрон синфи ўтмиш маданий анъаналарига адоват кўзи билан қарамади, аксинча уларни давом эттириш ва ривожлантиришга интилди».

XVII – XVIII асрларда илм-фан, санъат ва маърифатдан, асосан, жамиятнинг юқори табақалари баҳраманд бўлдилар. Шунга қарамай, муҳим маданият дурдоналари халқнинг номаълум санъаткорлари томонидан яратилган эди. Турли нифоқ ва урушлар туфайли меҳнат аҳли ижод жараёнига дахлсиз эди. Заҳматкашлар ўзига хос маданият намуналарини яратар эдилар.

Маданият мусулмон руҳонийлари таъсирида эди. Зе-

⁷⁰ Ўша асар, 11-бет.

роки, диний мафкуранинг намояндалари – дарвешлар, шайхлар тобора куч йиғиб борардилар. Бу айниқса, илм-фан ривожига ўз аксини топар эди. Ҳақиқий илм ўрнини мусулмон динидаги сунний мазҳаб мустаҳкам эгаллаб, аниқ ва табиий фанлар қувғинга учраган эди⁷¹.

XVII – XVIII асрларда Хива ва Қўқон хонликлари ва Бухоро амирлигида таълим, фан ва маданият ҳақида гап борганда шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, биринчи навбатда маданият ва мафкурада ислом дини ғояси марказий ўринни эгаллар эди.

Баъзи тўсиқларга қарамай тараққиётнинг тарихий одимини тўхтатиб қола олмадилар, маънавий бойликларнинг тарқалиши ва йиғилиши жараёнига тўсқинлик қила билмадилар. Бу давр илғор кишиларини Улуғбекнинг илмий ғоялари, Жомий ва Навоийларнинг ҳайратомуз асарлари руҳлантирар эди. Улар илм-фан равнақи, инсон билими уфқларини кенгайтириш учун ислом ақидаларига қарши кураш олиб бордилар, ўз асарларида ердаги ҳаёт гўзалликларини тараннум этдилар. Бу давр Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар олимларининг фалсафий меросига, дунёвий илмларга бўлган қизиқиш, гуманистик ғояларнинг ривожланиши, ўтмишдаги олимлар асарларини ўрганиш билан характерланади⁷².

Ўзбек халқининг ана шундай қадимий, бой оғзаки ва эпик, фалсафий, мазмунан тафаккурга бой мероси XVII – XVIII асрларда ҳам мавжуд эди. Бу асрларда «Гўрўғли» туркумидаги ва бошқа ўнлаб жангномалар, тарихий, фалсафий, панд-насиҳат мазмунидаги романтик ҳамда қаҳрамонлик асарлари: «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб

⁷¹ М.Нуриддинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. 17-18-бетлар.

⁷² Ўша манба, 20-бет.

ва Шоҳсанам», «Сайёд ва Ҳамро», «Асли ва Карим», «Санобар», «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Алибек билан Болибек», «Хуршид ва Маликаи Дилором» каби достонлар, уларнинг фольклор ва халқ китоби хиллари тарқалди⁷³. Айниқса XVII асрдан бошлаб қатор ўзбек шоирлари бой фольклор ашёлари, айрим ҳолларда эса ёзма адабий манбалар асосида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ўша давр адабий фалсафий илмида «ривоят», «қисса» номлари билан юритилган халқ қарашлари руҳидаги асарларни яратдилар.

Жонийлар давридаги бадий ва тарихий адабиёт соҳасидаги илмлар бирмунча кўзга кўринарлидир. Бу даврда Бухорода ва Балхда адабий марказлар бор эди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда Ўрта Осиё халқлари адабиёти аввалги даврларга нисбатан сезиларли ривожланди. Субҳонқулихон даврида тартибнинг қаттиқлигидан баъзи бир сарой шоирлари мамлакатни тарк этдилар. Аммо шаҳар ҳунармандлари орасида тушкунлик кам эди. Ҳунармандлар орасидан машҳур шоирлар етишиб чиқдилар.

Бу даврда ижод қилган шоирлар ичида Турди Фароғий (XVII аср) фаолиятини алоҳида айтиб ўтиш лозим. Ўзбекларнинг юз уруғидан бўлган бу шоир Абдулазизхон даврида анча нуфузга эга бўлиб сарой доираларига яқин турган бўлса, Субҳонқулихондан анча зулм кўради ва хонга қарши кўтарилган қўзғолонда ҳам иштирок этади. Ундан 400 мисрадан ортиқроқ шеърлар бизгача етиб келган бўлиб, уларда меҳнаткаш халқ аҳволига ачиниш, амалдорлар зулмини қоралаш, ўзаро тотувликка, тинчликка чорловчи ғоялар етакчи ўрин тутди. Турди Фароғий айниқса «Тор кўнгуллик беклар», «Субҳонқулихон ва

⁷³ Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд. «Фан», Тошкент, 1978, 78-бет.

унинг амир амалдорлари ҳақида ҳажв» каби шеърлари билан машҳурдир⁷⁴.

Даврининг илғор зиёли мутафаккирларидан бири Фитрат Зардўз Самарқандий 1657 йилда Самарқандда тилла суви билан ишлов берувчи ҳунарманд оиласида дунёга келди. Унинг ўзи ҳам бу ҳунарни пухта эгаллади. 1685 йилда у Бухорога бориб мадрасада ўқийди. Шоир қийинчилик билан кун кечириб, XVIII асрнинг бошларида вафот этади. Фитрат Зардўз назм ва насрда ижод этган. Унинг ижодий меросидан бизгача «Толиб ва Матлаб», маснавийси, битта сатира, бир неча асарлари етиб келган. Унинг девони ҳалигача топилгани йўқ.

Сайидо Насафий бу даврнинг йирик шоирларидан эди. У Абдулазизхон, Субхонқулихон ва Убайдуллахон замонларида яшади ва ижод қилди. Ўз ижодий фаолиятини дастлабки даврда Сайидо бир неча ҳукмрон доира вакиллари билан яқинлашиб, уларнинг таъсири остида бир нечта қасидалар битди. Унинг ижоди халқчиллиги, ҳаққонийлиги ва ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Шоирнинг «Баҳориёт» асари айниқса катта аҳамиятга эгадир. Шоир бу асарида ҳайвонлар образи орқали жамиятдаги турли ижтимоий қатламларни ифодалар экан, оддий меҳнат аҳлини чумолига қиёслаб, агар улар жипслашса шерни ҳам енгиши мумкин деган ғояни илгари суради. Сайидо Насафий аштархоний хонлари даврида биринчи бўлиб, ўз жамиятини танқид қилиб, меҳнаткаш оммани ҳимоя қилиб асарлар яратди⁷⁵.

XVII асрда адабий асарлардан ташқари тарихий асарлар ҳам яратилган. Бу давр тарихчиларидан бири Маҳмуд ибн Вали бўлиб, унинг «Ахборотлар асосида сирлар ден-

⁷⁴ А.Сағдуллаев ва бошқ. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 187-бет.

⁷⁵ Х.Бобобеков ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. 152-бет.

гизи» («Баҳрул-ал-асрор фимунақиб ал-ахбор») номли тарихий асари маълумдир. Бу асар ўзига хос қомус бўлиб, тўрт китобдан иборат. Асарнинг тарихий қисми Чингизхон давридан аштархонийлар давригача бўлган даврни ўз ичига олиб, бу ерда ўша давр Ўрта Осиё тарихи ҳақида қизиқарли маълумотларни учратиш мумкин.

Бу даврларга оид тарихий асарлар орасида Муҳаммад Амин Яроқчининг «Тарих уммони» («Муҳит ат-таворих») асарини санаб ўтиш лозим. Яроқчи бу асарида аштархонийлар даври ҳақида маълумотлар беради.

XVII асрда Самарқандда кўпгина шоирларни бирлаштирган адабий мактаб вужудга келди. Унинг вакиллари ижодида ҳам ҳалол меҳнатни улуғлаш, зулмни қоралаш ва шарқ шеъриятига хос бошқа ғоялар етакчи ўрин тутди. Самарқандлик бу ижодкорлар ичида атторлик билан шуғулланган Ғофур Самарқандийни, темирчи Масиҳони, этикдўзлик билан ҳаёт кечирган Манзур Самарқандийни ва бошқаларни, адабиёт, хусусан, шеърят ривожига бирмунча ҳисса қўшган ижодкорлар сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Асли Ўрта осиелик бўлган ва Ҳиндистонда яшаб ижод этган Мирза Абдулқодир Бедил (1644-1730) шеърияти ҳам ўзининг чуқур фалсафий мазмуни, ҳаётбахш ғоялари билан ажралиб туради. Унинг бой илмий ижодий меросининг умрбоқийлиги, яшовчанлиги боиси ҳам мана шунда.

Тадқиқ этаётган давр Хива хонлигининг маданий ҳаёт жараёни ҳам алоҳида кечганлиги шубҳасиз. Азалдан Хоразм диёри бағридан қанча-қанчалаб доврўғи оламини тутган алломаю киромлар, олиму фузалолар, машҳур шоиру адиблар етишиб чиққанлигига кўҳна тарихимиз жонли гувоҳдир. Бу ўринда XVII асрнинг иккинчи ярмида

яшаб ижод этган ҳукмдор ва ижодкор, етук тарихчи олим Абулғози Баҳодирхон (хонлик даври 1643-1663 йй.) фаолияти айрича аҳамият касб этади. У ўз замонасида нафақат мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаёт юксалишига, сиёсий барқарорлигига, балки шу билан бирга илмфан ва бадий ижод равнақига ҳам катта улуш қўшди. Унинг қаламига мансуб «Шажараи турк» ва «Шажараи Тарокима» номли асарлар ўзининг тарихий қиммати, бой ишончли манбаларга тўлалиги билан ҳозирда ҳам катта аҳамият касб этади. Хива тарихшуноси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг маълумотига қараганда Абулғози тиббиётга оид йирик асар ҳам ёзган. Бу асар Санкт-Петербургдаги кутубхонада сақланмоқда.

XVII асрда Абулғозидан ташқари, мавлоно Ҳасанқули Аҳсаний, Вафой, Нодир каби ёзувчи-шоирлар, XVIII асрда Умархўжа Ҳожи Ҳевақий, мавлоно Насриддин бин Омонхўжа бин Гулшан, Яҳё Байзо, Саид Муҳаммад охунд, шунингдек, Муҳаммад Тоҳир Хоразмий, Равнақ, Роқим, Нишотий, Андалиб, Муҳаммад Хоксор, Киромий, Умар Боқий, ниҳоят Мунис каби шоирлар, ёзувчилар, хаттотлар яшаган ва ижод қилгани маълумдир.

XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиёдаги ҳар учала амирлик ва хонликларнинг маданий тараққиётига хос бўлган умумий ўхшашликлар диққатга лойиқдир. Бу ўхшашликларнинг сабаблари ҳам бир-бирига жуда ўхшашдир. Биринчидан, Ўрта Осиё ҳудудидаги давлатлар XV асрларда маданий тараққиётда дунёдаги энг етакчи ўринларда турган бўлса, XVI – XVII асрлардан эътиборан бу ҳудудда тушкунлик бошланди. Иккинчидан, ҳар учала давлат бирликлари ўзлари алоҳида мустақил фаолият кўрсатсалар-да, давлат идора ишлари ўзбек ва форс тилида олиб борилган. Бухорода форс, Қўқонда форс-

ўзбек, Хивада ўзбек тили расмий тил бўлиб ҳисобланган. Турмушда, адабий ижодда ўзбек ва форс тиллари кенг қўлланилар эди. Учала давлатда ҳам аҳолининг асосий қисми туркий тилда сўзлашган. Учинчидан, анъанага кўра фанда, адабиёт ва мактабда араб ва форс тилининг обрўси сақланиб қолганди.

Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларида халқ таълимининг тузилиши ва фаолияти деярли бир хил бўлган. Уларда мадрасалар, мактаблар ва қорихоналар мавжуд эди. Мадрасалар мусулмон олий ўқув юртлари ҳисобланган⁷⁶.

Мактаблар масжидлар қошида ва хусусий уйларда ташкил этилган.

Машраб Наманган шаҳрида шундай масжид ва хусусий уйда саводини чиқарган эди.

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр маданияти ва илм-фани ўзига хос равишда ривожланишда бўлди. Аштархоний ҳукмдорлар томонидан талай меъморий обидалар қад кўтарди.

Муסיқа, ҳунармандчилик соҳасида бақувват асарлар яратилди, маънавий бўшлиқ тўлдирилди.

Халқнинг кўпроқ қуйи поғонасидан санъат ва адабиёт вакиллари етишиб чиқдилар, улар ўз даври, ижтимоий ҳаёти ҳақида халқ кайфиятини ифода этиб, назм ва насрда ижод қилдилар.

Халқ кайфиятини ифода этиб куйлаган забардаст шоирлардан бири, оташин мутафаккир Бобораҳим Машраб эди.

⁷⁶ Х.Бобобеков ва бошқ. Ўзбекистон тарихи. 152-153-бетлар.

1.3. XVII–XVIII АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАФКУРАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

XVII–XVIII асрларда Туркистонда ҳукмронлик учун ўзаро курашлар-босқинчиликлар, талон-тарожлик, бошбошдоқлик, поракандалик авж олди. Мустақил хонликка ажралиб чиққан Хива билан Бухоро хонлиги ўртасида ҳамда уларнинг ўзидаги ички зиддиятлар ниҳоятда кучайиб, улар узоқ вақт давомида узлуксиз урушлар гирдобидида яшаб нотинчликни бошларидан кечирдилар. Бу ҳаммаси маданиятга салбий таъсир этмай қолмади. Нисбий тушкунлик, олдинги ютуқларни йўқотиш, сусайиш бу давр маданиятини тасвирловчи хислатлар бўлиб қолди. Маданият арбоблари шундай шароитда жон сақлашга интилдилар. Маданият соҳасидаги айрим янгиликлар, ўзгаришлар асосан Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарлари билан боғлиқ бўлди.

XVII – XVIII асрларда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-маънавий фикр тараққиёти ўзига хос хусусиятга эга ҳолда ривожланишда давом этди. Бу даврда яшаган ва ижод этган мутафаккирлар ўтмиш тадрижий-тарихий қарашларини, салафлар ижтимоий-маънавий меросини, улар қолдирган умуминсоний ва маънавий қадриятларни, ундаги илғор фикрларни кенг халқ оммасига ёйдилар, ўзлаштирдилар, такомиллаштирдилар ва уларга шарҳлар битдилар. Умум-башарий ва миллий қадриятларнинг ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

XVII – XVIII асрлар Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон мамлакатларида яшаган ўз даврининг етук фозил ва шоирларидан, шарқнинг улуғ мутафаккирлари

ҳукмдор Абулғози Баҳодирхон, туркий миллатнинг турли тоифа ва табақаларидан етишган Сўфи Оллоҳёр, Мирзо Бедил, Хўжаназар Ҳувайдо, Бобораҳим Машраб, Юсуф Қорабоғий, Сайидо Насафий, Турди Фароғий, Муҳаммад Шариф Бухорий ва бошқа кўплаб улуғ алломалар ўз асарларида даврнинг илғор ижтимоий, маънавий, сиёсий, диний, тасаввуфий, ахлоқий, таълимий муаммоларини ёритиб беришга ҳаракат қилдилар. Улар ўзларининг сермахсул ижодлари, дунёвий қарашлари билан Ватан, миллат тўғрисидаги илғор фикрларни илгари сурдилар.

Биз тадқиқ қилаётган асрларда Мовароуннаҳр ўзининг бадиий ижод бобидаги тарихий анъаналарини давом эттирди. Бу даврда бадиий ижоднинг турли жанр ва йўналишларида шоир ва адиб, олим ва фозил кишилар етишиб чиқдилар. Улар ўз ижод дурдоналари билан жаҳон фани ва маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшдилар.

Мактаб ва мадрасаи олияларда илм олиш мувафаққиятли тартибда олиб борилганки, XVII – XVIII асрларда ҳам боланинг ёш хусусияти алоҳида эътиборга олиниб, кичик ёшдаги ўқувчиларга ҳуснихат ва оғзаки ҳисоб ўргатилса, катта ёшдаги ўқувчиларга Қуръоннинг оят ва сураларидан ташқари форс, араб, туркий тилларда ёзилган ўнлаб ҳаётий китобларни ўқитиш ўргатилган.

Дастлабки бошланғич таълимдан сўнг Қуръон хатм қилиниб, «Чор китоб», кейин эса «Сўфи Оллоҳёр» ибтидо қилинган. Ўқувчиларга «Одобнома» дастурлари асосида дарс берилган. Халқ оғзида юрган ахлоқий, фалсафий руҳдаги мақоллар, масаллар, мажмуалар, ривоятлар, ҳикоятлардан эса тарбия воситаси сифатида фойдаланилган⁷⁷.

Мадрасаларда Қуръон илми, фикҳ (шариат қонунлари)

⁷⁷ Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. 117-118-бетлар.

ҳандаса, илми нужум, ахлоқ, фалсафа, мантиқ, адабиёт, география, тарих, табобат фанлари ўқитилган. Талабалар араб ва форс тиллари орқали Фаридуддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» Ҳофиз Шерозий девони, Мирзо Абдулқодир Бедил девони, Мир Алишер Навоийнинг «Чор девон»и, Фузулий ғазалиёти ҳамда Шарқда миллий таълим соҳасида дарслик ва қўлланма сифатида фойдаланиб келинаётган «Маслак ул-муттақин», «Аввали илм», «Муъзи Вазанжоний», «Авомил», «Ҳаракат», «Қофия», «Шарҳи муллои Жомий», «Рисолаи Шамсия» каби рисоалар билан танишиш имконига ҳам эга бўлганлар. Бу эса мадрасаларда таълим жараёнида бадиий адабиётнинг мумтоз намуналари кенг ўрин олганлиги, дунёни англаш, тафаккурни шакллантириш борасида бадиий асарларга алоҳида аҳамият берилганлигини кўрсатади.

Мадрасаларда билим олиш мумкинлиги, бу ерда ҳам диний, ҳам дунёвий фанлар бўйича дунёга танилган мударрислар, олимлар бор бўлганлиги учун ҳам Туркистонда турли мамлакатлардан кўплаб талабалар келиб ўқиганлар.

Даврнинг муҳим хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, маънавиятда, ижтимоий фикр жараёнида аввало қандай асарлар яратилганлигига назар ташлаймиз. Бу асрларда ўзбек ва форс тилларида яратилган тарих китоблари тарихий манба бўлиши билан бирга, маълум даражада маданият ва адабиёт ёдгорлиги ҳамдир. XVII асрда Сайид Муҳаммадтоҳир бин Абулқосимнинг «Ажойибуттабақат» номли географик асари, Абулқосим бин Шоҳмирзо ибн Саъдулла ал-Ҳусайний ал-Касбавийнинг «Натойижул-фикр» тарихий китоби, Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» номли тарихий таснифлари, Муҳаммадамин Яроқчининг

«Муҳитут-таворих» асари, Мулло Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин охунд Мулло Фарҳод Самарқандийнинг «Таворихи касира» асари, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳрул-асрор фи маноқибул-ағёр» китоби, Суҳайлонинг «Имомқулинома» шеърий тарихи каби асарлар яратилган эди⁷⁸.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг сулоласининг Ҳиндистондаги ҳукмронлиги Эрон ва Марказий Осиёдан форсийзабон ва туркий тилли олим, адиб, шоир, ижодкорларнинг Ҳиндистонга ташриф буюришлари натижа-сида адабиёт, фан, санъат, маданият ва фалсафа фанлари ривожланиши, фалсафий тафаккурнинг илғор хусусиятларининг намоён бўлиши ва зуҳур этиши билан ўз аксини топган эди.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқлари бир-бирларидан узоқда яшашларидан қатъий назар ўзаро яқин муносабатларда бўлганлар. Узоқ даврлардан бошлаб улар бошқа мамлакатлар билан фаол савдо олиб борганлар, бу эса «Ўрта Осиё ва Хитой, Ҳиндистон, Эрон ҳамда Византия халқларининг ўзаро маданий муносабатларига таъсир қилар эди⁷⁹.

Бобурийлар саройида туркий ва айниқса, форсий тилдаги адабиёт, санъат, илм-фан ривож топди. Бу Марказий Осиё, хусусан, Туркистон ва Ҳиндистондаги бобурийлар давлати ўртасидаги маданий алоқаларнинг кучайишига, уларнинг ўзаро таъсири орта боришига олиб келди.

XVII – XVIII асрларда ўзбек ва тожик тилларида шеърий асарлар битган Туркистоннинг турли шаҳарларидан чиққан шоир, адиблар Сайидо Насафий, Турди Фароғий,

⁷⁸ В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 26-бет.

⁷⁹ М. Нуриддинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. 30-бет.

Сўфи Оллоҳёр, Бобораҳим Машраб бўлиб, уларнинг ижоди турли йўналишда эканлиги ўз даврининг тушкунликлари, зиддиятлари, қийинчиликларини ўзида ифодалаши билан кўзга ташланади. Бу даврда Ҳиндистонда яшаб ижод этган, ўз асарларини форсийда ёзган Мирзо Абдулқодир Бедилнинг чуқур ижтимоий-фалсафий мазмундаги шеърлари Туркистон зиёлилари орасида эътибор қозонди.

XVII асрда Субхонқулихон даврида Муҳаммад Бадеъ тазкира тузиб, унда ўз замонасининг 200та шоир, адиб, адабиётшунослари ҳақида маълумот беради. Умуман XVI – XVIII асрлар маънавий ҳаётида Туркистонда тасаввуф таъминотлари, хусусан, нақшбандия, яссавия, кубровия таълимотларининг кенг тарқалгани, уларнинг адабиёт, санъат, ижтимоий билимларга катта таъсир кўрсатганини кўрамиз. Санъаткорлар тасаввуфдан замона қийинчиликларини енгитиш, зулм-адолатсизликка қарши кураш, ҳақиқий инсоний муносабатларни тарғиб қилиш йўлида фойдаланишга интилдилар.

Мовароуннаҳр санъати, илм-фани, маданияти бу асрларда ҳам бошқа мусулмон Шарқи, Эрон, Туркия, Қашқар, Ҳиндистон каби мамлакатлар билан яқин алоқада бўлди, ўзаро таъсирда ривож топди. Бошқа ўлкалардан Мовароуннаҳрга турли зиёли, маданият арбоблари келиб ўз фаолиятини давом эттирганидек, Бухоро, Самарқанд каби турли шаҳарлардан чиққан олим, донишманд, санъат арбоблари бошқа мамлакатлардаги маданий оқимда иштирок этдилар⁸⁰.

Мовароуннаҳрда сўнгги асрлардаги тахт учун курашлар, поракандалик аста-секин ягона давлат таркибидан турли шаҳарларнинг ажраб кетиши, мустақил Хива ва

⁸⁰ Буюк сиймолар, алломалар. Абдулла Қодирий номидаги Халк мероси нашриёти. Тошкент, 1997, 10-бет.

Қўқон хонликларининг ташкил топиши, улар ўртасидаги уруш, зиддиятнинг авж олиши ижтимоий-иқтисодий соҳаларда ёмон оқибатларга олиб келиш билан бирга, маданий-маънавий ҳаётга ҳам салбий таъсир кўрсатди, унинг ривожига ғов бўлди, орқага кетувига олиб келди.

XVII – XVIII асрлар давомида ижтимоий-фалсафий фикр, фикҳшунослик соҳасида ҳам янгиликлар вужудга келди, ўз даврининг етук мутафаккирлари етишиб чиқди. Ўз юрти Эронни ташлаб кетишга мажбур бўлган ва Бухорода хоннинг эътиборига сазовор бўлган Мирзажон Шерозийнинг асосий илмий-маърифий фаолияти Мовароуннаҳрда ўтди. У турли мадрасаларда фалсафа, мантиқ, фикҳ илмларидан маърузалар ўқиш билан бирга ўтмиш мутафаккирлари Ибн Сино, Фахриддин Розий, Насриддин Тусий, Мир Саййид Журжоний, Давоний кибиларнинг турли рисоаларига шарҳ ва ҳошиялар ёзди.

Мирзажон Шерозийнинг шогирди бўлмиш асли озарбайжонлик Юсуф Қорабоғий ҳам XVII асрда Мовароуннаҳрнинг энг йирик файласуф ва мантиқшунос олимларидан бўлиб танилди. Бухоро хони Имомқулихон эътиборида бўлди. У Самарқанд, Бухоро мадрасаларида мударрислик қилди, фалсафа, араб грамматикаси, фикҳ, мантиқ соҳасида қатор асарлар ёзиб қолдирди. Қорабоғий фалсафа, араб тили бўйича шогирдлар етиштириб берди⁸¹.

Ибн Муҳаммаджон Юсуф ал-Қорабоғий ал-Муҳаммад Шоҳий XVI аср охири ва XVII аср биринчи ярми давридаги Ўрта Осиё фалсафий фикрининг йирик вакиллари-дан биридир. У озарбайжон турклар томонидан босиб олингач, Ўрта Осиёга қочиб келишга мажбур бўлди ва Самарқандда, кейинчалик Бухорода яшади.

⁸¹ Ўша асар, 8-9-бетлар.

Файласуф 1563 йилда Қорабоғ қишлоғида туғилиб, 1647 йилда Бухорода вафот этади.

Олимнинг «Рисолаи ботиниййа» рисоласида инсондаги нафсоний кучлар, одамдаги руҳий олам ҳақида ҳикоя қилинган. Бу асар «Етти жаннат» номи билан ҳам машҳурдир.

«Рисолаи хилватиййа» асари араб тилида ёзилган бўлиб, олти қисмдан иборат. Хилватлар эса ўз навбатида «Тўхталиш»ларга бўлинган. Бу асарда муаллиф борлиқ билан боғлиқ бўлган жуда кўп фалсафий муаммолар ҳақида гап олиб борган. Асар давомида ўзидан олдин яшаб ўтган машҳур алломалар билан у ёки бу масала ҳақида мунозаралар қилган.

«Фи таърифил илм» асарида илмнинг ҳикмати ҳақида фикр юритган. Қорабоғийнинг «Рисолаи фи баёнил жуз ла йатажазза» асари олимлар ўртасидаги фалсафий мунозараларни ёритишга бағишланган.

XVII–XVIII асрларда фан ва маданият тараққиётининг асосий заминларидан бири – ўтмишда Яқин ва Ўрта Шарқда, айниқса, Ўрта осийлик буюк табиатшунос олимларнинг илмий ютуқлари ва уларга суянган оламга стихияли – дунёвий қараш ҳисобланган. Бу ерда Улуғбек ва унинг астрономик мактаби давридаги қулай шароит ҳам муайян роль ўйнади. Улуғбек ўз салафлари: ал-Фарғоний, ал-Хоразмий, ал-Форобий, ал-Берунийлар ва бошқалар асарларини ўрганиб, уларнинг илмий анъаналарини давом эттириб, астрономия, математика билан шуғулланди ва осмон жисмлари ҳаракатини толмай кузатди⁸². Олимнинг объектив олам мавжудлиги, унинг қонуниятларини билиш мумкинлигига оид фалсафий ва табиий-илмий қарашлари, шубҳасиз, ижтимоий-фалсафий ва табиий-

⁸² Муминов И.М. Избранные произведения. Т.Т.Стр.155.

илмий тафаккурнинг кейинги даврлардаги ривожда илғор роль ўйнади.

XVIII асрда олимлар тасаввуф атамалари юзасидан турли лугатлар, қомуслар ва адабий ишоралар яратдилар. Йирик шайхлар орасидаги ёзишмаларида ҳам сўфийлик мафкураси тарихига оид бой маълумотлар учрайди. Бу даврда дидактик-сўфий мазмундаги асарлар яратиш ҳам ривож топади. Марказий Осиёда XV аср охирига келиб, бошқа тариқатлар қатори «Кубровия» тариқати қисман ягона позициядан чекиниб, анъанавий характер касб этади, деб хулоса чиқариш мумкин. Бу тариқатнинг баъзи намояндалари сўфий номи остида илғор гояларни илгари сурдилар. Қорабоғий ана шулар жумласидан эди⁸³.

Юсуф Қорабоғий ўз ҳаётининг (сўнгги йилларини) бутун онгли қисмини тўлалигича Ўрта Осиёда кечириб, вафот этди.

Қорабоғий аштархонийлардан бўлган Имомқулихон саройида давлат ишларига иштирок этган, гоят баланд обрў ва ишонч қозонган.

Бу давр фалсафий ва табиий-илмий тафаккури ривожини Форобий, Ибн Сино ва Беруний бошлаб берган, кейинчалик эса бир гуруҳ атоқли Шарқ мутафаккирлари ва табиатшунослари давом эттирган фандаги илғор анъаналарни ажратиб ўрганиб бўлмайди. Бу бой анъана кейинроқ бориб Шарқ Уйғонишига замин бўлди ва ўрта асрчилик сўнггигача давом этди. Қорабоғий ана шу анъана давомчиларидан эди.

Қорабоғийнинг ижодий меросида «Чор чаман» («Тўрт чаман»), «Расоили муфида» («Фойдали рисоалар»), «Исботи Муҳаммад» каби асарлар муаллифи эканлиги аниқланган, лекин бу асарлар топилган эмас.

⁸³ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. 50-51-бетлар.

Қорабоғий ижодида руҳ билан тананинг ўзаро алоқаси алоҳида ўрганилади. У мазкур масалани руҳ билан тана бирлиги нуқтаи назаридан тадқиқ ва таҳлил қилади.

Қорабоғий ўз даврининг йирик маърифатпарварларидан, илм ва маърифатнинг тинмас тарғиботчиларидан эди.

У инсонни маънавий баркамолликка интилишга чорлайди. Инсон шаънига нолойиқ хусусиятларга тўхталиб, инсон улардан фориғ бўлиши зарурлигини, инсон деган шарафли номга лойиқ бўлиш учун тинмай гўзал хислат ва фазилатлар орттира бориши лозимлигини маслаҳат беради⁸⁴.

Мутафаккирнинг умумфалсафий позициясини белгилашда унинг асосий хусусияти Шарқ перипатетизми⁸⁵ бўлгани алоҳида кўзга ташланади.

Қорабоғийни ақл ҳақидаги масала билан боғлиқ тарзда банд этган яна бир масала ваҳий ва пайғамбарлик бўлиб, мусулмон дини исломда ғоят жиддий роль ўйнаган.

Қорабоғий фикрича, расмий мусулмон доктринасига биноан, Муҳаммад пайғамбар Худо билан бирлашиш ҳолатига етишган, унинг буйруқларини қабул қилиб, Аллоҳнинг оддий қулларига етказган. Аллоҳдан ҳикматли сўзларни қабул қилиб, одамларга етказиш Муҳаммад томонидан ваҳий жараёни деб қаралган. Ана шу сирли қабул ва етказиш қобилияти эса «пайғамбарлик» деб аталиб, унга фақат Аллоҳ томонидан сайлаб олинган шахслар – пайғамбаргина сазовор бўлган.

Юсуф Қорабоғий – энг аввало мутафаккир, у ўзига замондош жамиятнинг иллатларини, ҳукмдорлар, давлат идораси аҳли ва риёкор руҳонийлар ҳамда мунофиқ

⁸⁴ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. 190-191-бетлар.

⁸⁵ Перипатетик – «сайр этувчилар», Аристотел яратган мактаб.

ахлоқчиларнинг кирдикорларини кўра билди ва фош қила олди.

Қорабоғий ижтимоий-сиёсий қарашлари марказида инсоннинг яратувчилик меҳнати туради. У ҳаёт мазмуни еб-ичиш ва ухлаш эмас, балки меҳнат қилиб, ўз меҳнати эвазига яшаш деб билади. Инсон ўз ҳаётини меҳнат билан бойитиб, жамият эзгулиги учун яшаши керак – бу Қорабоғийнинг маънавий принциpidир:

*Кам емакдан ҳеч ким титроқ тутмайди,
Кўп емакдан эса ҳар кунда юзлаб одам ўлади.*

Юсуф Қорабоғий ўз даврнинг илғор мутафаккири эди. У дил-дилидан одамларни жаҳолат зулмидан озод бўлишликка даъват этди. Ақл ва билимни кўкларга кўтарди. У араб ҳикматига мурожаат қилади ва ёзади:» Муаллим ҳақиқати ота-оналар жиҳатидан афзалдир. Чунки ота-она менинг жисмоний қиёфам сабаби, ўқитувчи эса – чин инсоний кўринишимнинг»⁸⁶.

Шарқ классиклари ижодида анъанавий хислат ва белгилар қанча кенг ўрин тутмасин, шу асосда бу ижодкорларнинг ҳар бирининг ўзига хос ғоявий-бадий қиёфаси, услуби йўқ, деб айта олмаймиз. Чунки ижодий иш ҳамма вақт ҳамма ерда ўзига хос хусусиятга эга бўлиб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади. Ҳақиқий санъаткор ўз она тилидаги адабиётни, маълум бир тарихий даврдаги ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга, илғор ғоя ва интилишларга, шу давр кишиларининг ҳис-туйғу ва қарашларига ўзига хос муносабатда бўлиб, уни ўз қараши, ўз ҳаётий тажрибаси, ўз хусусияти орқали бадий акс эт-

⁸⁶ М.Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. «Фан», Тошкент, 1991, 90-91-бетлар.

тириши туфайлигина бойитиши, унинг тараққиётига ҳисса қўшиши мумкин. Шу жиҳатдан ўзбек адабиёти тарихида Лутфий, Саккокий, Атоий, Навоий, Бобур, Сўфи Оллоҳёр, Турди, Машраб, Огаҳий, Мунис, Муқимий, Фурқат, Аваз ижодлари қанча кўп умумий хусусиятларга эга бўлмасин, уларнинг ҳар бири бошқасидан яққол ажралиб туради⁸⁷.

Шу билан бирга бу даврда ўзбек ва тожик адабиёт тарихида ўчмас из қолдирган, халқнинг оғир аҳволини, кайфиятини, орзу-умидларини ачиниш билан ўз асарларида баён этган Саидо Насафий, Абулғози, Турди, Машраб, Сўфи Оллоҳёр каби шоирлар тинимсиз ижод этдилар. Улар ўз асарларида ижтимоий ҳаётдаги зиддиятлар, босқинчиликнинг шафқатсизликлари ҳақида ҳаққоний куйладилар, халқни ахилликка, меҳнатга, ўзаро бирликка чақирдилар.

Уларнинг асарларида Ўрта Осиё ва бошқа Шарқ мамлакатлари, Эрон, Озарбайжон, Туркия, Афғонистон, шунингдек, Ҳиндистон билан бўлган маданий алоқалар ҳам ўз ифодасини топади. Бу олимларнинг асарларида ўз даври илмий-маданий алоқаларига оид муҳим маълумотлар билан бирга, ўтмишдаги олимлар – Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий таълимотларига ҳурмат-эҳтиром, қадимги юнон олимлари Арасту, Афлотун, Сукрот кабиларнинг меросига зўр ҳурмат ҳисси ёрқин сезилиб туради. Уларнинг асарларида шогирдни маърифатли қилиш, уларда илм-фанга муҳаббат уйғотиш, одоб-ахлоқ қоидаларини эгаллашга даъват, устоз-шогирд, ота-ўғил муносабатларига оид таълимий фикрлар ҳам ифодаланади⁸⁸.

⁸⁷ А.Ҳайитметов. Табаррук излар изидан. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979, 24-бет.

⁸⁸ Ўзбек педагогикаси тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1997, 132-133-бетлар.

Бинни Оқатойхон бинни Ҳожимуҳаммад бинни Арабмуҳаммад Абулғози Хоразмий (1603-1664) ҳам олим, тарихнавис, адиб, тилшунос, шоир ва давлат арбоби сифатида жаҳон илм-фани, айниқса, ўзбек халқи маданиятига беҳад катта ҳисса қўшганлардан биридир.

Абулғози Баҳодирхон Хоразм ҳукмдори Арабмуҳаммадхон (1602-1623)нинг тўртинчи ўғли эди. У ёшлигидан ўз отаси номи билан аталгувчи Арабмуҳаммад мадрасасида замонасининг энг билимдон мударрисларидан, олиму фузалоларидан таълим олди. Абулғози ўз ака-укалари ўртасида ўта зеҳнли, қобилиятли бўлган⁸⁹.

Арабмуҳаммаднинг етти ўғли бўлган. Арабмуҳаммадхон, Абулғозихон, Асфандиёр ва Шариф Муҳаммадлар билан Ҳабаш ва Элбарс ўртасида низо кучайиб икки орада уруш бўлади. Бу урушда енгилган Арабмуҳаммадхон қўлга тушади ва кўзи кўр қилинади. Минг машаққатлар билан сувдан кечиб ўтган Абулғозихон аввало Катга ва у ердан Имомқулихон саройига келади. Ҳабаш ва Элбарсга қарши кураш бошлаган Асфандиёр Абулғозихонни ёрдамга чақиради. Аммо Имомқулихон унинг боришига рухсат бермайди. У Имомқулихон саройида икки йил туради.

Абулғозихон йигирма (1644-1664) йил давомида тарқоқ ҳолатга келиб қолган Хоразм давлатини мустақил ва марказлашган давлатга айлантиришга эришди. 1655-1664 йиллари эса Бухоро устига юриш қилди. Ниҳоят, у мамлакатни иқтисодий ва маданий жиҳатдан мустаҳкамлади.

Абулғози Хоразмда илм-фанни тараққий эттириш ва маданиятни яхшилаш мақсадида ўз саройига илғор фикрли олиму уламолар, шоиру бастакорлар, меъмору

⁸⁹ Солий Ҳасанов. Хоразм маърифати-олам кўзгуси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996, 199-бет.

наққошлар, табиблар, тарихнавислар, адиблар, хаттотлар ва бошқа касб эгаларини тўплади.

Хива хонлигида XVII асрда рўй берган маданий ҳаётдаги тушкунлик Бухоро хонлигидагига қараганда кучлироқ бўлган. Абулғози Баҳодирхон хон бўлган даврда Хоразм тарихини ёзиб қолдириш масаласи кўтарилганда, бу ишни эплай оладиган бир кимса топилмаган. Бу ҳақда Абулғози Баҳодирхоннинг ўзи қуйидагича ҳикоя қилади: «Аммо бизнинг ота ва ақоларимизнинг бепарвойилиқи ва Хоразм халқининг беуқувлиқи, бу икки сабабдин, бизнинг жамоатимизни Абдуллахоннинг оталари бирлан бизнинг оталаримизнинг айрилган еридин то бизга келгунча тарихларни битмай эрдилар. Бу тарихни бир кишига таклиф қилали теб фикр қилдук. Ҳеч муносиб киши топмадук. Зарур бўлди. Ул сабабдин ўзимиз айтдук. Туркнинг масали турур:»Ўқсўз ўз киндигини ўзи кесар, деган».

XVII асрда яшаб ижод қилган Абулғози Баҳодирхон олий насаб тож-тахт соҳиби, ўз сулоласининг шонушуҳрати учун кураш олиб борган, айнаи чоғда парчалашиб кетаётган Хива хонлигини кучли марказлашган давлатга айлантириш учун ҳам қурул билан, ҳам қалам билан кураш олиб бориб, нисбий осойишталик ўрнатишга эришаолган ҳукмдор ҳам эди. У қолақлашиб қолган Хоразмни ҳам иқтисодий, ҳам маданий жиҳатдан юқори кўтаришга интилди. Ҳукмдор сифатида бекликлар ўртасидаги зиддиятлар, ўзаро қиргин урушларга барҳам беришга қаратилган тадбирлар кўрган бўлса, ижодкор сифатида «Шажараи турк» («Турк сулоласи тарихи»), «Шажараи тарокима» («Туркманлар тарихи») ва «Манофе-ул-инсон» («Инсон учун фойдали тадбирлар») каби тарихий-бадий ҳамда табибликка оид китоблар ёзди⁹⁰.

⁹⁰ Р.Шамсутдинов ва бошқ. Ватан тарихи. 119-бет.

«Шажараи тарокима» 1893 йилда А.Г.Туманский томонидан русчага таржима қилинган. Кейинроқ эса бу асарнинг тўлиқ таржимаси А.Н.Кононов томонидан амалга оширилади. Асар тили, услуби фонетик, морфологик, синтактик жиҳатдан чуқур таҳлил этилиб, изоҳлар ҳам берилади. Академик А.Н.Кононов шундай дейди:»Шажараи тарокима» асари фақатгина тарихий манба бўлиб қолмасдан, балки адабий ёдгорлик сифатида ҳам аҳамиятли бўлган, чунки унда халқ афсоналари, халқ этимологияси, этноми, мақол ва маталлари, масаллари моҳирона тасвирланган⁹¹.

Абулғози «Шажараи турк»ни ... «Туркий билан айт-дум. Туркийни ҳам андоқ айтубманким, беш ёшли ўғлон тушунур», дейди.

1664 йили Абулғозихон оғир дардга чалиниб ётиб қолди, тожу тахтни эса ўғли Анушахонга (1664-1687) топширди. У 1664 йили вафот этди.

«Шажараи турк» Абулғозихоннинг вафоти сабабли туғалланмай қолди. Асар 9-бобининг давоми, яъни 1644-1663 йиллар воқеалари Анушахоннинг топшириғи билан Маҳмуд ибн мулла Муҳаммад Урганжий деган уламо тарафидан ёзилган.

«Шажараи турк» ҳажман у қадар катта бўлмаса-да, тарихий воқеаларнинг баёни билан илмий қимматга эгадир. Асарнинг V боби, яъни Мовароуннаҳр ва Қашқарда Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатой ва унинг авлодларининг подшолиги баёни муҳимдир. Асарда ёзилишича, Чигатойхон дипломат, оқил, доно подшоҳ бўлган. Чингизхон унга Мовароуннаҳрни, Хоразмнинг баъзи ерларини, Қашқар, Бадахшон, Балх, Ғазнадан то Синд сувигача бўлган ерларни берган⁹².

⁹¹ Кононов А.Н. Родословная туркмен. М.-Л., 1958, 23-стр.

⁹² Солий Ҳасанов. Хоразм маърифати-олам кўзгуси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996, 205-бет.

Абулғозининг «Шажараи турк» асаридаги жамият тарихига оид мулоҳазалари, ахлоқ ва одобга оид қарашлари билан чатишиб кетган. «Тарихимизнинг ва тарбияшунослик фикри тараққиётининг кўп саҳифалари очилмай қолган шу кунда «Шажараи турк» барча илм аҳли учун муҳим тарихий ва педагогик манба бўлиб хизмат қилади»⁹³. «Шажараи турк»нинг илмий-тарихий қиммати ҳақида Ҳ.А.Вамбери: «Абулғозининг кўпчилиги ишлари Заҳириддин Муҳаммад Бобурни хотирага туширади, жаҳон унинг «Шажараи турк»и учун миннатдордир», – деган бўлса, таниқли адабиётшунос Олим Шарафиддинов: «Абулғози Баҳодирхон бинни Арабмуҳаммад ўзбек хонлари ичида Бобурдан кейинги муҳим шахсдир. Унинг маданият тарихида қилган ишлари улуг» деб юксак баҳо берган.

Абулғозининг «Шажараи турк» асари машҳур рус ёзувчиси Владимир Галактинович Короленко, буюк рус ёзувчиси А.М.Горькийда ҳам катта таассурот қолдирган эди. М.Горький 1895 йил 7 августиди Короленкога ёзган хатида: «Баҳодирхоннинг китобидан бошқа мўғуллар тарихига оид яна бирор манбани менга тавсия қилсангизчи, жуда қизиқ экан, бу мўғуллар» – деб «Шажараи турк» асарини тавсия қилганлиги учун устозига миннатдорчилик билдирган.

Марказий Осиё тарихини ўрганган шарқшунос олимлар Ҳ.А.Вамбери, В.В.Бартольд, Н.Н.Полтов, А.Н.Самойлович, А.М.Горький, А.Н.Кононов, А.И.Абрашчев, Н.Веселовский, А.Якубовский, К.Юсупов, С.И.Иванов, П.П.Иванов, В.Зоҳидов, А.В.Абдуллаев, Н.М.Маллаев, Я.Ғуломов, К.Муниров, Ҳ.Худойназаров ва бошқалар ҳам Абулғозининг «Шажараи турк» асари юк-

⁹³ Вамбери. История Бухара или Моверауннахра. М., 1964, 115-стр.

сак маърифий-илмий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайдилар.

«Шажараи тарокима» асари эса 1898 ва 1906 йилда бир неча маротаба нашр қилинган. 1871-1874 йиллар орасида П.Н.Демезон «Шажараи турк»ни француз тилига ағдаради. Бу асар Англия ва Америка халқлари орасида ҳам кенг тарқалган.

Абулғози Баҳодирхон ўзининг «Шажараи турк» асари билан Хоразм тарихчилик мактабига асос солди. Хоразм халқининг буюк фарзанди Абулғози бошлаган ғоятда улуг ва мўътабар ишни ундан кейинги авлодлар Мунис Хоразмий ва Муҳаммад Ризо Огаҳийлар давом эттиради⁹⁴.

Абулғозихоннинг асарлари Хоразмнинг узоқ ўтмишидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётига оид жуда кўп маълумот беради. Шу сабабдан ҳам уни Хоразм тарихига оид қимматли ёзма манбалар қаторига қўшиш мумкин. Улар ўзбек халқининг илмий ва маданий ҳаётида муҳим воқеадир. Абулғози асарлари ўз хусусиятлари билан адабиёт, тарих, фалсафа, тиббиёт фанлари тараққиётига хизмат қилади.

XVI-XIX асрларда содир бўлган турли ижтимоий-сиёсий, мафкуравий таназзуллар иқтисодий ҳодисаларга қарамай, Самарқандда таълим тизими, олий таълим даргоҳи мадрасалари ўз фаолиятини давом эттирганлар. Аммо, уларнинг ўқув дастурлари йўналишида нақлий илмлар, шаръий илмларни ўқитишга мойиллик етакчилик қилган.

Самарқанд мадрасалари талабалари нақлий илмлар билан бир қаторда бадий адабиёт билан, хусусан Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий,

⁹⁴ Р.Шамсутдинов ва бошк. Ватан тарихи. 129-бет.

Муҳаммад Фузулий, Сўфи Оллоҳёр, Бобораҳим Машраб, Абдулқодир Бедиллар мероси билан танишиб борганлар. Ана шунинг натижасида бу муаллифларнинг мерослари, хусусан девонлари, жумладан танланган асарлари жуда кўплаб кўчирилган ва ўрганилган. Жумладан, XVI аср охиридаёқ Муҳаммад Фузулийнинг девони Самарқандда маълум бўлган. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида эса Сўфи Оллоҳёр, Абдулқодир Бедил девонларининг шуҳрати таралган. Алишер Навоий, Саъдий, Хожа Ҳофиз, Абдураҳмон Жомийларнинг асарлари эса бундан анча олдин маълум ва машҳур бўлган. Ана шунинг туфайли мадраса ҳужраларида «Саъдийхонлик», «Ҳофизхонлик», «Навоийхонлик», «Фузулийхонлик», «Бедилхонлик», «Сўфи Оллоҳёрхонлик», «Машрабхонлик» гуруҳлари давом этган. Хусусан «Бедилхонлик»ка интилиш анча кучли бўлган.

Абдулқодир Бедил ифода этган фалсафий масалалар ниҳоятда мураккаб бўлганидан унинг шеърий услуби ҳам ўзига хос, бедилона услубда эди. Ана шу муносабат билан «бедилхон»ликларда турли баҳсу мунозаралар давом этар, уни ҳар хил тушунишлар кўзга ташланарди. Ҳар ҳолда муҳими шундаки, Абдулқодир Бедилни тушунишга интилишлар, турли хил изланишлар жараёни узликсиз давом этар эди⁹⁵.

Шарқ буюк шоири, файласуфи, мутафаккири Мирзо Абдулқодир Бедил Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида 1664 йилда хизматчи оиласида туғилади.

Бедил туғилган шаҳри Азимободдан Ҳиндистоннинг сиёсий ва маданий пойтахти Деҳлига кўчиб келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб, 1721 йилда вафот этади⁹⁶.

⁹⁵ Ботурхон Валихўжаев. Самарқандда олий таълим-мадрасаи олия – университет тарихидан лавҳалар. Абдулла Қодирий номидаги Халк мероси нашриёти. Самарқанд, 2001, 141-142-бетлар.

⁹⁶ А.Зуннунов ва бошқ. Педагогика тарихи. «Шарқ», Тошкент, 2002, 152-бет.

Бедил Ҳиндистон халқлари – ҳинд ва мусулмонларнинг турмушини, диний ва миллий урф-одатларини, халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганади. Бу – унинг ижодиёти учун муҳим манба бўлди.

Бедил ҳинд фалсафасини мукаммал ўрганган. Ҳинд пантеизми, араб, форс ва Марказий Осиё фалсафаси Бедил дунёқараши шаклланишига зўр таъсир кўрсатди.

Абдурауф Фитрат Мирзо Бедилни Шарқ Гегели деб атагани бежиз эмас. Бедилнинг «уруғ» истилоҳи Гегелнинг «дунёвий руҳи»га монанд. «Уруғ» – «ҳақ» илоҳиётдир. «Дарахт» эса Гегелнинг «мутлоқ руҳнинг бегоналашуви» истилоҳига, яъни моддий оламга мос келади⁹⁷.

Бедил Ҳиндистон, Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон, Арабистон фани, адабиёти, фалсафасига доир асарларни қунт билан ўрганиш орқали ўз даври маданиятининг юксак босқичига кўтарилди. У Низомий, Аттор, Саъдий, Жомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Алишер Навоий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек, Бобур каби буюк алломаларнинг бадиий ва илмий асарларини зўр қизиқиш, меҳр билан ўқиб, ўрганади. Ўзи «Бедил» (яъни «Дилсиз») таҳаллуси билан 130 мингдан ортиқ шеър, 50 босма табоқдан ортиқ насрий асарлар ёзади. «Тилсими ҳайрат» (1669), «Тарқибот ва таржибот», «Муҳити аъзам» (1681), «Турли маърифат» (1687), «Ишрат ва ҳикоёт», «Риқоъот», «Чор унсур» («Тўрт унсур», 1703), «Ирфон»⁹⁸ («Билим», 1721) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бедил ўзининг «Ирфон» асарида ёшларни илм-маърифатга, адолатга даъват этади, ҳунарни, санъатни, шахс эркинлиги, дўстлик, муҳаббат, вафодорлик ва адолатни мадҳ этади. Бедилнинг «Ирфон» асаридан ўрин ол-

⁹⁷ Йўлдош Жумабоев. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлокий фикрлар тараққиёти тарихидан. 140-бет.

⁹⁸ Ж.Туленов. 3 Ғафуров. Фалсафа, 84-бет.

ган «Комде ва Мудан» достонида адолатсизлик устидан адолат тантанаси ғояларини ифодалади, бу достони билан ўз замонасининг адабиёти, ижтимоий, педагогик фикрлар тарихида янгилик яратди.

Шарқ шеърятининг даҳоларидан бири улуг файласуф шоир Мирзо Бедил Ҳиндистонда яшаб ижод этган бўлса-да, унинг ота-боболари Ўрта Осиёнинг туркий қабилаларидан чиққан эдилар.

Бедил энг яхши асарларида классикларимизнинг гуманистик анъаналарини давом эттирди. Унинг асарлари, айниқса, Ўрта Осиё ва Афғонистонда шуҳрат топди.

XVII–XVIII асрлар ижтимоий-фалсафий фикр ривожининг йўналиши Ҳиндистонда бобурийлар давридаги Ўрта осийлик мутафаккирларнинг ижоди ва дунёқарашидир. Бобурийларнинг Ҳиндистонда 300 йилга яқин ҳукмронлик қилишлари ёлғиз у ердагина эмас, балки Ўрта Осиё ва бошқа қўшни мамлакатлардаги маданий ҳаётда ҳам чуқур из қолдирди. Маънавий ҳаётда улар ўзларини Ўрта Осиёнинг муайян бир қисми деб қарадилар ва ватанларидаги илғор анъаналарни садоқат билан давом эттирдилар, ривожлантирдилар.

Ўрта Осиё Ҳиндистон фан ва маданиятининг ўзаро таъсири ва тараққиётининг муҳим омили бу мамлакатларнинг мустаҳкам маданий алоқалари ҳамда бошқа давлатлар орасидаги муносабатлари эди.

Бу асрларда давлатларнинг маданий алоқалари янги хусусиятлар касб этди. Қўшни давлатлардан келган илғор шахслар ҳиндларни ўз мамлакатларидаги фан ва маданият ютуқлари билан таништирдилар, ҳиндлар эса уларни ҳинд олимлари, шоирлари ҳаёти ва ижодидан хабардор қилдилар.

Бедилнинг XVII–XIX асрлардаги Ўрта Осиё ижтимо-

ий-сиёсий тафаккурига таъсирини барча тадқиқотчилар эътироф этадилар. Шоир ҳали ҳаёт эканидаёқ унинг маслакдошлари, издошлари пайдо бўлган ва унинг бой меросини тадқиқ эта бошлаганлар. Улардан Ҳиндистон фалсафий тафаккури соҳасидаги издоши Абдул Ҳаким Сиёлқутий, Муҳиббулло ал-Ҳинди ва Қози Муборакни кўрсатиш мумкин.

Ҳиндистонда яратилган форс-тожик тилидаги адабиётнинг улкан намояндаси Бедил Шарқнинг энг йирик файласуф шоири сифатида жуда кенг шуҳрат қозонди. У ўзидан сўнг унинг услуби билан боғлиқ бўлган алоҳида адабий мактабга, йўналишга асос солди. Ўрта Осиё ва унга қўшни бўлган жойлардаги жуда кўп шоирлар бошқа буюк салафлар қаторида Бедил ижодиётидан ҳам баҳра олишиб, унинг услуби тарзида асарлар ёздилар. «Бедил ижодиёти, – деб ёзади чех олими, доктор Иржи Бечка, – Ўрта Осиёдаги тожик ва ўзбек адабиётига жиддий таъсир қилиб XX асрнинг 20-йилларигача унинг ўсишида маълум рол ўйнади».⁹⁹

Бедил асарлари хусусиятларини, унинг ижодини тушуниш анчайин мураккаб эди. Бедил қўллаган тасвирий воситалар, адабий услублар қанчалик мураккаб бўлмасин, шоир ўз тақлидчиларини, бу услуб майдонида бел олишувчиларни қанчалик огоҳлантирмасин, барибир Ҳиндистон ва Ўрта Осиёда унинг пайравлари, тақлидчилари пайдо бўлдилар. Жумладан, Ўрта Осиёда тожик тилидаги адабиётнинг намояндалари Содик Жондорий, Ҳусайн Доғиш, Сарир, Сирот, Исо, Асирий, Хўжандий, Жавҳарий кабилар Бедилга муваффақият билан тақлид қилдилар. Шунингдек, икки тилли ўзбек шоирларидан баъзилари ҳам, хусусан, Мужрим Обид, Маъдан, Понғозий, Роқим,

⁹⁹ Иржи Бечка. «Бедил бедилизм», Москва, издательство «Прогресс», 1970, стр. 358.

Нодира, Хумулий, Ургутий, Шавқий Каттақўргоний бу файласуф шоирга эргашдилар, унинг мураккаб услубдаги айрим ғазалларини мухаммасга айлантирдилар. Улар бу улкан шоирнинг ижодига катта ҳурмат ва самимият билан қараб, асарларини ўрганишга, сирини тушунишга ҳаракат қилдилар¹⁰⁰.

Бедилни Афғонистон ўтмиш ва ҳозирги илму адаб аҳли Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг фозиллари, шоир ва олимлари ҳам тан олганлар. Жумладан, Хусайнқулихон Азимободий «Ништари ишқ» тазкирасида шундай ёзади: «Мирзо (Бедил) Ҳиндистон шоирларининг сарасидир, янги сўз ва иборалар қўллашда кўп ижодий изланишлар олиб борган ҳамда шеърятда янгича йўл ва бадийий услуб яратган зотдир. Назму насрда унинг иқтидори бағоят кучлидир. Ҳиндистоннинг кўпчилик диди баланд фозиллари унинг ўзига хос услубини ардоқлайдилар, синчков ва нозик мушоҳадаларига иқрор бўлиб таъриф этадилар.

Юксак маънавий қиёфага молик Бедил жаҳон маданиятининг Шарқдаги улуғ вакиллари Румий, Ҳоқоний, Аттор, Саъдий, Амир Хусрав, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Ҳилолий, Урфий, Соиб, Абдураҳим ижодиётларига зўр самимият ва чуқур ҳурмат билан қаради. Улардан бадийий маҳорат сирларини ўрганиш билан бирга қимматли умрларини қасидагўйликка бағишлаган адибларни кескин қоралади.

Бедил поэзияси муайян замин асосида, биринчидан, XVII–XVIII асрларда содир бўлган муҳим воқеа ҳодисалар, иккинчидан, ижтимоий ҳаётни синчковлик билан ўзлаштириш ва идрок этиш, форс-тожик, араб, урду адабиётининг яхши анъаналарини ижодий ўзлаштиргани ҳолда вужудга келди.

¹⁰⁰ Р.Орзибеков. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. «Фан», Тошкент, 1976, 116–117-бетлар.

«Чор унсур» – «Тўрт унсур» – Мирзо Бедилнинг эпик асари бўлиб, бу китоб наср билан ёзилган; айрим шеърий парчаларни ўз ичига олади. Унда Бедил ўзининг болалик, ўспиринлик, йигитлик ва қарилик чоғларидан хабар беради. Шу билан бирга Бедил ҳаётига оид маълумотлар ҳам берилади. Бедил тўрт элемент: ҳаво, сув, ер ва олов тўғрисида фикр юритади, ўсимлик, ҳайвонот ва киши-одамнинг пайдо бўлиши масаласига ўз қарашини баён этади. «Чор унсур»нинг тўртламчи элементга – оловга бағишланган қисми фавқулодда аҳамиятлидир. Ушбу асарда билиш назариясига оид ҳам қимматли фикрлар ёзилган. Бедил бу китобни 41 ёшида бошлаб 55 ёшларида тугатган.

Бедилнинг «Ирфон» – «Билим» асарини дoston, ҳикоялар тўплами ва бир бутун поэма деса бўлади. У ҳам ҳажми ҳам мазмуни жиҳатидан Бедилнинг классик асари, шоҳ китобидир.

«Ирфон» ўн икки минг байт 22 минг мисрага эга поэмадир. Энциклопедик асар «Ирфон»да Мирзо Бедил ижтимоиёт, адабиёт, фалсафа, социология устида фикр юритади, бу масалаларни ўзига хос йўл билан ҳал этмоқчи бўлади¹⁰¹.

Мирзо Бедилнинг тили гўзал, сатрлари теран, сўзлари кенг маънолидир. Мирзо Бедил «Абу Маони», яъни «Маънолар отаси» лақабига сазовор адиб бўлиб, ҳар бир муҳлиси кўз ўнгига ўткир фикрли фаол фикрловчи руҳ эгаси, ҳам дардли, ҳам аламли дил соҳиби, ажойиб тарихий шахс ҳисобланади¹⁰².

XVII–XVIII асрлар маънавий фикрнинг муҳим хусусиятлари ҳақида тўхталганда, комилликка йўлловчи байт-

¹⁰¹ Иброҳим Мўминов. Мирзо Бедил. «Ўзбекистон», Тошкент, 1975, 32-33-бетлар.

¹⁰² Иброҳим Мўминов таҳрири остида. Мирзо Бедил. Рубойлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974, 7-бет.

лар битган Сўфи Оллоҳёр ижоди ва шахсияти ҳақида мухтасар сўз юритиш мақсадга мувофиқдир.

Ўтмишдаги мактаб ва мадрасаларимизда, хусусий муаллимлар ихтиёридаги таълим тизимида Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Ҳафтияк, Чор китоблар билан бирга машҳур зуллизонайн лирик шоир, дostonнавис, исломий аҳкомларнинг жон-фидо тарғиботчиси Сўфи Оллоҳёрнинг «Саботул ожизин», «Маслак-ул-муттақин» асарлари ҳам бир дарслик сифатида ўқитилган.

Сўфи Оллоҳёр 1644 йили Каттақўрғоннинг Минглар қишлоғида зиёли оиласида дунёга келади. Отаси Темирёр ўғлининг тарбияси билан жиддий шуғулланиди: у 12 ёшигача ўз қишлоғида ўқийди, кейинчалик Бухорога бориб мадрасаларда билим олиб, замонасидаги барча фанларни ўрганади, бадий ижод сеҳрини эгаллайди, ўзбек ва тожик тилларида асарлар ёза бошлайди. Мадраса хатмидан сўнг Сўфи Оллоҳёр бир неча йил Бухоро амирининг Ҳисор ва Қубодиён туманлари солиқ маҳкамаларида ишлайди, «Шумлиғим, расволиғим тегди вилоят халқига», деб кейинчалик адиб ўзининг ана шу фаолиятидан надомат чекади¹⁰³.

Мутасаввиф шоир бу давр ичида «Мурод ул-орифин», «Сабот ул-ојизин», «Маҳзан ул-мутеън», «Нажот ут-толибин» каби диний-фалсафий асарлар яратди. У ўз қарашлари билан ожизларга, йўлдан озганларга ҳидоят ва нажот йўлини кўрсатиб беради. Толибларга тўғри йўл кўрсатади. Инсофу адолатни, ҳалоллик ва тўғрилиқни, орифлик, ошиқлик, хилват ва узлатни тўлиб-тошиб куйлайди, нафс ва худбинликни қаттиқ танқид қилади. Дунё лаззатларидан воз кечиb, ўзни Ҳақнинг инон-ихтиёрига топшириш фалсафасини илгари суради. Марказий Осиё-

¹⁰³ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўҳна Шарқ дарғалари. «Шарқ», Тошкент, 1999, 278-бет.

да кенг тарқалган яссавия-жаҳрия тариқати ғоялари учун курашди.

Сўфи Оллоҳёрнинг дунёвий ишларни тарк этиб, нақшбандия тариқати йўлига ўтишини таниқли навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқов қуйидагича изоҳлайди: “Оллоҳёр божхона хизматига кириб, бир неча йил қаттиққўл, шафқатсиз амалдор сифатида фаолият кўрсатади. Шайх Ҳабибуллоҳнинг бир муриди ғайриқонуний йўл билан Бухорога мол олиб кираётганда Оллоҳёр томонидан қаттиқ калтакланганлиги ҳақидаги ривоят жуда машҳур”.

Оллоҳёр Шайх Ҳабибуллоҳ таъсирида нақшбандия тариқатига кириб, мансаби ва бошқа дунёвий амалларни тарк этади. У ўн йил шайх Ҳабибуллоҳ мадрасасида таълим олиб, етук олим ва валий даражасига етишади.

Сўфи Оллоҳёр ўзбек адабиёти тарихида Навоийдан сўнг нақшбандия тариқатини шеърӣ шаклда энг изчил тарғиб қилган улуг сўз санъаткори ҳисобланади. Унинг асарлари, гарчанд диний-тасаввуфӣ ахлоқ ташвиқига қаратилган ирфонӣ адабиёт намунаси бўлса ҳам, ўзининг такрорланмас санъаткорона услуби туфайли бадий шеърӣятнинг энг юксак намуналари сифатида эътироф этилган¹⁰⁴.

Сўфи Оллоҳёрнинг исломӣ ақидалар яловбардори даражасига етишишида унинг шайх Наврўзга қўл бериб, ундан дарс олиши, машҳур Офоқхожа эшон, оташзабон шоир Машраблар билан мулоқотлари, оддий меҳнаткаш халқ ҳаёти, руҳияти билан яқинроқ танишуви муҳим босқич бўлган. Умрининг кўп қисмини сўфистик ғояларни тарғиб этиб, комиллик сари интилган забардаст шоир 1721 йили Вахшиворда вафот этган. Оллоҳёршунос

¹⁰⁴ Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2002, 105-113-бетлар.

олим И.Сувонқуловнинг уқтиришича, бу сана «Саботул-ојизин»нинг бир дастхати ҳамда «Шарҳи Сўфия» китобида аниқ кўрсатилган.

Сўфи Оллоҳёрдан бизга қадар катта ҳажмда ижодий мерос қолган: турли мажмуалар, баёзларда сақланиб қолган лирик шеърлар, «Мурод-ул-орифин», «Маслак-ул-муттақин», «Махзан-ул-мутеин», «Сабот-ул-ојизин» каби ахлоқий-таълимий, ижтимоий-фалсафий маснавийлар шулар жумласидандир¹⁰⁵.

«Сабот-ул-ојизин» Сўфи Оллоҳёрнинг маснавий шаклида ёзган асари. Бугунги кунда «Сабот-ул-ојизин»ни шарҳлаш эҳтиёжи юзага келди. Бу эҳтиёжни қондиришга Тождудун исмли киши киришиб шарҳ ёзади ва унга «Рисолаи Азиза» номини беради. Зеро, шарҳ қизи Азизанинг бир неча бор илтимоси билан ёзилган эди.

Сўфи Оллоҳёр адабий мероси ўзбек мумтоз адабиёти, тасаввуф ва ўзбек маърифатчилиги тарихида алоҳида аҳамиятга эга. Сўфи Оллоҳёр хизматларининг буюклиги шундаки, агар Ҳожа Аҳрор Вали, Махдуми Аъзам каби аллома бобоқолонларимиз сўфия тариқати таълимотларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда намуна кўрсатган бўлсалар, Сўфи Оллоҳёр бу тариқатнинг барча даврлар учун долзарб, мадрасаларнинг миллий таълим тизими-га олиб кирди. Ўз ижодида комил инсонни тарбиялашни бош мақсад қилиб олди. У ўзининг ана шу хизмати билан даврларнинг, миллионлаб кишиларнинг муаллими ва мураббийсига айланди, буюклик касб этди¹⁰⁶.

Айниқса, Сўфи Оллоҳёрнинг икки китоби «Маслак ул-муттақин» ва «Сабот-ул-ојизин» анъанавий давлат тили бўлиб келган форсий ва туркий адабий тилларни

¹⁰⁵ Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. «Шарҳ», Тошкент, 2004, 183-бет.

¹⁰⁶ Иноятулла Сувонқулов. Сўфи Оллоҳёр. Самарқанд, 2000, 6-8-бетлар.

улуғлади. Ўзининг бу фаолияти билан Сўфи Оллоҳёр Чин (Хитой)дан Шом (Сурия)гача, оқ Эдил (Волга) бўйларидан Ҳинд сарҳадигача бўлган минтақаларда яшовчи туркий ва форсийзабон халқларни якқалам қилди. Уларни асл исломий эътиқоддан чалғимаслик, ёт мафкураларнинг турли бидъат таълимотларига учмасликка даъват этади. Яъни уларни исломий-ахлоқий, фалсафий эстетик мафкуравий ялов остида бирлаштиради. Бу эса ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий давр ҳамда сиёсий муҳитларда унча-мунча мутафаккир ижодкор қўлидан келаверадиган иш ҳам эмас эди. Сўфи Оллоҳёр буюклигининг туб боиси, аввало, ана шундадир. Негаки, унинг бу саъй-ҳаракати туфайли курраи заминнинг турли минтақаларида яшовчи халқлар бир-бирлари билан яқинлашадилар, бир-бирларининг маърифатларидан хабардор бўладилар.

Ана шундай маърифатлантирган китоблардан бири «Сабот ул-оғизин»дир. Туркистон халқлари бу китобдан ўта таъсирланганларидан муаллифнинг номини китоб номи қилиб олганлар. Шунинг учун «Сўфи Оллоҳёр» номи билан халқ орасига ёйилган. Бу китобдаги масалалар сўзга чечанлик йўли билан ояту ҳадисга мувофиқ ёзилган. Ўзлари Аллоҳ томонидан илҳом берилган зот бўлганлари учун, бу китобни ким ўқиса секин-аста юрагига тақво, амал қилиш, яхши ахлоқни ўзига сингдириш, камтаринлик кириб кела бошлайди.

«Сабот-ул-оғизин» ислом дини асосларини ўргатувчи энг муҳим фан бўлган ақида (ақоид) масалаларининг туркийдаги шарҳидир.

Сўфи Оллоҳёр унда Аллоҳ таолонинг маърифати, тавҳиди, сифатлари, имон, фаришталар, қабр азоби, қиёмат куни, пайғамбар шафоати, умрнинг фонийлиги ҳақида хабар беради. Шунингдек, авлиёлар каромати, пири комиллар, ризо ва сабр, таъма, дунё ҳийлаларидан қочиш,

тажарруд, кибр, таваккул, дарвешлик, мулойимсўзлик, эзгулик, ҳақирлик, садоқат, чин эрлик, Худодан умидворлик каби инсон камолотини белгиловчи ҳолатлар ҳақида содда тил ва таъсирчан руҳда баён этади¹⁰⁷.

Сўфи Оллоҳёр мумтоз адабиётимизнинг мутафаккирларидан бири сифатида фалсафий-дидактик шеърят тараққиётига катта ҳисса қўшган. Бу унинг лирик асарларида ҳам равшан сезилиб туради. Оллоҳёр лирикасида жавонмардлик маслағи ва мафкураси илгари сурган гўзал ахлоқий сифатларни улугловчи бир қатор намуналар мавжуддирки, улар бугунги кунда ҳам ўз ғоявий-тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган:

*Ҳар кимни нияти бўлса, эҳсонда нон каби,
Гар солсалар танура, ичидин сурхрў чиқар.*

(Ҳар кимнинг ниятида яхшилик бўлса, уни тандирга (оловга) солсалар ҳам у қизилюзли (пок) бўлиб қолаверади).

Сўфи Оллоҳёрнинг лирик шеърлари орасида шундай бир намуна борки, у мутафаккир шоирнинг дунё, инсон ахлоқи, фаолияти ва тақдири ҳақидаги жуда чуқур, ҳаётий ва фалсафий хулосалардан таркиб топган.

Сўфи Оллоҳёрнинг рисолалари кейинги асрларда, хусусан, XIX–XX асрларда Тошкент, Қозон, Боку ва бошқа шаҳарларда қайта-қайта чоп қилинган, унинг номи халқ орасида машҳур бўлган. Шунини айтиш керакки, унинг илмий ва адабий мероси ҳали мукамал ўрганилган эмас. Шоир ижодини чуқур тадқиқ қилиш унинг дунёқарашидаги тасаввуф ғоялари, ижтимоий-фалсафий ва ахлоқий қарашларининг муҳим хусусиятларини очишга имкон беради деган умиддамиз.

¹⁰⁷ Шухрат Сирожиiddinov. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти. 1 қисм. Тошкент, 2001, 15-бет.

XVII–XVIII асрларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, Мовароуннаҳр халқлари ижтимоий-бадий, фалсафий меросига ҳисса қўшган Муҳаммад Шариф Бухорий ижодиётига ҳам назар ташлаш ўринлидир. Муҳаммад Шариф Бухорий «ал-Мавлавий» лақаби билан машҳур бўлган олим XVII асрдаги Мовароуннаҳр мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан биридир. У ўз ижодида ёлғиз фалсафага оид билимнигина эмас, балки тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби соҳаларни ҳам қамраб олган. Унинг бизгача йигирмадан ортиқ асари етиб келган ва улардан «Ар-рисола ал-давриййа» («Даврийлик ҳақидаги рисола») асари Бухорода ёзилган. Битилган йили номаълум. Қўлёзмасининг бир нечта нусхалари мавжуд. Шулардан бири «Рисолату истилзами давр мин тасалсул» («Даврийликнинг муттасилликка зарурий тобелиги ҳақида») рисоласидир.

Рисола ниҳоялик ва бениҳоялик масалаларига бағишланган. Муаллиф бу масалани юқорига юксалувчи айланма ҳаракат кўринишида ҳал қилади. Олимнинг тасаввурича «юқорида турувчи» ва «қуйида турувчи» деган босқичлар мавжуддир.

Бухорийнинг «Такаммуле ат-татимме» («Такмилнинг тўлдирилиши») асари фалсафийдир.

Муаллифнинг иккинчи асари «Ҳошия-и-Мавлавий Шариф бар шарҳи таҳзиб» – «Мавлавий Шарифнинг «таҳзиб шарҳига ҳошияси». Асл нусхасининг тўлиқ номи «Мантиқ ва каломнинг тузатилиши» бўлиб, қарийиб барча манбаларда у қисқа тарзда «тузатиш» яъни «таҳзиб» деб аталади.

Бу асар фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки бошқа мамлакатларда ҳам машҳур бўлган, олимлар XIX асргача қатор шарҳ ва изоҳлар ёзишган.

Муаллифнинг «Миръот ул-ҳақойиқ» номли рисола-си, «Китоби фавойида ҳақония» – «Ҳоқонларга фойдали китоб» рисола-си ва бошқа бир нечта китоблари мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти ҳали ўрганилган эмас¹⁰⁸.

Муҳаммад Шариф ал-Бухорийнинг шеърӣй мероси унинг «Девони Шариф» номли шеърлар тўпламида ўз аксини топган. Бухорий шеърӣятига Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида катта қизиқиш билан қаралган. Унинг девонини ўрганиш бир жиҳатдан олим дунёқарашини аниқлашга ёрдам берса, иккинчи жиҳатдан эса адабиётимиз тарихини бойитади.

Бухорийнинг асарлари Ўрта Осиёнинг XVII–XVIII асрлар фалсафӣй, бадӣй тафаккури ривожӣ даражаси ҳақида тасаввурларимизни кенгайтиради, бадӣй адабиёт ва фалсафа тарихининг ўрганилмаган саҳифаларини тўлдиради.

Шарқнинг, Мовароуннаҳр сарҳадининг яна бир мўътабар фарзанди Мулла Хўжаназар Ҳувайдо XVIII аср ўзбек адабиётининг кўзга кўринган ва ўзининг лирик шеърлари, дostonлари билан машҳур бўлган шоирлардан биридир. Унинг лирик асарларида шоирнинг шахсий кечинмалари, ҳаёти, замонасининг турмуш тарзи ўзининг ёрқин ифодасини топган. «Роҳати дил» дostonи диний-ахлоқӣй ва дидактик мазмундаги асардир. У ўзбек адабиётининг энг ажойиб анъаналарини ўзида мужассамлаштирган бебаҳо асарлиги билан алоҳида аҳамият касб этади.¹⁰⁹

Мактабдорлик, ҳунармандлик ва шеър ижод этиш билан машғул бўлган Ҳувайдо замонаси нафосатчиларидан биридир. У ўзбек адабиёти тарихида ҳамда халқ ҳаёти

¹⁰⁸ Ўзбекистонда ижтимоӣй-фалсафӣй фикрлар тарихидан. 182-бет.

¹⁰⁹ Хўжаназар Ҳувайдо. Роҳати дил. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент. 1994, 3-бет.

ва авлодлар дилида ўзига хос чуқур из қолдирган санъаткорлардан биридир. У, бир неча муҳим, истиқболли мувафиқлаштирувчи масалаларда ўзбек бадиий маданияти ва фалсафий онги тарихида катта ўрин эгаллаган ижодкорлардандир¹¹⁰.

Ўвайдодан сўнг унинг авлодидан бир неча шоир ва шоиралар етишиб чиқиб, улар бадиий ижодда Ўвайдо анъаналарини издоши бўлдилар. Чунончи, Ўвайдонинг набираси Мавлавий Сирожий, чеваралари Самарбону, Салоҳиддин Соқиблар соҳиби девон шоирлар бўлганлар.

Сайидо Насафий (1637-1710) «Ўбайдулланом» муаллифининг ибораси билан айтганда, «Бухоро шоирлари тахтида султон» деб ном чиқарган шоир ва адибдир.

Сайидо Қарши (Насаф) шаҳрида таваллуд топган ва шу ерда бошланғич таълим олиб, Бухоро мадрасаларида ўқишни давом эттирган. У ҳунарманд-тўқувчи бўлган, оғир иқтисодий қийинчиликлар шароитида, «Ўбайдулланом»да таъкидланганидек, «амирлар уйини ва хон саройларини зиёрат қилишга интилмаган, ўзига насиб қилган бир бурда нонга қаноат қилиб» яшаган. Шунга қарамасдан у бадиий ижод учун вақт ва имконият топа олган. Ўзи яшаган оғир ва қийин бир шароитда меҳнаткаш халқ билан бирга бўлди, унинг дардига ҳамдардлик қилади, халқнинг жабр-жафоларига шерик бўлади. Ўз ижодида демократик, халқпарварлик, маърифатпарварлик гояларини илгари суради. Сайидо ўзаро сиёсий қирғинбарот урушларни қаттиқ қоралайди, мамлакатни харобага айлантирганларни аёвсиз танқид этади.

Бизга қадар Сайидо Насафийнинг мукаммал куллийети етиб келган. Унинг қўлёзма нусхаларида 8500 байтдан

¹¹⁰ В.Зоҳидов. Ҳаётбахш бадиият тароналари. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975, 137-бет.

иборат турли жанрлардаги шеърлар жамланган. Уларнинг мавзу доираси кенг, ғоявий йўналиши ранг-баранг, бадиийлиги энг авж нуқтада. Ўша давр шоири ва адабиётшуноси Малехо Самарқандий ўзининг «Музаккир-улаҳбоб» тазкирасида Сайидо ижодига қуйидагича баҳо берган: «Мақташда унинг номи пайваста келмаган ғазал учрамайди, у мухаммас боғламаган ғазал ҳам топилмайдди. Бокира ғазаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир»¹¹¹.

Бир туркум маснавийлар Бухоро амирлари Абдулазизхон ҳамда Субҳонқулихон ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳрда рўй берган воқеалар тасвирига бағишланган. Улар бир томондан, шоир ижодидаги ҳаққонийлик, реалистик тамойилларни билиб олишга кўмаклашса, иккинчи томондан, ўша даврдаги тарихий воқеаларни аниқ тасаввур этишга кўмаклашади. Айрим тарихий шахсларнинг мавжуд ижтимоий тузумдаги ўрни ҳамда мавқеларини мукамал англашга ёрдам беради. Умуман Сайидо маснавийлари тузилиши, мавзу доираси, тимсоллар силсиласи, ғоявий йўналишию бадиийлиги жиҳатидан ушбу жанрнинг тарихий тараққиётида муҳим бир ҳодиса ҳисобланади. Шарқ мумтоз адабиётида бу туркумдаги асарлар фақат Сайидо Насафий ижодидагина мансуб бўлиб, тили, услуби, бадиий тасвир усуллари ҳам ўзига хосдир. Қасида, қитъа, рубоий каби жанрлардаги асарлар ҳам ана шу маснавийлардаги фикрларни тўлдиришга хизмат қилади. Жумладан, Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган қасидалар шайх равзаси ҳақидаги маснавийларда ифодаланган мулоҳазаларни ривожлантиради, янада такомиллаштиради.

¹¹¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўхна Шарқ даргалари. 307-бет.

Сайидо Насафий жуда кўплаб лирик шеърлар ва газаллар ҳам ёзган. Уларда шоир тасаввуф, нақшбандийлик ғоялари ва дунёқарашини илгари суради. Сайидо бу хусусдаги қасида ва маснавийлари аштархоний хонлар юришларининг шеърда ифодаланган тарихий асарлари, мухаммаслари, масалларида мамлакат ва халқ ҳаёти ҳақида ғоят қимматли фикр ва хулосалар беради.

Мовароуннаҳрнинг катта бўғини – Бухоро адабий муҳити равнақ шоҳсупасига кўтарилишига XVII асрда ажойиб ижодий имкониятлар вужудга келди. Бир ёнда Турди Фароғийдек оташин ватанпарвар ва миллатпарвар адабий сиймо жавлон урса, бир ёгда Субхонқулихондек маърифатли, айна пайтда, жангари ҳукмдор майдонга чиқди.

У аштархонийлар қўшинида сиёсий арбоб ва ҳарбий бўлган. Лекин ҳарбийлик билан бир қаторда Турди ўз замонасининг энг ўқимишли, Шарқ адабиётидан мукаммал хабардор, ҳаёт, жамият ҳақида кенг тушунчага эга бир киши бўлиб етишган эди. Унинг жамиятда тутган мавқеи эса ўз атрофида юз бераётган воқеа ҳодисаларга фаол аралашниши тақозо этган. Афтидан у оддий аскар эмас, балки қўшин бошлиқларидан бири, баъзан бирон сиёсий гуруҳнинг раҳбари бўлган ёки бирон шундай гуруҳга ён босган.

Турдихонни васарой аҳлини, айниқса, «Субхонқулихон ва унинг амир-амалдорлари тўғрисида ҳажв» асарида ўткир сатирик қалами билан фош этган эди.

Бу сатирик мухаммас 1691 йилда яратилган, 33 банддан иборат, 165 мисрани ташкил этади. Субхонқулихон Абдулазизга ихлосманд амир-амалдорларни, жумладан Турдини ҳам саройдан узоқлаштиради. Турди Субхонқулихон ва унинг амир-амалдорларини танқид қилар экан, шахсий

ғарази доирасида қолиб кетмайди, балки Субхонқулихон ҳукмронлигининг заиф халқаларини кўрсатиб беради.

Турди ўз даврининг маърифатли ва пешқадам шоири сифатида ўзидан аввал ўтган ижодкорларга нисбатан шеърятда муҳим янгиликлар бера олган, айниқса, ҳажвиётни, танқидчиликни ривожлантирган сатирик шоир сифатида ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрин эгаллайди.

Маънавий фикрнинг муҳим хусусиятлари ҳақида хулоса қилинганда, аввало, Мовароуннаҳрдаги сиёсий муҳитнинг унга таъсири масаласини айтиб ўтамиз.

Мазкур асрларда Мовароуннаҳр халқлари бой адабиёт яратгани, илғор ва истеъдодли алломаларни етиштирганлигини кўрсатди. Сўфи Оллоҳёр, Мирзо Бедил, Хўжаназар Ҳувайдо, Юсуф Қорабоғий, Сайидо Насафий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Турди Фароғий, Бобораҳим Машраб ва бошқа забардаст сўз санъаткорлари етишиб чиқди.

Илғор адабий оқимнинг энг муҳим хусусияти унинг ҳаётга, халқнинг турмуши ва орзу-интилишларига тобора яқинлашиб боришидир. Бу ҳол илғор адабиётни мавзу жиҳатдан такомиллаштирди, янги тимсолларни вужудга келтирди, ижтимоий сатирани ривожлантирди, услуб равллиги ва тил бойлиги учун хизмат қилди.

XVII–XVIII асрлар истеъдодли маънавий фикр намояндаларининг, илғор ҳурфифрли қалам аҳллариининг ижодиёти ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, диди ва истеъдоди, услуби ва йўналиши бетакрордир. Уларнинг асарлари инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик услублари, жамиятнинг айрим иллатларини танқид қилиш, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодига ва мумтоз

адабиёт анъаналарига ижодий муносабатда бўлиш каби жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради ва бири иккинчисини тўлдиради.

Илғор адабий оқим ўша давр зиддиятларига қарамай, ўз даврининг тараққийпарварлик фикр-қарашларини илғари сурди, омма манфаатларини ифодалади, ўша жамиятнинг бир қанча иллатларини фош этди.

XVII аср Марказий Осиё халқлари бадий-фалсафий фикри аввало табиий-ижтимоий шароит ва тарихий хусусиятлар, кўп асрлик маданий мерос асосида шаклланиши билан бирга у бошқа халқлар билан узлуксиз маданий алоқалар, маънавий-фалсафий қадриятларни ўзаро алмашинуви жараёнида бойиб, ривожланиб борди.

II БОБ. МАШРАБ ФЕНОМЕНИ: ШОИР, ВАЛИЙ ЁХУД ДЕВОНА?

2.1. ВАЛИЙЛИК ТУШУНЧАСИ. МАЖЗУБ СЎФИЙЛАР

Мустақиллик шарофати билан улуг валийлар қадрияти тикланиши хусусида адабиётшунос Ш.Сирожиддинов қуйидаги фикрларни келтирган:

Ўтган йиллар давомида мамлакатимизда қадим миллий-диний қадриятларимизни тиклаш йўлида жуда катта ишлар қилинди. Халқимизнинг илмий-маънавий тафаккури юксалди, ҳақ ва ноҳақ таълимотларни фарқлашга ўтди. Соғлом эътиқод шакллана бошлади. Буюк бобокалонларимизнинг ибратли ҳаёти ва таълимотларини чуқур ўрганиб, ўз эътиқодини занг ва ғубордан сайқаллади. Хусусан, бугунги кунда Абу Мансур Мотуридий, Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғиноний, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳақидаги рисоалар ҳар бир хонадоннинг азиз мулкига айланди, десак муболаға бўлмас¹¹².

Профессор Е..А.Бертельс мулоҳазалари бўйича «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас, бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин. Унинг мумтоз вакиллари то XX асрнинг бошларигача кўплаб Шарқ адабиётларига таъсир ўтказиб келди.¹¹³

¹¹² Ш.Сирожиддинов. илм ва тахайюл сарҳадлари. 3-4-бетлар.

¹¹³ Е.Э.Бертельс. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. Тошкент, 2005, 102-бет.

Ҳижрий I ва II асрларда Увайс Қараний (657й. в. э.), Жаъфар Содиқ (765 й. в. э.), Абу Ҳошим ас Сўфий (767 й. ваф. э.), Суфёни Саврий (777 й. в. э.), Абдуллоҳ ибн Муборак (797 й. в. э.), Фузайл ибн Аёз (802 й. в. э.) каби машҳур зоҳидлар яшаган. Бу зотларнинг ҳар бири тасаввуф ахлоқининг бош мавзуларидан бирига катта эътибор бериб, “тасаввуф” пойдеворларини қурганлар. Аммо бу даврларда тасаввуф илми ҳали тўла-тўкис бир тизимга солинмаган эди. Ҳижрий III ва IV асрлардагина тасаввуф мустақил илм сифатида ташкил топиб, дарс сифатида ҳам таълим берила бошланди¹¹⁴.

Номлари саналган сўфийлар шарқнинг илк улуғ валийларидир.

Тасаввуфий ҳаётда муҳим ўрин тутган “валийлик”, “валийлик” тушунчаси ҳам Қуръон ва ҳадисга асосланган бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси “дўст” маъносини билдиради.

“Аллоҳ эса тақводор зотларнинг дўстидир” (Жо-сия-45:19) “Огоҳ бўлингизким, албатта, Аллоҳнинг дўстларига бирон хавф-хатар йўқдир ва улар ғамгин бўлмайдилар... Иймон келтирган ва (Аллоҳдан) қўрқувчи бўлган зотлар учун ҳаёти дунёда ҳам, охиратда ҳам хуш-хабар бордир ” (Юнус-10:62,63,64), “У ғайбни билгувчидир. У ўз ғайбини бирон кишига билдирмайди, фақат Ўзи рози бўлган элчиларгагина билдиради. Чунки У Ўзи рози бўлган кишиларнинг олдига, орқасига кузатувчи ва кўриқловчилар қўяди, уларни шайтонларнинг васвасасидан ёки билган-кўрган нарсаларида адаштирувчи нарсалар қориштиришларига тўсқин бўлади” (Жин- 72:26, 27) ва ҳоказо оятларда ифодаланганидек, валий-“Аллоҳ доим кузатиб, назорат қилиб турадиган, ўз ҳифзу

¹¹⁴ Усмон Турар. Тасаввур тарихи. “истиклол”, 1999, 52-бет.

ҳимоясида сақлайдиган ва бир он бўлса-да, ўз нафси билан танҳо ташлаб қўймайдиган киши”дир¹¹⁵.

б) “Тоат-ибодатлари натижасида Аллоҳнинг дўстига айланган киши” каби маъноларда ишлатилади. Бир ҳадиси шарифда бундай дейилади: “Аллоҳнинг бандалари орасида шундай кишилар борки, на пайғамбар, на шаҳид, аммо қиёмат куни Аллоҳ наздида уларнинг мақому даражаларини кўрган пайғамбарлар ва шаҳидлар уларга ҳавас қиладилар”. Буларнинг кимлигини сўраган саҳобаларга пайғамбар алайҳиссалом бундай жавоб берганлар: “Булар шундай кишиларки, ораларида кариндошлик алоқаси булмаса ҳам, бир-бирлари билан олди-бердилари бўлмаса ҳам, бир-бирларини Аллоҳ учун яхши кўрадилар. Уларнинг юзлари нур ва улар нурли минбар узра ўтирадилар. Одамлар қўрқувга тушганларида улар қўрқмайдилар, одамлар ҳавотирланганларида улар ҳавотирланмайдилар”. Ҳадисида бундай дейилади: “Ҳақ таоло буюради: Бир валийга душманлик қилганга мен уруш эълон қиламан. Ҳеч бир банда ўзига Мен фарз қилган амалларни бажаришдан ҳам афзалроқ бир нарса билан Менга яқинлаша олмайди. Банда нафл ибодатлар билан Менга яқинлашаверади. Шу даражада яқинлашадики, ҳатто Мен уни севаман...”. Тасаввуфда муқим аҳамият касб этган “валийлик” ва унга боғлиқ тушунча тарзлари ҳам мазкур ҳужжатлар сингари ояту ҳадисларга асосланган¹¹⁶.

Авлиёия: валийлик даражасига етган инсонлар шаръий масъулиятлардан соқит бўлади, дейдилар.

Усмон Турарнинг фикрича: «Дўст» маъносини билдирувчи валий (кўплиги «авлиё»), Қуръони каримда

¹¹⁵ Ўша манба, 38-бет.

¹¹⁶ Ўша манба, 39-бет.

икки хил маънода келган: 1. “Ишларини Аллоҳ таоло кўриб турадиган ва уни нафси билан танҳо ташлаб қўймайдиган киши” сифатида: “У солиҳ бандаларга ёр булур” (Аъроф-7:196) ояти шу маънода. 2. “Аллоҳга ибодат ва тоатини ўрнига қўйган киши” маъносида. Бу маънода доимий ибодат қилиб, ўртага исён уруғи кирмаган киши дея тушунмоқ керак. Бир кишининг валий бўлиши учун мазкур икки сифатдаги фазилатларга эга бўлмоғи керак. Бу фазилатларга эга бўлган бир валий, бандалик вазифаларини энг мукаммал тарзда бажарадиган, Аллоҳдан қўрқувчи, шу тариқа унга дўст бўлган, Аллоҳ ҳам бу фазилатлари туфайли уни омон-эсончиликда ва мушкул пайтларида ўз ҳифзи-ҳимоясида сақлайдиган зот демакдир. Набийлар “маъсум”, валийлар эса “маҳфуз”дирлар. Яъни илоҳий муҳофаза остидалар¹¹⁷.

Воситийнинг айтишича, валийнинг тўрт сифати-аломати бор:

1. Ўзи билан Парвардигори орасидаги сирларни сақлайди.

2. Кароматини яширади, риёга йўл қўймайди.

3. Аллоҳнинг яратганлари томонидан етказилган азият ва зулмга сабр-бардош қилади ва уларга юк бўлмайди.

4. Аллоҳнинг бандаларини уларнинг табиати ва феъл-атворларига кўра бошқаради.

Мавзуга оид изоҳлардан қуйидагича натижа чиқмоқда: Муҳаммад а.с. ҳам набийлик, ҳам расуллик ҳамда валийлик сифатларига эга. Унинг набийлик ва расуллик жиҳати ўткинчи ва бу дунёга алоқадор бўлиб, шариат илмини намоён этади. Валийлик томо-

¹¹⁷ Ўша манба, 131-бет.

ни эса боқий ва тугамайди. Чунки Аллоҳнинг исмларидан бири-Валий. Унинг валийлик жиҳати-ҳақиқат илмини намоён этиши. Шу жиҳатдан бир вақтнинг ўзида ундаги валийлик мақоми набийлик ва расуллик мақомидан янада устундир. Хотамул авлиёнинг хотамул анбиёдан устун бўлиши эса унинг дунёвий борлиғи жиҳатидан эмас, Муҳаммад а.с. нинг меросига кўра намоён этаётган валоят мақомига эга бўлиши жиҳатидандир. Акс ҳолда, албатта ҳар бир валий инсон ва уммат сифатида набийга бўйсунди ва дунёвий жиҳати ила ундан устун бўлолмайди¹¹⁸.

Саналган валийлик сифатлари Машрабда мукаммал эди.

Машраб шеъриятида мажзублик аломатлари сезилади. Онасига бағишланган шеърида: “Жазби жунуним лашкаркашимдур, Тарожи роҳат доим ишимдур”, деб ёзади.

“Мажзуб” дегани луғатда-тортилган, маъхуз-олинган, жазб этилган, маслуб-ажратиб олинган, волиҳ-берилган, мафтун бўлган, жазбали деган маъноларда келади. Тасаввуфда эса Ҳақ таолонинг Ўзига дўст билган, унс мақоми учун Ўзи танлаган ва поклик суви билан поклаган валийси, дўсти деган маънодадир. Мавлоно Жомий “Нафаҳот ул-унс” китобида “ўзлигидан кечиб, Ҳақ таолога эришган ва фано денгизида йўқ бўлиб, қайта ўзига келмаган киши” деган маъносини қайд этади. Яна тасаввуф луғатига кўра, ўз ҳолига мағлуб ва маҳкум бўлган сўфий мажзуб дейилади. Лекин ўз ҳолига ғолиб ва ҳоким бўлган валийларнинг даражаси улуғроқ саналади¹¹⁹.

Ҳазрат Ҳаким Термизий мажзуб ҳақида сўзлаб: “Агар киши: “Авлиёнинг нубувватдан насиби қандай бўлади?” – деб

¹¹⁸ Ибн арабий. “Рисолаи аҳадия” рисоласида мавзуга доир кенг изоҳлар берган, бунинг учун қаранг: Аҳмад авний Кўнук. Фусулил ҳаким, таржима ва шарҳи, 1-ж. 212-вд. бет.

¹¹⁹ Машраб. Куллийет. Т., “Muharrir nashriyoti”, 2017, 15-бет.

сўраса, айтамизки, ҳазрати Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам: “Иқтисод (мўътадиллик), яхши бир ҳидоят ва гўзал ахлоқ пайғамбарликнинг йиғирма тўрт жузъидан бир жузъидир” деб марҳамат қилганлар. Бас, мажзубда мўътадиллик ва яхши ҳидоят бўлмоғи лозим” дейдилар¹²⁰. Яна: “Кимки ҳаром (топиб олинган ёки ноҳақ йўл билан олинган) бир дирҳамни эгасига қайтариб берса, у пайғамбарликдан бир даража топган бўлади. Бас, ана шу хислатларнинг ҳаммаси мажзубда бўлмоғи лозим”, дейдилар.

Машрабнинг мажзублигида маърифат, тавҳид ва таҳқиқ сирри бор¹²¹.

Бу ўз ошиқдиги ва Ҳақ таолони кўп зикр қилувчи зот эканини изҳор этувчи мажозий ифодадир. “Беҳудлик” (беҳушлик) ҳам шу маънодадир. Ироқий таърифига кўра, “девоналик” ошиқнинг ўз ишқига мағлуб бўлиб, ўзини бошқара олмай қолишидир. Девона сўзи ақл-ҳушини йўқотган мажнун деган маънода келса-да, Аллоҳни кўп зикр қилувчи баъзи зотларга нисбатан “ошиқ” деган маънода қўлланади. Жилва, яъни сулук аҳлининг, ориф зотларнинг қалбида порлаган илоҳий нурлар уларни девона қилади. Инсон ҳам, олам ҳам Ҳақ таоло нурларининг жилваланадиган мистоқидир. Аслида тўлиқ ифодаси “Девонаи Ҳақ”, яъни “Ҳақнинг ошиғи” демақдир. Чунки, “Тасаввуф луғати”га кўра, ишқ ва девоналикда зоҳир ва ботиннинг (ички олам билан ташқи оламнинг) маҳв бўлиб (йўқ бўлиб) кетиши бор. Машраб девонаи Ҳақдир¹²².

Машрабнинг девоналиги беҳуш девоналик эмас, балки айна “Хуш дар дам” рашҳасига мувофиқ огоҳлик ифодасидир. Аслида бу ҳам катта даъводан ўзини йироқ тутиш, ҳолни хаспўшлаш, тавозуъ кўрсатиб, гумномлик

¹²⁰ Фаридуддин Ағтор, “Тазкират ул-авлиё”, “Ҳазрати Шайх Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий зикри”.

¹²¹ Машраб. Куллиёт. Т., “Muharrir nashriyoti”, 2017, 15-бет.

¹²² Ўша манба, 17-бет.

касб этишдир. Машрабнинг “девоналиги” “Ба Худо девона бош, ба Муҳаммад боадаб”, яъни: “Аллоҳга девона бўл, ҳазрати Пайғамбарга одобли бўл” деган тасаввуфий шиорга таянади¹²³.

Бобораҳим Машраб жуда чуқур маънода сўфий қаландарлар мазҳабига мансуб шоирдир. Унинг «Мабдаи нур» асари сарлавҳасининг ўзиёқ тийран сўфиёна маънога эга, яъни у сўфиёна талқинида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиш каби маъноларга эга. Зеро: тасаввуф шеърияти энг аввало инсон қалбини илоҳий нур ва туйғулардан ажралишдан муҳофаза этадиган шеъриятдир.

Тасаввуф хулқнинг ҳусни, ақлнинг имони, ишқнинг шуъласи, руҳнинг самовий саёҳати ҳисобланади.

Тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов шайх ал-Колободийнинг «Тасаввуф сарчашмаси» китобига ёзган сўзбошини «Қимматли манба» деб атаган:

«...Халқ билан раббоний сифатда муомала қиладиган валий, мажзуб, ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган, шоҳлар ҳузурига ҳам дарвешона кийимда борадиган, қабилалар ихтилофини бостирадиган, барча инсоний фазилатларни ўзида жамлаган, ҳужжат ва далиллар манбаи, қулоқлари тингловчи, диллари мусаффо, таъриф ва тавсифлари кенг тарқалмаган, сўфиёна, нуроний, софдирлар...»¹²⁴

Тасаввуфга берилган таърифдаги ҳол Бобораҳим Машраб мақомини белгилаб берганлигига шоҳид бўламиз «...ғойиб нарсаларни ҳам кўра оладиган, шоҳлар ҳузурига дарвешона кийимда борадиган ...» Ҳиндистонда Абулғози,

¹²³ Ўша манба, ўша бет.

¹²⁴ Шайх ал-Колободий. Тасаввуф сарчашмаси. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 2002, 10-бет.

Балхда Маҳмуд қатағонбий ҳузурида ҳам Машраб дарвеш ҳирқасида эди.

Шайх ал-Колободийнинг «Тасаввуф сарчашмаси» китобида «нима учун сўфийликни сўфий деб номланди?» деган саволга шундай жавоб берилган: кимники муомаласи Аллоҳ таолога нисбатан соф бўлса, унга берилган каромати ҳам соф бўлгай.

Яна бир қавм деди: Сўфийлар Аллоҳ таолонинг баргоҳида (қўл остида) биринчи сафдадурлар, уларнинг ҳикматлари ниҳоят даражада баланд бўлганлиги учун, улар ўз қалблари билан астойдил берилганликлари учун ва яна улар Аллоҳнинг ҳузурида тутган сирри асрорлари учундир.

Яна бир қавм нима учун сўфийлик деб номланиши борасида шундай дейишди: Чунки уларнинг ҳамма сифатлари Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам даврларидаги сифатлик кишиларга яқин бўлганликларидандир. Яна бошқа бир қавм деди: Уларо жунлик уст-бош кийганликлари учундир. Суф – дейишлари, уларнинг зоҳирий аҳволларидан таъсирланганидадир. Машраб фақат жунли ҳирқа кийиб юрган.

Шунинг учун ҳам сўфийлар – бир қавмларки, улар дунёни тарк этганлар, ватанларидан чиқиб кетганлар, ўз биродарлари йўлида ҳижрат қилганлар, шаҳарларда оҳ чекиб юрганлар, ўзларини очликка мажбур этганлар ва жисмларини жуда нозик қилганлар, дунёдан ҳеч нарса олмаганлар, магарам, сатр-авратларини кўрсатмайдиган даражада тутганлар. Рамағда жонни эса сақлаш учун еганлар (ўлиб қолмаслик учун). Улар ўз ватанларидан чиқиб кетганликлари учун ғарийблар деб номланганлар. Сафарда кўп бўлганликлари учун саёҳатчилар деб номланганлар.¹²⁵

¹²⁵ Ўша манба. 16-бет.

Бобораҳим Машраб йигирма йил саёҳатда юргани унинг тасаввуфнинг қаландария оқимига мансублигини билдиради.

Абу Мусо ал-Ашъорий айтдиларки: ҳатто Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам жундан кийинар эдилар ва эшакка миниб фақир-камбағалларнинг чақириқларига келардилар.

Ҳасан ибн Басрий айтдилар: Мен «Бадр» урушида қатнашган 70 кишини биламанки, уларнинг либослари жундан эди. Мана шу тоифалар сифат аҳллариининг сифатларидан бўлганликлари учун, уларнинг кийим зебу зийнатлик аҳллари «сафияятан», «суфияятан» деб ном олганлар.

Шайх тариқатга кирган ва ўзига интисоб этган муридлар учун ҳар бир ҳаракати билан ўрнатилган инсон сифатида намоён бўлади. Шунингдек, шайх мурид учун йўл кўрсатувчи, тарбияловчи ва муаммоларнинг ҳал бўлишида ёрдам берувчи киши ҳисобланади. Шунинг учун шайхнинг барча кўрсатма-тавсияларига амал қилмоқ, бутун қалби билан унга боғланмоқ, уни маънавий ота ва устози деб билмоқ лозим. Мурид шайхига қанчалик қаттиқ боғланса, вуслат йўлида шунчалик тезлашади. «Умматим учун Набий қай даражада муҳим ўрин тутса, мурид учун ҳам шайхнинг аҳамияти шу даражададир» деган ҳадис ҳам нақл этидилар.¹²⁶

Мурид – инсонларни иршод этиш учун Аллоҳ томонидан вазифа берилган валийдир.

Мурид, дарвеш, солик булар тариқат шайхига байъат қилинган ва сайру сулукини давом эттираётган кишига мурид, дарвеш ва солик дейилади. Мурид қабул этилиб, тариқатга олинган. Восил-сайру сулукини тамомлаб, Аллоҳга восил бўлганлар.

¹²⁶ Усмон Турар. Тасаввур тарихи. 68-бет.

Машраб Аллоҳнинг васлига восил бўлган, тариқат пирининг этагини тутган, истаги Офоқхона даргоҳида қабул бўлган Комил дарвеш эди.

Хондамирнинг маълумот беришича, Султон Ҳусайн Бойқародан: «Салтанат соҳиби бўлмаганингизда нима иш ила машгул бўлардингиз?» – дея сўрашганда, «Нажмиддин Кубро мақбарасида жўробкашлик қилардим», – деб жавоб қайтарган экан. Нажмиддин Кубро ана шундай улуг эҳтиром ва эътиборга тўла лойиқ валий зотдир.¹²⁷

Машраб мешкобчилик қилди, мешда тоза сув ташиб, одамлардан дуо олган.

Тасаввуфда муршидга шундай изоҳ берилган. Муршид-тариқат пири, тўғри йўлга бошловчи раҳнамо. Муршиди комил эса-Ҳаққа етишган, фанофиллоҳ мартабасига юксалган вали.

Сир эса – яширин, пинҳон нарса. Тасаввуфда Аллоҳ ила қул орасидаги яширин ҳақиқат. Тил ила изҳор этилмас маъно. Руҳ-ишқ, қалб-маърифат, сир-мушоҳада манзили эрур. Сир инсон вужудидаги руҳга ўхшаш бир латифлик. Руҳ қалбдан устун бўлганидек, сир руҳдан устун маънога эга. Сирни сирга улаш-илоҳий бирликка етишмоқликни англатади.

Офоқхожа Нажмиддин Кубро айтган тасаввуфдаги тариқат муршиди бўлиб, яширин, пинҳоний сирлардан воқиф, Ҳақ – ҳақиқат – гайб синоатларидан хабардор валий, сўфий пир эди.

Офоқхўжа Махдуми Аъзам хожаги Косонийга чеварадир. Машраб пири ва устози Офоқхожанинг катта боболари Махдуми Аъзамнинг Даҳбеддаги хилхонасини зиёрат қилиш билан устозига чексиз ҳурматини изҳор этган:

¹²⁷ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. 29-бет.

*Неча бир кун Даҳбед ичра истиқомат айласак,
Хожаси Офоқни ҳам дам зиёрат айласак,
Қўл бериб, хизмат қилиб, гаҳ базми суҳбат айласак,
Рухсат олиб боз алардин роҳ азимат айласак,
Маъдани илму адолат деб Бухор истар кўнгил.*¹²⁸

Толибу илм ота-онасининг дуосини олиши билан бир-га таълим берадиган устозининг ҳам дуосини олиб, уларнинг назарига тушиб, юксак даражаларга эришиши лозим. Зеро, ота-она фарзандини моддий томондан едириб-ичирса, устозлар уларнинг руҳониятларини тарбиялаб, одоб-ахлоқ билан зийнатлаб, ҳидоят йўлини кўрсатадилар. Шунинг учун ҳам доно халқимиз «Устоз отангдан улуғдир», дейишган.

Ривоят қилинишича, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ёр-дўстлари билан отда Ҳирот кўчаларидан кетаётганларида рўпараларидан бир ёш бола келаётган экан. Шунда ҳазрат Навоий дарҳол отдан тушиб, ҳалиги болага марҳаматлар кўрсатиб, яна отга миниб, йўлларига равона бўлибдилар. Ёнидагилар бу воқеага ҳайрон бўлиб, «Ҳазрат, отдан тушиб, бола билан муомала қилишнинг боиси не?» – деб сўраганларида, ҳазрат Навоий: «Бу бола устозимиз ва пиримиз ҳазрат Абдурахмон Жомийнинг набираси эрди. Шу сабабдин ҳурматини жойига қўйдим», – деб жавоб берибдилар. Демак, ота-боболаримиз нафақат устозининг ўзига, ҳатто авлод-аждодига ҳам ҳурмат кўрсатишган эканлар.

Офоқхожа вафотидан кейин ҳам Машраб, у кишининг фарзандлари ҳузурига бир неча бор келиб, улар билан муносабатини узмай, Офоқхожа руҳониятларини эслаб, унга атаб ғазаллар битгани ҳақида маълумотлар бор:

¹²⁸ Машраб. Девон. 2006, 421-бет.

*Туттим пирнинг этокин, охир йўлга бошлади,
«Йўлда қолгон гумроҳ деб Офоқхожам хушлади,
Айди:» Кирган бу йўлга ўзлукини ташлади,
Ёди бирлан оҳ уриб, икки кўзин ёшлади,
Тинмай айдим саносин, хобу гафлат қолмади.
Ишққа қадам қўймасанг биллоҳ, маъшуқ топилмас,
Мунда жафо чекмасанг дари раҳмат очилмас,
Багринг кабоб ўлмаса, кўздин ёшинг сочилмас,
Йўл устида йўл бўлмай, нафси шайтон чопилмас,
Дебон пирим май берди, дилда ҳасрат қолмади.¹²⁹*

Машраб азиз авлиёларни, пиру устозларини зиёрат қилиб, бу инсоникомил бўлган зотларнинг руҳониятларига бағишлаб шеърлар ёзди. Шоҳ Машраб Ўшга бориб, тахтни зиёрат қилиб, Осаф ибн Бурхиёни оstonаларига келиб, бу муножотни ўқудилар:

*Тавофи остонингга гарибу нотавон келдим,
Умид айлаб мадад сандин бу чашми хунфишон келдим.
Талаб айлаб висолингни, кўрарман деб жамолингни,
Бўлиб булбули нолони, қилиб оҳу фигон келдим.
Қалам ёзгон экан манга буни наҳни қасамнода,
Муҳаббат тиги андози билан чун бағри қон келдим.
Юрубдур дарбадар йиглаб, бўлиб лабташина бул Машраб,
Шароби маърифат излаб чу лоли бағри қон келдим.¹³⁰*

Машраб Офоқхожадан «Шуҳрат талабнинг кейнидан офат келур» деб Офоқхожадан хатти иршод олмаган. Яъни пири муридлик рутбасини олишни хоҳламаган, «қўл олмаган», дарвешликни ихтиёр этиб, ҳирқа кийган:

Шуҳратим Офоқ олар деб Машрабинг қўл олмади.

¹²⁹ Машраб. Девон, 2006, 391-бет.

¹³⁰ Машраб. Девон, 2006, 148-бет.

Бу энди комилликнинг энг юқори нуқтаси деса бўлади. Чунки тасаввуфдаги комил инсон мақоми дарвешлик, фақирлик ва гадолик, ишқ йўлидаги талабнинг моҳияти шу ўзи.

Комил инсон ғоясини таҳлил этган Н.Комилов пайғамбар ва авлиёларнинг ўз ҳаётларини қурбон қилиб, Ҳақ васлига етишларининг туб сабаб ва унинг илдизлари ҳақида маълумот беради: Иброҳимни оловга ташлаган Намруд, Мусони таъқиб этган Фиръавн, Исо-ни англамай чормих этган яҳудийлар қанчалик гумроҳ, гуноҳкор бўлсалар, Мансур қотиллари ҳам шунчалик гумроҳдирлар.

«Кимки ўзини англаса, Раббини ҳам танийди» деган қуроний оят яна шунга ҳидоят этадики, кимки ўзини англаса, у оламни англайди, илоҳий сиру асрор, ғайб ҳикматидан бохабар бўлади ва:

Пиру комилсан, ҳақиқат бобида дарёйи ҳол,

дея олади ўзига ўзи. Ҳатто ҳонақо ҳам Машраб учун муқаддас жой эмас. Холбуки, ҳонақо сўфийлар йиғиладиган ва шайх-пир раҳбарлигида мурид-солиқлар тарбияланадиган жой. Лекин Машраб «хонақодан қочиш»ни маслаҳат беради, чунки бу ҳам зоҳирий даргоҳ, чин ошиқ бу ерга ҳам сиғмайди...¹³¹

Машраб пири комили Офоқхожанинг олдида кейинги боришларидан бирида «Кони зар, толиби заргар», «шуълаи ахгар» бўлишни, еттинчи осмонга чиқиб Исосифат, «ташналарга соқийи кавсар бўлиш»ни ва комил инсон бўлишликни Аллоҳдан сўрайди.

Мухаммад пайғамбардан олдин келган христианликнинг асосчиси Исо пайғамбардек Машраб нега ҳафт осмонга чиқишни хоҳлаб қолди? Фаришта Жаброил би-

¹³¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 137-бет.

би Марям олдиға келиб, унга муқаддас руҳ тушишини ва иффати сақланган ҳолда болага ҳомиладор бўлишдан огоҳлантиради. Исо туғилади, аммо яҳудийлар золим ҳокими Ирод бундан хабар топиб барча чақалоқларни ўлдиришни буюрди. Улар Мисрга қочиб кетиб жон сақлашади, Исо мўъжизалар кўрсатиб, ўликларни тирилтирган, кўрлар, майиб-мажруҳларни даволайди. Қуддус аҳолиси Худонинг ўғли ва одамзотнинг халоскори бўлган Исони тошбўрон қилиб, Галгофа тоғида катта ёғоч санамга тириклай михлаб ташлайдилар.

Исо ўлдирилгандан кейин мўъжиза рўй бериб, осмонга кўтарилиб кетган, у келажақда тириклар ва ўликлар устидан ҳукм чиқариш учун охират куни ерга қайтиб келади.¹³²

Жўзжоний Исонинг сўнгги кунлари ҳақида шундай ёзади: Исонинг можароларга тўла ҳаёти айниқса охирги кунлари ниҳоят оғир, азоб-уқубатли бўлиб ўтган. У ҳақиқат ғалабасини таъминлаш ва адолатни ўрнатиш йўлида олиб борган изчил кураши учун душманлар томонидан дорга осилиб, ваҳшиёна тарзда қийналган. Шу жиҳатдан Машраб ўз тақдирини унга ўхшатади, баъзан Исосифат бўлиб, ҳатто ундан ҳам юксакроқ даражага кўтарилгиси келади:

*Бўлибман кони зарман, толиби заргар бўлай дерман,
Самандардек тутушиб шуълайи ахгар бўлай дерман.
Ҳақиқат кўчасида раҳнамои интизоринг ман,
Тамоми аҳли гафлатларга пайғамбар бўлай дерман.
Бошим ҳафт осмонга етса ман Исосифат бўлсам,
Худо даргоҳида ман мунданам беҳтар бўлай дерман.*

¹³² У. Жўраев, Й. Саиджонов. Дунё динлари тарихи. «Шарқ», Тошкент, 1998, 86-87-бетлар.

*Мани комилсифат эт, офтоби нурдин Машраб,
Буюрсанг ташналарга соқийи кавсар бўлай дерман.*¹³³

Филология фанлари доктори Фозила Сулаймонова Исо – Масиҳни шундай талқин этган: Алишер Навоийгача бўлган адабиётда, хусусан, шоир ижодида, ундан кейинги даврлар Шарқ адабиётида Масиҳ образи, ўликка жон киритувчи, тирилтирувчи, нажот берувчи афсонавий шахс образи кўплаб учрайди. Масиҳ, бу Исо пайғамбар.

Инжилда замонлар ўтиб дунёга машоих, яъни яҳудийларни қутқарувчи пайғамбар келади, дейилган. Исо пайғамбар Иудеянинг (ҳозирги Исроилда) Назарет деб аталган жойида дунёга келган ва ўзи асос солган таълимотни тарғиб қилган эди. Исо Христос – яҳудийча «Ёшуа машиах» (яҳудийларнинг қутқарувчиси) қишлоқ, шаҳарлар кезиб уч йилча яҳудийларни янги динни қабул қилишга ундайди.

Рим империясининг ҳокими Ироднинг буйруғи билан римликлар одати бўйича хочга тортиб михлаб ўлдирилади. Исавийларнинг хочга сиғинишларининг босиси ҳам шунда. Масиҳ ибораси яҳудийча «машиах» арабча «масиҳ» тусини олди, «қутқарувчи» сифати эса «тирилтирувчи», «жон ато этувчи» ва нажоткорга айланди.

Исо пайғамбарнинг янги бир сифати «Рухуллоҳ», яъни, «Аллоҳнинг руҳи» демакдир. Бу ибора, Исонинг илоҳиятдан пайдо бўлишига ишорадир.¹³⁴

Машраб шунинг учун ёзади:

*Ҳам чу Солиҳдек бу йўлда ноқатулло изладим,
Орзуманди тажаллийи нури мавло изладим,*

¹³³ Қиссаи Машраб. 78-бет.

¹³⁴ Фозила Сулаймонова. «Масиҳ»нинг маъноси. «Фан ва турмуш», 1993, 1-сон, 26-бет.

*Қатраман, вақти саҳар бўлганда дарё изладим,
Гоҳ дунё деб югурдим, гоҳ уқбо изладим,
Ҳамроҳи Исо бўлуб осмонда юрдум ахтариб.*¹³⁵

Тасаввуф саховатга ўргатади, қаноатни тарбиялайди, юксак даражадаги маънавий комилликка йўл очади. Тасаввуф – тавба ва мурувват, ризо ва шукроналик сирларини кашф этиш демакдир». Машраб қатор шеърларида ўзининг сўфий шоир эканлигини бараља ёзган:

*Ошиқамман, Комиламман, сўфиямман, софиям,
Ҳирқаи зоти жамоли Каъбатулло ман бу вақт.
Ҳимматим бор, етти дўзахни ютар гамгин дилим,
Боязиддек ман адам шаҳрида танҳоман бу вақт.
Дори Мансурни қур эмди, ман халилосо борай,
Хожа Аҳрори Валидек маст шайдоман бу вақт.*

Машрабнинг тариқат йўлини тутишидан мақсади ҳам фақат жаннат умидида эмас, балки ўта изчил сўфий бўлишдир: Аллоҳ дийдорига восил бўлишдир:

*Муяссар бўлмаса жаннат ичинда дўст ҳам дийдор,
Беҳиштни қўюбон дўзах ичида куйганим беҳроқ.*

Демак, Бобораҳим Машраб ижодининг чуқур илмий таҳлилини бериш учун уни сўфия тариқати фалсафасига асосланган умумшарқ (қолаверса, дунё) адабиёт доирасида атрофлича тадқиқ этиш тақозо этилади.¹³⁶

Сўфийларнинг сирру асрорларининг мусаффолиги ва уларнинг фаросатларининг ошиқлиги тўғрисида Абу Умома ал-Боҳилий Расуллулоҳдан шундай ри-

¹³⁵ Машраб. Девон, 2006, 378-бет.

¹³⁶ Иноятилла Сувонкулов. Қалб гавҳари. Сайланма. 11-бет.

воят қилади: «Мўминнинг фаросатликлigidан тақво қилинглaр (қўрқинглaр), чунки улар Аллоҳнинг нури билан қарайдилар».

Тасаввуфда – Аллоҳни эслашдан мурод – Аллоҳнинг танбеҳидир. Фаришталарни эслашдан мурод – Аллоҳга итоат қилмоқликдир. Нафсдан эсламоқ – шахвоний назарнинг талабини рад этмоқликдир.

Тавҳид нури Аллоҳ таоло қабул қилишлигидур.

Маърифат нури билан фаришталардан қабул қилинади.

Иймон нури билан нафсни қайтаради.

Ислом нури билан душман қайтарилади.¹³⁷

Юқоридаги тасаввуфий сифатлар Машрабда мужассам эди, у НАФСИ АММОРАдан ғолиб эди. «Мабдаи нур» хабардор бўлиб, унинг тўғрисидаги асарида зуҳур этиши эди.

Агарда уларнинг лафзлари зоҳирда ҳар хил бўлса ҳам, маъноси биттадир чунки «сафо», «сафва» деб номланганликлари билан барибир сўфийдирлар. Ва яна «соф» ёки «суффа» дейилганлиги билан барибир маъноси сўфийликдир. Мана шу «суфия»даги «ф» ёки «вов» ҳарфи келса ҳам маъноси ўшадир. «Вов»лик бўлиши ҳам жоиз, «София» дегани тиллардаги ишлатилиб келинаётган калимадир, холос. Бордию, шу калимани «суф» - жун лафзидан олинadиган бўлса, лафз ўз ўрнида бўлади ва луғат томонидан иборат тўғри ҳисобланади.

Сўфийлик ўзини иноятда ушлашлик зийнатида бўлганлигидан Аллоҳ таоло уни кечирган, улар кечирилганлардир.

Машраб валий, мажзуб, сўфий, дарвеш, девона, қаландар шоирдир. У Аллоҳнинг эрка бандаси ўз жамиятининг ва бугуннинг, келажакнинг ҳам девона шо-

¹³⁷ Шайх ал-Колободий. Тасаввуф сарчашмаси. 75-бет.

ири. Сўфийлар истилоҳида Аллоҳ ва бандалари севган сўфийлар девона, девонажон деб эрка саналганлар.

Тасаввуф арбоби бўлган зот, Аллоҳнинг севгили бандаси – авлиё – етишган бўлса, Аллоҳ таоло унинг унинг хурмати учун кўп нарсалар эҳсон қилиши мумкин. Улар Аллоҳнинг эрка, севикли бандаларики, улар нима тиласалар Аллоҳ бераверади.¹³⁸

Усмон Турар «Тасаввуфнинг ғояси» масаласини таҳлил этиб, шундай фикрни берган: Ҳазрати пайғамбаримиз (с.а.в.) «Мен гўзал ахлоқни адо этмоқ учун юборилдим» дейиш билан сўнгги пайғамбар сифатида ўз рисолатининг ғоясини билдирганлар. Тасаввуфнинг ғояси ҳам ахлоқнинг камол мартабасига эришмоқ учун ҳар соҳада Расулуллоҳ (с.а.в.) кўрсатган йўлдан юриб, ботиний ва зоҳирий етуклик жиҳатидан унинг ҳақиқий вори-си бўлмоқ йўлини кўрсатишдир.

Тасаввуфнинг ғояси – Жаноби Ҳақнинг розилигига эришмоқ учун нафсни поклаб, гўзал ахлоқ эгаси бўлишга интилмоқ, яъни Аллоҳ ва Расулининг хулқи билан ахлоқланишдир.¹³⁹

Тасаввуфнинг ғояси – инсонга Аллоҳ билан қилган аҳду паймонини эслатиб, унинг зарурати ва сирларидан хабар бериб, инсон фитратида мавжуд бўлган, Аллоҳга эришмоқ орзусини бу дунёдаёқ рўёбга чиқармоқ йўллари кўрсатишдан иборатдир.

Ҳижрий II асрнинг машҳур зоҳидаларидан бири Робиа тул Адавия (ваф. 752) бўлиб, у ҳам Басра тасаввуф мактабига мансубдир. Унинг ҳаракат нуқтаси дўзах қўрқуви ва жаннат орзуси эмас, балки бевосита Аллоҳ ишқидир. Робиа бу ҳолати билан тасаввуф тарихига «илоҳий ишқ»

¹³⁸ Махмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. «Чўлпон», Тошкент, 200, 22-бет.

¹³⁹ Ўша манба. 19-бет.

тушунчасини биринчи бўлиб олиб кирган сўфий бўлди ва кейинги даврларда тасаввуфий тушунчада катта ўрин тутадиган бир чашма очиб берди. Унинг соясида тасаввуфий дунёқараш тарзи янгича шакл олди ва «илоҳий ишқ» қараши асрлар мобайнида тасаввуф адабиётининг бош мавзусини ташкил этибгина қолмай, тасаввуф фалсафасида ҳам муҳим ўрин тутди. Робианинг Аллоҳ ишқи бобидаги ушбу сўзлари машҳурдир: «Илоҳо! Сенга жаҳаннамдан қўрққаним учун ибодат қилаётган бўлсам, мени дўзах оловида ёқ! Агар жаннатинингни орзу қилиб ибодат қилаётган бўлсам, жаннатингни менга ҳаром қил! Агар ёлғиз сени севганим учун ибодат қилаётган бўлсам, мени азалий жамолингдан маҳрум қилма, ё Парвардигоро!» Робиа ботинидаги изтиробнинг қаердан келганини бундай ифодалайди: «Аллоҳни севган киши севгилисига қовушмагунича фарёду фиғони асло битмайди.»

Робиадаги илоҳий ишқ икки хил кўринишда намоён бўлади:

1. Аллоҳдан бошқа нарсалар билан машғул бўлишдан чалғитувчи севги.

2. Аллоҳни фақатгина эски зоти бўйича севиш. Мақбул бўлган севги ҳам шудир.¹⁴⁰

Робиа фикрича, инсон ўз ботинига яшириниб, тафаккур орқали илоҳий сирга эриша олади. Ҳар қандай борлиқ Аллоҳда бирлашади. Зеро, фақат Аллоҳ бор, коинот унинг сифатларининг тажаллисидан иборат. Аллоҳга эришмоқликнинг ягона йўли эса севгидир.¹⁴¹

Робианинг илоҳий ишқ ва бошқа хусуслардаги фикр-қарашлари ундан кейинги даврларда чиққан сўфийларга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Маъруф Кархий, Зуннун Мисрий, Боязид Бистомий, Сирри Сақотий, Жунайд Бағдодий,

¹⁴⁰ Умар Ризо Дўғрул. Ислом олиб келган тасаввуф. 31-бет.

¹⁴¹ Сунар Жовит. Ислом тасаввуфи тарихи.. Анкара, 1978, 14-бет.

Мансур Ҳаллож, Хорис Муҳосибий ва ҳоказолар шулар жумласидандир.

Басра, Куфа, Бағдод ва унинг атрофида кенг тарқалган тасаввуф ҳаракати ҳижрий III аср охиридан эътиборан Араб ярим оролининг ўзга ўлкалари Миср, Хуросон, Нишопур ва ислом оламининг бошқа диёрларида ҳам ёйилди. Шу тарзда Бағдод, Басра, Миср, Мадина ва Хуросонда тасаввуф мактаблари юзага келди ва бу мактабларда тасаввуф жараёни янада ривож топиб, ислом тараққиёти тарихида муҳим ўрин тута бошлайди. Шу ўринда бир масалага эътибор берсак, фойдадан холи бўлмас: Ироқ ҳудудида Жунайд Бағдодий ва бошқа машҳур сўфийларнинг фикрлари асосида шаклланган тасаввуф тушунчаси, Хуросон ва Нишопур ҳудудларида ботиний жиҳатдан янада камол топиб, нисбатан фарқли характер касб этган. Чунончи, Хуросонда яшаган аҳли тасаввуфнинг кўпчилиги Ироқда ҳоким бўлган тасаввуф қарашларини «шаклий» деб топиб, тасаввуфни зоҳирий ошкор этмай, унинг фақатгина қалбда яшамоғи лозимлигини ва инсоннинг асл вазифаси – нафсни ислоҳ этмоқ, риё амалларидан сақланмоқ, қалбни фақатгина Аллоҳга боғламоқ эканини таъкидлаганлар.

Тасаввуф тарихининг билимдонлари Шайх ал-Колободий, Умар Форук Сайдо ал-Жазарий, шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, Нажмиддин Кубро, Маҳмуд Асъад Жўшон, Юнус Эмро, Усмон Турар тасаввуф тарихи, унинг тариқати бўйича муфассал маълумот берганлар.

Шу мавзу доирасида Тасаввуф тариқатлари бўйича махсус шуғулланган олимлар Е.Э.Бертельс, Ҳамиджон Ҳомидий, Нажмиддин Комилов, Шаръий Абдулҳаким Жўзжоний, Шуҳрат Сирожиддинов, Иброҳим Ҳаққул, Ҳамидулла Болтабоев тадқиқотлари диққатга моликдир.

«Нақшбандия» (ёки «хожагон») тариқатининг валий ва мажзуб сўфийлари ва унинг энг йирик вакиллари ҳақида сўз кетганда шайх-уш-шуюх Юсуф Ҳамадоний, Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Аловуддин Аттор, мавлоно Яъқуб Чархий, Хожа Аҳрор Вали, Абдурахмон Жомий, Махдуми Аъзам, Хожа Ҳидоятullo (Офоқхожа) сингари бузруквор мутасаввиф донишмандларни эслатиб ўтмоқчимиз.

Тасаввуфнинг пайдо бўлиши ва кейинги такомилли ҳақида гап кетар экан, Шарқдаги ҳурфикрлилик ва унинг тасаввуф билан ўзаро яқин муносабатлари борлигини ҳам назардан четлаштирмаслик керак. Абу Сайид Абул Хайр, Бобо Кўҳий Шерозий, Бобо Тоҳир Урён, Нажмиддин Кубро, Камол Хўжандий, Аҳмад Яссавий, Саъдий Шерозий, Умар Хайём каби Шарқнинг забардаст шоирлари нафақат буюк мутафаккир, мутасаввиф донишмандлар, балки пурқудрат ҳурфикр ва илғор гуманист шоир ҳам бўлганлар. Демак, Шарқда ҳурфикрлилик ила тасаввуф бир-бири билан чамбарчас боғлиқ тушунчалар ҳисобланади.

Тасаввуфнинг машҳур билимдони, атоқли шарқшунос Е.Э.Бертельснинг ёзишича, Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади... Шунга биноан, Баҳоуддин Нақшбанд умр бўйи деҳқончилик билан кун кечирган, ўз қишлоғида унчалик катта бўлмаган ерига бугдой ва мош экар экан. У уйида ҳеч қандай молдунё ва бойлик сақламаган. Қишда қамишлар устида ётиб кун кечирган, уйида эса ҳеч қачон хизматкор сақламаган.

Нақшбандийлик Ўрта Осиё, Хуросон, Ҳиндистон, Шарқий Туркистон, Яқин Шарқ халқларининг, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида жуда катта аҳамият касб этган. Нақшбандийлар савдо-сотиқ,

деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, миниатюрасозлик, қурувчилик ва бошқа барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар. Шунинг учун ҳам ўз давридаги илм-маърифатнинг, адабиётнинг йирик намояндалари бўлган Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хушқолхон Хатак, Аҳмад Шоҳ Дурроний, Сўфи Оллоҳёр, Хўжаназар Ҳувайдо, Бобораҳим Машраб, Махтумқули Фироғий сингари юзлаб тараққийпарвар, инсонпарвар шоир ва мутафаккирлар нақшбандийлик йўлини танлаганлар, ҳаётни ва инсонни баланд пардаларда куйлаб баракали ижод қилганлар.

Ҳазрат Алишер Навоий ўрта асрлар ислом оламида кенг ёйилган тасаввуф фалсафий тариқатининг нақшбандия сулукига расман кирган, бу тариқатнинг машҳур намояндаларидан шайхул-ислом Абдурахмон Жомийга қўл бериб, муридлик ҳирқасини елкасига олган (1471) ва ундан орифлик мақомига етиб фотиҳа олган.

Адабиётшунос Дилором Салоҳий фикрича, «тасаввуф» истилоҳи ислом зуҳуридан анча олдин пайдо бўлган бўлса-да, тасаввуф фалсафий-диний, маърифий тариқати ва илми ислом даврида дунёга келди.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг маърифий насрлари ҳам ул зоти олийнинг бошқа жанрларда битилган асарлари каби ибтидосидан интиҳосигача ислом маънавий тафаккури, нақшбандийлик тариқати ғоялари билан суғорилгандир. Бу эса, умуман ўрта аср Шарқ маънавий тафаккури булоқлари, адабиёти анъаналари масалалари билан бевосита боғлиқдир.

Адабиётшунос Дилором Салоҳий таъкидлаганидек, Шарқ маънавий тафаккури булоқлари, адабиёти анъа-

наларини XV асрда Алишер Навоий, XVI асрда Бобур, XVII–XVIII асрларда эса Бобораҳим Машраб давом эттирди. Тасаввуф ва ислом маънавияти тадрижий-тарихий давомийлиги Машрабнинг «Мабдаи нур», «Кимё», «Увайс Қараний» ва бошқа шеърӣ ижодиётда давом эттирилди¹⁴².

Ислом сўфийлари ҳам тасаввуфни илми ҳол ва назар камоли деб билишган. Мурид ёки солиқ ҳол ва назар камолига етушгунига қадар муршид раҳнамолигида тариқат илмини эгаллаган, мушоҳада, муроқабба ила машғул бўлган.

«Тасаввуф фалсафаси» деган тушунча бўлмаса, унда ваҳдати вужуд таълимоти ва буюк ибн Арабийнинг тарихий хизматлари қаёқда қолади?¹⁴³

Демак, яқин ўтмишда сўфийлик тасаввуф фалсафасидан буткул узоқлаштириб юборилган Машраб тасаввуфий қарашлари салафлари валий ва мажзуб сўфийлар таъсири масаласи тадқиқотининг мазмун-моҳияти Ибн Арабий таълимотига терс эмаслиги айни ҳақиқатга айланади.

Баҳоуддин Нақшбанддан кейин унинг таълимотини Хожа Аҳрор (1404-1490) давом эттирди. Ундан кейин эса 1515 йилдан бошлаб Хожа Аҳмад Косоний нақшбандия раҳнамоси бўлди. «Махдуми Аъзам» (Буюк ҳоким) фахрий номи билан машҳур бўлган тасаввуфнинг бу йирик намояндаси асли ҳозирги Наманган вилоятининг Косонсой туманидан бўлиб, тасаввуфга оид бир қанча асарлар ёзиб қолдирган. Аҳмад Косонийдан кейин тасаввуфнинг йирик намояндаси ва машҳур авлиё Қашқарда яшаб ном чиқарган Офоқхожа бўлган эди. Фарғона водийсида эса

¹⁴² Дилором Салоҳий. Навоий насрида тасаввуф. 6-бет.

¹⁴³ Иброҳим Ҳаққул. Моҳиятдан йироқлашмайлик. «Ўзб. адаб. ва сан.». 2002, 5 апрель.

мулла Бозор охунд тасаввуфнинг машҳур намояндаларидан бўлган.¹⁴⁴

Бобораҳим Машраб мулла Бозор охунд ва Офоқхожадан мукаммал тасаввуфий таълим олди. Пирлар хизмати-ни адо этиб, қийин, машаққатли синов йўллари-ни босиб ўтиб, Ҳаққа етишди ва тасаввуфнинг йирик вакили сифатида ўз ғазаллари ва «Мабдаи нур», «Кимё» асарларида бу ҳақ йўлни поклик, ҳалоллик ва Аллоҳга етишишнинг ягона воситаси деб тавсифлади.

Машраб бир шаҳарда муқим яшамади, балки шаҳарма-шаҳар, юртма-юрт кезиб, тасаввуфнинг буюк намояндаси сифатида шуҳрат қозонди. Ўз ғазаллари, «Мабдаи нур», «Кимё» асарларида бу таълимотни халқ орасида кенг тарғиб қилди.

Ҳар бир маърифатуллоҳга етишган комил, ориф инсонларнинг камолот даражаларига етишувларида олийқадр Қуръони карим, муборак ва муқаддас ҳадиси шариф ҳамда устози мукаммаллар айтиб ўтган ҳикматлар ва айниқса уларнинг ҳаёт тарзлари, йўллари қанчалик аҳамиятга эга бўлсалар, булар Машраб тақдирларида ҳам шунчалик аҳамият касб эттилар ва «олими нуктадонлик», «пиру ҳидояхон», «шуҳрати шеър бобида мўътабар», «ҳофизи хуш асар» каби даражаларга эришувларида улар устози аввал мақомида бўлдилар.¹⁴⁵ «Неча устози мукаммалларга бўлдум ҳамсафар» ва лекин «топмади боғи муродим на-шъайи ишқдин самар», дея нола қилган Машраб илоҳий ишқ нашидаси сирларидан воқиф этувчи Офоқхожа даргоҳларидан ўз мурод-мақсадлари сари йўл топадилар: «ул мукаммал қўлни тутди йўлда музтар бўлмадим»,

¹⁴⁴ Бобораҳим Машраб. «Мабдаи нур» Сўзбоши Исматуллоҳ Абдуллоҳники. «Фан», Тошкент, 1994, 12-13-бетлар.

¹⁴⁵ Ж.Юсупов. Уни девонаи Машраб дерлар. Машраб Девон. Тошкент, 2006 йил. 20-бет.

деб шукрона келтирадилар. Бу йўл сулукат йўлидир. Бу йўл мурид учун пардаланган, муршид учун эса маълум босқичда ўтиб бўлинган бепарда йўлдир. Муршид муриднинг қўлидан тутмаса, бу йўлда унга раҳнамолик қилмаса, шубҳасизким, мурид адашади, ўзича биларман, деб ўйлаган йўлини йўқотади, гумроҳ бир кимса бўлиб қолади. Машраб учун Офоқхожадек пиру мукамални топиш жуда қийин кечган. Ж. Юсуповнинг таъкуидича: Чунки Машраб бу йўлда «йўлни билмас омилларнинг кўзига ориф бўлиб» кўринган, аммо «ўзи манзилга етолмас нобинолар»ни, яъни ўзи кўр бўлатуриб, ўзгаларга йўлбошчилик даъвосини қилган ёлғоний, фирибгар, сохта пирларни - «нафс учун Шайтон билан юрган гадолар»ни жуда кўп синаб кўрганлар.¹⁴⁶

Бугун бизнинг қўлимизда қимматли асар тарихчи олим Омонбек Жалилов томонидан тайёрланган «Офоқхожа маноқиби» (Омонбек Жалилов, «Офоқхожа маноқиби» «Ҳаёт» нашриёти, Андижон-2001) мўъжаз манба бор. Истисносиз хулоса чиқармоқ керакки, мутафаккир шоир Бобораҳим Машраб ижодида валий ва мажзуб мутасаввифлар таъсири мавзусини ёритишда унинг устози, муршиди Офоқхожа ижтимоий фаолияти, унинг ҳаёти ҳақида кенгроқ маълумот бериш айтиш долзарб вазифа эканлигини истифода этмаслигимиз зарур. Таъкидлаб кетишни ўринли ҳисоблаб, шу пайтгача яратилган жуда кўп, айниқса «шўролар тузуми» даврида Офоқхожа шахсияти, у билан Машраб ўртасидаги муносабатлар ўта салбий даражада сохталаштирилганлигини, сунъий тўқималарга бўйаб акс эттирилганлигини айтишни бурчимиз деб биламиз. Бу тадқиқотнинг вазифаси Офоқхожа – Машраб муносабатларининг туб моҳиятини ишончли далиллар би-

¹⁴⁶ Ўша манба. 20-бет.

лан холисона кўрсатиб беришдир ва асосийси Офоқхожа – Машраб илғаган ҳақиқатни ёритишдир.

Ҳазрати Офоқхожа таълимоти ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд тариқатининг Шарқий Туркистондаги бир оқими сифатида мазкур диёр халқларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида жуда катта ўринга эга. Нақшбандия таълимоти Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон халқларини бир-бирига яқинлаштириб, дўст-биродар, қон-қариндош бўлиб, иноқ, иттифоқ яшашида жуда катта аҳамият касб этди.

Офоқхожа нақшбандия таълимоти тариқати каби Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё ва қўшни мамлакатлар халқлари ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллади.

Офоқхожани Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё, Шимолий Ҳиндистон, Чин, Мочин, ҳатто Русия мусулмонлари ҳазрати валийлардан ҳисоблайди.¹⁴⁷

Шарқий Туркистондаги тасаввуф оқими нақшбандия таълимоти қонун-қоидаларига қаттиқ амал қилган. Айниқса, унинг қуйидаги қоидаларига урғу берилган.

Офоқхожанинг мурид ва мушрифлари хондан то олим ва оддий халққача бўлган шахслар эди. У ана шулар билан биргаликда жуда кўп кишиларни ислом динига киритди, тасаввуфий йўлга эргаштириб борди.

Офоқхожа ҳукмронлиги даврида тасаввуф-сўфийликни-нақшбандия таълимотини давлат миқёсига олиб чиқди. Яъни давлатнинг ҳукмрон таълимотига айлантирди. Нақшбандия сулукининг Шарқий Туркистондаги оқимини яратди. 300 мингдан кўп мурид-мушрифлар орттирди, уларни ўз ғоялари учун хизмат қилдирди.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Омонбек Жалилов. «Офоқхожа манокби» «Ҳаёт» нашриёти. Андижон, 2001, 17-бет.

¹⁴⁸ Ўша манба. 12-бет.

Офоқхожа Хожа Аҳмад ибн Жалолиддин хожаги Косоний Даҳбедий Махдуми Аъзам (1461-1542), у муборак зотнинг ўғли Муҳаммад Имин (Хожа Калон) (вафоти 1005 (1596-97й.), у зотнинг ўғли Хожа Муҳаммад Юсуф (Мозор подшоҳ)нинг уч ўғлидан биринчиси – Иноятиллохожа, иккинчиси Ҳидоятиллохожа (Офоқхожа вафоти 1694) ва учинчиси Вилояттуллохожа бўлиб, Офоқхожа Махдуми Аъзамнинг чеварасидир.

Саййид Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний эса Ўрта Осиё ва Шарқда Махдуми Аъзам хожаги Косоний, Даҳбедий тахаллуслари билан танилган тасаввуф ва унинг назарий-амалий муаммолари ҳақида 30 дан кўп асарлар ёзиб қолдириб кетган мутафаккир ва илоҳиятчи олим – ҳазратдир.

Офоқхожа Қумулда, (Шарқий Туркистон) – 1625 туғилган, 1694 йил Қашқар вилоятининг Қўқўн қишлоғида вафот этган. Офоқхожа ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркент хонлигида тахтда ўтирган хожаларнинг дастлабкиси. «Офоқ» («Ёруғ дунё» ёки «ёруғлик эгаси») «Офоқхожа, яъни уфқлар, дунё қутби, олам хожаси, ягона авлиё» маъноларини ифодалаган. Хожа номи билан машҳурдир. Офоқхожа ёшлигида отаси Муҳаммад Юсуф (ибн Эшон Калон) билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 йилда Қашқарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги оқтоғлик хожаларга бош бўлган. 1670 йилда Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Офоқхожа Қашқарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидаги (Хэсиизоулон) вилоятларида диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 йилда Тибетга бориб 2 йилга яқин яшаган ва бу ерда будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 йил Тибет зо-

дагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 йил қалмоқлар томонидан Ёркенд тахтига ўтказилган. Бу узоққа чўзилмаган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувилари қабри ёнига дафн этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон «Офоқхожа мозори» деб номланиб, зиёрат масканига айланган.¹⁴⁹

Офоқхожа ўғли Қашқарда ҳокимлик қилиб турган вақтда отасининг буйруғига кўра Ёғдуга қурдирган мақбарага дафн этилган. Офоқхожа ҳокимият тепасига чиққанидан кейин Ёғду деган жойни марказ қилган ҳолда Қашқарнинг шарқий-шимолидаги кўпгина ерларини ўз авлодларининг вақф ерларига айлантиради. Унинг вафотидан кейин у ерлар Офоқхожа мозори вақф ерлари деб аталиб, Ёғду деган ном аста-секин қолиб кетади.¹⁵⁰

Офоқхожа 1692 йил тахтни эгаллаган. Шу фикрни асослаш учун Офоқхожа ва унинг авлодлари Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилган воқеликни тарихчи Омонбек Жалилов фикрларини келтириб, бу мавзу атрофида турлича қарашлар борлигини ҳолисона ёритмоқчимиз.

О.Жалиловнинг маълумоти бўйича, Офоқхожа 1660 йили Йўлбарсхоннинг амакиси макитлик Убул Ходибекнинг қизига уйланган. Офоқхожанинг уч хотинидан беш ўғил, икки қизи бўлган. Ўғиллари: Яҳё хожа (Хонхожа), Маҳди хожа (Подшоҳ хожа), Абдусамад хожа, Ҳасан хожа (Ғози подшоҳ) ва Қилич Бурҳониддин хожалардир. Офоқхожа яшаган даврда «Оқ тоғлик» ва «Қора тоғлик»лар бора-бора ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши гуруҳга айланган эди. Йирик шаҳарлар ҳисобланган Қашқар, Оқсу, Қучор, яъни ҳозирги Қашқардан Қўрлогача бўлган ер-

¹⁴⁹ Ислом энциклопедияси. 191-бет.

¹⁵⁰ Омонбек Жалилов. Офоқхожа манокби. 17-бет.

лар аҳолиси «Оқ тоғлик»лар тарафида, Ёркенд, Когилик, Хўтан аҳолиси «Қора тоғлик»лар тарафида эди.¹⁵¹

Ёркенд хонлиги тахтига Исмоилхон ўлтирганидан (1670-1681) сўнг Офоқхожанинг тахт учун кураши кучаяди. У Тибетдаги браҳманларнинг Далай ламаси ва Жунғор хони Галдон Бушукту хон ёрдамида 1692 йили хонлик тахтига чиқади. Шундай қилиб, 300 йил давом этган Чигатой авлодлари ҳукмронлигига чек қўйилиб, Шарқий Туркистонда хожалар сулоласига асос солинади. Икки йил икки ойлик жаҳондорликдан кейин Офоқхожа 1694 йили 69 ёшида вафот этади. Ёркенд хонлиги тахтига эса унинг ўғли Маҳди хожа (Подшоҳ хожа) чиқиб, 1694-1696 йилларгача ҳукмронлик қилди. Шундан кейин (Муҳаммад Мўмин – Оқбош хон (1696-1706) ҳукм сурди. У жунғорларнинг босқинчилик юришларига қарши жанглар олиб бориб қаҳрамонларча ҳалок бўлади. «Оқ тоғликлар» Қашқарни, «Қора тоғликлар» Ёркендни марказ қилишади. Аммо 1713 йилда Галдон Бушуктунинг жияни Қашқар, Ёркенд, Ордобали (Оқсу) ва Оқтоғ (Учтурфон)ни босиб олиб, Ёркенд хонлигини ўлпон тўлайдиган қарам хонликка айлантиришга эришди.

Шарқшунос, тадқиқотчи олим Илёсхон Ғозий неғадир Офоқхожани 1591 йил Самарқанднинг Даҳбед туманида дунёга келган деб ёзган. Машрабнинг пири Офоқхожа кўп масжиду мадрасалар қурдирган. Вафотидан олдин тамом бойлигини камбағал, чорасизларга бўлиб берганини рус тадқиқотчиси Н.С.Ликошин ўз кундалигида акс эттирган. Офоқхожа эшон 1693 йилда Ёркендда вафот этади,¹⁵² деган фикрни келтирган.

¹⁵¹ Омонбек Жалилов. Шарқий Туркистон хожаларидан Маҳдуми Аъзам авлодлари шажараси. Турон тарихи. Тўплам. 1994, 11-бет.

¹⁵² Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. «Ўзбекистон», Тошкент, 1996, 29-бет.

«Офоқхожа маноқиб» ва бошқа манбалардагидан фарқли ҳолда Илёсхон Ғозий қайси манбага таяниб бундай хулосага келгани бизда таажжуб уйғотди.

Офоқхожа ҳамма манбаларда бирдай 1625 йил Қумулда туғилиб, 1694 йил Қашқарда вафот этганлиги дарж этилган. Офоқхожа 69 йил умр кўрган. Аммо баъзи тадқиқотларда кўпхиллилик акс этган.

Мазкур тадқиқотда муҳим бир нарсани унутишга ҳаққимиз (таъкид: М.Х) йўқ. Офоқхожа шахсиятига ва у муборак зотнинг авлодлари фаолиятига урғу беришимизнинг туб сабаби биз тадқиқ этиб, ҳаёти ва ижодини ўрганаётган Машраб аввало, тасаввуф таълимотининг моҳиятини Офоқхожадан олди, сониян биз ҳазратни йирик мутасаввиф дея оламиз, чунки у кишининг тасаввуф мактаби Машраб ва Машрабга ўхшаган мутасаввифларни етказиб берди. Чунки мурид буни ўз ижодида кўп таъкидлаган ва эҳтиромини изҳор қилиб турган.

Адабиётшунослик илмининг Самарқандда шундай чуқур илмли намояндалари яшаб ўтганки, улар ўша адабий муҳитда ҳалол-поклиги, тўғри сўзлиги, жасорати, асосийси адабиёт тарихи фанини туб илдизларини билганлиги ва тадқиқот ишлари билан (гарчи ўтиб кетган бўлсалар-да) катта олимлар айтолмаган гапларни биргина мақола билан ёритиб, масала мазмунини очиб беришганлиги билан ажралиб туради. Ана шундай камтар олимлардан бири адабиётшунос олим Исомиддин Салоҳийдир. Қайсидир маънода тадқиқотимизга назар ташлаётган киши Исомиддин Салоҳий ҳақида илмий ишнинг шу ўрни – Машраб ижодига валий ва мажзуб мутасаввифлар таъсири масаласида киритиш зарурати бормикин., деган фикр кўнглидан ўтиши мумкин. Зарурати шуки, Исомиддин Салоҳий Машраб ва унинг пири Офоқхожа ўртасидаги

ўта жиддий ва нозик вазиятни, Офоқхожанинг Шарқий Туркистонда тож-тахтни эгаллаши муаммосини ва у ўз замонининг пиру-муршид даражасига кўтарилган «офоқ» эканлигини, шунингдек мурид Машрабнинг ҳазрат хонадонига боришдан кўзланган мақсадни ҳаққоний, чуқур, илмий ёритиб бера олган ва бу бизнинг тадқиқотимизда энг қимматли манба эканлигини таъкидламоқчимиз. Тадқиқотчи олим Исомиддин Салоҳий «Ижтимоий муносабатлар қурбони» (Машрабни қандай тарғиб этишарди ва аслида уни қандай тушунмоқ лозим) деган масалани қўйиб, XVII асрдаги ҳақиқий аҳволни тадқиқ қилган: “Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижодининг талқинида қайта кўриб чиқишга муҳтож ўринлар анчагина. Шулардан бири шоирнинг Офоқхожа эшон ва унинг авлодларига муносабати масаласидир. Чунки ҳозиргача илмий адабиётларда шоир ва эшон бир-бирига қарама-қарши қўйиб келинди. Албатта қизил мафкуранинг пишиқ режасига биноан эшон қораланди, шоир мақталди. Режанинг пишиқлиги шундаки, Офоқхожадек кенг таъсирли эшонни ёмон отлик қилишдан мақсад (Убайдуллоҳ хожа Аҳрор Вали, Дукчи эшон ва бошқа юзлаб дин арбоблари шаънига доғ солингани каби) ислом динига зарба бериш эди”¹⁵³.

Исомиддин Салоҳий масаланинг туб илдизи ҳақида фикр юритиб, муаммони кўндаланг қўйгани ҳолда савол қўйиб, моҳият ечимини топган, уни ҳал этган: Хўш, Офоқхожа эшон ким ва Бобораҳим Машраб унинг даргоҳига нима мақсадда борган?

Шоҳ Маҳмуд, Мирзо Фозил Чуроснинг 1676-1677 йиллари Шарқий Туркистон тарихига бағишлаб ёзилган «То-

¹⁵³ Исомиддин Салоҳий. Ижтимоий муносабатлар қурбони. «Ўзб. адаб. ва сан.», 1997, 14 февраль.

рих» рисоласи (Москва, «Наука», 1976) ва бошқа манбаларда ёзилишича, Шарқий Туркистон давлати 1514 йили Чигатой хонларидан Султон Саъид ибн Султон Аҳмадхон томонидан асосланган. Дастлабки пайтлар унинг ҳудудига Қашқар, Янги Ҳисор, Уч, Оқсу, Хўтан, Бой, Кусан, Чалиш (Қорашаҳар), Турфон каби жойлар кирган. Бу янги ҳукмронликни у пайтларда «кичик Бухоро давлати», «Мўғилистон» номлари билан ҳам атаганлар. Мазкур ҳукмронликнинг маънавий-мафкуравий ҳаётида нақшбандийлик тариқатининг Носируддин Хожа Аҳрор Вали, Шайх Муҳаммад Қози каби буюк пешволаридан кейин ҳижрий 921 (мелодий 1515-1516) йилдан бошлаб раҳнамо бўлиб қолган шайх Аҳмад Косоний катта мавқега эга бўлди. Халқ орасида Махдуми Аъзам Даҳбедий унвони билан машҳур бу пири комил Шарқий Туркистон аҳолисининг маънавий камолоти, Мовароуннаҳр, Хуросон халқлари билан иқтисодий-сиёсий, адабий-маърифий ҳамкорлиги мустаҳкамланиши йўлида хизмат қилди. У кишининг шайбоний султонлар, теурий шоҳу шаҳзодалар қаторида чигатой подшоҳларга ҳам муршидлик қилишларида катта ҳикмат бор: бундай ҳол, аввало, элу юрт орасида осойишталикни юзага келтириш, ўзаро қирғинларга чек қўйишда маълум аҳамиятга эга бўлган. И.Салоҳий қайд этишича: Махдуми Аъзам вафотларидан сўнг Шарқий Туркистон аҳолисига маънавий раҳнамолик қилиш у кишининг фарзандлари Муҳаммад Амин (Эшони Калон), Хожа Муҳаммад Исҳоқ Вали ва ана шу эшонзодаларнинг авлодлари зиммасига тушди. Бобораҳим Машраб ана шу сулоланинг намояндаларидан бири Махдуми Аъзамнинг чеваралари Ҳидоятуллоҳ Муҳаммад Амин Шайх Аҳмад – Офоқхожадан таълим олган.¹⁵⁴

¹⁵⁴ Исомиддин Салоҳий. Ижтимоий муносабатлар қурбони.

Мусулмон Шарқида ҳар бир касб-ҳунар ва илм толиби пир-муршид таълимидан баҳраманд бўлиши шарт ҳисобланган. Пир муридга маълум соҳада таълим бериш билан бирга уни турли ҳаётий синовларга йўлиқтириб, маънавий баркамол шахс бўлиб етишишига ҳам алоҳида эътибор берган. Бу ҳолат собиқ қизил матбуотда «қулдай эзиб ишлатиш» тарзида изоҳланиб келинди. Машраб ҳам Офоқхожа даргоҳида етти йил синов ва чиниқиш жараёнини бошидан кечирган. Хожанинг чин муҳаббатини қозонган. Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Бобораҳим Машраб сўфийлик таълимини такомиллаштириш учун 22 ёшларида Офоқхожа эшон даргоҳига келар экан, у назарий жиҳатдан ғоятда етук сўфий эди. Мана биргина далил: Офоқхожа эшон Бобораҳим Машраб билан биринчи бор учрашгандаёқ уни синаш учун форс сўфий шоири Ҳофиз Шерозийдан бирор нарса ўқишни буюради. Машраб Ҳофизнинг сўфиёна шеърларини шундай ёниб айта бошлайдики, Офоқхожа чидаёлмай, қўлларини кўтариб:

«— Ҳой, бас... Агар мундин зиёда ўқисанг куюб кетурман» («Девони Машраб», тошбосма, Тошкент, 1900), деб нидо қилади¹⁵⁵. Эшон Машрабнинг ўз шеърларини ҳам завқ билан тинглайди, дуо қилиб елкаларига қоқади. Офоқхожа эшон назарида Машраб Ҳақ висолига етиш бўсағасида турган комил толиб эди. Лекин пир унда руҳоний дунёдан пастга тортиб турувчи кўз илгамас ипларни ҳам кўради. Шу тариқа уни етти йил парваришлаб, камолга етказди. Собиқ шўро матбуоти ва ўша даврда яратилган илмий ишларда эшон томонидан Машрабнинг шахват томирига қизитилган муҳр босилиши ваҳима билан тасвир этилди, баҳсга арзимайдиган хулосалар чиқарилди. Улар Бобораҳим Машрабнинг талаб

¹⁵⁵ Ўша манба, ўша жой.

йўлида ана шу хилдаги муолажага муҳтож эканлигини англаб етишдан узоқ эдилар.

Шундай қилиб, расмий илмий-кузатув ишлари ва бадий асарлардаги Офоқхожа эшон ва Машрабни бири-бирига қарши қўйиб, чиқарилган хулосалар асоссиз ва уларга ишониш кишини чалғитади. Офоқхожа эшон ва унинг фарзандлари Бобораҳим Машрабга катта ҳурмат ва муҳаббат назари билан қараганлар. Машраб ҳам бу хонадонга юрагини боғлаб яшаган”. Машраб қалбини, маънавиятини пири Офоқхожага нафақат боғлаб яшаган, у пирининг хоки пойларини кўзларига тўтиё қилиб яшаган, «сояи пир» қанотида яшашни ғанимат билган. Муддаога, Ҳаққа етишишнинг, уни Илоҳ билан дийдорлашувнинг воситаси деб билган. Унинг бошқа муридлардан фарқи шуки, шоир уни йўлдан озганларга раҳнамо деб билган, Аллоҳ йўлини кўрсатувчи, уни танитувчи улуғ «Кимё» деб атагани ҳолда «Жумладин бегона бўлгил, ошнони ташлагил» деб унга эргашган. Пирнинг ҳар бир гапини бажаришни у шарт деб билган, уни офтобга, Каъбага қиёслаган, бу ҳол унинг «Амри пир» мухаммасида акс этган:

*Қудсийларга Каъбадин ортиқ сафодур амри пир,
Дийну ботинга ҳам чун кимиёдур амри пир,
Офтоби нури чашми ваззуҳодур амри пир,
Асли бўлсанг, кулли бу дарга даводур амри пир,
Хоки пойи кўзларимга тўтиёдур амри пир.
Пирга қўл топширдинг, эмди мосувони ташлагил,
Эй жигарбандим, бу кун сан муддаони ташлагил,
Жумладин бегона бўлгил, ошнони ташлагил,
Хотирингдин дам-бадам ҳирсу ҳавони ташлагил,
Бохабар бўлгилки, бас, амри Худодир амри пир.*

Бир такаллум айласа, сўзини сан Қуръонча бил,
 Оғзидин ҳар куфр чиқса, куфрини иймонча бил,
 Пир сани оташга солса, жаннати Ризвонча бил,
 Сояи пирни ганимат чун нури иймонча бил,
 Охиратнинг йўлида пушти паноҳдир амри пир.
 Бора-бора пир сани охир Худога еткурур,
 Хизматини яхши қилсанг, муддаога еткурур,
 Раҳматан лилолабийндек Подшога еткурур,
 Амри пир бирла келибсан, Мустафога еткурур,
 Кулли исёнингга ҳар дам зўр жазодир амри пир.
 Машрабо, ҳар муриднинг орқасида фарқи бор,
 Мурда бўл, пирга ўзунгни ташлагил, эй марди кор,
 Амри пирни гар улуг тутсанг, кўрасан сан дидор,
 Амри пирни жо-бажо қилсанг, Ҳажжи Акбарча бор,
 Йўлдан озган осиларга раҳнамодур амри пир.¹⁵⁶

Офоқхожа ва Машраб ўртасидаги ўша давр, тарихий шароит ва ижтимоий-сиёсий муҳит ҳақида Машраб тадқиқотчиси Д.Ҳамроева изланишлар олиб бориб, шундай фикрга келган: Офоқхожа ва Машраб адабиётшуносликнинг энг қизгин мавзуларидан бири. Шайбонийхон Марказий Осиёни эгаллагач, Фарғона ҳокими ўрнида турган Саидхон Шарқий Туркистонга қочиб кетиб, 1514 йилда у ерда Саидийа хонлигини ташкил этади. Махдуми Аъзам авлодлари эса ушбу хонликка хизмат қилган. XIV-XV асрга келиб, тасаввуф оқими катта сиёсий кучга айланган. Халқни бошқариш учун ҳам бирор-бир пирга боғланганлар. Саидийларнинг сўнгги вакилларида Исмоилхон ҳам Офоқхожага мурид бўлган. Аммо давлатда юз бераётган инқирозларни кўрган Офоқхожа тожу тахт даъвосини қилади. Чунки Косоний Даҳбедийнинг ик-

¹⁵⁶ «Ўзб. адаб. ва сан.» 1998 йил, 4 август. (Машрабнинг янги топилган газаллари.)

кинчи хотинлари, Исҳоқхожанинг онаси чингизийлардан бўлган. “Тарихи ҳамида”да келтирилганидек, Офоқхожа Исҳоқ хожа авлодларига боғлиқлиги туфайли ўзини хонликка муносиб ҳисоблаган. Машраб билан Офоқхожа ана шу вақтда ижтимоий-сиёсий сабабларга кўра ажралишади. Бу ҳақда «Тазкираи қаландарон»да ҳам ишоралар бор. Етти йил Офоқхожа даргоҳида хизмат қилган шоир иршод олмай, у ердан кетишга мажбур бўлган, чунки Машраб руҳоният кишиси эди. Адабиётшунос Д. Ҳамроева фикрича: У бошқа қаландару муридлар сингари пир билан тахт учун курашда юра олмасди. Узоқ вақт машаққатларда юрган Офоқхожа 1692 йилларда муриду мухлислари ёрдами билан тахтни эгаллайди. Устоз ва шогирдлик одобини сақлаган Машраб пири ҳузурига қайтиб боради. Манқабаларда айтилганидек, Машрабнинг иккинчи марта Қашқарга қайтиб бориши ана шу даврга тўғри келади.¹⁵⁷

Дилором Ҳамроева шоир ҳақида тадқиқотларидан бирини «Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар» деб атаган. Мазкур мақолада у Машрабнинг биринчи устози мулло Бозор охунд ва Офоқхожа ҳақида ўзига хос фикрлаб, шоир ҳар икки устозини ҳам эҳтиром билан шеърларида тилга олганлигини, уларни маънавий устоз ва пир муршид эканлигини, чунки у руҳоният кишиси эканлигини таъкидлаган: Машраб ўзбек мумтоз шеъриятининг энг ёрқин намояндаларидан бири. Шоир ижодининг тараққий этишида адабий муҳит, ижтимоий-сиёсий давр, хусусан, устозларининг ўрни беқиёс. У илк сабоқни кимдан олгани маълум эмас. Фақат манқабаларда етти ёшда мактабга боргани, ўн беш ёшдан бошлаб эса мулло Бозор охунд қўлида таҳсил олгани ёзилади. Мулло Бозор

¹⁵⁷ Д.Ҳамроева. Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар. Ишонч, 2004, 7 май.

охунд ўз даврининг эътиборли кишилари билан бўлган. Замондошлари уни девонажон лақаби билан улуғлайдилар. Уни Машраб шундай таърифлаган:¹⁵⁸

*Маърифатнинг гулзори Мулло Бозор девона,
Ошиқларнинг сардори Мулло Бозор девона.
Йўқтур асло кийнаси, баҳри урфон сийнаси,
Нури Ҳақ ойинаси Мулло Бозор девона.
Жойларидаур Наманган, Ҳақ йўлдида жсон берган,
Муридларини севган Мулло Бозор девона.
Ичларидаур тўла нур, пирларидаур Баҳодур,
Бухорода ул машҳур, Мулло Бозор девона.
Машраб ўзи девона, ишқ ўтига парвона,
Йўл юродаур сарсона, Мулло Бозор девона.¹⁵⁹*

Демак у соҳибҳол ва мажзуб киши бўлган. Бу далил Машраб ҳаётини ўрганишимизда катта аҳамиятга эга. Чунки Машраб қиссаларида айтилганидек, мулло Бозор охундни танигунга қадар «авлиёи модарзод», «масти мустағриқ» бўлмаган. Унда ҳозиржавоблик, ўткир мушоҳада, зеҳн ва ўзига хос бир кайфият бўлганлиги табиий. Бироқ Машраб сулукдан жазбага етган. Яъни, аввал солиқ, сўнгра мажзуб бўлган. Айримларда эса аввал жазба ғалаба қилган. Улар шундан сўнг сулукка кирганлар. Албатта, жазба Ҳақнинг ўз севган бандасига эҳсон. Аммо пир шу йўл билан муриддини тарбия этиши мумкин. Машраб бу вақтнинг ўзида сулук ва жазбадан тарбия топган. Ундаги бу хислатни кўрган мулла Бозор охунд уни Қашқарга йўллади.¹⁶⁰

Машраб Ўшдан чиқиб, Қашқарга равона бўлдилар.

¹⁵⁸ Дилором Ҳамроева. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар. Ишонч, 2004, 7 май.

¹⁵⁹ Машраб. Девон, 2006, 57-бет.

¹⁶⁰ Дилором Ҳамроева. Машраб ҳақидаги ҳақиқатлар. Ишонч, 2004, 7 май.

Неча кун лабташна, шикам гурусна юруб довонга етти-лар. Ҳориб, чарчаб, пирларини ҳақларига бу муножотни ўқидулар:

*Ё самадони тарк этиб, ё Санамим десаммукин,
Айшу сурурни қўюб ёки гамим десаммукан.
Бўйни синуқ етим каби қошида зор йиғласам,
Кўз ёшими равон этиб, холи дилим десаммукин.
Хоҳ ямону яхши ман, Тангрига хаста бандаман,
Тақдирига танам қўйуб, ё қаламим десаммукин.
Йўл уза келди Машрабинг, қўл узат эй Офоқхожам,
Ман киму Ҳаққа етмагим ёки пирим десаммукин¹⁶¹*

— деб шоҳ Машраб довондан ошдилар. Шоҳ Машраб ўзларини ўшал соатда Қошғар вилоятида кўрдилар.

Иккинчи марта пири ёнига қайтган Машраб у ерда узоқ туриб қолмади. У шайбонийлардан кейин авж олган тарқоқлик ва сиёсий-иқтисодий емирилишлар даврида яшаб ўтди. XVII–XVIII асрларга келиб, диний-тасаввуфий оқимларда ҳам поракандалик, фитна, инқироз кучайган эди. Шу сабаб Машраб маърифатни қаландарликдан излаган. У биринчи марта Офоқхожа даргоҳидан кетгандан кейин Қаршига бориб, Ҳасанхўжа деган «Хожам подшоҳ» номи билан машҳур мажзуб шайхдан тасаввуф илмини ўрганган. Сўнгра Машраб Муҳаммад Шариф ал-Алавия ал-Ҳусайний ҳузурига борган. Ал-Алавий ал-Ҳусайний ал-Бухорий (ваф. 1697) XVII асрдаги Ўрта Осиё мутафаккирларининг ёрқин намояндаларидан бири эди. У ўз ижодида тарих, шеърят, ҳуқуқ, тилшунослик каби фанлардан рисоалар ёзган. Етти-саккиз юз шогирдга ваъз ўқиган. Фақиҳдан ҳам тўла маънавий қониқиш

¹⁶¹ Қиссаи Машраб. «Ёзувчи», Тошкент. 1992, 30-бет.

ололмаган Машраб қаландар либосида юрт кезган. Бунга маънавий-руҳий эҳтиёж сезган.¹⁶²

Д. Ҳамроевнинг «маънавий қониқиш ололмади» деган фикрини сўфиёна, таҳлил этсак, Машраб Офоқхожа хонадонида асли руҳоният кишиси бўлиб бўлган эди, у дунёни кезиши керак эди. Д.Ҳамроева таъкидлаганидек «у ҳақиқатга маърифатдан, маърифатга риёзатдан, риёзатга саёҳатдан етишган» сўфий эди.

Адабиётшунос Абдумалик Ёқуббек Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари ҳақида озу соз ижод этган тадқиқотчи. У Машрабнинг эркаклик хусусиятидан маҳрум этилиш, Офоқхожа бир канизак туфайли эмас, балки пир назарига тушиш учун Машраб томонидан қилинган баҳона, сохта айб сабабини шу даражада моҳир адабиётшунос тадқиқотчи сифатида талқин этиб берганки, шу кичик илмий тадқиқот – мақола пир ва мурид ўртасидаги нозик муаммони ойдинлаштириб берган. Жаҳон адабиётининг классикларидан бири, француз ёзувчиси Александр Дюманинг «Граф Монте Кристо» романида бош қаҳрамон Эдмон Дантес ноҳақликдан сувлик-орол ўртасидаги Иф қалъасига тушиб қолади. Шунда денгиз шовқини, сувнинг жилваланиши, мавжини тасвирлашда қийналаётган муаллиф ҳовлисиға фаввора қурдириб, унинг пасти-ертўлада ижод қила бошлаганда, бир куни сокин тунда «топдим, топдим» дея ўрнидан туриб кетади. Шамол эсган пайтда фавворадан чиқаётган сас худди денгиз мавжи ва шовқинини эслатади ва ёзувчи шу руҳни асарида моҳирлик билан тасвирлай олган. Чунки калаванинг учи топилган эди. Ҳали тадқиқотчилар Офоқхожа ва Машраб шаънига мағзава сочаётган, калаванинг учи йўқолган пайтларда Абдумалик Ёқуббек ўша

¹⁶² Д.Ҳамроева. Машраб ҳақида афсона ва ҳақиқатлар. Ишонч. 2004, 7 май.

йўқолган калаванинг учини сўқир кўзларга топиб берган, аммо бефарқлик шу даражада эдики, Машраб бичилгани ростлиги, аниқлиги учун Офоқхожага тош отиш зарур эди.

Абдумалик Ёқуб бу чигал, баҳсли муаммо хусусида тасаввуфдан хабарсиз, пир ва мурид ўртасига раҳна солганларга қарата шундай дейди: Кўп баҳсталаб ўринлар «кескин синфийлик» нуқтаи назаридан ҳал қилинган. Шундай чигал хулосалардан бири Машрабнинг эркаклик хусусиятидан маҳрум этилиши масаласидир. Эмишки, жоҳил Офоқхожа бир канизагига ошиқ бўлгани учун шoirни шундай ҳолга дучор этганмиш. Бундай жоҳил хулоса шу бугунга қадар ҳаммани ишонтириб келди. Бу савол ҳалигача кўпчиликини қийнаб келаётир.¹⁶³

Бобораҳим Машраб дастлабки таълимни асли наманганлик, Бухорода таҳсил олиб қайтган мулло Бозор охунддан олган. Бироқ ҳирқани қашқарлик ҳазрат Офоқхожа ҳузурида кийган. «Офоқ» деган сўзнинг маъноси «Қутб ул-олам» демак бўлиб, «Қиссаи Машраб»да шундай дейилади: дунёда икки Офоқ ўтубдурлар: бирлари Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний, яна бирлари Офоқхожамдурлар. Машраб андиша қилдики: «Мундоғ юргонимдан андоғ зоти шарифни хизматлариға борсам беҳроқдур», - деб бу ғазални ўқудилар:

*Надоматда тўқуб ёш, васлинг излаб юргоним беҳроқ,
Ғаму дардинг рафиқ айлаб, мудом оҳ ургоним беҳроқ.
Жаҳон айвонида юрган, муҳаббат ўтига куйган,
Суяр қуллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.
Ўшал Мажнуни ҳайрондек юрак-бағрим оқар кўздин,*

¹⁶³ Абдумалик Ёқуб. «Мақбули хидоят бўлойин деб гуноҳ эттим». Гойиблар хайлидан ёнган чироқлар. «Ўзбекистон», Тошкент. 1994, 279-бет.

*Санамни ҳажрида саҳрову чўлни кезганим беҳроқ.
Қиёмат ҳашргоҳида сўралгай барча кирдорим,
Яқомни чок этиб вАллоҳ, букун дод этганим беҳроқ.
Муяссар бўлмаса жаннат ичида давлату дийдор,
Биҳиштдин кечибон дўзах ичида куйгоним беҳроқ.
Хазон бўлмай гулистони баҳори умр, эй Машраб,
Саҳар вақтида булбулдек фигонлар қилганим беҳроқ.*¹⁶⁴

Аёнки, «Офоқ» унвони буюк таҳайюл соҳиби эканликдан далолат беради. Мулло Бозор охунд Машрабни Қашқарда оламни сўраб турган валий ва мажзуб сўфий Офоқхожага юборади. Чунки Бобораҳим бунга маънан лойиқ эди. Бизнинг адабиётларимизда таъкидланганидек, «шаккоклик қилгани учун эмас. Офоқхожа ислом мазҳабларидан бирининг (қодирия) асосчиси бўлмиш Махдуми Аъзамнинг чевараси эди. Офоқхожанинг турк тасаввуф адабиётига қўшган ҳиссаси катта. У киши зикри самонинг Хуфия тариқасига мансуб эди. Бобораҳим бу зот томон йўлга чиқаркан: Қашқар тарафидан бир Марди Худони иси келадур», дея ният қилган. Бобораҳим Офоқхожа ҳузурига Наманган, Лангар, Балиқчи, Андижон ва Ўш орқали келади. Йўл-йўлакай азиз авлиёларни зиёрат қилишни ҳам қанда қилмайди. Жумладан Машраб ҳақидаги манбаларда айтилишича, у Ўшда Осаф ибн Барҳиёнинг афсонавий қабрини зиёрат қилади. Маълумки, Осаф ибн Барҳиё Сулаймон пайгамбарнинг пири бўлиб, тасаввуф адабиётида у зот комил инсон сифатида талқин қилинади.¹⁶⁵

Ўшдан тўғри Қашқарга ўтган Бобораҳим Офоқхожа остонасига шундай муножот билан кириб келган:

¹⁶⁴ Қиссаи Машраб. «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 24-бет.

¹⁶⁵ Абдумалик Ёқуб. «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим». 280-бет.

Даргоҳингга бир ожизу афгор келибман,
 Арзи дилимни айтмак учун зор келибман.
 Йўқтур илгимда санга бир тухфае лойиқ,
 Жуз зилли гунаҳ эл ичида хор келибман.
 Рад қилма қабул айлаки шармандалигимдин,
 Расвою сари кўчаву бозор келибман.
 Бозори жаҳон ичра ўшал шаҳри адамдин,
 Жон нақди била санга харидор келибман.
 Лутф ила карам айлаву дардимга даво қил,
 Дармон тилабон соҳиби озор келибман.
 Зор ила тавалло қиладур хаста бу Машраб,
 Оч парданиким, толиби дийдор келибман.¹⁶⁶

Бобораҳим Машраб номини Офоқхожа қўйган: «Эй сўфийлар, сизлар гувоҳ бўлинглар, бу девонани отини Машраб қўйдим. Фикр аён: Машраб Офоқхожа ҳузурига келгунга қадар ИЛМИ ҚОЛдан воқиф этди. У учун Илми қол ИЛМИ ҚОЛ олдида бир касб эди. «Илми қол» далиллаши осон, ақлий ҳужжатлар асосига таянган дунёвий илмлар жами, ИЛМИ ҚОЛ эса шундаки, худди Руҳ сингари уни ҳам изоҳлаб, тушунтириб шу туйғу сабаб-ли Машраб «валийи модарзод», яъни ОНАДАН ТУҒМА ВАЛИИ номига сазовор бўлган. Офоқхожа Машрабнинг кифтига қоққанларида унинг БЕҲУШ йиқилиши – бу шоирнинг орифлигидан далолат беради. Яъни худди шу ўринда Машраб ҚОЛнинг МУШОҲАДА мартабасига етганди. Умуман Машраб тайёр солиқ эди. Энди фақат унинг дил хумига дамо-дам ишқ шаробини қуйиб турувчи ПИР лозим эди. Бу иш Офоқхожа зиммасига тушди.¹⁶⁷

Шоҳ Машраб ўз ҳолини кўрдик, ҳолати ўзгачадур.

¹⁶⁶ Қиссан Машраб. 30-бет.

¹⁶⁷ Абдумалик Ёқуб. «Макбули хидоят бўлайин деб гуноҳ эттим». 281-бет.

Билдики, илми ҳолни олдида илми қол бир касб, анга
лойиқ бир газални ўқудилар:

*Даъвийи ишқ этгани Мажнуни бенаво керак,
Ўзини хоксор этиб, дарбадари гадо керак.
Шому саҳар фигон этиб, ёр висолини тилаб,
Тун кечаларда уйғониб, ёш тўқубон дуо керак.
Жаҳду жадал бугун, эртани кечга қўймагил,
Орифи Ҳақ бўлай десанг Адҳами бо сафо керак.
Чиқти расул мақом ошиб Жаброил эргаиолмади,
Яъни бу сирни билгани орифи мунтаҳо керак.¹⁶⁸*

Машраб Офоқхожа ҳузурида уч йил ўтин, уч йил
мешкда сув ташиди ва яна бир йил эшигида қўриқчилик
қилди. «Бу етти йилда бир пўстун кийдилар, ёзда чарми-
ни, қиш бўлса юнгини кияр эдилар:

*Эй, биродарлар кийибман бир кийими етти йил,
Бас, машаққат торتماгунча лойиқи дийдор эмас.*

Бу Машрабнинг Офоқхожа қўлида тасаввуфнинг ама-
лий босқичларини босиб ўтганидан далолат беради.

Абдумалик Ёқуб таҳлилни жуда чуқур қилгани ҳолда
тасаввуфдаги дийдор, фано, йўқотиш, топиш, жамол, эъ-
тибор истилоҳларининг маъносини шарҳлаб беради.

Айтишларича, Машраб пирдан икки маротаба илтифот
кўрмаган. Бундан Машрабнинг кўнгилларига дард қилиб,
ўзларига айдиларки: «Эй Машраб, бу даргоҳга келгонинг-
га етти йил бўлди, пиринг бир йўл Машраб деди, яна бир
йўл Машраб десалар, ишинг тамом бўлур эди, кел эмди
бир гуноҳ қилғил, Худойи таоло бегуноҳни сўрамас экан,

¹⁶⁸ Қиссан Машраб. 33-бет.

шоядки гуноҳ қилсам гуноҳкорни сўрсалар керак. Шоядки, шу туфайлидин пирим айтсалар элтинглар бу Машрабни осинглар десалар, «ўлсам армоним йўқ эрди»¹⁶⁹ Бу ўринда қизиқ бир ҳикмат дарж бўлган: Ошиқ Маъшуқи ишқида ёнар экан, унга икки оламнинг ҳеч бир мукофоти керак эмас. У ҳатто гуноҳ қилишдан ҳам қайтмайди. Сабаби «Худо гуноҳкорни жазолайди» дейди шариат аҳли. Бироқ ошиқ Маъшуқи жазосидан завқланади. Жазога лойиқми, демак у эътиборга тушибди. Ошиққа худди мана шу нуқта керак: у бир лаҳза бўлса ҳам Дийдорга мушарраф бўлсин. Машраб яна пири қўлида ўлишни Шараф деб билади. Чунки у вужудан ўлган, фақат Руҳ борлигига эга. Руҳ борлигида яшашни изоҳлаб ёки тушунтириб бўлмайди. Уни фақат ҳис этиш мумкин. Буни Фано деб аташади. Шу сабаб Пир қўлида жисмоний ўлиш Машраб учун ҳеч нарса эмас. Бу кўплар учун йўқотиш бўлиб туюлиши мумкин, аммо Машраб учун бу – топишдир. Айнан мана шу асос сабаб ҳазратнинг канизаги ишқига Машраб лутф билан жавоб беради. Негаки Машраб канизакда Мутлоқ маъшуқ Жамолининг зуҳурини кўрганди. Бу воқеадан хабар топган Пир «қизил либос кийиб, шамшири бараҳна бирла (Машрабга) рўбарў келди». Аммо Машраб Пирига қарата дейди:

*Девонадурман шамъи шарар жилва санамга,
Қурбон бўлай оташкадайи шуъла адамга.
Зебо санамим бода ичиб, юзни қизортириб,
Ўт қўйди паризоди гулистони Эрамга.
Бир ҳу чекибон Лайлини Мажнун қилаёздим,
Девоналигим шона эрур зулфи санамга.
Жоним қиличин остида бетоблиг этти,*

¹⁶⁹ Қиссаи Машраб, 34-бет.

*Ишқида бу жоним берайин қоши қаламга.
Машраб на балодур шикани туррайи кокил,
Барбод этадур кишваридин ушбу ҳашамга.*¹⁷⁰

«Бир ҳу чекибон Лайлини Мажнун қилаёздим» моҳиятини биз тадқиқотимизнинг бошқа ўрнида муфассал шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Демак, Машраб ҳам гуноҳни шунчаки хоҳиш этмайди, балки, бунда у таъкидлаш лозимки, Маъшуқанинг эътиборини кўради. Эътибор бу Васлга қадам. Булардан сўнг бизга Машраб сатрининг маъноси бир мунча ойдинлашади. Ички ҳурлик Машраб наздида, Мутлоқ руҳга қовушиш учун йўлдир. У ҳам Ҳаллож сингари руҳини Мутлоқ руҳга мансуб деб билади ва «руҳи нотиқа» тилидан сўйлайди.

Пир Офоқхожа Машраб гарданидаги томирни қизиган муҳри билан куйдириб ташлаган ва Машраб уни ҳидоят деб атаган. Машраб нафси амморани енгиб, у «руҳи нотиқа» билан қолган ва унда нафсоний хоҳиш қолмаган, энди унга икки олам сири-асрори маълум бўлиб, авлиёлик мақомига етишган. Афсуски, чаламуллалар, Офоқхожа канизак учун Машрабдан ўч олди дегувчилар, ҳозирда ҳам учраб туриши таассуфлидир.

Шарқшунос Илёсхон Ғозий яқин ўтмишдаги шу каби ҳолатлар ҳақида қуйидаги фикрни келтиради: Шундай даврлар бўлдики, замонасоз олимлар ташаббуси билан марксча-ленинча методологияга асосланиб Жомий ва Навоийга ўхшаган суяклари тасаввуф таълимоти билан қотган ҳазратларнинг қўлларига салкам қизил байроқ тутқазилиб, «бизники» деб эълон қилиндилар, қолган шу тоифа зотлар эса уларга қарама-қарши қўйилиб,

¹⁷⁰ Қиссан Машраб. 36-бет.

қораланиб, руҳлари чирқиратилди. Бобораҳим Машраб эса тасаввуфнинг буюк сиймоси бўлатуриб, ғазаллари буткул ғайри маъноларда, яъни мажозий ғазал, ишқини эса мажозий ишқ, деб тушунтириб келинди. Лекин бу улуг сиймонинг тамоми вужуди ҳақиқий ишққа, яъни Худо ишқига мубтало эди.¹⁷¹

Машрабшунос олим Исматуллоҳ Абдуллоҳ шоирни отаси мулло Бозор охундникига олиб бориши, у ерда тасаввуфий илмларни эгаллаши, Ҳофиз ва Румий шеъриятига қизиқиши, бу унинг тасаввуф асарлари ёзишга ундагани ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Ўғлидаги кучли истеъдодни сезган Валибобо ёш Машрабни ўша вақтда Фаргона водийси сўфийларининг раҳнамоси бўлган наманганлик машҳур эшон Домулло Бозор охундга (вафоти 1668) олиб бориб топширди. Эшон Машрабни ягона Аллоҳга эътиқод, дунё ҳаётидан воз кечиш руҳида тасаввуфнинг қонун-қоидалари асосида тарбиялади. Шоир унинг қўлида араб тили, адабиёти, Қуръон, ҳадисларни ва тасаввуф адабиётини чуқур ўрганди. У ўзбек, араб ва форсий тилдаги адабиётни мукаммал эгаллади. Машраб машҳур Эрон шоири Хўжа Ҳофиз (1325-1389) ижодида қизиқиб, шеърларидан ёдлаб олар ва куйлаб юрарди. Машрабнинг яна бир севган шоири машҳур Жалолиддин Румийдир. Унинг «Маснавий Румий»си шоир ижодида жуда катта из қолдирди ва кейинчалик «Мабдаи нур» асарининг ёзилишига сабаб бўлди.¹⁷²

Машрабдаги илмга, айниқса тасаввуфга бўлган чуқур муҳаббат ва иштиёқни сезган Бозор охунд шоир ўз тасаввуфий илмини тўла камолотга етказишини истаб, уни 15 ёшида янада машҳур ва заковатли эшон Офоқхожа

¹⁷¹ Илёсхон Ғозий. Маҳдуми Аъзам Имом ал-Косоний. 96-бет.

¹⁷² Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Мабдаи нур»га сўзбоши. 6-бет.

ҳузурига Қашқарга юборади. Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машрабни 15 ёшида Қашқарга кетганлигини айтган, йўқ Машраб тахминан 21-22 ёшларида Офоқхожа даргоҳига борган. Мана шу даврдан то умрининг охиригача Машраб ҳаётида сарсон-саргардонлик йиллари бошланди. Етти йиллик оғир тайёргарлик, ўзининг жисмоний ва руҳий қобилиятини чиниқтириш туфайли Машрабга тасаввуфий мажзублик сингиб борди. У тасаввуф илмини тўла эгаллади. Офоқхожа даргоҳида унинг кўплаб муридлари мухлислари бўлган.¹⁷³

Адабиётшунос А.Абдуғафуров Машрабнинг сўфиёна қарашлари ва унинг ижодига мажзуб сўфийлар таъсири ҳақида сўз юритиб қуйидаги фикрни келтирган: Машраб ижоди, шеърияти ўз даврида кенг тарқалган тасаввуф руҳи билан чуқур суғорилгандир. Бу жиҳатдан унинг қаламига мансуб бўлган «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари ниҳоятда таҳсинга лойиқдир. Тасаввуфий-ахлоқий йўналишда ёзилган бу асарлар шоир дунёқарашини ўрганишда, уларнинг ғоявий йўналишини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Машраб «Мабдаи нур»да ўзидан аввал бутун мусулмон мамлакатларида ўтган машҳур мутасаввиф, авлиё, пир-муршидлар номини фахр билан тилга олади, улар йўлини ҳақ йўл деб билади, улар фикрларини тарғиб ва ташвиқ қилади. У ислом оламида машҳур бўлган Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абдулқодир Жийлоний, Жунайд ал-Бағдодий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Хожа Ансорий, Баҳоуддин Нақшбанд каби машҳур мутасаввифларни зўр ҳурмат билан тилга олади.

Машойихлар ўзларини пайғамбарларнинг маънавий меросхўрлари деб ҳисоблайдилар. Машрабнинг пири

¹⁷³ Ўша манба. 6-бет.

Офоқхожа тасаввуф мактаби ана шундай меросхўрларни – Машраб каби «Қутб ул-актов» (Авлиёлар улуғи) ларни етказиб берди ва юқорида номлари зикр этилган мутасаввифларнинг тасаввуфий қарашларини Шарқ оламида ёйилишига катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг таълимотлари энди башарият мулкига айланиб бормоқда. Чунки дунё, ислом оламини қайтадан кашф этаётган, ислом уйғониши юксалаётган, Шарқ фалсафаси жаҳонга чиқаётган даврда башарият уларнинг таълимот ва ғояларига эҳтиёж сезади.

Ж.Юсупов Машраб шеъриятининг такомилида туркий ва форсийзабон мутафаккирларнинг таъсири катта эканлигига, шунингдек, у улуғ мутасаввиф ижодкорларга эргашганлигини, хусусан унинг шеърияти Ҳофиз шеъриятига уйғунлигини таъкидлаган: Раҳимбобо Машрабнинг шеърият борасида туркий ва форсийзабон халқлар орасида маълум ва машҳур мақоматга эришувларида ўтмиш ва замондош ижод аҳлининг адабий таъсирлари каттадир. Дейиш мумкинки, Машрабнинг шеъриятдаги такомилларида Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар, Саййид Имомиддин Насимий, Лутфий, Жомий, Навоий, Фузулий, Машриқий, Мирзо Бедил, Сўфи Оллоҳёр каби шоирлар муаллими соний – иккинчи муаллим вазифасини ўтаганлар. Машраб шеъриятда бу буюк мутафаккирларга эргшиб, уларнинг ғазалиётларидан таъсирланиш натижасида юзага келган татаббўлар, назиралар жуда кўп учрайди.

Машрабнинг форсийда ёзган ғазаллари услуб ва бадий жиҳатлари билан Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомий шеърларига яқин туради. Айниқса, Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний «Тасавуф ва инсон» номли китобларида қайд этганларидек, Машраб-

нинг форсийда ёзган ғазаллари мазмунан ва тилининг равонлиги ҳамда ўйноқилиги билан Ҳофиз шеърятини эслатади.

Тасаввуф илмининг нуктадон орифларидан бири, шубҳасиз Нажмиддин Комиловдир. Н.Комилов Шарқ тасаввуф тарихини, улуғ мутасаввиф алломаларининг тасаввуфий ғояларини, комил инсон ҳақидаги фикрларини теран таҳлил этган олимдир. Олимнинг Машраб жазбаси ҳақида «Камоли нури раҳматман» илмий тадқиқий мақоласи улуғ шоир ва мутафаккирнинг тасаввуфий қарашларини ёритиб берувчи қимматли ишлардан бири деса бўлади. Н.Комилов Машраб Шарқ тасаввуф назарияси, таълимотига улкан ҳисса қўшган улуғ мутасаввифлар ҳаёти ва ижодини ўрганганлигини, уларнинг ишқ ҳақидаги дунёқарашини, ҳамма нарса сўнса-да, эскирса-да, аммо яратганга бўлган ишқ янада сайқал топиб, чексиз, чегарасиз инсонни яхшиликка, истиқболга чорлаб, қалбларни янгилаб туришлигини таъкидлаб ёзади: Машраб шеърятини синчиклаб мутоала қилинса, илоҳнинг ўзи муҳаббат, унинг учқунлари, зарралари олам узра таралган, билим ҳам, маърифат ва ҳикмат ҳам, дину эътиқод ҳам Ишқ туфайлидир. Ишқ Исони кўкка кўтарди, Мусони Тур тоғига чиқариб дийдорталаб қилди, исломни жорий этиб, Расулуллоҳни меърож туни Парвардигор ҳузурига етаклади. Машраб шеърларида Вомиқ, Мажнун, Фарҳод, Боязид, Шиблий, Шамс Табризий, Аттор, Баҳоуддин Нақшбанд, Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож номлари тилга олинади. Булар бу ишқ сипоҳийлари илоҳий нур парвоналари сифатида таърифланади. Бари Машраб қавмидан ажойиб муқаддас силсила! Илоҳиёт олами беҳудуд, чексиз бўлганидай ишқ ҳам чегарасиз, унинг ўтмиши, мозийси йўқ, у доим истиқболдир. Ақллар

қарийди, жисмлар эскиради, ҳислар сўнади, аммо ишқ ҳамма вақт навқирон, Ҳақиқат ва эзгуликнинг ўзидай абадий. Шунинг учун шоир бемалол: «Намозу рўзадан кечкил, муҳаббатга бота кўргил» деб айтар экан, қанчадан-қанча донишмандлар, уламову аъламларга кулги бўлган ўз қавми – «девоналар» аслида орифларнинг орифи эканини фахр билан таъкидлаб ўтади. Мутлақиятга восил бу руҳ соҳиби бошини Мансур каби дорга тутишга рози.¹⁷⁴

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний «Ваҳдат уммонининг ғаввоси» илмий мақоласида Машрабнинг тасаввуфий қарашларини таҳлил этган. Шу хусусда филология фанлари доктори, профессор А.Маннонов шундай дейди: Машҳур ўзбек шоири Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашлари борасидаги А.Жўзжоний изланишлари ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Маълумки, шоир Машраб, унинг шеърляти борасида талайгина тадқиқотлар, монографик ишлар мавжуд. Аммо уларнинг аксарияти шўро даврида ёзилганлиги учун шоир ижодида, дунёқарашида асосий ўринни тасаввуфий қарашлари хусусиятлари ҳақида диққатга сазовор ишлар жуда камёб, борларида ҳам чалкашликлар кўп. Хусусан, Машрабнинг «вахдат ул вужуд» тушунчаси билан боғлиқ қарашлари ҳануз фанда тўлиқ ва рўйи рост очилган эмас. Шу нуқтаи назардан қараганда А.Жўзжонийнинг Машрабнинг «вахдат ул-вужуд» фалсафаси ва унинг марказида турган инсон ҳақидаги фикрлари янгиликдир.¹⁷⁵

Машраб барча «Вахдатул-вужуд» сўфийлардек бутун коинотда фақат битта ҳақиқат, битта ҳақиқий Маҳбуб – ягона яратувчини кўради. Бу йўлда Каъба ва бутхона

¹⁷⁴ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари. Тошкент, 1999, 138-139-бетлар.

¹⁷⁵ А.Маннонов. «Тасаввуф ва инсон» китоби ҳақида. А.Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 189-бет.

фарқига бормайди. Каъбага қараб йўл олган ҳаммаси, ўша ягона ҳақиқатни излайдилар. Шунинг учун ҳам унинг кофирлиги ёки мусулмонлигига кўнгил боғламаслик керак, негаки у азалдан «Анал-ҳақ» айтиб келган, шу сабабли унинг ишқ соғарида ҳар доим Мансур қони май ўрнида мавж уриб туради:

*Анал-ҳақгуйи ижодам, тажаллий-парвари ишқам,
Мудом аз хўни Мансурам майи дар соғари ишқам.
На аз кифрам таманной, на аз исломам уммидий,
Надонам каъба-у бутхона аз ҳам, кофири ишқам.*

Бобораҳим Машраб Мансур Ҳаллож осилган дорни орзу этиб, худди шундай жазога мустаҳиқ бўлишни хоҳлаган. Чунки у Ҳаллож ўлимида Ҳақ билан бирлашиб кетиш ғоясини кўради.

Жаҳон маданияти тарихида улуг кишилар бошидан ўтган фожиалар жуда кўп эди. Халилнинг ўтга ташлаб, Зикриёнани арралаб ўлдирилиши, Насимийнинг териси шилиниб олиниши, Мансур Ҳаллож ва Бобораҳим Машрабнинг дорга осилиши ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай даҳшатли фожиалар маърифатпарвар кишиларнинг ўзлари яшаб турган жамият ва ижтимоий тузумга бўлган мурасасизликларининг натижаси эди.

Ҳусайн Мансур Ҳаллож тақдиридаги муҳим воқеалар замонасининг олимлари диққатидан четда қолмаган эди. Жумладан, Абдулла Ансорийнинг «Манозил уссоирин», Фаридидин Атторнинг «Тазкиратул авлиё», Абдурахмон Жомийнинг «Нафоҳотул – унс», Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарларида Мансур Ҳалложга оид маълумотлар алоҳида ўрин олган.¹⁷⁶

¹⁷⁶ Ҳамидхон Исломов. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида Мансур Ҳаллож. Адабий Мерос. 1988, 4-сон, 18-бет.

Ҳусайн Мансур Ҳалложнинг кунияси Абулғайс араб ёки бошқа Байзодан эмас, балки айна форс Байзосидан эканлиги, шу билан унинг Ҳаллож касбига (пахтани чигитдан ажратувчи) мутлақ алоқаси бўлмай балки дўсти туфайли унга Ҳаллож лақаби қўйилганлигини уқтириб ўтади. Бу лақаб унга тобе бўлиб қолган.

Эронлик бўлган Ҳаллож, тасаввуф тарихида кўп шовшувларга сабаб бўлган шахсиятдир. Тасаввуф илмини Тустарий, Амр ибн Усмон ал Маккий, Жунайд Бағдодий ва бошқа сўфийлардан ўрганган. Ироқ, Хуросон, Сижи-стон, Мовароуннаҳр ва Ҳиндистонни кезиб, кўпчилик билан танишган. Бошқаларга нисбатан табиати жўшқинроқ бўлиб, ўз фикрларини ошкор айтаверарди. «Ҳақиқати Муҳаммадия»нинг азалий бўлиб, оламнинг яратилишига сабаб-восита бўлгани, илоҳий зотнинг, башарий зотга, яъни Лоҳутнинг Носитга айланиши ва барча динларнинг ягона манбага таяниши ҳақидаги фикрларни олға суради. Ўз қарашларини «Девон» ва «Китобут тавосин» асарларида баён қилган. Унинг фикрлари «илоҳий ишқ» ва «вахдату вужуд» назарияларининг шаклланишига анча таъсир кўрсатган. Ошкора айтаверадиган фикрлари туфайли зоҳирий уламоларнинггина кескин ҳужумларига сабаб бўлди. Шундай бўлса-да, сўфийларнинг аксари-ят қисми унга тарафдор бўлганлар. Уни танқид қилган сўфийлар «илоҳий сирни фош этиш»да айблаганлар. Баъзи сўфийларнинг фикрича, тавҳид дарахтини Боязид Бистомий эккан бўлса, Ҳаллож уни қони билан суғорган. Ҳалложнинг «Анал-ҳақ» сўзи фожеавий равишда қатл қилинишига сабаб бўлди. Франциялик шарқшунос Луиз Массинон, Ҳаллож мавзусида кўп тадқиқотлар олиб бориб, бир қанча асарларни чоп эттирди.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 55-бет.

Тасаввуф олими Иброҳим Ҳаққул Мансур Ҳаллож ва Бобораҳим Машраб ўртасидаги муносабатда «Анал-ҳақ»лик даъвосини Машраб тафаккурида қай усулда кечганлигини шундай ифодалайди: Ривоят борки, Мансур Ҳаллож ҳибсада экан, бир куни Имом Шиблий унинг ёнига келиб: «Эй Мансур, севги-муҳаббатинг недур? – деб сўрабди. «Бугун сўрама, эртага келгил»- дебди Мансур. Эртаси уни қатл этмоқ учун зиндондан чиқариб бир майдонга олиб борибдилар. Шу пайт унинг ёнига етиб келган Шиблийга у дебди: «Эй Шиблий, севги-муҳаббатнинг аввали ёнмоқ, охири дорга осилмоқликдир» Балки, Шарқ ошиқлари ва шоирлари ўртасида дорни севиш ишқда аввал ёниб, кейин дорни бошга тикиш орзуси ана шу кундан бошлангандир. Машрабнинг «Минг «Анал-ҳақ» келадур Мансур осилган дордан» деган сўзлари ушбу даъвонинг бир исботи эмасми?¹⁷⁸

Аҳмад Яссавий ҳам ишқда ёнишни дор қувончи ила уйғунликда талқин этади. Масалани гўё янада кескинроқ, янада қатъий тарзда ўртага қўйиб дейди:

*«Ло-ло» дегил, олам сени кофир десун,
Кофур дебон Мансур сифат дорга оссун,
Бошинг бергил, дийдоринг Ҳақ кўрсатсун,
Бошин берган Ҳақ дийдорин кўрар эмиш.*

Мансур Ҳаллож, Саид Имомиддин Насимий «Вахдат» фалсафаси йўлининг қурбонлари бўлиб, Машраб нутқли назаридан порлоқ сиймолар ва ортга чекинмас қаҳрамонлар сифатида гавдаланиб турадилар. Машраб уларга нисбатан чуқур ҳурмат, чексиз муҳаббат бил-

¹⁷⁸ Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. «Маънавият». Тошкент, 1998, 8-бет.

дириб, ўз тақдирини улар билан боғлайди ва Мансурга қўшилгани учун Худога шукрлар қилади.¹⁷⁹

Ҳаллож ҳол ва «илҳом масаласида» қатл қилинганди. Бу «анга жавр эди». Чунки у руҳоний юксалиш ва висол шавқи ила «Анал-Ҳақ» деганди. Ҳужжатул ислом Имом Ғаззолий сўзлари билан шарҳланганда, Ҳалложнинг «назарида Аллоҳдан бошқа барча борлиқ фоний. Йўқликка маҳкум ва ботил эди. Бу қадар юксак бир мартабага кўтарилган Ҳаллож Аллоҳнинг ёлғиз бир исми бўлмиш Ҳақ эди. Бу қадар юксак бир мартабага кўтарилган Ҳаллож Аллоҳнинг ёлғиз бир исми бўлмиш Ҳақ – мавжуд калимасини билур, ҳатто ўзини исмини ҳам хотирлай олмасди.¹⁸⁰

Ҳалложнинг «Анал-Ҳақ»ида ҳурлик, руҳий шижоат ва инсоннинг мислсиз улуглигидан ташқари, Эрих Фромм айтганидек, «инсон Худога муҳтож бўлгани каби, Худо ҳам инсонга муҳтож деган ғоядан» чуқур илҳомланиш ҳам ифодасини топган. Чунки сўфийлар жумладан, Мансур Ҳаллож ҳам, Ҳақнинг зоҳири – халқ, халқнинг ботини – ҳақ, деган машҳур тушунча доирасидан четга чиқишмаган.

Ҳаллож на Худолик, на пайғамбарлик даъвоси ила майдонга чиқмаган, балки «Мен доимий мавжудман, Ҳақнинг мавжудлиги абадий бўлганидек, фанофиллоҳ саодатига етишган ошиқнинг умри ҳам боқийдур», деган тушунчада устувор турган дейишга тўғри келади. Аҳмад Яссавийнинг:

*Билмадилар муллолар «Анал-Ҳақ»нинг маъносин,
Қол аҳлига ҳол илмин Ҳақ кўрмади муносиб,-*

¹⁷⁹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 144-бет.

¹⁸⁰ Иброҳим Ҳақкул. Ирфон ва Идрок. 9-бет.

деган танқид ва танбеҳ сўзлари ҳам ҳеч қачон кучини йўқотмай, халқу-халойиқни ҳушёрлик ва руҳий бедорликка чорлашга давом этаверади.

Илм икки тоифага бўлинади. Ҳол илми туғма салоҳиятдир. Мазкур фан инсон жавҳарларида мужассам бўлиб, улар ҳиссиёт воситасида дунё асрорларини англаб етади. Аксарият шайхлар шундай илмга эга бўлишган.

Иккинчи илм-қол илми. Бунда китоб ўқиб фан асосларини эгаллайдилар. Шу аснода ҳол аҳли ва қол аҳли улкан ҳақиқатларни қабул қилолмайдилар.¹⁸¹

Алалхусус, тариқат пирлари олий мақомдаги илмни сир сақлашликка буюрганлар. Чунончи, Мансур Ҳалложнинг устози Абу Амр Усмон Маккий шогирдларига ўша сир-асрорни пинҳон тутишни уқтирар эди.

Али бин Усмон ал-Ғазнавийнинг «Кашфул – маҳжуб» асарида Ҳаллож таълимотига боғлиқ масалаларнинг ўз замонида халқ орасида катта шуҳрат қозонганлиги кўрсатилган. Бу асарни Шарқда фан сифатида қабул қилганини Навоий қайд қилиб ўтади. Навоий Мансур Ҳаллож қатлига боғлиқ уч сабабни кўрсатиб ўтади: «... Ул имомдур барча элга деди ва зайфга ҳамла қилди ва шорих рисояти қилмади». Бу Ҳаллож қатлига биринчи сабаб эди. Иккинчиси: «Шайх Шибли дебдурки улча ул дер, мен ҳам дерман, аммо мени телбалик қутқарди ва ани ақл гирифтор қилди. Ул бир кун Жунайднинг эшигин қоқди. Жунайд сўрдики, ким сен? Дедиким Ҳақ. Жунайд дедиким Ҳақ эмассан, аммо Ҳақ ила сен қайси дор йиғочини сенинг била боғлагайлар».¹⁸² Е.Э.Бертельс эса ушбу фактда келтирилган аналҳақ билангина мулоҳаза юритади. Алишер Навоий яна бир асосий сабабни Хусайн Мансур Ҳалложнинг устози ҳукм сифатида келтиради. «Усто-

¹⁸¹ Баҳром Рўзимуҳаммад. Буюк шахслар силсиласи. «Маърифат», 2002, 11 декабрь.

¹⁸² Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. 106-бет.

зи Абу Амр ибн Усмон Макки жузва тасниф қилиб эрди. Тавҳидда ва бу тоифанинг илмида. Ва сўз дақиқ эрди ва ёширур эрди. Ул ёшурин осиб, они ошкор қилди ва сўзнинг диққати жиҳатидин эл фаҳм қилмай анга мункир бўлдилар ва маҳжур қилдилар. Ул Ҳалложни қаргадиким, илоҳий бировни анга гузорлаким илк — оёгин кесгай ва кўзин ўйгай ва дорга тортқай» ва барча анга воқе бўлдилар устои дуоси била»¹⁸³.

Мансур Ҳаллож халқ ва жамият учун маърифатпарвар инсон, даврнинг етук билимдони, машҳур арбоб сифатида маълум эди. Навоий Ҳалложнинг айни замонда Шарқнинг машҳур билимдонлари, буюк кишилари Жунайд Бағдодий, Абу Ҳусайн Нурийлар билан суҳбат тутганлиги тўғрисида, баъзилар эса Ҳалложни ўзига устоз тутганини ҳам ёзиб қолдирган. Фаридиддин Аттор баёзида шундай ёзади: «Фаридиддин Аттор Нишопурий алар шайх Маждиддин Бағдодийнинг муридидурлар ва «Тазкиратул-авлиё» китобиким аларнинг мусаннофатидиндур. Анинг дебочасида ўзларининг шайх Маждиддинга иродатларин изҳор қилибтурлар ва баъзи дебтурларки, Увайсий экандурлар ва мавлоно Жалолиддин Румий сўзларида мазкурдирки, шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдан сўнгра Фаридиддин Аттор руҳига тажалли қилди ва анинг мураббийси бўлибдур». Ушбу фактда гойиб устоз эканлиги кўрсатилиб, «Увайсий» деб аталган сабабини алоҳида уқтириб ўтади. Навоийдек буюк мутафаккир «Мағрибдан Машрикқача онингдек йўқ эрди» бўлган Мансур Ҳаллождек буюк билимдон Имом шаънига Иброҳим Ҳаққул Навоий ортиқча мақтов сўзлар айтмаганини таъкидлаган.

Араб олими Абул Аъло Афибий ёзади: «Л.Массинон

¹⁸³ Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. 107-бет.

«Анал-Ҳақ»ни «мен яратувчи Ҳақман» дея таржима қилишни мувофиқ кўрса-да, мен уни «Мен Ҳақни сув-ратиман». Яъни «Мен Ҳақнинг зуҳурлангани хорижий мазҳаридурман, бу мазҳар ила Ҳақ билинур ва унинг во-ситасила Ҳақнинг жалол ва жамоли намоён бўлур», - дея изоҳлайман», - дейди.

Ҳалложнинг «Анал-Ҳақ» даъвоси учун Бағдоднинг обрўли қозилари уни ўлимга – қатлига фатво бериш-ган. Бағдод вазири Ҳамид ва моликия мазҳаби қозиси Абу Умар Юсуф, давлат аркони арбобларининг қистови билан шошилиш равишда исломдаги барча тўрт ақидавий-ҳуқуқий мазҳабларининг қозилари иштироки-да фавқулудда олий суд чақиради ва улардан Ҳалложни қатл қилишга фатво беришларини сўрайди.

Ҳайратланарли томони шундаки, судга шофёъий ва ханбалия мазҳаблари бош қозилари келишмаган, хана-фийя мазҳаби қозиси эса келган бўлса-да, Ҳалложнинг қатлига фатво бермаган, аммо сотиб олинган ҳанафия мазҳаби қозисининг ўринбосари қатл тўғрисидаги ҳукмга фатво берган.¹⁸⁴

Навоий ориф, доно ва билимдон сўфий Мансур Ҳаллож ўлими ҳақида: «Ҳамул тарих ул деганларни барчасин ан-га қилдилар» иборасида Ҳалложнинг оёқ-қўлларини ке-сиб, кўзини ўйиб, дорга осгандан кейин, унинг танасини куйдирган, қўлини кўкка совурганлиги ҳақида фикрини келтирган.

Мансур Ҳаллож ўлдирилган тарихий сана мелодий 922 йил 21 март кунига тўғри келади.

Ҳалложнинг ҳолатини ҳақиқатга яқин тушунтирган-лардан бири Жалолиддин Румий бўлиб, у Ҳалложни куфр ва бидъатда айблаб, қатлга ҳукм қилганлари тўғрисида

¹⁸⁴ Абдукодир Зоҳидов. Мансур Ҳаллож. «Фан ва турмуш» 1991, 4-сон, 23-бет.

ўзининг «Маънавий маснавий»сида шундай деган эди: «Баъзилар буни беқиёс даъво деб биладилар, аммо «Ҳақ-менман» ифодаси аксинча улуғ бир таслимни билдиради. Агар одам, «Худонинг қулиман» деса, бу билан у ўзининг нафси («мени») ва Худо борлигини эътироф этади. «Худо менман» дегани эса айни пайтда: «Мен ғойибман. У(Худо) бутун борлиқдир, Худодан бошқа ҳеч нарса йўқ, мен-соф — йўқликдирман, мен - ҳечдирман» деб айтилганидир.¹⁸⁵ А.Зоҳидов Ҳалложнинг ғоясини келтирган: пешона икки зулф оралиғида илоҳий суҳбатлар нури бордур; қулоқларда -нури яқин (ишонч) бордур; тилда — яққоллик нури бордур; кўкракда — нури эътиқод бордур.

Ҳаллождан сўнг унинг Ҳайкал деган шогирдини ҳам қатл қилишди. Бу каби ваҳшиёна жазо усулини, умуман, сўзни тор миқёсда тушунишни Аҳмад Яссавий, Машраб, айниқса, мавлоно Жалолиддин Румий қаттиқ қоралаганлар.

Мансурнинг ўлдирилиши унинг ғоялари кенгроқ ёйилишига сабаб бўлди, унинг тарафдорлари кўпайди. Мансурнинг фожиали тақдири, фавқулодда жасоратли ғоялари Машрабни қаттиқ ҳаяжонга солади. Шоир қайта-қайта ўзини Мансурга қиёс этади, унга ҳаваси келади ва ўз умрининг ҳам охир-оқибатида Мансурникидай якунланишини олдиндан башорат этгандай бўлади:

*Ҳар кишининг дарди бўлса йиғласун ёр олдида,
Қолмасун армон юракда, этсун изҳор олдида.
Андалиби бенаводек нолаву афгон ила,
Айланиб сайраб юрарман айни гулзор олдида.
Мансури Ҳаллождек ичиб шаробан антахур,
Чарх уриб йиглаб турарман ушбу дам дор олдида.*

¹⁸⁵ А.Зоҳидов. Мансур Халлож. «Фан ва турмуш» 1991, 5-сон, 21-бет.

*Ҳар киши бир журъае нўш айласа бул бодадин,
Ул қиёматда қилур арзини Жаббор олдида.
Телба Машраб, қилмагил сиррингни зоҳидга аён,
Айтиб-айтиб йиглагайсан, ошиқи зор олдида.*¹⁸⁶

Жалолиддин Румийнинг эътирофича, Мансур руҳи юз йилдан кейин Аттор руҳига нузул этган бўлса, агар бу фикрни давом эттириш зарур бўлса, Мансур Ҳаллож руҳи Фаридиддин Аттор орқали олти юз йилдан кейин ўзбек шоири Бобораҳим Машраб жисмига сингган эди. Машрабнинг бетоқат кайхоний руҳи, шеъриятидаги шуурий қамров шунга шоҳид. Зотан, Машраб назарида Мансур битта эмасу, минг-минг.¹⁸⁷

*Минг аналҳақ келаду Мансур осилган дордин,
Ҳар замон лаббайка деб келгай нидо Жаббордин.*

Яъни, Мансур сўзи хато эмас эди, у ҳақ гапни айтди, Тангрининг ўзи «лаббайка» - мана мен раббинг, деб, нидо бермоқда, унинг сўзларини тасдиқламоқда, дейди шоир. Машраб назарида еру кўк, дарахтлар, дарёлар, майса-кўкатлар, дор ёғочи, кесилган бош, Насимийнинг эт-суяклари ҳам аналҳақ деб фарёд чекади, «Бу ишқнинг фарёди. «Мансурни дордо қилган ишқ» чексиз бўлмаганидай мансурлар, насимийлар ҳам беҳисобдир. Машраб, Мансур ғояларига биру бор имон келтириб, унинг бағрига талпинади. Соғинчимнинг дарди шундай зўрки, деб ёзади Машраб, дарахтларни хома, дарёларни сиёҳ, осмонларни китоб саҳифаси қилиб ёзсам ҳам адо бўлмайди. «Қуръон»дан иқтибос қилинган бу ташбеҳ

¹⁸⁶ Машраб. Девон. 2006, 53-бет.

¹⁸⁷ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб, 140-бет.

нақадар чиройли ва ҳашаматли! «Қуръонда у Аллоҳнинг қудрати тавсифи сифатида келтирилади, Машраб эса ҳам Аллоҳ қудрати ва ҳам Аллоҳ ишқи қудратини таърифлаб қўллаган бу ташбеҳни.¹⁸⁸

Вахдат, вахдатул-вужуд ёки «Пантеизм» машҳур тасаввуфшунос олим Роже Арналдз қисқача ифодаси билан айтганда луғавий жиҳатдан модда (материя) бирлигидан иборат бўлса, ирфон фалсафасида ушбу атамадан мақсад «кавну амкон» яъни бутун коинотда фақат бир зот мавжуд бўлиб ва у яратувчининг ўзи эканлигини ифодаляди.

Олмониялик олим Макс Хўртан «Ислом фалсафаси» китобида ёзишича, Ҳаллож тасаввуфга қуйидагидек тавсиф берган: сўфий ҳаддан ортиқ «Ифрод» (яккалаштириш) натижасида яратувчининг зотида мустаҳийл бўлиб (қўшилиб, ҳол бўлиб), Худодан бошқа нарса қолмайди. Сўфийнинг сўнгги мақсади ўз вужудини илоҳий зотда маҳв этишдан иборатдир. (Фано – яъни яратувчи зотида фоний бўлиш – буддистларнинг «Нирвано»си яъни бутунлай фоний бўлишига тенгдир).¹⁸⁹

Вахдатга эътиқод Ибнул-Арабий, Аттор, Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий ва Бобораҳим Машрабда ҳам кучли даражада мавжуд эди. Жалолиддин Румий:

*Онанки талабгари Худоийд, Худоийд,
Берун зи шумо нест, шумоийд, шумоийд.*

Яъни: Эй яратувчини қидирувчилар, у сизлардан ташқарида эмас, ўзингиз, ўзингиз, ўзингиз сизлар! – деган бўлса,

¹⁸⁸ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 141-бет.

¹⁸⁹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 147-бет.

Машраб:

*Сар ба жайби хеш бурдам, аз адам боз омадам,
Машҳари зоти аластам, яктан автод омадам.*

Яъни: «ёқамга бош эгиб (чуқур тафаккурга бориб), адамдан қайтиб келдим. Мен «аласт» зоти (яратувчи) нинг Машҳари (зоҳир бўладиган жойи)ман, бир ўзум «автод» ўрнида турганман, деб ёзади.

«Автод», Хужвирий ифодасича тасаввуф аҳли назарида, Аллоҳга яқин олти гуруҳ жумласидан, «Қутб» ва «Нақиб»дан кейин, учинчи ўринда турган тўрт кишидан иборат бўлиб, дунёнинг тўрт томонида, оламнинг тўрт рукни – устунни сифатида тўхтаган бўладилар.¹⁹⁰

Машраб «Қутбул ақтов»дир, яъни «авлиёлар буюғи, улуғи» мақомига эришгандир.

Шунингдек, Машраб бошқа бир шеърида «инний анАллоҳ» (мен Худоман) деган яратувчи сўзини ўзига нисбат бериб ишлатган. Юқоридаги Машрабнинг ҳар шеъридан ва бошқа кўп сўзларидан, унда ваҳдат назариясига доир қарашларни яққол кўриш мумкин.

Адабиётшунос олим Зокир Худойшукур Машрабнинг тасаввуфий қарашлари, унинг ижодига мутасаввифлар таъсири масаласида тадқиқий мақола ёзиб, уни «Нури ҳақдин кимиё топсам керак» деб атаган. Унда ёзилишича, Машраб сўфийлик ҳирқасини нақшбандия пирларидан бўлган Офоқхожанинг қўлидан кияди. Унинг девоидаги ғазалларининг кўпчилиги Мансур Ҳаллож таълимотининг ғоялари билан суғорилганини кўрамыз. У Мансур Ҳаллож таълимотига мансуб, унинг ғояларини жиддий ўзлаштириб, ўз қарашларини шакллантирган, ривожлантирган.

¹⁹⁰ Абдуҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 148-бет.

Адабиётшунос Н.Комилов «Тасаввуф» китобида шундай фикрларни билдирган: «Ишқ соликни фанога ва ундан кейин бақога олиб боради. Аммо, бунда икки хил йўл, тўғриси – икки хил майл бор: бири – ҳаяжонли, сершовқин, руҳий кечинмаларни ғалаёнлар ичра изҳор этиб бериш майли бўлса, иккинчиси – осойишта, тамкинли, чуқур дарёнинг тубига ўхшаган ҳайбатли, вазмин, ички дарди қудратини яшириш майлидир. Биринчи майлнинг йирик намояндалари Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллож, Абусаид Абулхайр, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Бобораҳим Машраб»¹⁹¹

Ошиқлардаги бу ҳолат тасаввуф илмида «сукра», яъни мастлик атамаси билан аталган. Бобораҳим Машраб ҳам ана шу «мастлик» йўлидан борган. Шунинг учун унинг ғазалларида мансуруна майл яққол сезилади:

*Етти, дарёга қўшилди оби чашма ҳимматим,
Неча Мажнунга сабоқ берди дилимда ҳайратим.*

Чашманинг мақсади дарёга қўшилиш ва унга сингиб кетишдан иборатдир.

Чашма суви, яъни ошиқ ишқ йўлини садоқат билан босиб ўтиб, дарёга – яккаликка, Худога қўшилади. Айни шу пайтда, у жунунликнинг «мастлик»нинг энг юксак босқичига кўтарилади. Байт мазмуни: «Ҳимматим чашмаси суви дарёга етди, қўшилди – кўнгилдаги илоҳий нур ишқ йўлидаги садоқатим туфайли висолга етди, яъни Аллоҳнинг маърифат дарёсига қўшилди. Шунинг учун ҳам мен неча Мажнунга – жунун даштидагиларга сабоқ беряпман. Чунки, ҳали улар мен етган босқичга етгани йўқ.

¹⁹¹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 144-бет.

*Домонимдан тортди, дунёни кўрунг дуни дагал,
Варна аршининг устида эрди камоли миннатим.*

Ошиқлар учун дарё «дуни дагал» – пасткаш, фирибгардир, «домони» – кишининг этагидан тортиш бўлмаса «варна» шуларсиз «Аршининг усти»да бўлар эдим, демоқчи. Насафийнинг «Зубдатул ҳақойиқ» асарида келтирилишича, арш ибтидода Ҳотам пайғамбарга, яъни Муҳаммад (с.а.в.)га берилган мақом. Аршининг юқориси эса, Аллоҳнинг шахсига тегишли мулк, яъни Аллоҳнинг ўзи.

Байт мазмуни: «Дунёни кўринг, у пасткаш, фирибгардир. Агар у домонимдан тортиб, турли хил фириблар билан алдамаганда эди, камоли миннатим аршининг устида бўлар эди, яъни Аллоҳнинг мулкигача камолотга эришардим, унга қўшилардим».¹⁹²

*Хуни ғарқ бирла адо қилдим, баса Мансурман,
Оҳи сарди бўлди савмим, ҳам фиғоним тоатим.*

Мансур Ҳаллож Машрабнинг идеали. Мансур Ҳаллож даражасига етишиш шоир учун Аллоҳга етишиш билан баробар. У Мансур Ҳаллож даражасига етишишни хуни ғарқ бирла адо этган. «Хуни ғарқ»га, яъни, қонли ғарқ бўлишга балоғатга етган садоқат маъноси берилган. Шу садоқати туфайли ошиқ Мансур Ҳалложга етишган – руҳи Аллоҳнинг руҳоният оламига бориб қўшилган. Шунинг учун унинг оҳи сарди-совуқ оҳи, савми-рўзаси, фиғони эса тоат-ибодати бўлган. Аммо, буни рўза ва тоат-ибодатни тўғридан-тўғри тарк этиш, деб тушунмаслик керак. Машраб ошиқ Мансур Ҳаллож мақомига эришган, шу орқали руҳи Аллоҳнинг нур дарёсига қўшилган.¹⁹³

¹⁹² Ўша манба. 151-бет.

¹⁹³ Ўша манба. 151-бет.

Байт мазмуни: Мансур даражасига етишишни хуни гарқ бирла адо этдим – балоғатга етган садоқатим кўмагида амалга оширдим. Шу орқали оҳи-сардим – совуқ оҳим, савмим-рўзам, фиғоним эса тоатим бўлди – совуқ оҳ тортиб, фиғон чекаётганимда – кучли ишқ гулгуласига тушганимда рўза ва тоат-ибодатлар хотирамдан кўтарилди».

Машраб Мансур Ҳаллож аҳкоми, маслагини қабул қилиб, гояларини қизгин тарғиб этишдан ташқари, Мансурни қатл этганлар билан очиқ мунозара бошлайди, уларни айблайди. Бундай муносабат Машраб салафларида йўқ. Аттор, Румий, Ҳофиз гарчи Мансур Ҳалложга катта муҳаббат билан ёндашган бўлсалар-да, аммо унинг қотилларини ёмонотлиқ қилиш, мазаммат этишга журъат этмаганлар. Машраб бунга журъат этади: «Ул русияҳларким, Мансурни ўлдурғон». Шоир наздида Мансурни осийга фатво берганлар, гарчи ўзларини мусулмон ҳисобласалар-да, динни ҳимоя қилдик деб жар солсалар-да, лекин улар гуноҳи азимга ботдилар, кофир бўлдилар.¹⁹⁴ «Бу десам, аналҳақ деб олам бари Ҳақ дер», дейди Машраб. Мансур ҳақлигига олам гувоҳ. Мансур ва Машраб эътиқоди бўйича, чин мусулмон, туну кун тангри ёдида ёнган, уни севган одамлар, аксинча, дунёпараст киши ҳар қанча ибодат қилган билан, аслида кофирдир.

Мансур Ҳаллож айтган «Анал-Ҳақ» (Мен ҳақман» деган сўз). Бу каби сўзларни тилга олиш оқибатида Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Яҳё Сухравардий ва Машраб қишрий (юзаки) мутаассиб дин арбоблари томонидан ўлдирилдилар.

*Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат йўлида,
Менга ҳам дори қурулгонда етар бу қисматим.*

¹⁹⁴ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 141-бет.

Мисрага «неча Мансурлар ишқ йўлидан юриб, «аналҳақ»ликка эришди ва бақога етдилар» деган маъно ҳам сингдирилган. Иккинчи мисранинг зоҳирий маъноси: «Менга ҳам дори қурулғонда, яъни, Ҳол мақомидаги ҳайратларимни ошкор этганимда менга ҳам дор қурадилар ва шунда менинг ҳам қисматим етади, яъни, улардек дорга осиламан». Ботиний маъноси: «Менга ҳам дори қурулғонда – Мансур мақомига кўтарилиб, «аналҳақ»ликни ошкор этганимда, бу қисмат менга ҳам етади, яъни, бақога эришаман».¹⁹⁵

Машраб жуда кўплаб ошиқона ғазалларида Мансур Ҳаллож тимсолини гавдалантирган. Бу шоирнинг Мансур Ҳалложга бўлган ҳурмати, эътиқоди ва муҳаббатининг ниҳоятда кучли эканлигини кўрсатади:

*Минг шукр Худойимга Мансурга қўшулдим мен,
Ул рўйи сияҳларким Мансурни ўлдурғон.*

Лирик қаҳрамоннинг Мансурга қўшилишини ўша ошиқнинг Ҳаллож етган руҳий мақомига – камолатга етишиши эди, «аналҳақ» лафзини айтган пайтда, Мансур Худога қўшилган эди. Мансурга қўшилиш «аналҳақ»лик мақомига етиш, Аллоҳ – унинг руҳий вужудига сингишдир.

Мансурга қўшилган ошиқ ажалдан чўчимайди. Аксинча, уни шоду ҳуррамлик билан кутиб олади. Чунки, ажал ваҳдатул-вужудни рўёбга чиқарувчи восита.

Адабиётшунос Зокир Худойшукур Машраб – Ҳаллож муносабатини шундай хулосалайди: Машрабнинг адабий меросида Мансур Ҳаллож таълимотининг ғояси билан суғорилган ғазаллар жуда кўп. Машраб байтларининг ўзиёқ Мансур Ҳаллож шахсига ва унинг таълимоти-

¹⁹⁵ Зокир Худойшукур. «Нури ҳақдан кимиё топсам керак». 152-бет.

га бўлган ихлоснинг нечоғли кучли эканлигини кўрсатиб турибди. Машраб таълимот ғояларини куйловчи шоиргина эмас, аксинча, у таълимот ғоялари билан қуролланган ҳолда, Мансур Ҳаллож босиб ўтган долғали ишқ йўлини фидоийлик билан босиб ўтган ошиқдир. Ҳатто, уларнинг қисматлари ҳам бир-бирига ўхшаш. Шу маънода, Машрабни Мансур Ҳалложнинг маслакдоши, издоши деб аташ мумкин.¹⁹⁶

Мансур Ҳаллож, Насимий, Машраб ўлими ҳақида А.Ҳайитметов шундай фикрни билдирган: Лекин вақти-вақти билан сўфизмдаги мистиканинг кучли ва исёнкор томони ҳам кўриниб қолар, у Ўрта аср қоронғилигини айрим сўфийлар вужудининг олови билан ёритишга интилар эди. Бу ўзини пантеистик маънода Худонинг бир бўлаги, бинобарин Худо деб ҳисоблаган ва «аналҳақ» дегани учун 922 йилда дорга осилган Ҳусайн ибн Мансур Ҳаллож шу ғояга содиқ қолиб, уни ривожлантиришга интилан, шу туфайли 1417 йилда тириклай териси шилинган Насимий, 1711 йилда дорга исилган Бобораҳим Машраб кабиларнинг фаолиятида ёрқин кўзга ташланади. Бу каби сўфийлар кўп диний қарашларни, давлат ва унинг муассасалари, тартибларини халқ оммаси кўзи олдида қўрқмасдан ошкора рад қилади, обрўсизлантирар эдилар.¹⁹⁷

Ҳ.Ҳомидий «Кўҳна Шарқ дарғалари» мумтоз асарида: Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Адиб Собир Термизийнинг Амударёда бўйнига тош боғлаб чўктирилиши, Субҳонқулихон томонидан Турди Фароғийнинг таҳқир этилиши, Маҳмуд қатағон буйруғи билан Машраб дорга осилиши, Насруллохон жаллодлари томонидан Нодира-

¹⁹⁶ Ўша манба, 154-бет.

¹⁹⁷ А.Ҳайитметов. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. «Фан», Тошкент, 1970, 165-бет.

нинг сўйилиб, Ҳозиқнинг боши танасидан жудо этилиши – буларнинг ҳаммаси тарихимиздаги қора доғлардир.¹⁹⁸ – деб ёзганида ҳақли эди.

Иқболой Адизова «Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи» ўқув қўлланмасида Машраб салафи ҳақида қуйидаги фикрни келтирган: Машраб ижодидаги ишқ талқини ўзига хос. У Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Атторни ўзига ғойибона пир деб билади. Уларнинг йўлидан боради. Мансур Ҳаллож каби ўтли ишқ оташида ёниб яшайди. Бу Аллоҳга бўлган муҳаббат. У ҳаётнинг, тирикликнинг мазмунини шунда кўради. Унинг асосий мақсади Аллоҳни севиш ва у билан бирлашиш. Чунки у инсонни ғуборлардан, вужудий, нафсоний қафаслардан фақат шу ишққина озод этишига ишонади.¹⁹⁹

Машраб ижодига валий сўфийлар, мажзублар таъсири масаласида фикр билдирилганда, шоир ўзига хос мактабни ўтаганлигини, у Ҳофиз Шерозий, Жалолiddин Румий, Ҳилолий, Шавкат Бухорий, Сойиб Табризий каби форс-тожик адиблари, Лутфий, Саид Имомиддин Насимий, Алишер Навоий сингари забардаст туркий ижодкорлар меросини ўрганди, уларнинг ижодий тажрибаларини ўзлаштирди.

Иккинчи, Машраб ижодида уни бошқа шоирлардан ажратиб турадиган ўзига хос бир завқ, туғён бор. Унинг шеърлари Яссавий, Лутфий, Насимий, Фузулий каби тили содда ва равон, шу билан бирга кучли образлиликка йўғрилган.

Учинчидан, Машраб ўзидан олдинги шоирлардан илҳомланибгина қолмай, гўзал ва сермазмун шеърляти билан ўзидан кейинги давр ижодкорларига ижобий таъ-

¹⁹⁸ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўхна Шарк даргалари. 287-бет.

¹⁹⁹ Иқболой Адизова. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. «Фан», Тошкент, 2006, 112-бет.

сир ўтказган. Ҳувайдо, Муқимий, Фурқат, Нодида, Зорий каби шоирлар унга издошлик қилганлар.

Тўртинчидан, Машраб, Ҳофиз Шерозий, Навоий таъсирида кўпроқ маърифий, Румий, Насимийдан илҳомланиб мажзубона шеърлар яратди. У руҳият тасвирини жуда чиройли очиб беради.

Қолаверса, адабий издошлик Шарқ мумтоз шеърляти малоҳатини заррача камайтирмайди. Ижоднинг бундай мураккаб жараёнида ўзига хосликни намоён эта олиш шоирдан истеъдод, тажриба, билим ва маҳорат талаб қилади. Бу жиҳатдан Машраб ижоди эътиборга моликдир.

Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий» китоби форс тилидан Асқар Маҳкам томонидан таржима қилинди. Мазкур асарга «Румийни англаш иштиёқи» номи билан адабиётшунос ва тасаввуф олими Н.Комилов сўз боши битган. Унда Асқар Маҳкамнинг мутаржимлик меҳнати эътироф этилган. Н.Комилов: Моҳиятни идрок этмай тавҳид сирини, иймон нурини эгаллаш, илм-маърифат қозониш мумкин эмас, деб Худони қалб кўзи билан идрок этадиганлар моҳиятга яқинлашиб борадилар²⁰⁰, дейди.

Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий» асари сўзбошидаги Н.Комиловнинг фикрини батафсилроқ келтиришимизнинг боиси шуки, Машраб Румийга эргашиб «Мабдаи нур»ни яратганлигини асос-заминини бермоқчимиз.

Н.Комилов Румийнинг Аллоҳ ва Қуръон ҳақидаги фикрини келтирган. Румий дейдики, Аллоҳнинг яратган оламлари чексиз бўлганидай, унинг илми ҳам чексиздир ва Қуръони карим Аллоҳ илмининг ҳаммаси эмас. Қуръон

²⁰⁰ Нажмиддин Комилов. Румийни англаш иштиёқи. Сўзбоши. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. «Шарқ», Тошкент, 1999, 10-бет.

бу илмнинг бир қисми – Муҳаммад (с.а.в.)га араб тилида юборилган илм. Аллоҳ илми олдинги пайгамбарларга бошқа тилларда ҳам юборилган эди, демак, кейин ҳам бу илм кашф этилиши мумкин. Румий фикрича: «Дин дунёда бирлаша олмайди, фақат қиёматда бир бўлади. Қиёматда уларнинг ҳаммаси бирлашади, бир қулоқ, бир тил ҳолига келади».

Дунёга эмас, балки Аллоҳга боғланиш, Ҳаққа етишиш учун риёзатларни роҳат деб улуғ муҳаббат билан интилиш фақат тасаввуф таълимотига хос. Ана шу жиҳати билан тасаввуф аҳли, айниқса, Румий, Ибн Арабий, Жомий, Машраб каби улуғ орифлар барча динлар ва мазҳаблардан юқори турганлар, мазҳаблараро тортишувларни маънисиз ва беҳуда нарса деб қараб, одамларни буни англашга ва бирлашишга чақирганлар. Тасаввуф гуманизмининг умумжаҳонийлиги ва ўлмаслиги ҳам шундадир.

Адабиётшунослик ва фалсафа тарихи фанларида анчайин тортишув, баҳс-мунозаралар бўлиб, «Мабдаи нур» Ҳофиз Рўзбойи Соний Машраб ёинки Бобораҳим Машрабникими деган фикрлар давом этди. Ҳатто баъзи мунозараларда ҳар икки тарафлар асослар, далиллар билан исботласалар-да, уларнинг чеки-чегараси бўлмади. Аммо заҳматкаш Машраб тадқиқотчилари Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Жалолиддин Юсупов, кейинроқ Ҳамиджон Ҳомидий жиддий, синчковлик билан тадқиқот олиб бориб, «Мабдаи нур» муаллифи Бобораҳим Машраб эканлигини жамоатчиликка билдиришди. Ж.Юсупов «Девон»нинг «Машрабнинг бадий мерослари» қисмида шундай ёзади: «Мабдаи нур» Раҳимбобо Машрабнинг асарларидир. Бу китоб Машрабнинг пирлари Ҳидоятullo Офоқхожанинг топшириқлари билан ёзилгандир. Китобни ёзишга киришишдан аввал Машраб Жалолидин Ру-

мий ва Аҳмад Яссавий жанобларининг руҳоний рухсатларини оладилар. «Мабдаи нур» Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий»ларидан тазмин қилинган байтларнинг туркий-ўзбек тилидаги шарҳларидир.²⁰¹

Румийнинг «Маънавий маснавий» асарига жавобан Машрабнинг «Мабдаи нур» асари ёзилганлигини таҳлил этишдан аввал Машраб ҳам увайсми деган фикр тадқиқотимиз қиммати учун зарурлигини унутмаганимиз ҳолда шу мунозарали фикрни холисона таҳлил этишни бурчимиз деб билдик. Ҳа, Машраб ҳам увайсий сўфий – мутасаввифлардан. Ундоқ бўлса Машрабнинг пири борку, бу ҳол Офоқхожа пирлик мақомига соя, ғубор тушурмайдими, дегувчилар ҳам бўлиши мумкин. Ҳа, айнан Офоқхожа Машрабга шу тавсияни – уни увайсий бўлишини хоҳлаб, Румий ижодини чуқур ўрганиб, туркий тилда «Маънавий маснавий»га жавобан «Мабдаи нур» асарини ёзишни буюрган. Шундай асар ёзишни Навоий режалаштирган, ўйлаган, аммо у бунга вақт ажрата олмаган. Ўзбек адабиётида бу ишни Машраб уддалаган, тўғрироғи, Офоқхожа шу ишни Машраб бажара олишига ишониб, уни шунга чорлаган, даъват этган.

Инсон кўнглини, руҳини камол топтиришнинг тасаввуф таълимоти қатъий қондасига кўра, солиқ, яъни сўфий албатта бир пирнинг этагини тутиб, унга мурид тушиши шарт. Навоий «Ғаройиб ус-сиғар» девонининг 51-газалида тасаввуф водийларини пирсиз кезиш мумкин эмаслиги ҳақида ёзган:²⁰²

*Пирсиз кезма бу водий ичраким, топмас калим,
Тийра шомин равшан амр этмай анга хизмат Шуайб.*

²⁰¹ Машраб. Девон, 2006, 36-бет.

²⁰² Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996, 15-бет.

Қай бир сўфийни илгари замонлар оламдан ўтиб кетган бирор машҳур шайхнинг руҳи келиб тарбиялайди. Бундайлар увайсий дейилади.

Шайх Мансур Ҳаллож нури юз эллик йилдан кейин шайх Фаридиддин Атторда жило топди. Фаридиддин Аттор ҳам увайсий эдилар. Олти юз йилдан сўнг Ҳаллож руҳи Машрабда жилоланди. Машраб Ҳаллож руҳониятидан мадад олиб, унинг руҳи тарбият қилиб увайсий мақомига етказди.

Ж.Юсупов Румийнинг «Маънавий маснавий»ига жавобан Машрабнинг «Мабдаи нур»и бунёдга келганлигини ва унинг ислом оламидаги аҳамияти ҳақида шундай фикрни изҳор этади: Нақшбандия тариқатининг буюкларидан Абдуллоҳ Деҳлавий (1744-1824) деганлар: «Уч китобнинг йўлдоши йўқдир. Булар Қуръони карим, Муҳаммад бин Исмоил Бухорийнинг «Жоме саҳиҳ» ва Жалолиддин Румийнинг «Маснавий» китобларидир. Авлиёлик йўлининг камолотини билдирадиган китобларнинг энг устуни «Маснавий»дир». Румий ва Машраб ижодини, улар асарларининг турли вариантларини қиёслаб, чоғиштириб ўрганган тадқиқотчи Ж.Юсупов қуйидаги фикрларни билдирган: Қўлимиздаги мукамал «Маънавий маснавий» ҳижрий 1201-1212, мелодий 1786-1797 йилларда Муҳаммад Ҳаёт Сиёлқутий томонидан кўчирилган. Олти дафтардаги байтлар сони 27667 та. Қўлэзма ҳошияларда, шунингдек, алоҳида варақда «Латойиф – ул-маоний», «Жавоҳир – ул-асрор», «Мифтоҳ – ул-маоний», «Жавоҳир – ул-маоний», «Сирож шабистон», «Гулшан», «Миръот – ул-маснавий», «Нафоҳот – ул-унс...», «Шарҳи Шамъи лил Маснавийи Маънавий» каби «Маснавий» шарҳига бағишланган асарлардан олинган иқтибослар форсий ва туркий тилларда байтлар мазмуни-

ни очиб берувчи очқич сифатида бериб борилган. Дафтари аввал феҳрастидан сўнг Шайх Абдуллатиф бин Абдуллоҳ ал-Аббосийнинг қуйидаги сўзлари келтирилган: «... Махзани асрори илоҳий «Маснавийи маънавий»инки, чун ин китоб ҳақиқат нисоб баҳсат, Ғамузи ғомиза ҳиками тилсими Раббоний дорад ва маънийи Қуръони форсий аст ...» «Яъни: хазиналар сири илоҳий «Маснавийи маънавий» булки, бул китоб ҳақиқат даражаларидан баҳс юритади. Фаҳмлаш қийин, мушкул ва мубҳам бўлган ишоралар Раббоний ҳикмат тилсимларидир ва у Қуръоннинг форсий маъносидир».²⁰³

Жалолиддин Румийнинг «Маънавий маснавий» китоби сингари кўкларга кўтарилиб мақталган, эъзозланган ва инсоният яратган мўъжиза асарлардан бири сифатида тан олинган асарлар кам десак муболаға бўлмас.

Жалолиддин Румийнинг «Маснавий» асари ўз даври ва ундан кейинги замонларда шунчалик катта шуҳрат топдики, уни Абдурахмон Жомий ҳатто «Паҳлавий тилидаги Қуръон» деб атайти.²⁰⁴

«Маснавий»да бир неча юз ҳикоят ва ривоятлар келтирилган. Қуръони каримнинг юзлаб ояти тилга олиниб, тафсир этилган. 690 ҳадисга румиёна шарҳ берилган. Кўз олдимизда калом илмининг улуғ билимдони, ҳам тасаввуф таълимотини сарбаланд чўққига олиб чиққан ориф инсон ва муқтадир даҳо шоир гавдаланади. Оддий латифалар, ҳикоятлардан Румий фавқуллоҳда фалсафий-сўфиёна маънолар чиқаради, теран тафаккури доирадан доирага, даражадан даражага кўтарилиб боради. «Қуръоннинг уч қабат ботиний маъноси бор», деб қайд этади у ва шу маъноларни изчил бизга тушунтиради.

Най – руҳи Илоҳдан ажралган ва ўша аслига қараб

²⁰³ Ўша асар, ўша жой.

²⁰⁴ Тилаб Маҳмудов. Илоҳият бағрида ҳаёт нафаси. Гулистон, 2000, 5-сон, 21-бет.

шиддат билан интилаётган ошиқ орифдир. Бутун «Маснавий» шу ошиқ ориф қалбининг тафсиридир. Бу қалб - Шамс Табризийнинг, Шайх Хусомиддиннинг, улуғ Жалолиддин Румийнинг қалбида, уларнинг пок руҳлари таратган нурдир.

Бу ориф қалби – касрат дунёсини обдон ўрганиб, вахдат оламига парвоз этади, шу олам шавқида илоҳий ҳикматларни тизиб ташлайди.

Шу боис Румий асарларини англаш, ундан баҳра олиш кишига ҳузур бағишлайди, бу асарлар маънавиятнинг қони, маънолар хазинасидир.²⁰⁵

Демак, «Маснавий»нинг маъно ҳикматларини тушунтириб бериш, шарҳлаш ҳар қандай таржимон ёки олимнинг уддалай оладиган иши эмас. Ана шундай асарнинг айрим байтларини шарҳлаш ислом оламининг буюк шариат ва тариқат олими, авлиёуллоҳ Раҳимбобо Машрабга насиб этган.²⁰⁶ Бу ҳақда Машраб шундай дейдилар:

*Қутби аъзам шоҳи Мавлоноӣи Рум,
Кошифи Фирқону дарёи улум.
Олти дафтар, «Маснавий» қилди баён,
Жумласи ҳамду санойи Мустаъон.
Марзи Қуръон олди, қолди нўстин,
Асли илм мин ладундур ул яқин.
Қишри қолди манзи Қуръондин тамом,
Партав урду шўълайи шамси калом.
Ҳам буюрди «Маснавий»да Мавлавий,
Қутби олам, гавси баҳри «Маънавий»:
«Моз – Қуръон мағзиро бардоштам,
Қишриро бодигарон бағузоштам».*

²⁰⁵ Нажмиддин Комилов. Румийни англаш иштиёқи. Жалолиддин Румий «Маънавий маснавий», 12-бет.

²⁰⁶ Ж.Юсупов. Машрабнинг бадий мерослари. Машраб. Девон, 2006, 39-бет.

Бўлди Машраб тобейи шаръи набий,
 Мавж урди баҳри гайбдин «Маснавий».
 Орзу қилдимки, этсам шарҳини,
 «Маснавийи Маънавий» алфозини.
 Манга келди гайбдин илҳоми «Хув!»,
 К – эй фалон, бул орзудин қўлни юв!
 Деди Машраб: «Ман, гуломи Мавлавий!
 Шарҳ айларман китоби «Маснавий».
 Ҳақ Таоло берса ҳиммат манга воз,
 Бул дари баста юзумга бўлса боз.
 Мавлавий қилса агар лутфу карам,
 Шарҳ қилсам «Маснавий»ни ушбу дам.
 Келди ҳотифдин нидо: «Эй хушманд,
 Азм этгин, ҳимматинг эркан баланд».
 Ҳам ижозат бўлди: «Машраб, қўл узот,
 Оч кўзингни, ҳимматинг топти қувот»...
 ... Бўлмасайди ушбу шеъри «Маънавий»
 Мушкул эрди фаҳми илми «Маснавий»
 Ҳақ таоло лутф қилди ҳолиё,
 «Мабдаи нур» айлади ҳам раҳнамо.
 Хатми дафтар бўлди сан хушёр бўл,
 Дийдалардин қон тўқуб, хунбор бўл.
 «Мабдаи нур» бул замон васф айладим,
 Асли толибларга маъний сўзладим...
 ... Хатм бўлди «Мабдаъи нур»ий тамом,
 Ҳам биъавни Холиқул – Ҳаййул-аъзом...²⁰⁷

Бундан ташқари Машраб «Мабдаи нур» охирида,
 «Маснавий»дан 66 байтни шарҳлаганликлари ҳақида ҳам
 маълумот берадилар:

²⁰⁷ Ўш манба, 39-бет.

Кимёйи нур топтим ман яқин,
Хатм қилдим «Мабдаъйи нур» дафтарин.
Хатми дафтар бўлди, эй озода мард,
«Мабдаъи нур»ий будур англа бадард.
Олтмиш олти байти шарҳи «Маснавий»,
Интихоби «Маснавийи Мавлавий».
... Хатм қилдим холиё ушбу сухун,
Беададдур асли бул илми ладун.
... Мавлавийни бизна этгин дастгир,
Ҳурмати бул «Маснавий»и дилпазир.
Қилмагайсан ҳеч кимийни радди боб,
Аз карам вАллоҳи аълам бис-савоб.

Жалолиддин Румийдан кейин «Маснавий» шарҳига бағишланган кўплаб китоблар, рисоалар ёзилди. Аммо унга ўзбек тилида «Маснавий» вазнида шеърӣ шарҳ ёза олган ягона шахс бу бизнинг Раҳимбобо Машрабимиздир. «Мабдаи нур»дек беқиёс ва беназир китоб билан ҳар бир ўзбек фахрланса арзийди.²⁰⁸

Исмагуллоҳ Абдуллоҳ «Мабдаи нур»нинг қисқа мазмуни ва ахлоқий-тарбиявий аҳамияти» ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: «Мабдаи нур» ибораси (нурнинг бошланиш, чиқиш жойи) тасаввуф тушунчасида Аллоҳ нурининг жило бериши, дунёни, кишилар қалбини ёритиш каби маъноларга эга. Агар нур сўзи «ан-нур» ёзилса, Аллоҳнинг номларидан бири бўлади.

Машрабнинг «Мабдаи нур» китоби Жалолиддин Румийнинг машҳур «Маснавий»лари таъсирида тасаввуфӣ руҳда ёзилган бўлиб, уч дафтардан иборат шеърӣ асардир. Румий «Маснавий»си олти дафтардан иборат. Эҳтимол Машраб ҳам ўз китобини олти дафтар қилиб

²⁰⁸ Ўша асар, ўша жой.

ёзмоқчи бўлган ва улгура олмагандир. Асар маснавий усулида арузнинг рамали мусаддаси маҳзуф баҳрида ёзилган бўлиб, Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг қуйидаги биринчи байти ва унинг назмий таржимаси билан бошланади:

*Бишнава аз навӣ чун ҳикоят мекунад,
Ваз жудойиҳо шикоят мекунад.
Англагил наӣ не ҳикоятлар қилур,
Ким жудоликдин шикоятлар қилур.*

«Мабдаи нур» тузилиши, илоҳий-ирфоний, фалсафий-бадий йўналиши жиҳатидан ўзбек мумтоз адабиёти тарихида мутлақо янги ҳодиса ҳисобланади. Чунки шеърӣ ҳикоят, ғазал ва мустазодлар воситасида бағоят улкан ҳаётӣ-адабий, илоҳий-ирфонӣ масалаларни назокат ҳамда маҳорат билан тасвирлаб боровчи ўшандай бошқа бир жавоҳирот манбаи ҳозирча маълум эмас.

«Мабдаи нур» бағрида келган шеърӣ ҳикоятларнинг этакчи қисми сайёр воқеаларнинг машрабона талқинларидан иборатдир.

«Мабдаи нур»да Румий «Маснавий»сидан олинган байт мазмунига мос ҳикоялар, кейин Машраб ғазаллари берилиб, ора-сирада «Маснавий»дан байтлар киритиб кетилган. Ҳаммаси бўлиб «Маснавий»дан 40 байт берилган. Шунинг учун «Мабдаи нур» Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг таржимаси ёки унинг шарҳи деб аташга асос йўқ. Машраб «Маснавий»ни яхши билган, эҳтимол уни ёдлаб ҳам олган, ундан таъсирланиб ва илҳом олиб, мустақил асарини яратган.

«Мабдаи нур»даги ғазалларнинг жами 53 та бўлиб, шулардан 17 таси иккинчи дафтарда, 9 таси учинчи дафтар-

да берилган. Бу ғазаллар Машраб қаламига мансуб бўлиб, ҳар бир ғазал охирида Машраб таҳаллуси билан бирга «Мабдаи нур» сўзи қўшиб келтирилган.

Шарқшунос В.А.Вяткин Машраб халқ орасида машҳур тасаввуфий-ахлоқий асар ёзганлигини айтиб, лекин мақоласи охирида «Мабдаи нур» Бобораҳим Машраб қаламига мансублигига шубҳа билдириб: «Бу асарнинг ҳам фарғоналик домулло Бозор охунднинг шогирди ва Шоҳ Машраб таҳаллуси билан юрса ҳам, совуқ ахлоқий тушунчалар, тасаввуфнинг қуруқ тавсиф ва ибратларидан иборат бўлган бу тўпламнинг бизнинг қиссамиз (яъни «Девонаи Машраб») билан умумийлик жойи йўқ» деб ёзади. Бу асоссиз хулоса, чунки мулло Бозор охунднинг Машраб номли бошқа шогирди ёки муриди бўлмаган. Абдурауф Фитрат «Машраб» мақоласида В.А.Вяткин фикирини бутунлай асоссиз деб топиб шундай ёзган.²⁰⁹

17-асрнинг охирлари билан 18-аср бошлари орасида ёзилган «Мабдаи нур» бу асрларда Машраб исмли тарихий бир одам борлигига шубҳа қолдирмайди. Проф. Вяткин мана шу тарихий Машраб билан манқабачи («Қиссаи Машраб») қаҳрамони бўлган Раҳимбобо Машрабнинг бир киши эканини оча олса эди, бу даврда яна афсонавий бир Машраб ўйлаб чиқаришга лузум қолмас эди, «албатта». Кейин Фитрат «Мабдаи нур»нинг тили манқабачи шеърларнинг тили билан бир эканлиги, маориф комиссарлиги ихтиёрида бўлган муфасссал «Девонаи Машраб» китобида тўрт-беш парча маснавий борлиги, унинг услуби «Мабдаи нур» услубининг айтилиши эканлигини ва ниҳоят, Офоқхожа муридлари орасида фақат битта Машраб бўлганини таъкидлаб, икки Машрабнинг бир одам эканига ҳеч кимнинг шубҳаси қолмаса керак» деб хулоса чиқаради.

²⁰⁹ Исмаилов Абдуллоҳ. «Мабдаи нур»га сўзбоши. «Мабдаи нур», 14-бет.

Ж.Юсупов «Мабдаи нур»нинг қўлёзма нусхалари ҳақида қуйидаги фикрларни билдирган: Алишер Навоий номидаги Давлат музейида 63-рақамли «Мабдаи нур» қўлёзмаси сақланади. Филология фанлари доктори, проф. Саидбек Ҳасаннинг лутфлари билан, ушбу қўлёзмани тасниф қилиб чиқдик. Қўлёзма ҳижрий 1288, мелодий 1871 йили Абдулқайюмхўжа томонларидан Бухоро амири Амир Музаффар замонларида ёзилган. Абдулқайюмхўжа Машрабнинг «Мабдаи нур» асарларига пайров сифатида ўз муножот ва ғазалларини илова этганлар. Ғазаллари мақтаёсида ўз таҳаллуслари билан қайд этиб кетганлар. Бу китоб ўз тузилиши-композицияси, Румийдан келтирилган тазмин байтларга битилган шарҳлар, ҳикоятлар, ғазал ва мустазодлар билан шарҳий қайта шарҳланишлари Машраб томонидан ёзилган «Мабдаи нур»нинг айнан ўзидир. Улардаги фарқ ҳар бир бўлим хотимаси-тугалланмасидан сўнг унга Абдулқайюмхўжа – Ҳазин ўз муножот ва ғазалларини илова, пайрав сифатида киритиб борганларидадир. Абдулқайюмхўжанинг адабий таҳаллуслари Ҳазиндир. Бу ҳақда қўлёзма хотимасида Абдулқайюмхўжа Ҳазин шундай ёзиб қолдирганлар:

*Бўлди чун имдод руҳи Мавлавий,
То тамом эттим бу шарҳи «Маснавий».
Кимки битса ё ўқуб қилса назар,
Ҳақ қилур, албатта, иймонин қавий.
Шарҳи Машрабда Муножоту ғазал,
Бул Ҳазин ҳам қилди андак пайравий.
Ким ўқуса, сидқ ила солса қулоқ,
Қолмагай кўнглида ғамдин бир жавий.
Ботини ғам-ғуссаси афсурдаси,
Нур олиб, албатта ул топгай навий.
Маънийи Қуръондур, абётий эмас,*

*«Мағзи Қуръон», деди пири Маънавий.
Ё Илоҳо, бул Абдулқайюмхўжага қил қарам,
Рутбайи урфон фаҳми «Маснавий».*²¹⁰

«Мабдаи нур»нинг бу нусхасида берилган Ҳазиннинг газал ва муножотлари Машрабнинг изидан бориб, унга эргашиб ёзилгандир. Бу билан «Мабдаи нур» муаллифлигини Машрабдан олиб, Ҳазинга нисбат бериб бўлмайди.

Ҳаким ат-Термизий илму амал, фалакиёт, ҳайвонат илми, тафсир соҳасида улуғ китоблар тасниф қилган «Ҳаким ал-авлиё» унвонига сазовор бўлган. Робиа яккаю ягона аёл-авлиё бўлиб сеҳрлайди, ҳавода муаллақ тура олади. Абу Туроб Нахшабий қўлини темирчилар қўрасига тутиб тура олади, ерни тепса чашма қайнаб чиқади. Ҳабиб Ажамий, Иброҳим Адҳам дарёдан юриб ўта олади, дарахтни ўзи билан юргизади. Ҳасан Басрий, Боязид Бистомий, Башир Хофий истиқболда бўладиган ишларни башорат қилади. Абул Ҳасан Ҳарақоний юзлаб фарсанг масофани оз фурсатда босиб ўтади. Мансур Ҳаллож қўл ҳаракати билан уюм пахтани момикқа ва чигитга ажрата олади. Машраб гулханда зикри само рақсига тушиб, оловда куймайди, Боязид масжидга етгунча тупирмайди ва ҳакозо.²¹¹

Иброҳим Адҳам Балхда подшо эди, қалбига илоҳий нур қуйилиб бир кечада ҳамма нарсасини ташлаб, дарвеш кийимини кийди, деб ривоят қилинади. Тасаввуф аҳли эса буни улуғ мардлик, жасорат дея баҳолайди.²¹²

*Жаҳонни тарк қилди, Машрабо Иброҳим Адҳамдек,
Сарапо дард кўрдим, муддаони кўрмадим ҳаргиз.*

²¹⁰ Машраб. Девон, 2006, 36-37-бетлар.

²¹¹ Ҳамиджон Ҳомидий. Кўхна Шарк даргалари. 298-бет.

²¹² Нажмиддин Комил. Ҳикмат ва ибрат достони «Тафаккур», 2003, 3-сон, 69-бет.

Бобораҳим Машраб Иброҳим Адҳам ва Мансур Ҳалложни тез-тез тилга олади. Номлари афсонага айланган бу икки мўътабир зотни Машраб ўзининг ғойибона пирлари қилиб қабул қилади, улар аъмоли ва ақидаларини бошқаларга ибрат қилиб кўрсатади. Зеро, Иброҳим Адҳам подшолик тахтидан, давлати бойликларидан буткул воз кечиб (VIII аср) дарвеш ҳирқасини кийиб, сўфийликни қабул қилган шахс. Бугина эмас. У ҳукмдорлар, аъёнлар мол-мулкани, алқисса меҳнатсиз топилган жамики сарватларни ҳаром, деб эълон қилиб, ўз меҳнати воситасида ҳалол нон топиб ейишни талаб қилган. Ҳатто шоҳларнинг совға-саломини ҳам олмаган, ўзи қўриқлаётган боғнинг мевасидан бўлса бировнинг моли деб татиб кўрмайди.²¹³ Бу Машрабнинг онаси қўшнининг узуми улар ҳовлисига ўтиб турган ишқомдаги шингил узумнинг еганида, уларни рози қилиш воқеасини эслатади.

Машраб оналари Биби Салимага бағишлаб ёзган шеърларида ҳам Иброҳим Адҳамни тилга олади. Ўзи ҳам Иброҳим Адҳамдек гадою дарвеш бўлиб юрганлигини, унинг мақомига етишиш орзуси эканлигини баён этади. Дунё можароларидан этак силккан, Яратганнинг васли, Ишқи билан ёнган Иброҳим Адҳам мардлиги, уни шу ҳолга солганлигини, ҳабиб-дўстнинг тажаллийси Аллоҳ эканлигини эътироф этади:

*Бу тоғу тахти бахтимни қилиб торож ишқида,
Ки Иброҳим Адҳамдек гадо бўлгон баланг келди.
Ичиб жоми бақони, кечди дунё можаросидин,
Ки мастони Худога ошно бўлгон баланг келди.
Илоҳо, Машрабингни ноумид этма, Худойимсан,
Ҳабибинг хонадонига гадо бўлгон баланг келди.*

²¹³ Н.Комилов, Ғ.Саломов. Шоирни аналҳақ. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. 4-бет.

Самарқандлик тадқиқотчи Саодат Йўлдошева «Шоҳнинг фақирлик фалсафаси» Иброҳим Адҳам: бадий тўқималар ва тарихий ҳақиқат тадқиқий-илмий мақоласида Ҳувайдонинг «Достони Иброҳим Адҳам» ва «Иброҳим Адҳам қиссаси» дostonлари асосида Иброҳим Адҳам подшолиги, унинг ўз ихтиёри билан тож-тахтни ташлаб, фақрлик йўлига кирганлиги ҳақидаги фикрларни таҳлил этган: Манбаларга кўра Иброҳим Адҳам Балхда таваллуд топган. Кейинчалик бу шаҳарга ҳукмдорлик қилган. Е.Бертельс фикрича, у ҳарбий хизматчи оиласида туғилган. Иброҳим Адҳам замонасининг барча илмларини мукаммал эгаллаган, етук киши бўлган, у аслзода оиласида камолга эришган. Қисса ва дostonда ёзилишича, унинг онаси Балх шоҳининг қизи — Маликаи Ҳубон, отаси каёний подшоҳзодаларидан девона Адҳам бўлганлиги зикр қилинади. Уни оламга машҳур қилган нарсаси насл-насаби эмас, ундаги иймон ва эътиқод, инсонпарварлик қарашларидир. Иброҳим Адҳам ростгўй эди ва давлатманд киши эди. Ўшал замонда барча инсонларга Иброҳимнинг қилган иши ва сўзи ҳужжат эди, яъни «бу ишни ё бу сўзни Иброҳим қилди ва деди» десалар ҳеч киши хилоф қилмас эди. Иброҳим Адҳам шоҳлик мартабасига эришгунга қадар ҳам эл орасида донишманд ва авлиё киши сифатида ном таратган. Шу боисдан Муҳаммад Сиддиқ Рушдий уни нафақат дунёнинг, балки диннинг ҳам улуғ шоҳи, узлат оламининг ганжи деб таърифлайди.²¹⁴

У подшоҳ бўлгандан кейин уламо ва фузало, саййидларга ва фақир бечораларга, кўр ва шолларга хайру эҳсонни, инъомни бисёр қилиб, уларнинг дуои хайрини олди.

²¹⁴ Саодат Йўлдошева. Шоҳнинг фақирлик фалсафаси. «Ўзб. адаб. ва сан.», 1998. 25 декабрь

Аллоҳга бўлган муҳаббат шу даражада юксак эдики, натижада у мамлакатни идора қилиш ҳуқуқидан – шоҳликдан ихтиёрий тарзда воз кечиб, қаландар хирқасини кияди ва Маккага ҳажга отланади.

Машраб Иброҳим Адҳамнинг тожу тахтдан воз кечиб, фақирлик йўлини ихтиёр этганлигини таъкидлаб, ёзган:

*Тарк этибман молу жонимни букун Адҳам каби,
Ғайрате кўнглумга бергил, марди шайдулло бўлай.*

Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асарида ёзилишича, шикорга чиққан Иброҳимга ғойибдан огоҳлантириш келади ва ҳаётда яшашдан мақсади нима эканлигини унга эслатиб қўяди. Шундан сўнггина у Аллоҳни ёдга олиб, тавба қилади ва тоат-ибодатга берилади. Шоҳликдан фақирликни афзал кўради.

Унинг ҳаёти гарчи фожиа билан тугаса-да, у Аллоҳ васлига етиш учун ҳамма нарсадан воз кечган. Машраб Иброҳим Адҳам таълимотидан ўрнак олади ва уни газалларида қайта-қайта тилга олган. Мазкур тадқиқот талабидан келиб чиқиб, Иброҳим Адҳам ва бошқа мутасаввифларнинг Машраб ижодига таъсири масаласига нуқта қўйиб, уларнинг тасаввуфий қарашларини кейинги боб ва алоҳида тадқиқотларда давом эттириш фикрини айтмоқчимиз.

«Мабдаи нур»да бевосита Шарқ машойихларининг ҳаёти, рафтору гуфторлари, кароматлари билан боғлиқ ҳикоятлар ўттиздан зиёд. Диққатга молик томони шундаки, Бобораҳим Машраб китобда машриқзаминда шуҳрат қозониб, улар ҳақидаги ҳикояту ривоятлар асрдан-асрга, китоблардан китобга ўтиб юрган Боязид Бистомий, Ҳусайн Нурий, Суфён Саврий, Зуннун Мисрий, Ман-

сур Ҳаллож, Саҳл Тустарий, Абдулло Мағрибий, Довуд Тойи, Махдуми Аъзам Косоний, Жунайд Бағдодий, Фахриддин Розий сингари алломалар ҳақидаги ранг-баранг ҳикоятлар билан бир қаторда кенг илм-адаб аҳлига кам маълум бўлган Шайх Нуриддин, Махдуми Сарахсий, Исмоил Шомий, Хожа Акмал, Хожа Абдували Нишопурий, Юнус Нишопурий, Хожа Илёс Самарқандий сингари тасаввуф арбоблари ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ ҳикоятларни ҳам келтирган.²¹⁵

Адабиётшунос Тошмурад Бўриев «Машраб шеърятитада анъанавий образлар» илмий-тадқиқий мақоласида Машрабнинг ишқи илоҳийси, унинг Шарқнинг улуг мутафаккир сўфийларидан олган ғойибона мадади ва маърифатидан илҳом олганлиги, уларни шеърларида катта эҳтиром билан тилга олганлиги таҳлил этилган: Машраб гўдаклигидаёқ мурғак қалб билан илоҳий фазилатларга ошно тутинди. Вақт ўтиб пиру муршидлар кўмагида Ишқи илоҳий унинг ягона эътиқоди манбаига айланади. Бутун умр шу йўлда азиятлар чекди, матлуб васлига етишиш дарди билан ёнди, алангали тил билан куйлади:

*Сўроқлаб васли дийдоринг жамийи халқдин сўрдим,
Эмиш «Жўянда ёванда» ки, мен топмай адо бўлдим.*

Зеро, Ҳақ васлини мудом истаган «жўянда» (истовчи, қидирувчи) «ёванда» (топа олувчи, топа олган)лар кўп ва эл аро маълуму машҳур эдилар.²¹⁶

Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож, Абу Бакр Шиблий, Шамс Табризий, Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий,

²¹⁵ Раҳим Воҳидов, Ҳамиджон Ҳомидий. Ҳиммат иноятсиз бўлмас. Олими нуктадон ўзум, 22-23-бетлар.

²¹⁶ Тошмурад Бўриев. Машраб шеърятитада анъанавий образлар. Олими нуктадон ўзум. 106-бет.

Аттор, Насимий, Кубро, Нақшбанд, Офоқхожа, Хожа Аҳрор каби бу улуг зотларни Машраб ўзининг ғойибона пири комили деб қабул қилади. Уларни ҳавас билан такрор ва такрор тилга олади, алқайди уларга ўзини қиёс этади. Бу муборак зотлар билан боғлиқ байт ва ғазаллар ҳам Машраб дунёсининг турли қарашларини намоён этади.

Абдурауф Фитрат Машраб ижодидаги форсий шеърларда бедилона таъсир борлигини, Бедил Ҳиндистонда яшаб ижод этганлигини, лекин Машраб ундан илҳом олганлигини, сўнгра Румий ижодиёти уни ўзига мафтун қилганлигини қайд этган: Машрабнинг шеърларида, айнуқса, форсий шеърларда Бедилнинг таъсири кўринадир. Бедил Машраб билан замондош бўлиб, ундан ўн йил сўнгра Ҳиндустонда ўлғон. Машраб Ҳиндустонга боргонда Бедил билан кўришдими ё Бедилнинг шеърлари ўз ҳаётлик вақтида Ўрта Осиёга келиб, мундаги шоирларга таъсир қиларлик даражада машҳур бўлганми? Бу ҳақда қатъий бир нарса айтмоқ шу чоғда менга мумкин бўлмади.

Машраб ўзидан бурунги ва муосир бўлган бир кўб мутасаввиф шоирларимиз каби ҳаяжонсиз шоирлардан эмас. Унинг шеърларида ҳар вақт кучли бир ҳаяжонни кўриб бориш мумкин. У кўбрак Жалолиддин Румийдаги сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида акс эттиришга тиришадир.²¹⁷

*Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум,
Бир бути хуш ҳиром учун ошиқи дарбадар ўзум.
Ё шаҳи меҳрибонмусен, ё маҳи осмонмусен,
Ёр била кўкни ахтариб, кавкаби камар ўзум.*

²¹⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 98-бет.

Фитратнинг ёзишча, Румий каби шоирлардаги сўфиёна ҳаяжонни ўз шеърларида акс эттиришга уринган. Машрабнинг умуман; лирикаси кучли, унинг енгил, ўйноқи ва чиройли ғазаллари бор:

*То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб,
Ўт ёқди жаҳон мулкина яғмо қилайин деб.
Машшота била жилвада кўр гўзди ўзини,
Мандек неча девонани шайдо қилайин деб.
Зебо санамим гул юзидин пардани очди,
Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб.
Ширин сўз ила қошу кўзин жилвагар этти,
Ошуби бало, фитнани барпо қилайин деб.
Мастона саманд сакрата келгач шаҳи хунрез,
Шамшири жафони яна бурро қилайин деб.
Ханжар қўлида Машрабин ўлдиргали келди,
Ғавгон қиёматни ҳувайдо қилайин деб.²¹⁸*

каби гўзал парчалар ёзадир.

Бобораҳим Машраб ижодига Баҳоуддин Нақшбанд ва Аҳмад Яссавий, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий, Боязид Бистомий ва Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллож ва Саид Имомиддин Насимий, Саъдий ва Ҳофиз Шерозийлар, Лутфий ва Жомий, Фузулий ва Навоий, Мушфикий ва Мирзо Бедил, Сўфи Оллоҳёр ва бошқа жуда кўплаб сўфий мутафаккирлар таъсир этди. Машраб улар қолдирган ижодий намуналардан баҳраманд бўлди, уларнинг илгари сурган таълимот ва ғояларидан илҳом олди, уни ривожлантиришга ҳисса қўшди. У мутасаввифлардан Жалолиддин Румийга увайс бўлди, айниқса, пири комили Офоқхожа илмини, унинг ўғит ва насиҳатларига риоя қилди, шеърларида уларни эътироф этди.

²¹⁸ Ўша манба, ўша жой.

Машраб ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос беназир ва бетакрор бир мактаб яратгандир.

Лирик жанрларнинг имконият доираларини янада кенгайтириб, услуб, мазмун, мавзу ва бадий жиҳатдан янгидан сайқаллашга муваффақ бўлади. Машраб шеъриятида киши руҳиятига таъсир кўрсатувчи сирли бир оҳанграбо – миқнотис мавжуд. Бу каби омиллар Машрабдан кейинги даврларда яшаб ижод этган қалам аҳллариининг адабий-бадий такомилга эришувларида алоҳида ўрин тутган. Ҳувайдо, Махмур, Амирий, Нодири, Увайсий, Адо, Фазлий, Ходимий, Мухлис, Шайдо, Шўхий, Мижмар, Равнақ, Садойи, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Шавқий Каттақўргоний, Мужрим, Камина – Маъдан, Муқимий, Фурқат, Ҳамза каби яна кўплаб шоирлар Машраб яратган ўзига хос улкан бир мактабдан баҳраманд бўлганлар.

2.2. МАШРАБ ҲАЁТИ. (ҚИССАИ МАШРАБ) (МАЖЗУБЛИГИ)

Адабиётшунос Шуҳрат Сирожиддинов фикрича: Мажзублар ўз ҳолатларининг дастлабки босқичларида қаттиқ ибодат ва медитация билан машғул бўладилар, сўнг уларнинг ҳолати оғирлашган сари ибодат ва шариатни тарк этадилар. Тасаввуф тарихида Мансур Ҳаллож каби сиймолар жазба йўналишида машҳур бўлган буюк шахслар ҳисобланадилар. Мовароуннаҳрда яшаб ўтган мажзубларнинг энг машҳури Бобораҳим Машрабдир. Бу йўналиш назарияси машҳур суфий Боязид Бистомий (в. 874) номи билан боғлиқ. У юнон фалсафасидаги «ишқ» ва «ваҳдат тушунчаларини мистик платформада шарҳлаб, «суқр» (мастлик) концепциясини ишлаб чиққан илк мутафак-

кирдир. Тасаввуфда «тавҳид дарахтини Боязид эккан» деган гап шундан қолган²¹⁹.

Валий-авлиё; эга, соҳиб.

Валийи модаризод-онадан туғма авлиё-ҳали туғилмай туриб авлиёлиги аён бўлган Ҳазрати Баҳоуддин ва Шоҳ Машраб каби зотлар.

Ҳақ ошиқдарининг баъзан ўз Раббига-ўз Эгасига нозлари, эркаликлари бўлади. Бу ҳол ошиқнинг кечаю кундуз Маъшуқ ёди билан яшаб, доим унинг ишқида куйиб, узлуксиз Унга қуллик қилиши сабабли юзага келади.

Машраб шеърларида мажоздан холи бўлган унинг мажзублиги Машраби мўътабар, Машраби ошиқ, Машраби вақт, Машраби гумном, роздон Машраб, дилбино Машраб, Машраби соҳибдуо, Машраби Маҳдий, Машраби Маҳдий Адҳамий сингари беихтиёр ўртага чиққан ҳақиқат ифодалари ҳам учрайдики, бу Машрабнинг дард аҳлига айтган розлари, Яратган Эгасига эркалиги, ўз Мавлосига нозларидир²²⁰.

Машраби мўътабар-инсон зотининг муҳтарам эканига, Ҳақ таоло ва Пир ҳузурида эътибори борлигига ишорат; Машраби ошиқ-мажоздан йироқ, илоҳий ишқ соҳиби; Машраби вақт-замона Машраби, ўз даврининг Машраби; Машраби гумном-ўз ҳол ва кароматларини шоирлик ва девоналик билан беркитиб келган зот; роздон Машраб-илоҳий сирларга мазҳар бўлган ориф; дилбино Машраб-зикр ва риёзатлар натижасида кўнгил кўзи очилган шахс, зеро ўзи: “Расулнинг наътига умрини айлаб адо Машраб, Сафойи қалб топиб, бўлди дилбино Машраб”, дейди. Машраби соҳибдуо-дуоси ижобат бўладиган риёзат соҳиби.

²¹⁹ Ш.Сирожиiddинов. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т., Янги аср авлоди, 2011, 7-бет.

²²⁰ Машраб. Куллиёт. “Muharrir nashriyoyi”, Т., 2017, 39-бет.

Машрабнинг ҳиммати-бошқалар айтишга қўрқадиган ҳол, унинг умматга шафқат ва меҳрибонлиги шу даражадаки: “Манга дўзахни танҳо бер” дейди. Бу ҳиммат қошида диллар қўрқувда ва ақллар ҳайрон, идроклар лол²²¹.

Бир шеърда: Машраб “Сиздин ортуқ меҳрибоним йўқ мани, бечораман” деса, бошқа шеърида “Мен асло дунёга келмас эдим, фақат Аҳмади Мухтор, яъни ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом учун, у зотнинг умматга бўлган меҳрибонлиги учун келдим, дейди:

*Сира келмас эдим, ман Аҳмади Мухтор учун келдим,
Набийнинг сояси умматларига бор учун келдим.*

Яна бир шеърида ал-мийсоқ кунида, яъни “Қолуу Бало” кунида у зот билан бўладиган дийдорнинг ваъдаси бор эди, мен фақат шунинг учун дунёга келдим”, дейди:

*Ўшал “Қолу Бало”да ваъдаи дийдор учун келдим,
Жаҳонга келмас эрдим, Аҳмади Мухтор учун келдим²²².*

Миллий маданиятимизга ҳисса қўшган мутафаккир шоир Машраб шахсияти турли маноқиб, ривоят, қиссалар орқали бизнинг асримизгача етиб келди. XX асрда ҳам ўзбек ёзувчи ва шоирлари ижодида шоир сиймоси талқин этилди ва бугунги кунда ҳам оташзабон мутафаккир ва унинг шахсияти ҳақида бадиий асарлар яратилмоқда.

1995 йилда самарқандлик тадқиқотчи олим Эркин Мусурмонов «Раҳимбобо Машраб ва унинг бадиий адабиётдаги талқини» мавзуида номзодлик диссертацияси ҳимоя қилиб, ўз давригача яратилган бадиий асар ва

²²¹ Ўша манба, 40-бет.

²²² Ўша манба, 27-бет.

маноқибларни таҳлил этди, Машраб образининг бадий тасвирини адабиётшуносликка маълум қилди.

2004 йилда яна бир нуктадон Машраб тадқиқотчиси бухоролик Дилором Ҳамроева «Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси» мавзусида диссертация ҳимоя этиб, илмий ишининг биринчи бобини «Бобораҳим Машраб ҳаёти ва шеърятини ўрганишда халқ оғзаки ижоди, маноқибларнинг ўрни» мавзусидаги бўлимида Машраб сиймосини хорижий ва олдинги асрлардаги ёзилган қисса ва маноқибларда ёритилиши масалаларига тўхталди.

Ҳар икки ўзбек миллий адабиёти тарихи бўйича қилинган илмий тадқиқот иш ва унинг муаллифларининг Машраб сиймосини яратишдаги хизматларини таъкидлаган ҳолда, вақт ўтиши, тараққиётнинг шитоб билан илгарилаши, давр ўтган сари давлатчилигимиз барқарор бўла бориши, ўтган аждодларимизнинг шу Ватанга хизмати, улар қолдирган ижтимоий-маънавий меросга қайта-қайта мурожаат ва ундан авлодлар баҳраманд бўлиши ҳисобга олиниб, бугунги кунда ҳам шоир Машраб ижоди, унинг жўшқин сиймоси талқини масалаларини таҳлил этиш кун тартибига қўйилди.

Дастлаб Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асаридан нақллар «Шарқ юлдузи» 1990 йил 8-сонида босилиб чиқди. Халқ китоблари туркумида «Шоҳ Машраб қиссаси» 1991 йил «Шарқ юлдузи» журналининг 6-сонида чоп этилди. У ўша йили «Шарқ» нашриётида алоҳида китоб ҳолида босилди.

1992 йил «Ёзувчи» нашриётида «Қиссаи Машраб» нашр қилинди.

Тадқиқотчи Дилором Ҳамроева талқинича, Машраб ижодига қизиқиш шоир ҳаётлик даврида бошланган. Машраб ҳақидаги «Қиссаи Машраб» китобларининг турли вариантлари омма орасига ёйилиши нати-

жасида машрабхонлик йиғинлари кенг авж олган. Халқ қиссалари ва шоир шеърларининг шуҳрат қозониши Европа олимларининг ҳам эътиборини ўзига тортган. Улар эътиборини кўпроқ Машраб номи билан боғлиқ саргузаштларга бой халқ китобларига қаратган. Бироқ улар Машраб яшаган ижтимоий муҳит, унинг таржимаи холи ва маслагини деярли эътиборга олмаган. 1900 йил Парижда шарқшуносларнинг биринчи халқаро конгрессида И.Гольциер «Форсларда ислом» номли маърузаси билан қатнашган. Бунга жавобан немис олими Мартин Хартман «Девони Машраб» ва «Шоҳ Машраб» асарлари асосида «Доно дарвеш ва авлиё даҳрий» (1902 йил), «Қадамжо» (1903 йил) мақолаларини ёзган.²²³

1992 йил Машраб юбилеи муносабати билан Францида «Қиссаи Машраб» нашр қилинган.

Рус шарқшунослари тадқиқотларида Машраб номи билан боғлиқ қайдлар XIX асрнинг иккинчи ярмидан кейин учрайди. А.П.Хорошхин, В.П.Наливкин, Н.И.Веселовский, Н.Н.Пантусов, Н.С.Ликошин, В.Л.Вяткин, А.Карьцев, Л.В.Дмитриева, Г.П.Снесаров каби олимлар шоир ҳаёти ва ижодини ўрганишга ўз ҳиссаларини қўшганлар.²²⁴

Маноқиб – мумтоз адабиётда мустақил жанр сифатида кўзга ташланиб, асосан, тариқат вакиллари ҳақида яратилади. У бир-бирига мантиқий боғланган мустақил сюжетли кичик ҳикоялар йиғиндисидан иборат яхлит асардир. Баъзан муаллифи номаълум бўлса-да, у халқнинг бирор бир ўқимишли вакили томонидан зикр этилган

²²³ Тожиҳўжаев Мусо. Бобораҳим Машрабнинг Европадаги мухлислари. Адабиёт кўзгуси. 2005, 5-сон, 177-бет.

²²⁴ Ҳамроева Дилором. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Фил.фан. ном. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент-2004, 4-бет.

бўлади. Яъни, таърифланаётган шахсга яқин кишилар: унинг дўсти, шогирди, ихлосманди томонидан маълум мақсадга мувофиқ ёзилади.

Машраб ҳақида «Шоҳ Машраб», «Қиссаи Машраб» номи турлича бўлган бу қиссаларнинг деярли ўзаги бир эканлигини унутмаслигимиз, шу асаргина Машраб ҳақида гарчи, бадий тўқима аралашса-да, шоир ҳаётини ёритувчи манба эканлигини фикримиздан соқит қилмаслигимиз керак бўлади.

Машраб ҳаёти ва ижодини ўрганишда ҳам маноқиблар гоят муҳим манба, – деб ёзади Д.Ҳамроева. Аммо уларнинг жанр хусусиятларини эътиборга олмай, тарихий ҳақиқатга қиёсламасдан хулосалаш фанда кўпгина мунозараларни келтириб чиқарган. Айниқса, рус олими А.П.Хорошхин тадқиқотларида халқ оғзаки ижодининг таъсири яққол кўринади. Н.Н.Пантусов эса маноқибларга суяниб, Машраб қирғиз маликаси Сатиржобдан ўғил кўргани ҳақида маълумот берган. Рус шарқшуноси В.Л.Вяткин, ҳатто, Машраб тарихий шахс эмас, деган хулосага келади. Машраб Н.Веселовский таъкидлаганидек, чуқур эҳтиром ва эътибор билан ўрганишга муносиб шахсдир.²²⁵

«Қиссаи Машраб» халқ насрининг энг гўзал намуналаридан биридир. Машраб ҳаёти ва ижоди «Қиссаи Машраб», «Девонаи Машраб», «Ғазали эшони шоҳ Машраб», «Эшон Машраб», «Эшон шоҳ Машраб», «Эшони шоҳ Машраби девонаи Намангоний», «Мухаммаси шоҳ Машраб» каби турли номлар остида инқилобга қадар китобот қилинган бўлиб, машрабхонларнинг энг севимли асари сифатида катта шуҳрат қозонган.

Адабиётшунос Маҳмуд Ҳасанийнинг «Шоҳ Машраб қиссаси», «Муқаддимаси»да ёзишича, оташнафас шоир

²²⁵ Юқоридаги автореферат. 7-бет.

Бобораҳим Машрабнинг тақдири мураккаб кечган. Турли даврларда Машраб шахси турлича талқин қилинди. Машраб ижодини юзага чиқариш учун аввало уни шаккок, Худога ва руҳонийларга қарши кураш олиб борган шахс сифатида талқин қилинган. Машраб томонидан ёзилган «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари бошқа Машраб таҳаллусли шахсга тааллуқли деб даъво қилинган. Бугунги кунга келиб бу асарлар яна Бобораҳим Машраб номи билан боғланмоқда.²²⁶

Адабиётшунос олимлар Маматқул Жўраев ва Сайфиддин Рафиддин «Қиссаи Машраб» хусусида» асарга сўзбошида турли номлар билан аталган асарларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, – деб ёзишади, уларнинг асосини Машраб ҳақидаги ривоят ва қиссалар ташкил этади, насрий қисм ниҳоясида эса шоир шеъриятидан намуналар бериб борилган. Кўп ўринларда шеърый асарлар қисса ва ривоятлар мазмунига мос келмаслигига асосланиб мазкур қисса муаллифи – тузувчиси Пирмат Сеторий шоирнинг афсонавий саргузаштларига бағишланган ҳикояларини жамлаб, ҳар бир мустақил сюжетли ривоятга Машраб шеърларини илова қилиши натижасида бу асар халқ қиссалари ҳолатига келиб қолган деб тахмин қилиш мумкин. Кўпгина тадқиқотчилар «Қиссаи Машраб»даги ривоятларда «шоир шахси бузиб кўрсатилган» ёки «Машраб ҳақидаги ақлга сиғмайдиган, ишониш қийин бўлган» маълумотлар келтирилган деб ёзишади. Бизнингча. «Қиссаи Машраб» типигаги халқ китобларига киритилган асарлар ўзбек фольклорининг тарихий ривоят ва тарихий афсона жанрларига мансуб ҳикоялар ҳисобланади.²²⁷

«Шоҳ Машраб» кўпроқ халқ дostonларига ўхшаб кетади. Ундаги воқеалар Машраб туғилиши билан бош-

²²⁶ Маҳмуд Ҳасаний. Шоҳ Машраб қиссаси. «Шарқ», Тошкент, 1991, 3-бет.

²²⁷ М.Жўраев, С.Рафиддинов. «Қиссаи Машраб» хусусида. «Ёзувчи», Тошкент, 1992, 3-бет.

ланиб, охири Маҳмудхон подшоҳ томонидан Балх шаҳрида дорга осилиши билан тугайди. Қиссанинг ичидаги «Алқисса мулло Бозор охунд етиб келдилар», «Эрса шоҳ Машраб яна бу ғазални ўқидилар», «Ҳазратимни илтифотларига шоҳ Машраб бу байтни ўқидилар», «Бу ҳолни Оқбўтабий кўриб дедики», «Алқисса Шоҳ Машраб Хўжанддан чиқиб, Маккага равона бўлдилар» каби жумлалар ундаги ривоятларни бир-бирига боғлайди. Асарда келтирилган шеърлар баъзи ривоятларга мазмунан боғланса, баъзан боғланмайди. Булардан қатъий назар «Шоҳ Машраб» ҳозиргача шоир ҳаётини ўрганиш ва унинг ғазалларини чоп этишда асосий манба вазифасини ўтаб келди. «Қисса»да шоир мўъжизакор авлиё, билимдон, ҳозиржавоб шоир, тақводор, тўғрисўз, ҳалол, покиза инсон, дунё моли ва ҳузур ҳаловатидан воз кечган мажзуб дарвеш қаландар сифатида тасвирланган. Машраб адолатсизлик, ноҳақликка қарши ўз шеърлари билан кескин кураш олиб борди, мазлум халқни ҳимоя қилди, бутун умри шу оддий халқ орасида ўтди.²²⁸

Эркин Мусурмонов тадқиқотининг «XVII – XIX асрларда яратилган бадий асарларда Машраб образи талқини» деб номланган II бобида «Девонаи Машраб» қиссаси «Девони Машраб» деб аталиши нотўғри эканлигини, девонларга қиссалардаги каби насрий ҳикоялар кiritилмайди, деган хулосани берган: Классик адабиётда «девона» лақаби бутун фикру дунёси фақатгина ёрга етишиш билан банд кўриниши ғарибу аммо кўнгли пок, моддий талаб ва истаклардан воз кечган «зоҳиран маломатенгез, ботинан – соғу – саломат» бўлган ҳақиқий ошиқларга ҳам қўлланган. Машрабга нисбатан «девона» лақабининг

²²⁸ Шоҳ Машраб қиссаси.4-бет.

қўлланганлигини назарда тутсак, асарнинг «Девонаи Машраб» деб номланиши асосли бўлади.²²⁹

Қиссаларда Машрабнинг бадий сўз воситасида чизилган ташқи қиёфаси, сиймоси ҳақида сўз боради. Бунда асар қаҳрамонининг ташқи кўриниши, юзи, кийим-кечаги, юриш-туриши таҳлил қилиниб, шу асосда унинг зоҳирий қиёфаси очиб берилади. Машрабнинг ташқи қиёфаси маълум даражада шоирнинг ички дунёсини акс эттиради ва шу сабабли қиссалардаги воқеаларни тўғри тушунишга ёрдам беради. «Биз Машрабнинг руҳий дунёси ва унинг қиссаларда акс этишини ўрганишда «Девонаи Машраб»нинг 1992 йилда «Қиссаи Машраб» номи билан нашр этилган нусхасига асосланганмиз»²³⁰ – дейди Э.Мусурмонов.

«Шоҳ Машраб қиссаси»да қайд этилишича, Машраб онадан туғилгандаёқ унда бошқа болаларга хос бўлмаган ўзига хос хусусиятлар кўринган, бундан унинг ота-онаси шоду-хуррам бўлганлар ва у кеча-кундуз йиғламоқдан тўхтамаган. Етти ёшда мактабга берганлар. Устозлари айдилар:

– Эй ўғлим, бисмиллоҳир-рахмонир-рахим, алиф, – денг дедилар.

Шоҳ Машраб:

– Алиф, – дедилар.

Устозлари: «Бе» денг, – дедилар.

Шоҳ Машраб устозларидан сўрадиларки, алифнинг маънисини нимадир ва «бе»нинг маънисини нимадир, эй домла?

Устозлари аччиғланиб дедиларки, эй бачаи нодон, сан

²²⁹ Мусурмонов Эркин. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадий адабиётдаги талқини. Фил. фан. ном. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Самарқанд, 1995, 8-бет.

²³⁰ Юкоридаги автореферат.

ким, бу маъни сўрамоқ ким, дедилар. Шоҳ Машраб айди-
лар: «Эй домла, алифни маънисини сиз айтмасангиз, ман
айтаман», дедилар. Устозлари айдилар: «Эй ўғлим, алиф-
нинг маъниси нимадир?» Шоҳ Машраб айдилар: «Алиф-
нинг маъниси бирдир, ул сабабдин «бе» демасман, мун-
дин ўтмак хатодур» дедилар. Устозлари бу сўзни эшитиб,
ҳайрон бўлуб қолдилар:

*Алифни дилга эжо қилмоқни бисмиллодин ўргандим,
Шаҳид қонини тўкмоқни каломуллодин ўргандим...
Ҳама айтурки, Машраб, мунча илми кимдин ўргандинг?
Худо лутф айлади, ман барчани мавлодин ўргандим!*²³¹

Машраб шахсиятининг улуғворлиги шунда намо-
ён бўладики, у ҳали туғилмасидан етти ойлигида онаси
қорнидалигида ерга тушиб ётган икки дона узумни воли-
даси оғзига солганда, узум эгасини рози қилмаса қоринда
ғойиб бўлиб кетишини айтганда она беҳуш, беҳуд бўлиб
йиқилган. Она эрининг розилиги билан баққол олдиға бо-
риб узум эгасини рози қилган ва то фарзанд туғилгунча
тоза, покиза ҳаёт, ибодат билан машғул бўлган.

Бу ерда асосий эътибор, туғилмаган боланинг жисмига
эмас, балки руҳиятининг поклигига, имонининг софли-
гига қаратилган.

Э.Мусурмонов Машрабнинг етти ойлигида она
қорнида гапиришини, етти кунлик бўлганда бешикка со-
линиши хусусиятларини шундай изоҳлайди: 7 рақами ко-
мил рақам, чунки у тўлиқ тоқ бўлган уч рақамидан ва
тўлиқ жуфт бўлган 4 рақамидан ҳосил бўлган. Аслида
тоқ бўлган биринчи рақам 1, жуфт бўлган рақам 2. Лекин
бу рақамларнинг ўз маъноси бор. Жумладан, 1 рақами

²³¹ Шоҳ Машраб қиссаси. 5-бет.

«ваҳдат»нинг белгисидир, ягоналик фақатгина Аллоҳга тегишли, ундан ўзга илоҳ йўқдир. Демак, 1 рақами олам-одам, макону замон билан боғлиқ асосий масалани, яъни уларнинг яратувчиси сифатини очиб бериши учун хизмат қилар экан. 2 рақами саноқда биринчи жуфт рақамдир. Бизнингча, бу рақам яралган оламнинг асосий белгисини билдирувчи сондир. Чунки моддий оламда барча нарса ва ҳодисалар жуфт яралган.²³²

Биз учун ҳийла ёмон жиҳати шундаки, мустақилликдан сўнг жуда кўплаб тарихий-илмий асарларда XVII–XVIII асрларда яшаб ўтган мутафаккир ижодкорларга ўрин берилиб, улар ҳақида тадқиқот ўтказилиб, улар ижоди ва ҳаётига у ёки бу маънода муносабат билдирилган бўлса-да, Машраб ҳақида ҳеч нарса дейилмаган ёки номигагина фикр билдирилган. Бу ҳол Машрабни қунт билан ўрганишга, унинг ҳаёти ва ижоди, у ҳақдаги бадийий ва илмий асарларга, хусусан, у ҳақдаги қиссаларга муносабатни, уни таҳлил этишни ва қиссалар ҳақида машрабшунос олимлар фикрини тадқиқотда келтиришни зарурат даражасига қўяди. Шу нуқтаи назардан А.Абдуғафуровнинг «қиссалар» ҳақидаги фикрини келтириш мақсадга мувофиқдир: Машрабнинг қолдирган адабий мероси хусусида ҳам аниқ маълумот берувчи манба йўқ. Унинг ўз асарларини тўплаб девон ёки мажмуа тузганлиги маълум эмас. Фақат «Девони Машраб», «Девонаи Машраб», «Эшони Машраб», «Ҳазрати шоҳ Машраб» номлари остида халқ орасида қўлёзма ва тошбосма шаклида жуда кенг тарқалган қиссаларгина шоирнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти маълум тартиб ва изчилликда баён этилади, шу жараёнда асарларидан намуналар ҳам келтирилади. Машраб фаолиятининг қатор нуқталари аниқ ва тарихан

²³² Э.Мусурмонов. Автореферат, 11-бет.

тўғри қайд этилганидан қиссанинг биринчи нусхалари шоирни яқиндан билган ва асарларидан хабардор бўлган шахс томонидан ўша даврлардаёқ яратилган, деб тахмин этиш мумкин. Айни замонда у узоқ йиллар ўзгартириш ва тузатишларга дуч келган, турли тўқималар, янги-янги ривоят, нақллар, саргузашт ва латифаном лавҳалар билан тўлдирила борилган. Адабиётшунос эътирофича: қиссаларда тарихий Машраб фаолияти халқ тасаввуридаги тўқима Машраб ҳамда у ҳақидаги саргузашт-ривоятлар билан қоришиб-чатишиб кетган. Шундай бўлса-да, Машраб ҳақидаги қиссалар шоир ҳаёт йўлини нисбатан тўла ва босқичма-босқич баён этувчи, шунингдек, яратган асарларининг кўпгина қисмини ўзида жамловчи адабий-тарихий манба сифатида илмий аҳамият касб этади.²³³

Академик В.Абдуллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида Машрабнинг шеърлари, у ҳақидаги қисса, қиссанинг рус тилига таржимаси ва нашр этилиши, унда Машраб шахсияти ҳақида қуйидаги фикрларни келтиради: «Туркистон вилоятининг газети»да «Намангонлик Машраб девонанинг аҳволини баёни» сарлавҳаси остида шоир ҳақидаги «Қисса»га таяниб «Ўргандим», «Келур», «Кўрдим» каби шеърларидан баъзи бирлари Н.С.Ликошин томонидан рус тилига таржима қилиниб, 1910 йили Тошкентда ва 1915 йили Самарқандда нашр этилган. Археолог, професор В.Л.Вяткиннинг Машраб тўғрисидаги мақоласи 1923 йилда «Туркистон Шарқшунослик институти тўплами» (Тошкентда) босилган. Унда шоирнинг Ўрта Осиё бўйлаб шуҳрат қозонишига сабаб «Машрабнинг мавжуд қалбакичилик, ноҳақликка қарши йўналган кучнинг тимсоли сифатида хизмат этишидир», деб

²³³ А.Абдуғафуров. Буюк сиймолар, алломалар. 46-47-бетлар.

уқтирилган. «Машраб ҳақидаги қисса ижтимоий симпатия ва эҳтиёж-интилишларни, халқ оммасининг аҳволи руҳияси, кайфиятини намоиш этади, халқ оммаси нималарга қарши норозилик билдирди ва нималарни майнамасхара остига олди – шуларни кўрсатади», – деб ёзилган.²³⁴

Проф. Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Қиссаи Машрабнинг машҳур бўлиши, халқ хусусан, аёллар томонидан севиб ўқилиши, унинг аҳамияти ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Қиссаи Машраб» оддий халқ орасида ниҳоятда шуҳрат қозонган, у қўлдан-қўлга, авлоддан-авлодган ўтиб, зўр қизиқиш билан ўқиб келинмоқда, уни махсус машрабхонликларда, чойхоналарда, масжидларда, муассасаларда, турли йиғилишларда иштиёқ билан ўқидилар, унинг жозибадор шеърлари қаландарлар томонидан халқ орасида, кўчалар, бозорларда ўқилган.

Қисса отин аёлларнинг ҳам энг севиб ўқийдиган китоби бўлиб, ундаги шеърларни ёдлаб олдилар, хонандалар эса мусиқага солиб, мароқ билан ҳозиргача куйлаб келадилар. Бу шоир ғазалларининг халқ орасида кенг тарқалишига сабаб бўлди. «Қиссаи Машраб»да шоир ҳаётига мансуб бўлмаган, кейинги ҳаттотлар томонидан қўшиб кетилган анчагина афсона ва ривоятлар ҳам учрайди».²³⁵

«Қиссаи Машраб»га сўзбошида олимлар М.Жўраев ва С. Рафиддин ривоятлар ҳам бадиийлашган ҳолатда берилганлигини, унда тупроқнинг мифологик моҳиятини улуғланиши, чунки инсон тасаввуф истилоҳи, тушунчасида тупроқдан яралиши ва яна тупроққа қайтиши, шунинг учун тупроқнинг эъзозланиши Машраб ижодида ҳам

²³⁴ В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 141-бет.

²³⁵ Исматуллоҳ Абдуллоҳ. «Мабдан нур»га сўзбоши, «Фан», Тошкент, 1994, 3-бет.

бўртиб туришини таҳлил этадилар: «Қиссаи Машраб»да одамзоднинг пайдо бўлиши ҳақидаги қадимий ривоятлар ҳам ўзининг бадий ифодасини топган. Ҳикоя қилинишича, Худо Одам Атони тупроқдан яратган экан. Шу боис Ёркент ҳокимининг шоҳона тўшагини ифлос қилган Машраб маломат қилган бекка қараб: «Сен ўзинг нимадан бўлгансан?» – деб сўраганида, у: «Тупроқдан!» – деб жавоб беради. Шунда Машраб: «Андоғ бўлса, сен ўз вужудингга сиярмусен?» – деган экан. Тупроқнинг мифологик моҳиятини улуғлаш тасаввуф фалсафасининг асосий ришталаридан бири. Тасаввуф таълимотига кўра, тупроқ – камтарлик, фақирлик ва улуг инсон вужудининг рамзидир. Буюк шоир Аҳмад Яссавий ўз ҳикматларидан бирида, «Бошим тупроқ, ўзум тупроқ, жисмим тупроқ, Ҳақ васлига етарман деб руҳим муштоқ» деб бежиз айтмаган. Машраб тасавбурида инсон жисми Аллоҳнинг меҳридан яратилганлиги учун замин мўъминларининг тупроқни ифлос қилишлари шоир назарида ўз вужудини ҳаромлаш билан баробар эди.²³⁶

Адабиётшунос А.Абдугафуров «Қиссаи Машраб» ҳақидаги фикрини, уни адабиёт тарихида тутган ўрнини шундай изоҳлайди: Қисса Машраб ҳаёти, фаолияти ва ижоди ҳақида адабиётшунослар қўлида асосий манба бўлиши билан биргаликда қатор чигал ва мавҳум масалаларни ҳам, бир-бирига зидталқин ва қарашларни ҳам ўзида жамлайди. Халқ орасида кенг тарқалган ва ўқувчилар диққатини ўзига тортган қисса мағзи ва мазмунига жамиятдаги турли ижтимоий табақалар йиллар давомида ўз мафкураларини сингдиришга ҳаракат қилганлар. Бундай аҳвол эса ўз навбатида қиссага ниҳоятда эҳтиёткорлик

²³⁶ М.Жўраев, С.Рафиддин. «Қиссаи Машраб» хусусида. «Қиссаи Машраб», 4-5-бетлар.

билан тарихий конкрет ва танқидий ёндошувни тақозо этади.²³⁷

А.Абдуғафуров изоҳ этишича, қиссада Машраб ҳозиржавоб, ўткир тилли шоир бўлганлиги, ундаги бадий тўқималарнинг ишончли чиқиши назмда ҳам баён этилишини тақозо этган. Машрабнинг дорга осилишидан олдин айтган ёки онаси тилидан қиссадан келтирилган газал – мухаммаслар ана шундай назмий тўқималардир.

Машрабшунос Ж.Юсупов «Қиссаи Машраб»ларнинг бир неча вариантларини чоғиштириб, муқояса қилгани ҳолда таҳлил этган, унинг фикрича ҳам «қисса»лар кўпроқ халқ достонларига ўхшаб кетади: «Қиссаларнинг аксари-яти «Аммо ровийлар андоғ ривоят қилибдурларким...» деб бошланади ва «Ҳоло ҳазрати эшони Шоҳ Машрабнинг қабрлари Ишконмишдадур» деб тугалланади.

«Девонаи Машраб» қиссалари илдизида «Девони Машраб» турганлигини эсдан чиқармаслигимиз керак бўлади. Буни Ж.Юсупов шундай изоҳлайди: «Ҳар бир ривоятдан сўнг «Шоҳ Машраб ёки эшони Шоҳ Машраб жунунлари зиёда бўлиб, бу абётни ўқидилар» қабилидаги ва шу шеърдан сўнг эса «Алқисса, Шоҳ Машраб...» сўзлари билан янги ривоят бошланади. Бу ҳолат «Девони Машраб» китобларининг ҳаммаси учун ҳам хосдир.

Ривоятлардан сўнг кўчирилган шеърларнинг мазмуни ҳамма ўринда ҳам шу ривоят мазмунига боғланмайди. Шеърлар қиссанинг бошидан охиригача бетартиб жойлаштирилган. Ундаги шеърлар ҳақиқий девонлардагидек аввал газаллар, мустазодлар, мусамматлар тартиб билан келмайди. «Девони Машраб»ларда шеърларнинг девоний тартиби ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Улар тах-

²³⁷ А.Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи жилд. 240-бет.

минан: ривоят-ғазал, ривоят-мухаммас, ривоят мустазод, ривоят-мураббаъ ҳолатларда бетартиб келади.²³⁸

Лекин, барибир шу девонлар «Қиссаи Машраб»ларга пойдевор вазифасини бажарган.

Адабиётшунос, Машраб тадқиқотчилари И.Абдуллоҳ, А.Абдуғафуров, М.Зокиров «Қиссаи Машраб»ни ҳар бири ўзига хос жиҳатларини, қиссадаги Машраб шахсиятининг жозибадор руҳини таҳлил этган: қисса маълумотларига кўра Бобораҳим отадан ёш етим қолади, оиланинг моддий қийинчиликлари янада ортади. Онаси ип йиғириб тирикчилик ўтказди. Қиссада бўлажак шоирнинг гўдаклигиданоқ ниҳоятда ҳалол, зийрак, тўғрисўз бўлганлиги, ҳозиржавоб ва мушоҳадалилиги билан тенгқурларидан ажралиб туриши алоҳида таъкидланади. Ҳар ҳолда ўз даври билимдонларидан, хусусан дин асослари ва фалсафадан дурустгина бохабар бўлгани учун Наманганнинг сўфий эшони мулла Бозор охунд номи билан шуҳрат қозонган Хўжа Убайдулло қўлига таҳсил таъмилига топширилган. Бобораҳим маълум муддат мулла Бозор охундда диний таълимот ва сўфий тариқатлари бўйича билимини оширади, форсий тилни ўрганади, айни замонда, Шарқ шеърятини, хусусан, унинг йирик вакиллари меросини қизиқиш билан мутолаа қилади.²³⁹

«Қиссаи Машраб» шоирнинг Офоқхожа хонадонидан уч йил ўтин ташиганлиги, уч йил саноч – мешкобда сув ташиганлиги, бир йил ҳазрат остонасида қоравуллик қилгани айтилган. Шу билан бирга у бу даргоҳда тасаввуф таълимоти сир-асрорларини хонадон хожасидан мукамал ўрганишга ҳаракат қилди. Бу унинг жисмоний ва руҳоний қобилятини чиниқтиришга, уни тасаввуфий ғоялар билан суғоришга таянч, пойдевор вазифасини

²³⁸ Ж.Юсупов. Сўнг сўз. Меҳрибоним қайдасан, 354-бет.

²³⁹ А.Абдуғафуров. Буюк сиймолар, алломалар, 47-бет.

ўтади. Чўри қиз баҳона бўлиб пир даргоҳини тарк этгач, қиссада қайд этилишича Машраб Ғулжа шахрига келиб, унинг ҳокими, унинг хотини ва қизини мусулмон динига киритади. Машраб Ғулжа ҳокимининг уч йил хизматини қилган.

«Қиссаи Машраб»ни муаллифи Пирмат Сеторийнинг шоҳидлик беришича, Машрабнинг ўн саккиз йиллик дунё кезиш сўнгра Бухоро, ундан Хўжанд сафари, Тошкент, Туркистон, яна Хўжанд, Тошкент, Бухорога қайтиши ва бу ҳақда турли ривоят ва афсоналарнинг тўқилишига сабаб бўлган омиллардир. «Қиссаи Машраб» ривоятларига қараганда, шоир қаерга бормасин, ўзининг кўриниши, сўфиёна, халқчил ғазаллари ва ажойиб оташин сўзлари билан тезда кўзга кўринади, авлиё сифатида шуҳрат қозонади, унинг орқасидан эргашиб, иззат-ҳурматини ўрнига қўйишади, ҳоким табақалар унга мурид бўлишга ҳаракат қилиб, дабдабали кошоноларга таклиф қиладилар. Ўз номини улуғланиши, ҳурмат-эътибор ошиб, ҳирс-ҳавога берилиб, кибрланиб кетишини хоҳламаган шоир тезда бирор номақбул, одобга сиғмайдиган иш кўрсатиб одамлар ҳафсаласини пир қилади, уларнинг энсасини қотиради. Бунинг учун ҳаёти бир неча марта таҳлика остида қолади, лекин қаландар шоир диний ҳаётий далиллар билан ўзини оқлаб, яна йўлини давом эттираверади. Масалан, Бухоро масжидларидан бирининг меҳробига шоир қозик қоқиб эшагини боғлаб қўяди ва ўзи уйқуга кетади. Эрталаб имом девонани сўкиб уйғотганда, Машраб унга: «Сиз икки тийинлик кафшингизни ўғри олмасин деб олдингизга қўйиб намоз ўқийсиз, мен эшакни уч сўмга олганман» дейди.²⁴⁰

Халқ оғзаки ижоди қаҳрамонлари Жухо, Хўжа Насриддин, Мушфиқий каби образлар, улар ҳақидаги латифа,

²⁴⁰ Исматуллох Абдуллох. «Мабдаи нур»га сўзбоши, 7-8-бетлар.

бадий тўқималар ривоят ва афсона тарзида машҳурдир. Қиссаларда Машраб шахсияти ҳам худди шундай «сунъий» бўрттирилиб кўрсатилган ва зўрма-зўраки жойлаштирилган ўринлар кўп. Чаламуллалар «ғайри шаръий», «ғайри ахлоқий» деб ҳисоблаган тушунчаларни мантиқий фикрлар билан асослаб, унга Худога шак келтирувчи деб ҳисобловчиларни лол ва мот қолдира олган. Лавҳа – ривоятлар тарихий Машраб ҳаётига, саргузаштларига, шоир табиятига, хулқ-атвориға мос тушган.

В.Л.Вяткин Машраб тадқиқотчиси сифатида унинг Ўрта Осиё халқлари орасида шуҳрат қозонишининг туб илдизини очиб, шоир исёнкор шеърлари билан мавжуд қалбакичилик, ноҳақликка қарши кучнинг тимсоли эканлигини таъкидлайди.

Юқори табақа вакиллари, руҳоний арбобларнинг Машрабга нисбатан муносабати жуда мураккаб ва зиддиятли кечган, шоир шахсиятидан улар чўчишган: «меҳнаткаш халқ Машрабни адолат жарчиси, ҳоким табақа ва мунофиқ шайх-зоҳидларни қўрқмай фош этувчи, айрим диний ақида-тушунчаларни менсимай, масхара билан обрўларини тўкувчи журъаткор шахс сифатида тасаввур этган». Машраб фаолияти, ижоди қанчалик сохталаштирилмасин ёки улуғланмасин, улар шоирга авлиёлик ва девоналик сифатларини тақаш орқали унинг фаолияти ва ижодини, ҳаётини унинг мазмуни ва йўналишидан узиб олмоқчи бўлганлар: «... уламо – муллаларнинг Машрабни инкор этиб, уни шоир сифатида ҳам, кучли мантиқ соҳиби ва журъаткор шахс сифатида тан олмасликка интилишлари ойни этак билан ёпишга тиришиш қобилиятига беъмани ҳаракат эди, холос. Машраб ҳаётлик чоғида ҳам, вафотидан кейин ҳам халқ орасида шу қадар кенг шуҳрат қозонган эдики, бу довруқни айрим табақа, гуруҳлар

хоҳишига кўра босиб бўлмас эди. Шоирнинг халқ дилига сингиб кетганлиги, шаҳар-қишлоқларда севилиб ўқилганлиги, тилдан-тилга ўтганлиги факти Машрабдан кўз юмиш муносабатининг муваффақият қозона олмаганлигини кўрсатади».²⁴¹

Машрабнинг Пирмат Сеторий билан узоқ сафарга чиқиши 1691 йилдан бошланган. Илмий манбаларда бу сафар ҳақида деярли маълумот учрамайди. Бу ҳол тадқиқотчи Э.Мусурмонов фикрича, Машраб ҳаж қилиш ниятида сафарга отланиб Хоразмга борган, у ерда Паҳлавон Маҳмуд қабрини зиёрат қилиб, Хоразмда анча туриб қолган, Хоразм мусиқаси ва маданияти билан танишган.

Машраб у ердан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига бориб, савдо-сотиқ қилувчи савдогарларга эргашиб, сув йўли билан, яъни Каспий денгизи орқали Озарбайжонга, у ердан Туркияга ўтган. Маданий ҳаёт билан яхши танишган, маънавий ҳаётда катта роль ўйнаган, мавлавия, бектошия, ҳуруфия диний оқимларини ўрганган. Жалолиддин Румийнинг машҳур «Маснавийи Румий» асарини мутолаа қилиб, ўзининг «Мабдаи нур» асарини яратган, шеърларидан таъсирланиб ижод қилган. Туркияда Машраб ҳуруфий шоир Имомиддин Насимий фаолияти, қисмати билан танишган, унинг шеърларига вазн ва радифлари ўхшаш шеърлар, назиралар ёзган. Сўнгра Арабистонга ўтиб, Маккани тавоф қилади, расулуллоҳнинг ва қизлари Фотиманинг зиёратгоҳларида бўлади. У ердан Карбало даштига ўтиб, Имом Ҳусайн қабрларини зиёрат қилади. Ҳаж амалларини бажарган ва азиз авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилган Машраб Ҳиндистонга келади.²⁴²

²⁴¹ Ўша асар, 239-бет.

²⁴² Мусурмонов Э. Автореферат, 16-17-бетлар.

Академик Б.Валихўжаев «Девонаи Машраб» қиссаси, унда мутафаккир Машраб шахсияти, дунёқараши, асардаги бадий тўқима ва бошқа ҳолатларни ўрганиб, шундай фикрни изҳор қилади: «Девонаи Машраб китоби тарихий шахс – XVII асрда яшаб, ижод қилган Раҳимбобо Машраб, унинг фаолияти ва даври ҳақида маълумот берувчи асардир. Асар шаклан халқ китобларига ўхшаса ҳам, мазмун жиҳатдан тарихий заминда вужудга келган бадий асардир. Китоб ижодкорларининг Машраб ҳаёти ва фаолияти билан яхши таниш бўлганликлари, шоир руҳияти ва дунёқарашини тўғри тушуна билганлари асар таҳлилидан маълум. Қиссанавислар шоир ҳақидаги маълумотларни халқ китоблари талаблари бўйича қайта ишлаб, бадий сиймосини яратишган. Шунинг учун Машраб ҳақидаги бу хил китобларда шоирнинг сиймоси асарни яратувчининг мақсади ва ғояси билан боғлиқ тарзда шарҳланган.²⁴³

Адабиётшунослар М.Жўраев ва С.Рафиддинлар «Қиссаи Машраб» қадимий фольклор элементлари асосида яратилганлигини, унда Машрабнинг ғайритабiiй мўъжизакор фаолиятига ҳам тўхталадилар: «Қиссаи Машраб»даги тарихий ривоят ва ҳикоятлар Ўрта Осиё халқларининг қадимий фольклор анъаналари асосида яратилган. Ровийлар гоҳ эл орасида азалдан айтилиб юрган машҳур ҳикояларни Машраб номи билан боғлаб «қайта ишлашган бўлса, баъзида шоирнинг ғайритабiiй мўъжизаларга бой саргузаштларини (ўтда ёнмаслигини, Хизр билан учрашиши, сув остига кириб, анча вақт туриб қолиб, сўнгра қайтиб чиқиши, ўз тақдирини олдиндан каромат қила олиши каби) тасвирлашда халқимизнинг

²⁴³ Валихўжаев.Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. «Ўзбекистон», Тошкент, 1993, 26-бет.

қадимий мифологик тасаввурларидан фойдаланганлар. Айрим қисса ва диний ривоятлар сюжети эса бевосита Машраб ҳақидаги ривоятларга сингдириб юборилган.²⁴⁴

Тадқиқотчи Д.Ҳамроевнинг талқинича, қиссада «Қонимни тўкар эмиш, Балх шаҳрида Маҳмудхон», «Чун қўлим бирла оёғим боғламоқ ҳожат эмас», «Эй мусулмонлар, қазо топсам керак» каби мисраларда Маҳмуд қатагон номи ҳам кўп бор тилга олинади. Профессор Фитрат бундай шеърларни «Машраб қаламига мансуб эмас» деган фикрни илгари суради. Бироқ Машрабнинг шаҳид бўлишида ўша даврга хос ижтимоий фалсафий, диний-этиқодий қарашларнинг таъсири катта.²⁴⁵

Машраб тадқиқотчиси Муҳсин Зокиров шоир шахсиятининг барча жиҳатларини муфассал таҳлил этган. Унинг фикрича шоир ҳаётининг сўнгги йиллари Бухорода, сўнггра Ҳиндистонда, кейинчалик Қаршида 3-4 йил истиқомат қилгач, Балхга келган. Бу даврда Балх вилоятининг ҳокими Маҳмудхон қатагон эди. Маҳмудхон Субхонқулихон замонида бир қанча вақт Бадахшон вилоятининг ҳокими бўлган. У Марказий ҳокимият Бухорога қарши исён кўтарган. Субхонқулихоннинг вафотидан сўнг (1702) унинг набираси Муқимсултонни ўлдириб, ўзини Балх вилоятининг мустақил ҳукмдори деб эълон қилган. «Ҳамма тарихий манбаларнинг хабар беришича, Маҳмуд қатагон ғоятда шафқатсиз, қўпол, золим ва адолатсиз ҳукмдор бўлган. Меҳнаткаш халқ бошига беомон кулфатлар ёғдирган. Унинг ҳокимлик даврида ўлка қашшоқлашиб, фуқаронинг хонавайронлик даражаси сўнгги чекига етганлиги билан характерланади. Машрабнинг жим туриши қийин эди».²⁴⁶

²⁴⁴ М.Жўраев, С. Рафиддин. «Қиссаи Машраб»га сўзбоши, 4-бет

²⁴⁵ Ҳамроева Д. Автореферат, 21-бет.

²⁴⁶ М.Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 37-бет.

Қиссада айтилишича, Машраб Балхга «ўзидек яна уч қаландар ҳамроҳлигида дохил» бўлган. Уларнинг ҳаққоний сўзлари, ўйноқи газаллари, фусункор ва шўх куйлари, амалдор ва уламолар ҳақида айтилган ўткир ҳажвлари халқ орасида жуда тез шуҳрат қозонган.

Машраб Балхга кириб келганда, унинг рўпарасидан бир неча муллалар чиқиб «қаландари қавий ҳайкал, сур-хина рўй, сочлари фатила-фатила, гирди камарига тушган, эшакка тескари минган, барқ уриб келади» дарвешга салом бериб отини сўраган. Машраб айдиларки: «Мани отим Худой». Муллолар бу сўзни эшитиб айдиларки: «Тутунглар, бу қаландар кофир бўлди. Муни ўлдирмак керак. «Шоҳ Машраб тезлик бирла ўзларини эшакдин ташлаб қочтилар. Шоҳ Машраб шул қочқонларича тўғри Маҳмудхонни ўрдасига қочиб бордилар. Кўрдиларки, Маҳмудхон етти саккиз юз кишига ош бердуриб, турбдур. Шоҳ Машраб ўшал жамъиятни орасидан ўтиб Маҳмудхонни тахти остига кириб, ёттилар. Маҳмудхон мунки кўриб ҳайрон қолди»²⁴⁷

Бу ҳолатга ҳайрон бўлиб туришганда ўттиз қирқ чоғли муллолар шоҳ Машрабнинг орқаларидан кириб келиб, Маҳмудхонга Машраб устидан шикоят қилиб, уни эшакка тескари миниб, отини «Худой» деб келганлигини айтишади. Шоҳ Машраб айдилар: «Ман «Худой» деб ҳануз «берган»ини айтмай туриб, булар ит бўлиб мани қувладилар. Ман мушук бўлуб мунда қочиб келдим. Мунда турган халойиқ бу сўзни эшитиб қаҳ-қаҳ урушиб, кулушуб юбордилар. Муллолар музтар бўлишиб қолдилар. Анда Маҳмудхон шоҳ Машрабни бу сўзларини эшитиб завқ қилиб айдик: «Эй муллолар, ман бу қаландарни гуноҳини сизлардан тиларман?» – деди. Муллолар ҳам

²⁴⁷ Қиссаи Машраб. «Ёзувчи» Тошкент, 1992, 157-бет.

қабул қилдилар. Шоҳ Машраб Маҳмудхонга қараб айдиларки: «Эй Маҳмудхон мани кушандам сандурсан». Маҳмудхон ҳайрон қолди. Шоҳ Машраб қўлларига сеторларини олиб ўзларини маълум ва ошкор қилмоқ учун бу газални ўқудилар:

*Кел эй дилбар, юзунг очгил, тасаддуқдир бу жон эмди,
Фироқингда адо бўлди, куюб бу устухон эмди.
Начук айлай биродарлар, бўлубман дард ила ҳайрон,
Ўтубдур халқума жоним, манга йўқ меҳрибон эмди.
Жаҳонда ҳеч киши борму, жудолигда адо бўлган.
Давосиз дардга учрабман, ўларман бегумон эмди.
Начук тоқат қилай дилбар, ки сансиз ман бу дунёда,
Чиқар кўксумдин оҳим, ҳам туролмас осмон эмди.
Кетибон меҳрибон дилбар, юрак-бағрим кабоб этти,
Етолмасман нигоримга, қилай жоним нишон эмди.
Кел, эй Машраб, жудолик дардидан кўб шиквалар қилдинг,
Қолубдур бизга бу суннат, кетар яхши ямон эмди.²⁴⁸*

Алқисса, шоҳ Машраб бу байтларни ўқигандин кейин шоҳ (Маҳмудхон) Машрабни аёғларига йиқилди ва айдикиман эшитиб эрдимки: «Машраб деган бир авлиё чиқғон эмишлар. Маккага ўтубдурлар, – деб. Мани ниятим шул эрдиким, ул қаландарни кўрсам, таҳоратларига сув берсам, – деб манда на ҳадки сизни бир тора мўйингизни ҳам қилсам». Шоҳ Машраб айдилар: «Эй Маҳмудхон, ғалат айтурсан, мани сарнавиштимда ажалим санинг қўлингда битилган. Мана шаҳид қилурсан. Манинг васиятим санга шулки, мани жасадимни бир баландроқ ерга чиқариб қўйғил, токи ҳар ким кўрса йироқдан дуойи хайр қилиб ўтгай.

²⁴⁸ Ўша асар, 158-бет.

Бу ҳолдан таажжубга тушган Маҳмудхон ўз олдидаги ошни унинг олдига қўяди, Машраб эса ошни итига беради. Ит ошга қарамайди. Маҳмудхоннинг ҳайрати ошиб, ошни на ўзи, на ити емаганлигини кўриб, ўзи ейди. Иккинчи кун ҳам Маҳмудхон Машрабни чақиртириб олади. Шоҳ Машраб айдиларки «Эй Маҳмудхон, бу тахти мижозингни манга бергил. Яхши бўлур экан. Устига чиқиб ўлтурайин». Маҳмудхон бажону дил мана, деб тахтдан тушти. Меҳмонхонани бўшатти. Шоҳ Машраб меҳмонхонага кириб, тахтни устига чиқиб, таҳ-батаҳ латта тўшакларга бавл қилиб қўйдилар. Шоҳ Машраб айдилар: «Эй Маҳмудхон, ол тахтингни!» Вазир келиб қарасаки, тахт нажосатга тўлубдур. Вазир яқосини йиртиб, подшоҳга айдики: «Эй подшоҳ, қайси ердин келган банги қаландарга ихлос қилубдурсиз? Фарғонаи заминдин бир қаландар келиб подшоҳ Маҳмуднинг тахтини нажосатга булғобдур, – деб абадул-абад бадномликка қолурсиз. Агар инонмасангиз ўзингиз бориб кўринг!» – деди. Подшоҳ Маҳмудхон навкарлари бирла отланиб келди. Қараса тахтни усти нажосатга ботибдур. Маҳмудхон айди: «Эй Машраб, бу нима қилганингиз?» Шоҳ Машраб айдиларки: «Хўб қилдим. Ман сани тахтингга ўлтурсам нима бўлубтур. Сан юртга ўлтурдинг».²⁴⁹

Шундан сўнг қисса муаллифининг ҳикоя қилишича, Машраб билан Маҳмудхон ва сарой аёнлари, уламолар орасида ғоятда кескин ва шиддатли мунозара бўлиб ўтади. Машраб ўз жавобларида ҳеч тап тортмай подшо саройини нажосатхонага, тахтни эса шу нажосат устига қурилган равоққа, Маҳмудхон ва амалдорларини нажосатхўр ўлаксахўрларга, уламоларни эса зулукка ўхшатади. Ана шундай журъаткор жавоблар билан шарманда қилиниб,

²⁴⁹ Ўша асар, 160-бет.

жони халқумига келган Маҳмудхоннинг ҳолати ва шоирга нисбатан қўллаган жазо чоралари қиссада қуйидагича баён этилади: Подшоҳ Маҳмудхон дарғазаб бўлуб, дедики: «Эй жаллодлар, бери келинглар!» Дарҳол жаллодлар келиб дедилар: «Тақсири подшоҳим нимага амр қилурсиз? Кимни умрини паймонаси тўлубдур». Маҳмудхон айдики: «Бу девонаи аҳли куффорни хос зиндонга ташлаб, то жонлари халқумларига келиб, оналаридин дунё юзига таваллуд топқонларига пушаймон бўлмагунча азоб қилгайсизлар. Эrsa муддати бир ой ҳар кеча зиндон жаллодлари ҳазрати Шоҳ Машраб ва ҳамроҳларини беҳад азобларга дучор қилур эрдилар».²⁵⁰

Машраб ўлимни бўйнига олгани ҳолда дейди:

*Киши тақдирга тан бермас, ани иймони йўқ бешак,
Ани кавлига инкор айлаган қавми мардуддур.
Келубдур остонангга, ки навмид этма Машрабни,
Пушаймондан на суд эмди, кушандам Балхда Маҳмуддур.*

Анда жаллодлар Шоҳ Машрабни дорга олиб борурда тамоми халойиқ навҳау зори қилиб борур эрдилар. Шоҳ Машраб жонларга айдиларки: «Эй жон, киши маъшуқини кўргани борурда ҳам қўрқорму?» деб жонларига қувват бериб, йўл борурда бу ғазални ўқудилар:

*Ҳар кишининг дарди бўлса йигласун ёр олдида,
Қолмасун армон юракда қилсун изҳор олдида.
Андалибу бенаводек нолаву афгон била,
Доимо йиглаб турарман айни гулзор олдида.
Мансури Ҳаллождек ичиб шароби антахур,
Чарх уриб йиглаб турарман ушбу дам дор олдида.*

²⁵⁰ М.Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 39-бет.

*Ҳар киши бир журъайи нўш айласа бу бодадин,
Ул қиёматда қилур арзини Жаббор олдида.*

Шоҳ Машраб айдиларки: «Андек таваққуф қилинглар, ман ушбу жойда икки ракаат номоз ўқуй» – дедилар. Филҳол таҳорат олиб, икки ракаат номози шукри вузу ўқудилар. Андин сўнг шоҳ Машраб ҳазин овоз бирла, бу ғазални ўқудилар:

*Маҳкам чу белинг боғла Машраби девона,
Келди бу ажал сенга тўлгон эди паймона.
Кўрдунгму ўшал эрлар ишқ йўлида эсон берган,
Юз турли балоларга ялғул эди бу жона.
Ул ошиқ эмас дўстлар, билса бу ажал келса,
Йўқтур хабари асло ошиқ ила мастона.
Эй Машраби девона, мардона қадам қўйғил,
Дор остига борганда, бўлма яна ҳайрона,²⁵¹ –*

деб, андин сўнг шоҳ Машраб жаллодларга айдиларки: «Эй жаллодлар, манга тиг солурсизлар, ўшал тиг солганда бир солинглар, икки бор солманглар». Ҳазрати соҳибқирон подшоҳим айтур эрдилар: «Эй Машраб, сан шаҳид бўлурсан», – деб марҳамат қилиб эрдилар. Ман айтур эрдимки: «Эй тақсири подшоҳим, ман шаҳид бўладурган бўлсам, сизнинг тиги муҳаббатингиздин умидвордурман, – деб эрдим. Шул вақтда қаламтарошларин бериб эрдилар. Ўшал қаламтарошни жандамни орасига қўйуб кийиб эрдим», – деб жандаларини сўкиб, шул тигни кўзлариға суртиб, йиғлаб айдиларки: «Ҳай дариг ўшандоғ соҳибқирон подшоҳим айтиб эрдиларки: – мани кушандам Қоратоғда, сани кушанданг Балх шаҳрида Маҳмудхон, деб эрдилар».

²⁵¹ Қиссан Машраб. 162-бет.

Анда шоҳ Машраб ҳазрати соҳибқирон подшоҳимнинг шаънларига бу ғазални ўқудилар:

*Водариго, дард билан ман адо бўлдум нетай,
Дурру гавҳарни етурдим, тоб майин ўлдум нетай.
На ганиматдур муридлар йиглабон дод айласанг,
Ариш уза қилган макон пирдан жудо бўлдум нетай.
Йиглаюрман ғариб, тонгла қиёмат бўлгуча,
Ул мурувватлик хоҷамдин айрилиб қолдим нетай.
Машрабо маҳшар кунини йиглаб яқонгони пора қил,
Мани Ҳошим ул Қурайшидан жудо бўлдум нетай,²⁵²*

деб шоҳ Машрабни ўзлари бир жуфтак уруб дорга осилдилар. Тигларини жаллодларга бердилар, ўзлари бу ғазални ўқуб адо қилдилар:

*Кел эй жисмим, шаҳодат тигига эмди яро бўлгил,
Ҳусайн ибн Алидек сан шаҳиди Карбало бўлгил.
Кириб бу жисми зоримга, фароғат кўрмаган жоним,
Худодин бу ажсал келди, санам эмди ризо бўлгил.
Ки бу дунёи фонининг жафосидин холос этгил,
Худони васлини излаб, ҳамадин масуво бўлгил.
Худо йўлида эй жаллод, манга ханжарни тезроқ қўй,
Ҳақингга бир дуо айлай, санам марди Худо бўлгил.
Ажойиб хуш муборак бу ўлим ким, бошима тушти,
Худо йўлида бир жон, минг агар жондур, фидо бўлгил.
Кел эй қобиз, манга ўлмакни таъхир айлама ҳаргиз,
Фидо эттим бу жонимни, ки маъмури қазо бўлгил.
Бу Машраб дори дунёдин шаҳодат олия излаб,
Қиёмат тонги отгонда Худого дадхоҳ бўлгил.²⁵³*

²⁵² Ўша асар, 163-бет.

²⁵³ Ўша асар, 164-бет.

Балх уламолари фатвоси билан Маҳмудхон Машраб ва яна икки қаландарни дорга осиб ўлдиради.

Мазкур ҳодисани бошқа тарихий манбалар у ёки бу тарзда тасдиқ этадилар. Чунончи, бу ҳодисани Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий ўз мажмуасида шундай баён қилади: «Машрабни 1123 ҳижрий йилда уламо ва ҳукамоларнинг фатвоси билан Маҳмудхон Қундузда шаҳид қилди.²⁵⁴

«Мунтахаб – ат – таворих» эгаси ҳам Хўжа Фаҳмийнинг бу хабарини тўла тасдиқлаб шундай дейди: «... ва ул авонда Машраб девонаким, авом ани валий дерлар, иродаи Байтуллоҳ қилиб, вилояти Балхга дохил бўлиб, Маҳмудхон олдида беадаблик андин содир бўлди. Маҳмудхон буюрдики, ул бечораи девонаи Мажзубни Мансурвор дориға тортдилар. Ва бир неча муддатдин сўнгра Маҳмудхон зилзилада уй остида қолиб ўлди.²⁵⁵

Машраб:

*Чун қўлум бирла аёғим боғламоқ ҳожат эмас, –
матлаъи билан бошланувчи ғазални битган.*

Мутафаккир шоир жазб ҳолида зиндонда даврида видолашув ҳақида ҳам ғазал битади:

*Хуш қолинг, мен эмди кетдим, эй ёронлар алвидо!
Бошима тушти гариблик, армонлар алвидо!
Бўлмагай эрди авалда кошки айёми ишқ,
Доғи ҳижрон ўртади, эй нуктадонлар алвидо!
Бўлди айёми баҳору сабза бўлди ер юзи,
Этти пайдо лоладек доғи ниҳонлар, алвидо!
Гар фалак куйдурса мундоғ неча кунлар айланиб,
Бул жаҳонда қолмагай ному нишонлар алвидо!
Нури дийдам, қуввати жону дилимсиз, дўстларим,
Йиғламоқдин кўзларимдин оқди қонлар алвидо!*

²⁵⁴ Мажмуан Абдул Муталлиб Хўжа Фаҳмий, 123-бет.

²⁵⁵ Ҳакимхон Тўра. «Мунтахаб-ат-таворих», 135-бет.

*Ҳар на бўлса, Машраби бечорадин айланг биҳил,
Хуш каломи булбули боғи жаҳонлар, алвидо!*²⁵⁶

Бу ғазалларда шоирни Маҳмудхон томонидан қатл этилиши ҳақида сўз боради, нақл келтирилган манбалардан аниқланишича, шоир тақдири ҳақида ҳукм чиқарилгач, у дарҳол ижро этилмади. Орадан бир ойча муддат ўтди. Бу муддат мобайнида Машраб ўз вазиятини акс эттирувчи қатор шеърлар яратди. Бу ғазалларда журъаткор ва ўтли каломи билан оламга ғулғула солган фавқулодда бир ирода соҳиби бўлиши мард бир инсоннинг ўлим олдидан кечирган ҳаяжонлари, ғоявий ғанимлари билан шиддатли кураши ўз аксини топади. Қиссадаги ривоятлар ва Боғистонийнинг хабар беришича, дорга тортилган Машраб ва қочишга муяссар бўлолмаган бир неча қаландарларнинг жасадини дафн қилиш Маҳмудхон фармони билан ман этилган. Аммо дорга осилишнинг учинчи кечаси Оғохон сардор қаландар бошчилигидаги бир гуруҳ мухлислар навкарларни қўл-оёғини боғлаб, Машраб ва қаландарларнинг жасадларини яширин тарзда олиб кетиб, Балхнинг чекка мавзеларидан бирига дафн этадилар.²⁵⁷

Д.Ҳамроева қиссаларга таянган ҳолда шундай хулосани беради: «Маноқибларда айтилишича, Офоқхожа Машрабга Маҳмуд қатағон томонидан шаҳид қилинишини башорат қилган. Бу албатта, Офоқхожанинг соҳибкаромат пир бўлганлигига урғу бериш мақсадида қиссалар таркибига кейинчалик киритилган бўлиши мумкин. Аммо Машраб бунга онгли равишда тайёр бўлган. Чунки Машраб шеърларида Мансур ва унинг тақдирига кучли ҳавас сезилиб туради. Қолаверса, ўша даврда қаландарлар ора-

²⁵⁶ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним кайдасан. 158-бет.

²⁵⁷ Мухсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари, 42-бет.

сида шаҳидлик ғояси жуда авж олган. Бу ҳақда «Тазкираи Мажзуб Намангоний»да хабар берилади. Дилором Ҳамроеванинг таъкидлашича, Машраб мулло Лутфулло-ни учратган эшони шаҳид унга: «Эй девонажон, муборакбод бўлсин», – деса, Машраб: «Ўзингга ҳам» деб жавоб берган экан. Шу учрашувдан уч йилдан сўнг Машраб, ўн бир йилдан сўнг мулло Лутфулло шаҳид бўлган.

Демак, Машрабда шаҳидлик иштиёқи аввалдан бўлган. Бундан ташқари, Машрабдек мажзуби девона, ошиғи барҳақни Маҳмуд қатағон унга беодоблик қилиши биланоқ дорга тортмайди. Аввал у ҳибсга олинган. Ула-молар, «Тазкираи Фаҳмий»да айтилгандек, унинг қатлига фатво тайёрлаганлар. Мансурдек дорга тортилиш эса шо-ирнинг орзуси бўлган. Шу орада Машрабдек серзавқ, иқтидорли шоирнинг дор, қатл, Маҳмудхон ҳақида шеър ёзиши эҳтимолдан холи эмас. Фақат кейинчалик қиссаларга кириб қолган шу мазмундаги ғазалларнинг барчасини ҳам Бобораҳим Машрабга тегишли деб бўлмайди.²⁵⁸

А.Абдуғафуровнинг ҳам шу тўғридаги баъзи бир фикрлари баҳслидир: унинг фикрича, шоирнинг шаҳид бўлажаги, Балхда дорга осилажаги ҳақида мисра-байт-лар, учровчи ғазал-мухаммаслар, қиссада воқеалар ри-вожига кўра ҳамда Машрабни авлиёлаштиришга ури-ниш, башорат, каромат соҳиби сифатида кўрсатиш ни-ятида бошқалар томонидан тўқилган. Шундай намуна-ларнинг бирида «Балх шаҳрида шаҳид бўлиши» башорат қилинса, иккинчисида «Мансури Ҳаллождек дорга осил-ган ўзгинам» мисраси мавжуд:

²⁵⁸ Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поятикаси. Фил.фан. ном. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент-2003, 22-бет.

*... Дори Мансури аналхақ жойидур,
Бош бериб юз минг нидо топсам керак.
Онаи зоримга берманглар хабар,
Балх шаҳрида қазо топсам керак.*

Ёки:

*... Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат йўлида,
Манга ҳам дор қурулгонда етар бу қисматим.*

Балх шаҳрида Маҳмудхон дорга остирган. Аммо Машраб бўлажак воқеаларни олдиндан аниқ каромат қилган ва шеърга туширган, дейиш ишонарли эмас.²⁵⁹

Тадқиқотчилар Д.Ҳамроевнинг «... шу мазмундаги ғазалларнинг барчасини Бобораҳим Машрабга тегишли деб бўлмайди» ва А.Абдуғафуровнинг «Машраб бўлажак воқеаларни олдиндан аниқ каромат қилган ... дейиш ишонарли эмас» деган фикрларига қўшилиб бўлмайди. Бу ғазаллар нафақат қиссаларда, балки Машраб девонида ҳам бор ва Машраб Қароқчиён зиндондалигида ундан олдин Ҳаллождек ўз ўлимини кўпгина ғазалларида тез-тез эслатиб турган.

Ҳуқуқшунос Жўзжоний, адабиётшунос А.Ҳайитматов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида Машраб хокининг кўчирилиши сабаблари турлича талқин қилинган ва ҳаммасида ҳам «Қиссаи Машраб»даги маълумотларга таянилган. Д.Ҳамроева талқини ҳақиқатга яқинроқ деган фикрни илгари суриш мақсадга мувофиқдир: «Каромат ва валийлик борасидаги халқ эътиқодини рағбатлантириш учун тўқиб чиқарилган айрим лавҳалар халқ китобларининг тарихий аҳамиятини камайтирган. Бироқ манқабанинг жанрий талабларидан яна бири мантиқий хулосалашдир. Масал сингари у қиссадан

²⁵⁹ А.Абдуғафуров. Қалб қаъридаги кадрятлар, 162-бет.

ҳисса чиқаришни талаб қилади. Вазир Масъуд Машраб ўлгандан сўнг унинг тушига кириб, ўз қабрини Ишконмишга кўчиришни васият қилганини айтади. Эртаси куни қабрнинг қибла тарафидан тешик пайдо бўлиб, буни ишорат деб тушунадилар ва қабрни Ишконмишга кўчирадилар. Аслида, бу каромат эмас. Унинг асосида Шарқ донишмандлигига хос ақлий бир тадбирни кўриш мумкин. Мақсад Маҳмуд қатағондек қаттиққўл подшоҳ қатл эттирган Машрабни зиёрат қилувчи ихлосмандларга имтиёз яратишга интилиш бўлган. Чунки Ишконмиш ижтимоий-сиёсий марказ бўлган Балхдан узоқроқ, Тоҳар вилоятига қарашли тинч жой эди.

Маноқибларнинг оммалашиши, шоир шахсининг халқ орасида шуҳрат топиб бориши оғзаки ижодда кўплаб латифалар аралашишига ҳам сабаб бўлган.²⁶⁰

Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» аса-рида Машраб шахсиятининг қаландарлик даври ва унинг Маҳмуд отолиқ қатағонбий томонидан дорга осиб ўлдирилиш ҳолати ишонарли ёритилган. Тазкира ҳажман кичик бўлганлиги боис, (унинг кўп ўрни йўқолганлиги маълум) унда Машрабнинг дастлаб Наманганни тарк этиши, мулло Бозор охунд билан ўрталарида кечган баъзи тушунмовчиликлар, Машраб ортидан қўйилган хуфялар, шоир қалбининг озор чекиши ва ниҳоят Намангандан кетиши сабаблари кўрсатилган: ... Алғараз Машраб халойиқ орасида машҳурлик топди. Машрабнинг ринд табиати, оташнок ашъори ва ҳақгўйлигидан мутассир қўймишди ва анинг теграсинда парвона бўлурди. Машрабнинг бир тоифа халойиқ ичра бу янглиғ бу турқи сўфилар вужудига ғулгула солмиш. Ҳасаднинг зўрлиги андоқ даражада касб этмишки, Машраб борасинда охунд

²⁶⁰ Ҳамроева.Д. Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, 4-сон, 49-бет.

ҳазратлариға фисқу фуҷур сўзламишлар. Охунднинг муборак кўнгуллари озор топмиш. Машрабни дуоибад қилмишлар. Охири Маймоқ сўфи ва ҳамтабақлари муродига етмиш. Жаҳл ва фисқу фуҷур нопок диллари лола бўлмиш бу энағар сўфилар шаккок, вале хуштаб ва оташ нафас Раҳимбобони ороға олиб муборак дандонларини синдуриб, эл аро кўп надомат ва маломат қилдилар. Ривоят қиладиларки, бу машъум ҳаводисдан сўнг Раҳимбобо «Тақсир охундим, неча халойиқ низо айлаб кеча ва кундуз мани пойлаб юрурлар ва кўп маломат қилурлар. Эй охундим, менинг орқамдин мўралагичлар қўюб, шармисор қилмоқ орзусида эркансиз. Энди бу юрт сизга бўлсин. Бир ғилофга икки шамшир сиғмас эркан, бизга йўл бўлсин, Аллоҳу акбар», дея Наманганни тарк этмишлар эмиш. Машраб бағоят озурда хотир, паришон кўнгул ва аламангез бўлуб, Наманганни тарк этмоқликдин ўзга иложи қолмади.²⁶¹

Шоирнинг Наманганда истиқомат қилишининг кейинги даврларида у «шаддод, номуссиз йигит» сифатида қаттиқ таъқиб ва таҳқирларга дучор бўла бошлайдики, унинг ҳаётидаги бу ҳодисалар ҳақида қиссада анчагина аниқ ишоралар бўлганидек, унинг шеърларида ҳам бундай шароитдан аччиқ шикоят оҳанглари кўзга аён ташланади.

Машраб мулла Бозор охунддан барча илмларни эгалагандан сўнг Қашқарга Офоқхожа ҳузурига бориб унинг илтифотига сазовор бўлган.

Ҳазрат Офоқхожа Машрабга қайта-қайта ғазал ўқитади: Алқисса, Шоҳ Машрабни ўқуғонлари Ҳазратимга хуш келиб, ишорат қилдиларки, яна ўқуғил:

²⁶¹ Исҳоқ Богистоний. Тазкираи каландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 155-бет.

*Бузургу марди Худо деб дуо тилаб келдим,
Валийи шернамо деб паноҳ тилаб келдим.
Қўлига ханжар олиб, ул санам деди: Бош бер!
Камина бекасу ожиз ризо тилаб келдим.
Қаландаринг яна Машраб йўлингга бош қўюбон,
Бу остонага яна зиё тилаб келдим.*

Бу сўз Ҳазратимга хуш келиб, назари илтифотлари бирла қараб, қўлларини очиб, Машрабнинг ҳақиға ду-ойи хайр қилиб, кифтига қоқдилар. Эрса, бисмил бўлгон мурғдек, беҳуд бўлуб йиқилдилар. Шул соат подшоҳим Машрабни бошини тиззалариға олиб, ботиндин хабар олдилар. Эрса, Машрабни дилини чироғига ёғ қуюб, пилтасини тайёр қилиб, равшан қилғоли бир пири комил топмай юргон экан.²⁶²

Офоқхожа илмда ҳар томонлама етук, айниқса шеъриятда ниҳоятда нуктадон воиз ва аллома эди. У Машрабдаги ўзига хос истеъдодни ва идрокни илғай олди ҳамда кўра билди. Бу ҳақда А.Абдуғафуров шундай дейди: Афтидан, Офоқхожа билим доираси жуда кенг, жумладан, бадий адабиётдан ҳам анчагина хабардор бўлган, хусусан, шеъриятнинг қадр-қимматини, унинг оммага таъсир кучини яхши тушунган. Шу боис, унинг даргоҳида шеърият ҳам юқори баҳоланган. Машраб ҳақидаги қисса маълумотлари худди шундан гувоҳлик беради. Бобораҳим билан илк учрашувдаёқ Офоқхожа уни шеъриятдан ўзига хос имтиҳондан ўтказди, жумладан, Хўжа Ҳофиз Шерозий ва ўз ғазалларидан ёддан ўқишни талаб қилади. Бу синовдан муваффақиятли ўтган Бобораҳимга, қиссада ёзилишича, Офоқхожа «Машраб» таҳаллусини беради. Бу маълумотнинг ҳақиқатга қанчалик мувофиқ эканини айтиш қийин. Ҳар ҳолда, айрим асарларда (шоирнинг)

²⁶² Шоҳ Машраб қиссаси. 12-бет.

«Машраб» тахаллусини Офоқхожа қўйганлиги аниқ равшан қайд этиладики, бу бежиз бўлмаса керак.²⁶³

Офоқхожамки, суюб «Отинг Машраб!» дедилар,

Чунки Машраб мулла Бозор охунддан кейин шундай этишган устод талабида эдики, замонасида Офоқхожадан устун келувчи ўзга пирни топиш мушкул эди. Шунинг учун у пир этагидан тутиб, у томонидан барча сўфийларга нима буюрилса, унга ҳам худди шундай юмушлар буюрилади. Машраб буни лутф ва марҳамат деб билди:

*Ҳажру фироқинг ўтида ошиқи беқарор ўзум,
Ой юзинг иштиёқида ошиқи хоксор ўзум.
Куйди юроким ўртаниб жабру ситамларинг билан,
Оҳима жовидон куяр, оташи тобдор ўзум.
Қўксима ханжаринг тегиб, оҳ ила аришни куйдуруб,
Қонима жисми жон бўяб гулшани лолазор ўзум.
Чину Намангон ичида юрди Раҳимбобо сўраб,
Топмади бир ҳодийини, толиби роҳ-барор ўзум.
Пинҳон Зулайҳо доимо Юсуфга интизор эди,
Икки жаҳонда ёрини излаган ошкор ўзум.
Ҳар нафасики менда бор бўлди мадад Офоқхожам,
Бўлмаса бир қуруқ ёғоч, даштида кўҳсор ўзум.
Қуддиса сирриҳу Хожам отимни Машраб дедилар,
Қошғару Ёрканд ичида соҳиби гуфтор ўзум.²⁶⁴*

Машраб фақат оташзабон ижодкор сифатидагина эмас, балки айни замонда адолатсизлик ва зўравонлик, қабоҳат ва жаҳолат билан асло келиша олмайдиган довиорақ шахс сифатида ҳам донг таратган. Халқ тасавурида у жоҳил амалдорлар устидан кулувчи ахлоқан тубан кишиларни, мунофиқ дин арбобларини аёвсиз фош қилиб,

²⁶³ А. Абдугафуров. Қалб қаъридаги кадрийатлар, 162-бет.

²⁶⁴ Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним кайдасан, 109-бет.

меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя этувчи ботирсўз, тadbиркор курашчи тарзида шаклланган: оддий халқ Машраб тимсолида ўз ишончли вакилини, ўз орзу-интилишларини барала айта олувчи оташин сиймони кўрган.²⁶⁵

Жаҳон адабиётида ўз ижтимоий фаолияти ва ҳаётининг зиддиятли эканлиги, ғаройиб воқеа-ҳодисаларга бойлиги туфайли халқ оғзаки ижоди ва бадиий адабиёт қаҳрамонларига айланиб кетган ижодкорлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Машрабнинг ҳам адабиётимизда алоҳида ўрни бор. Машрабнинг нафақат шеърляти, балки унинг воқеа-ҳодисаларга, ғаройиб саргузаштларга бой бўлган ҳаёти ҳам оддий халқ дилини мафтун этган. Халқ йиғинларида Машраб ҳаётида рўй берган турли воқеа-ҳодисалар ибрат, шу билан бирга енгил кулгини уйғотувчи ҳазил-мутойиба сифатида эсга олинган ва бу ҳолат одат тусига айланиб борган.²⁶⁶

Ўтмиш бобларда қайта-қайта таъкидлаб ўтилганидек, Машрабнинг шахсияти атрофида халқ орасида кўплаб манқаб ва латифалар яратилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги «Қисса»га тўплангандир. Қисса автори китобга тўпланган барча манқаб ва латифаларни бевосита равишда Машрабнинг ўз саргузаштлари деб тасдиқ этишга ҳаракат этади²⁶⁷.

Чунки ҳозиржавоб, қўрқмас, журъаткор ва ҳажвий шоирнинг ҳар бир жасоратли фаолияти ҳақидаги ривоятлар омма орасида дарҳол кенг тарқалиб, унга қўшимча равишда Машраб табиат кишилар тарафидан уларга ўхшатма тарзда янгилари ҳам яратила бошлаган. Тўғри, юқорида айтилганидек, қисса тузувчи шоирнинг барҳаёт вақтидаёқ содир бўлган ва

²⁶⁵ А. Абдугафуров. Буюк сиймолар, алломалар, 46-бет.

²⁶⁶ Мусурмонов Э. Автореферат, 3-4-бетлар.

²⁶⁷ Мухсин Зокиров. Машраб. Адабий-танқидий очерк. Т., 1966, 109-бет.

унга нисбатан берилиб тўқилган воқеалар заминиди яралган ҳамма манқаб ва латифаларни тўла-тўқис қамраб ололмаган ва олиши ҳам қийин эди. Лекин, ҳар ҳолда, у манқабаларнинг кўпчилик сермазмун шакллари қиссадан ўрин олган. Аммо, қисса тузувчи даврдаги тарихий шароит билан ҳисоблашишга мажбур бўлган²⁶⁸.

«Шоир сиймосининг «Қиссаи Машраб»да ёритилиши» мавзусига хулоса қилинганда, ундаги ривоят ва афсоналарнинг ҳаммаси шоир сиймосини яратишда зарурий асарлардан эканлигини таъкидламоқчимиз. Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тарихий-биографик манба вазифасини бажара олмаса-да, унда хассос ижодкор дунёқарашининг кўпгина нозик қирраларини тушуниш имконини берадиган энг муҳим маълумотлар, шоир яшаган давр руҳини ўзида акс эттирувчи ҳаётий лавҳалар учраши билан унинг илмий – амалий аҳамияти қимматлидир.

Шунингдек, у оммабоп ва ҳаммабоплиги, жамият турли қатламлари томонидан тез қабул қилиниши ва эсда қолиши билан, ўқимишлилиги, назм ва наср намунаси билан омукта эканлиги, бадииятининг жозибаси, халқоналиги, миллий қадриятлар билан қоришиқлиги асосийси, тез эсда муҳрланиб қолиши, мазмун ва моҳиятида янада чуқур мантиқ борлиги билан аҳамиятли ва муҳим асардир.

²⁶⁸ Ўша манба, 110-бет.

III БОБ. ШОҲ ҚАЛАНДАР МАШРАБ ВА УНИНГ БОШЧИЛИГИДАГИ ҚАЛАНДАРІЯ ҲАРАКАТИНИНГ ҒОЯ ВА ИНТИЛИШЛАРИ

3.1. ҚАЛАНДАРІЯ ВА МАШРАБ

Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими илмий ходими Олег Фёдорович Акимушкин “Ислам на территории бывший Российской империи” энциклопедик луғатининг I жилдида “Қаландарлик тариқати” илмий мақоласида қаландарлик ҳаракати, тариқат ҳақида фикр юритиб, дарвешлик тариқати ғоялари асосида шаклланганлигини, унинг Ироқ, Сурия, шарқда Фарғона заминида ҳам тарқалганлигини тадқиқ қилиб ёзади: Қаландарлик дастлаб маломатия, кейинчалик эса дарвешлик тариқати ғоялари таъсирида шаклланди. Ўз тараққиёти давомида бир неча босқични босиб ўтди. Қаландарликни турли муаллифлар турлича, баъзан қарама-қарши талқин қиладилар. Чунки турли тарихий даврларда қаландарлик таълимоти амалиёти ва усулиётида турлича оқимлар ва қарашлар мавжуд бўлган. Қаландарлик тарихидаги қуйидаги икки босқич тўғрисида сўз юритиш мумкин.

1. Қаландарлик ҳаракати XI аср бошларида маломатия ғоялари таъсирида Хуросон ва Ўрта Осиёда пайдо бўлди. Бу босқичда у аниқ ташкилий тузилмага эга эмас эди. Лекин ўша давр манбаларида қаландарлик “уюшма” маъносини берувчи тоифа сифатида тилга олинади. Бироқ “уюшма” раҳбарларининг шажараси қайд этилмайди. Дастлаб кўп бўлмаган тарафдорларга эга бўлган қаландарлик тезда машҳур бўлиб, шарқда Фарғонагача,

гарбда Ироқ, Суриягача тарқалди. XIII аср бошларига келиб қаландарлик инқирозга юз тутати. Тарафдорларининг бир қисми қаландарлик тариқатига бирлашган бўлсалар, иккинчи қисми бошқа тариқатларга қўшилиб кетдилар. Қаландарлик аниқ ишлаб чиқилган таълимотга эга бўлганлиги хусусида маълумот йўқ. У номусулмон зоҳидлари (насронийлар ва будда роҳиблари) амалиётини ўзида ифода этган, деган фикр ҳам мавжуд²⁶⁹.

Абдуллоҳ Ансорий (ваф. мил. 1089) қаландарликни алоҳида гуруҳга киритиб, уларнинг қарашларини мистика (таркидунёчилик)га яқин деб ҳисобласа, Абу Ҳафс Умар Суҳравардий (1145-1234) қаландарликнинг тасаввуфга алоқадорлигини инкор қилади ва маломатия билан қаландарликнинг ўхшашлигини эътироф этади. Суҳравардийнинг бу фикрига Абдурахмон Жомий ҳам қўшилади. Маломатиядан ўзлаштирилган маломат қилиш (танбеҳ бериш) тамойилини қаландарлик бемаъни деб ҳисоблаган. Агар маломатия тарафдорлари ўз турмуш тарзи ва қарашларини пинҳон тутишган бўлса, қаландарлик тарафдорлари бошқаларнинг гашини келтирувчи юриш-туришларини ҳар томонлама ошкор қилишган ва шу орқали танбеҳ эшитишган, яшаш ва юриш-туришнинг белгилаб қўйилган қоидаларига риоя қилмаслик баҳоналарини топишга ҳаракат қилишган. Қаландарлик қалб ороми ғояси билан сугорилган қалбий покланишни афзал кўради. Уни бу дунё қувончлари, завқшавқлари қизиқтирмайди, чунки бу дунёда барча нарса ўткинчи ва нисбийдир деб ҳисоблайди²⁷⁰.

2.Тариқат. Қаландарлик таълимотининг илк давридан унга ҳиндуийлик ва буддавийлик анъаналарининг

²⁶⁹ Қаландарлик тариқати. Олег Фёдорович Акимүшкин- Россия ФА Шарқишунослик институти Санкт-Петербург бўлими илмий ходими// Нақшбандия, 2009, №1, 15-бет.

²⁷⁰ Ўша манба, ўша бет.

таъсири оқибатида у бошқа мусулмон тариқатлари таълимотларидан фарқ қилган. Бу босқичда унинг асосий қоидалари қуйидагилардан иборат бўлган: узлатга чекинишни ва хонақоҳларда бирга истиқомат қилишни рад этиш (лекин бирга истиқомат қилишни рад этишга аксарият ҳолларда риоя қилинмаган, чунки кўп жойларда тариқат хонақоҳлари қурила бошлаган эди), ислом арконларига бефарқ муносабатда бўлиш, жума намозига иштирок этишдан бош тортиш, рўза тутмаслик, сўфийлик амалиётидаги ҳафтанинг муайян кунларида тутиладиган рўзани инкор этиш, садақа ҳисобига яшаш, оз миқдордаги шахсий буюмлардан ташқари бошқа турдаги ҳар қандай мулкдан воз кечиш, дарбадарликдаги ҳаёт тарзи. Қаландарлик тариқатининг бир қисм аъзолари уйланмасликка аҳд қилганлар. Аъзолар экзотик ташқи қиёфалари билан ажралиб туришган (тақир қилиб олинган соч, қош, мўйлов ва соқол. XIII аср биринчи чорагида). Улар белгача тушадиган хирқа, конуссимон тукли пахмоқ қалпоқ кийиб юришган. Шунингдек, металлдан ясалган оғир тақинчоқлар, шода, узук, билагузук тақиб юрганлар²⁷¹.

Қаландарлик тариқати аъзолари ҳеч қачон ҳис-туйғуларга берилмасликлари, бир дона кийим-бош ва парча нонга қаноат қилишлари, қимматбаҳо нарсалардан ҳазар қилишлари, одамлардан четлашишлари, хушмуомала бўлишлари, доим кезиб юришлари, риёкорликдан сақланишлари лозим бўлган. Бу қоидалар қаландарлик тариқати асосчиси Жамолуддин Муҳаммад Савожий (ваф. мил. 1232) тарафидан ишлаб чиқилган. Шу билан бирга, бу тариқатнинг баъзи аъзолари байроқ, дастурхон, чироқ ва кичик ногорани қаландарлик тариқатининг

²⁷¹ Ўша манба, ўша бет..

асосий рамзлари деб ҳисоблашган. Байроқ-пири валий бўлиб, муридлар қиёмат куни байроқ орқали ўз пирларини топишлари мумкин бўлган. Дастурхон-қаландарнинг худди Иброҳим (а.с.)дек меҳмондўстлиги белгиси. Чироқ-қаландарлик ақл-идрок ва ғояларининг тиниқлиги рамзи. Кичик ногора оҳанглари воситасида қаландарлар Аллоҳга бўлган муҳаббатини изҳор этишган. Қаландарлик тариқати амалиётига бошқа тариқат вакиллари ҳам турли даражада амал қилишган. Жумладан, Туркиядаги бектошийлар, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистондаги нақшбандийлар, Эрондаги ҳайдария-жалолия тариқати вакиллари²⁷².

Маломатийлик. (Маломатийлик) Тасаввуф жараёни доирасида юзага келган ва унга энг кўп таъсир қилган оқимлардан бири - маломийлик бўлиб, ҳ.Ш.м.Х асрларда пайдо бўлган. Хуросонда яшаган машхур сўфий Ҳамдун ал Қассор (ҳ.271-м.884й.в.э.) томонидан асос солинган. Маломийликни ўша даврда маломатийлик дер эдилар. Шакл ва моддий унсурларга эътибор берадиган тасаввуфий тушунчага қарши ўлароқ пайдо бўлган маломатийликнинг тамал-асоси қуйидагича: сўфийларда учрайдиган баъзи қиёфалар-кўринишлар, урф-одат, анъана ва зикр мажлислари орқали Ҳаққа эришиб бўлмайди, чунки булар риё аломатларидир. Риёдан қутулиш ва ихлосни кучайтириш учун феълан жамиятнинг барча фаолиятларига қатнашиш ва зоҳиран халқдан ажратиб турувчи қиёфа ва хатти-харакатдан сақланмоқ керак. Нафл ибодатларни ҳам бошқалардан яширинча бажармоқ керак. Шу билан бирга қалбда Аллоҳни унутмаслик, ўзини мавжудот эмас, балки йўқлик деб ҳис қилиш. Бошқаларни

²⁷² Ўша манба, ўша бет.

эмас, ўзининг нафсини ерга уриши керак. “Маломат” сўзи арабчада қоралаш, таҳқирлаш маъноларини билдирувчи “лавм” ўзагидан келиб чиққан²⁷³. Бу тушунчага асосланган маломийликни Ибн Арабий энг баланд мартаба деб билган. Дастлабки қарашлари шулардан иборат бўлган маломийлик аста-секин асл ғоясидан узоқлашиб, ўзгаларнинг таҳқирлашига сабаб бўладиган хатти-ҳаракатлар қилмоқ, яхши амалларни яшириб, ёмон амалларни ошкор қилмоқ сингари тушунчалар маломатийликнинг асосий ғоясига айланган. Бундай маломат тушунчаси идеал ҳисобланмаса ҳам, жоиз кўрилган Бу қараш борган сайин ботиний ва шиавий унсурлар билан қўшилиб-аралашиб, “маломат” номи остида ҳар қандай гуноҳ амалларни бажариш ва шариатни менсимаслик сифатида намоён бўлди. Бундайларни Мавлоно Абдураҳмон Жомий “Нафаҳотул унс” асарида қаттиқ танқид қилади.

Маломатийлик тасаввуф жараёнида асосан бир маслак (нашъа, машраб) сифатида қабул этилган. Аммо баъзилар унга тариқат ҳам дейдилар. Пайдо бўлганидан бери маломийлик уч муҳим босқични босиб ўтди:

1. Қассория маломатийлиги, яъни Ҳамдун Қассор асос солган маломийлик.

2. Байрамия маломатийлиги, Ҳожи Байрам Валийнинг муриди Умар Сиккий (1475 й. в.э.) шакллантирган маломийлик.

3. Нурия маломатийлиги, Саййид Муҳаммад Нурул Арабий (1887 й. в.э.) томонидан шакллантирилган.

Булардан байрамия маломатийлиги усмонли заминида бирмунча тарқалган, аммо сунний ақидасига тўғри келмаган баъзи фикрлари ва ортиқча хатти-

²⁷³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 94-бет.

ҳаракатлари сабабли, мадраса уламолари ва давлат ар-боблари томонидан қаршиликка учраган, ҳатто айрим маломатий шайхлари қатл этилган²⁷⁴.

МАЛОМАТИЙЯ – тасаввуф заминида пайдо бўлиб, Ҳамдун Қассор томонидан асос солинган (қассорийя деб ҳам аталган) бир маслак оқими. Бу маслак вакиллари нафси қийнаш, ўз нафсига тинимсиз ранж етказиш, бошқаларнинг таъна-маломатларини қувонч ила қаршилашни кўникмага айлантирганлар. Улар улугликдан, даъводан, ўзни кўз-кўз қилишлардан, халқнинг олқиш ва эҳтиромини қозониш ғаразидан бутунлай фориғ бўлишган. Сўҳравардийнинг эътирофи бўйича, «ҳақиқий маломатий томирларида ихлос завқи жўшган, том маъноси ила сидқ ва садоқатга эришган бир кишидир».

Маломийларнинг эътиборга молик хусусиятларидан бири-дунёга таҳқир кўзи ила боқмаслик ва тарки дунёчиликка ундамаслик бўлган. Улар тужжорлик, ҳунармандлик ишлари билан шугулланишган. Уларнинг орасидан садри аъзамлик, шайхулисломлик каби муҳим ҳукумат мансабларини эгаллаган кишилар етишиб чиққан. Маломийни ҳаммадан ортиқ чўчитадиған нарса риё ва кибр эди. Нажмиддин Кубро ўз тариқатини яратишда маломатийлик маслаги ва тажрибаларига ҳам асосланган²⁷⁵.

СўФИЙ-кўпчилик тадқиқотчилар бу сўз арабча «суф»-дан келиб чиққан бўлиб, юнг мато, ҳирқа деган қарорга келишган. Бошқа бир нуқтаи назарларга кўра, сўфий юнон тилидаги «сафос»-донишманд сўзидан олингандир. Бу сўзни соф-поклик, яъни ахлоқий тозаланиш ва руҳий камолот мазмунида тушунтирган олимлар ҳам бор. «Ғиёс ул-луғот»да ўқиймиз: «Сўфий-хирқапўш, зероки, юнгни суф дейилади.

²⁷⁴ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 95-бет.

²⁷⁵ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Т., "Мовароуннаҳр", 2004, 227-бет.

Фуқаронинг истилоҳида ўз дилига нигоҳ қаратган, хаёлини Ҳақдан бошқа нарсадан фориғ этган киши сўфий деб аталади».

Абулҳасан Али Ҳужвирийнинг шарҳлашича, ҳирқа-пўшлар азалий софликка восил бўлганлардир. Бундан бошқа тиловат ва таваллочилар гуруҳига ҳам сўфийлар дейилган. Жунайд Бағдодий таърифига кўра эса: «Иши фақат Худо билан бўлган, Вужуди мутлақнинг мавжудлигинигина тан олувчилар сўфийлар деб аталади». Сўфий сўзи, умуман, этимологик мазмундан маҳрум бўлиб, ундаги ҳарфлар психологик таассурот уйғотади, деган фикр ҳам мавжуд. Бу тушунчага кўра, суф сўзининг ҳар бир ҳарфи аниқ маънони билдиради: «С»-самат, сафо, савм (парҳезкорлик); «В»-видоъ, вафо, вард; «Ф»-фақр, фикр ва фано»²⁷⁶.

Тариқат қиёфалари асосан мистик маъноларни тимсол қилади. Масалан, Ҳужвирий “Асрорул хироқ вал мулавванот” комли асарида ҳирқани қуйидагича шарҳлаган: хирқанинг бели сабр, икки томони хавфу ражо, икки ёни қабзу баст, белбоғи нафсга муҳолифат, ёқаси соғлом яқинлик, парвози эса ихлосдан тикилган²⁷⁷.

Ҳирқа: тариқат аҳли кийган кенг, олди очиқ, ёқасиз, энги узун ва бўйига ҳам узун либосдир²⁷⁸.

Кулоҳ. Тариқатнинг муҳим қиёфаларидан яна бири “кулоҳ” бўлиб бошга кийиладиган, жундан тикилган сарпушча кулоҳ (ёки тож) дейилади. Ранги ва шакли тариқатларга қараб турлича бўлади: мавлавийларнинг кулоҳи “сикка” дейилади. Сикканинг устки қисми “қубба”, бош кирадиган қисмига эса “лангар” дейилади. Бектоший, қодирий, руфойи, саъдийларнинг

²⁷⁶ Ўша манба, 241-бет.

²⁷⁷ Кара М. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи. Истанбул, 1995, 268-бет.

²⁷⁸ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 100-бет.

кулоҳлари ўн икки бўлимдан иборат бўлиб, шозалий тожи бўлимсиздир. Кулоҳ устига ўралган салла “дастор” бўлиб, у турлича ўралади. Хирқа каби кулоҳ ҳам дарвешга маросим билан кийдирилади. Хирқа, кулоҳ ва камар каби тариқат либосларига “жиҳози тариқат” дейилади. Буларни маросим билан кийдиришга “такбирламоқ”, “такбирлатмоқ”, “такбир қилмоқ” дейилади. Кулоҳнинг шакли, ранги ва саллани ўраш усуллари-дарвешнинг тариқати, унинг тариқатдаги мақоми ва ҳоказо турли маъноларни билдиради²⁷⁹.

Пўстак: қўй-қўзи ва ҳоказо ҳайвон терисидан тайёрланиб, устида ўтириладиган, хонадонларда кўп ишлатиладиган “пўстак”-тариқатда пирнинг мақомини билдиради. Шайх ўтирган пўстак тариқат пирининг мақомидир. Шу сабабдан шайхга “пўст нишин” ҳам дейилади. Пўстак маъносида “жойнамоз”. “пўст нишин” маъносида эса “жойнамоз нишин” таъбирлари ҳам ишлатилади²⁸⁰.

Осиё ва Онадўли заминидан энг кенг тарқалган тариқатлардан бири нақшбандиядир. Асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1389 м.й.в.э) бўлиб, Бухоро яқинидаги Қасри Орифон қишлоғида дунёга келган. Баҳоуддин Нақшбандни ёшлигида Хожагон тариқати шайхларидан Муҳаммад Бобо Самосий маънавий фарзандликка қабул қилди. Бир муддат кейин Самосий унинг тарбиясини Амир Кулолга толширди. Шу билан бирга Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳақиқий шайхи-“увайсийлик” йўли орқали тарбиялаган Абдулхолиқ Гиждувоний (1220 м.й.в.э) ҳисобланади. Бир муддат Самарқандда яшаб, у ердаги шайхларнинг суҳбатлари ва таважжуҳларига мушарраф бўлди. Амир Кулолдан

²⁷⁹ Ўша манба, 101-бет.

²⁸⁰ Ўша манба, 102-бет.

халифаликни олгач, Қосим шайх, Халил ота ва Мавлоно Ориф каби яссавий шайхларининг ҳузурида кўп йиллар қолиб, улардан илму файз олишга муяссар бўлди. Икки маротаба ҳажга бориб келган Баҳоуддин Нақшбанд, ҳаётининг охириги йилларини Бухорода ўтказди.

Ислом оламида жуда катта обрў-эътиборга эга бўлган Нақшбанднинг ҳаёти маноқибларга тўла бўлиб, бугунгача унинг ҳаёти ва тариқатини ифодаловчи жуда кўплаб асарлар битилган. Шулардан, Мавлоно Али Сафийнинг “Рашаҳоту айнил ҳаёт” рисола-си нақшбандия тариқати шайхлар ҳақида кенг маълумот беради. Нақшбандиянинг силсиласи икки бошқа-бошқа шаҳобчалар орқали ҳазрати Али ва ҳазрати Абу Бакрга бориб етади.

Нақшбандийлик асосан Гиждувонийдан кейин Осиё заминида жуда тез ва кенг тарқалди. Ҳатто яссавия тариқатидан ҳам кучлироқ нуфузга эга бўла бошлади. Имом Раббоний даврида Ҳиндистон ва атрофида кенг ёйилди. Фотиҳ Султон Муҳаммадхон даврида Хожа Убайдуллоҳ Аҳрорнинг халифаси Мулла Илоҳий воситасида Истанбулга ҳам етиб борди. XVIII асрда Мавлоно Холид Бағдодийнинг ғайрати билан усмонли давлатида кенг тарқалиб, энг фаол ҳаракатга айланди. Ҳатто усмонли подшоҳларидан Султон Ваҳиддиннинг ҳам холидия тариқатига мансуб бўлганлиги ривоят қилинади. Истанбулнинг ўзидаёқ 65 та нақшбандия даргоҳларининг мавжудлиги, бу тариқатнинг Истанбул ва Онадўли заминида қай даража кенг тарқалганини кўрсатмоқда²⁸¹.

Нақшбандия тариқати қуйидаги тўрт тамал асос

²⁸¹ Ўша манба, 108-бет.

устига қурилган: 1. Шариат билан зоҳирни поклаш. 2. Тариқат билан ботинни поклаш. 3. Ҳақиқат билан қурби илоҳийга эришмоқ. 4. Маърифат ила Аллоҳга эришмоқ²⁸².

Машраб таълимотига кўра, бандалик, яъни инсонлик аломати аҳли тоат бўлишда ва шариатга эргашиш-дадир:

*Нишони бандалик улдурки, аҳли тоат бўл,
Мудом кўшише қилгил, пайрави шариат бўл.*

Машраб руҳий тарбия йўлини, нафсни камолга етказиш чораларини содда ва тагдор баён қилади: “Манманлик салтанатини бузиб, жисмингни кулга ур, ҳиммат қўлини талаб қилиб, қўлингни домани раҳбарга-пири комилнинг этагига ур, азал шамъининг талабгори бўлсанг, туриб кўнглингни мижмарга-хушбўй нарсалар солиб тутатиладиган идишга ур, яъни дилингни тутатқилар идишига айлантир”. Бу чақириқлар сўнггида Машраб энг асосий ҳаёт шиорини эълон қилади: “Сен қўлингни Пайғамбар алайҳиссалом шариатига ур, тавбага юз бур”, дейди²⁸³.

Машраб чексиз қўрқувлари, қалбни йиғлатадиган синиқликлари орасида ўз камолоти, ўзига етган маънавий неъматларни зикр қилишга ҳам имкон топади: “Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандадур мавжуд, Чу султони азалдурман, ки Арши аълога сигмамдур”, дейди ихтиёрсиз мажзубона ифодалар билан. Бу таълимотнинг сирларини Ҳақ таоло меърож кечасида ҳазрати Аҳмадга, яъни жаноби Муҳаммад алайҳиссаломга билдириб, ул зотни надийм, яъни яқин хизматкор,

²⁸² Кара М. 295-296-бетлар.

²⁸³ Машраб. Куллийёт. 21-бет.

сирдош-маҳрам, суҳбатдош қилиб тайин этди, дейди: “Ҳам шариат, ҳам тариқат, ҳам ҳақиқатдин Худо, Англатиб қўйди, дедики: “Эй Ҳабибим, сан-надийм”²⁸⁴.

Тариқат силсиласи эса ҳазрати Алига бориб тақалади. Довруғи оламга таралган ва “ақтоби арба’а” - (тўрт буюк қутб)дан бири деб қабул этилган Рифоий ҳаж сафариди Муҳаммад а.с.нинг қўлларини ўпганлиги ривоят қилинади. Рифоий Восит шаҳрида вафот этган²⁸⁵.

XVII–XVIII асрларда қаландарлик тариқати Туркистонда кенг тарқалган. Бу тариқат ҳижратнинг 724 йилида Ҳиндистонда (ҳозирги Покистон қисмида) Абу Юсуф ал-Қаландарий томонидан асослангандир. Тасаввуфдаги бошқа бир қанча йирик тариқатларга ўхшаш қаландарлик мактабининг мукаммал дастури, муайян қонун-қоидалари бор эди. «Ҳафт қулзум» асарида айтилишича, қаландар жамиятда мавжуд расмий тақаллуфлардан, қонун-қоидалардан ўзини мустасно тутувчи, дин ва шариатнинг ўринсиз ақидаларига амал қилмай, уларни рад этувчи гуруҳларга мансуб шахсдир.

Тасаввуф йўлидагилар икки турлидир. Биринчилари, Расули Акрам, Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) нинг йўлларида юриб камолотга эришганлар. Булар инсонларни ғафлатдан уйғотиш учун халқ орасида юрадилар. Иккинчилари юксак мақоматларда турганлари ҳолда, инсонларни ғафлатдан уйғотишга бурчли бўлмаган авлиёлар. Маломатийларга тақлид қилувчилар ибодатларининг кўринишларига аҳамият бермайдилар. Турли одамларга мослашиб кетаверадилар. Ҳар кимга ширин сўз айтиб, кулиб, кулдириб, қалб ишончини қозонишга ҳаракат қилишади. Нафила ибодатларини қилмайдилар. Фарзларга эътибор берадилар. Дунё ҳирси, ҳавасига бе-

²⁸⁴ Ўша манба, 22-бет.

²⁸⁵ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 113-бет.

рилмайдилар. Буларга ҚАЛАНДАРЛАР дейилади. Риёкорлик қилмаганликлари учун ботинни тозалаш ва нафсни ўлдириш учун курашадилар. Аммо кўп ибодат қилмайдилар. Улар ҳам Аллоҳнинг сифатларини бу дунёда турли маҳлуқотларда куриш учун ҳаракат қиладилар.

Машраб қаландар бўлгани ҳолда, тасаввуф йўлидагиларнинг биринчи мақоматидадир. У зоти шариф Расулуллоҳнинг изнида юриб камолотга эришганлар. Халқ орасида бўлиб, уларнинг қалбларини ғафлатдан уйғотиш, ғубор босган кўнгил ойиналарини тозалашдек мураккаб вазифаларни бажариш борасида умр бўйи хизмат қилди. Охиратда ўзи учун Жаннат Ризвонни эмас, Аллоҳнинг дийдорини кўриш, Расули Акрам алайҳиссаломга пайрав бўлиш (эргашиш) орзусида яшадилар.

«Инқилоб»дан бир мунча муддат кейин Абдурауф Фитрат ўзининг «Машраб»²⁸⁶ номли илмий мақоласида ўз даври ижтимоий фикр тараққиётига ҳисса қўшган шоир, файласуф, мутафаккир Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди, у эътиқод қўйган тасаввуфнинг қаландария сулуки ҳақида қимматли фикр юритади. Ҳайратланарли томони шундаки, бу мақола машрабшуносликда аҳамиятли ва арзирлидир. Фитрат бу мақоласида Машраб ва унинг шериклари, қаландарларнинг ҳаёт тарзи, уларнинг маҳсус кийинишлари ҳақида маълумот беради.

Бухоро хонлиги замонида буларнинг устида ҳукумат томонидан тайинланган бир «мутавалли» бор эди. Қаландарлар тиланчиликдан тўпланган пулларни шуларга топширар эдилар. Қаландарларнинг ўзларига маҳсус кийимлари бор эди: булар кулоҳ, долқ, камар, асо, качкул, кадуматбах аталган нарсалардан иборат эди. Булар-

²⁸⁶ Фитрат. Машраб. Танланган асарлар. Т., «Маънавият», 2000, 216-бет.

дан бошқа тери, суфра, супиргига ҳам айрича аҳамият берар эдилар. Камарларининг етти банди бўлиб, ҳар банди тасаввуфдаги бир қоидага ишоратдир. Долқ: «Одоби тариқ»га кўра, умуман, мутасаввифлар киятурғон либос «долқ» аталиб, бу уч турлидир: хирқа, кафаний, жанда, качкул ва кадуматбах ва асо ҳаққида узун-узун тасаввуфий ишоратлар ва рамзлар тақадирлар.

Яна қаландарларга махсус шартлардан бири соч қўйишдир. Ўз ораларида сўзлашга махсус сунъий тиллари ҳам бор. Унга «абдал тили» дейлар. Қаландархоналар уларнинг доимий туриш жойларидир.

Мунданяримаср-бирасрбурунгизамонга келган ва Ўрта Осиё шаҳарларининг энг обод жойи қаландархоналари эди. Қаландархоналар шаҳар халқининг жума кунлари чиқиб ўтирадурғон дам олиш, саёҳат жойлари эди.

*Қаландарвар йиғларман эшикларда фигон айлаб,
Халойиққа бу оламда баса афсона Машрабман.*

Машрабшунос олим М.Зокиров Машрабнинг мазкур шеърини шундай изоҳ этади: «Бу шеър маълум маънода қаландарларнинг дастурил амалидир. Тасаввуфнинг сўл тараққийпарвар мазҳаблари ва унинг қаландария тариқати Машраб яшаган замонда жамиятнинг маънавий-ижтимоий ҳаётида ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир»²⁸⁷.

Тадқиқотимизнинг нечоғли долзарблигини назардан қочирмай қаландария тариқати тарихи, «қаландар» атамасининг этимологияси, қаландарларнинг кийиниш жараёнлари, қаландарларнинг моддий унсурлари ва Машрабнинг қаландарликдан кутган манфаати тўғрисида тушунча беришни бурчимиз деб биламиз.

²⁸⁷ Фитрат. Ўша манба, 217-бет.

Аввало Машраб Пайғамбар (с.а.в.) ўғитларига амал қилиб Офоқхожа хонадонида илм сирларини эгаллади.

Муҳаммад Газзолий «Ихёу улумид-дин» (Дин илмларини жонлантириш) биринчи китоб – Илм китобида пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) илм олиш фазилати ҳақида жуда чуқур, пурмаъно фикрларни изҳор қилганликларини баён этиб ёзади: «Ким илм талаб қилиш йўлини тутса, Аллоҳ таоло уни жаннат йўлига йўллаб қўяди». Малоикалар толиби илмнинг қилган ишидан мамнун бўлиб, унга қанотларини ёзадилар. Илмдан бир боб ўрганиб тонг оттиришинг юз ракаат намоз ўқишингдан афзалдир.

Абу Зарр ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади: Набий (с.а.в.): «Олимнинг мажлисида ҳозир бўлиш минг ракаат намоздан, мингта касални бориб кўришдан, мингта жанозага иштирок қилишдан афзалдир», дедилар. Шунда: «Ё Расулulloҳ, Қуръон тиловатидан ҳам яхшироқми?» деб сўрашди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) айтдилар: «Илм бўлмаса, Қуръон тиловати фойда берадими?».²⁸⁸

Муҳаммад Газзолийнинг фикрларини беҳуда келтирмадик. Фосиқ, ичи-ботини, юзи-зоҳири бошқа-бошқа, хашаки олимлар кўпайиб, ҳаттоки илмни ҳам воситаи жоҳ қилувчилар ёмғирдан сўнгги қўзиқорин тусини олмоқдалар. Олим кам, аммо, олимликни даъво қилувчилар урчиб кетгани ташвишли ҳолдир.

Н.Комилов «Тасаввуф» биринчи китобида пайғамбар меросхўрлари бўлган олимлар, илм кишилари қаландару-дарвешлар, девонаю-сўфийлар, уларнинг жамиятда тутган ўрни ҳақида ёзади: Алишер Навоий ҳам Баҳоуддин Нақшбанд ва Абдурахмон Жомийни гарчи Хисрав Деҳлавий каби пайғамбар давомчиси деб атамаса-да, ле-

²⁸⁸ Мухаммад Газзолий. Ихёу улумид-дин. Биринчи китоб. «Мовароуннаҳр», Тошкент, 2003, 26-бет.

кин уларни «муршиди Афоқ», «кошифи асрори илоҳ», барча ишлардан хабардор, кароматли ва пок ниятли зотлар сифатида таъриф-тавсиф этади. Сўфий ва дарвешлар ҳақиқатдан ҳам катта нуфуз ва обрўга эга эдилар. Муқтадир шайхларгина эмас, қаландарлар, эшонлар, мажзуб «девоналар», оддий дарвешларни ҳам одамлар ҳурмат қилганлар. Шунинг натижаси ўлароқ, дарвешлик ҳаракати кенг қулоч ёйган, дарвешлик удумлари шаклланиб, дарвешлар алоҳида бир тоифа-табақа сифатида жамиятда муҳим ўрин эгаллаган.²⁸⁹

Н.Комилов «Тасаввуф» китобида Аллоҳнинг зоти сифат, арши курси, лавҳу қалам-ҳаммаси инсонда эканлигини таъкидлаб ёзади: Худо излаб ҳар қаёқларга боришнинг ҳожати йўқ, жумладан, Маккатуллога боришнинг ҳам.

Чунки ҳар бир инсон Худони ўзидан изласин. Унинг қудрати ва шавкатини ўзида кўрсин. Зеро, Аллоҳ-таолонинг сўзи бор: «Мен яширин хазина эдим ва сизни севиб қолдим, токи Мени билиб олинглар ва жинлар (малаклар), одамларни яратдим, токи Мени билинглар». Инсон маҳлуқотнинг, оламларнинг гултожи. Аллоҳнинг Ердаги халифаси экан, демак, унда Аллоҳ сифатлари бўлиши мантиқий ҳол.

Тасаввуф фалсафасига кўра, инсон қарама-қарши икки асос-модда ва руҳдан иборат. Шунинг учун унда шу икки асоснинг хусусиятлари жамдир. Агар моддийлик галаба қилса, инсонда ҳайвонийлик ва агар руҳ томон устун келса, илоҳийлик ривожланади.²⁹⁰

Машраб инсон илоҳий нурдан яралганлигини талқин этиб, қалбини, динини маҳшар кунигача унинг, яъни Илоҳ нуридан бебаҳра қолдирмаслигини илтижо қилади.

²⁸⁹ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., «Ёзувчи», 1996, 11-бет.

²⁹⁰ Ўша манба. 42-бет.

Шунингдек, имонини саломат сақлашни ўтинади, чунки, имон – қалб гавҳари эканлигини таъкидлайди. Ҳеч ким йўлдан адашмаслигини, унга Аллоҳгина йўл кўрсатувчи эканлигини эътироф этади. Шунингдек, у Аллоҳга яна бир бор муножот этиб, осий бандаларни, умматларни ҳам пайгамбардан Абу Бакр, Умар, Усмону Ҳайдардан жудо қилмасликни ўтинади.

Чунки Машраб эътирофича, азалда адам-йўқлик-йўқ одамни бино қилган ва унга жон бағишлаган Аллоҳ эканини, Аҳмади Мустафони пайгамбар қилиб яратганини яна бир бор таъкидлайди:

*Дилимни, ё Илоҳо, хавфи Маҳшардин жудо қилма,
Имон – гавҳар эрур, бандангни гавҳардин жудо қилма,
Адашганларни ё Раб, йўлда раҳбардин жудо қилма,
Илоҳо оси умматни Паямбардин жудо қилма,
Абу Бакру Умар, Усмону Хайдардин жудо қилма!
Азалда йўқ эдим, қудрат билан шундоқ бино қилдинг,
Мани мушти хокимга карамдин жон ато қилдинг,
Баҳар сувратда қилдинг, боз қавми Мустафо қилдинг,
Илоҳо оси умматни Паямбардин жудо қилма,
Абу Бакру Умар, Усмону Хайдардин жудо қилма!²⁹¹*

Гарчи Машраб тасаввуфнинг қаландарлик тариқатини танлаган бўлса-да, ундан ахлоқий покликка етишиш, ҳаётдаги салбий иллатларга қарши курашиш учун фойдаланади. Унингча инсон мақсад ва муродга етишиш, фисқу фасод ва ёмонликдан, жабру ситамлардан қочиш учун қаландар бўлиши керак. У адолатсизлик, жабр-зулм, зўравонлик ва ўзбошимчаликка, фирибгарлик ва мунофиқликка, хуллас, разиллик ва ёмонликка қарши ку-

²⁹¹ Машраб. Девон. 2006, 371-бет.

рашиш учун қаландарлик йўлини танлайди ва ҳақиқатга эришишда уни восита деб билади.

Машраб охират, жаннат ва дўзах тўғрисида мулоҳаза юритар экан, ишқ – муҳаббат, ёр билан висолни улардан афзал кўради. Муҳаббат ердаги ҳаётни ҳам, охиратни ҳам куйдиришга қодир, ишқ ўти дўзах ўтидан кучлироқдир.

Воҳид Абдулло «Ўзбек адабиёти тарихи» китобида Машраб қаландар бўлиб, кўп жойларни кезганлигини, у ижтимоий тенгсизликни, бир томонда давлатмандларни, иккинчи томонда, оч-яланғочларни кўрганлигини, ҳақиқат ахтариб, жанда кийиб, дунёи дунни дарбадар кезганлигини айтган.

У ёзади: Машраб қаландарлар тўдасига қўшилди. Қаландарларнинг ҳаммаси ҳам бир хил маслакдаги кишилар эмас эди. Текинхўр, риёкор, ҳийлакор ва бадбин қаландарлардан ташқари, халқ манфаатларини ҳимоя қилган, довюраклик билан ҳукмдорларни, руҳонийларни масхаралаган, намоз ўқиш ва рўза тутиш каби диний урф-одатларни ҳажв қилган қаландарлар ҳам бўлган. Халқ ана шундай қаландарларга эътиқод қўйган ҳамда «қаландар кўрганини айтади» ва «қаландар қўрқишдан қўрқади» каби мақол ва таъбирлар яратган. Машраб ҳам «кўрганини айтадиган», қўрқиш нималигини билмайдиган қаландар эди²⁹².

Иброҳим Ҳаққул «Ҳақиқат йўл тутай десанг...» илмий мақоласида Машрабнинг қаландария тариқатига мансублигини, бу тариқат вакиллари халқнинг камбағал табақасига мансублигини, улар зулм ва истибдодга қарши халқ томонида бўлганлиги ҳақида фикр юритиб қуйидагиларни ёзади: ... тасаввуфдаги қаландария мазҳабига Жамолиддин Соважий асос солган. Қаландария

²⁹² В. Абдуллоҳ. «Ўзбек адабиёти тарихи»

маломатия силсиласи билан узвий боғлиқдир. Боборахим Машраб қаландария мазҳабига мансуб шоирлардан. Бу – тўғрида О.Шарафиддинов ва С.Ҳусайннинг «Ўзбек адабиёти» мақоласида шундай дейилган. Машраб ўз замонасида кенг ёйилмағда бўлган қаландарликнинг (сўфизмнинг бир оқими) йирик вакили сифатида танилган ва халқ ичида катта таъсирга эга шоирдир. Мақола муаллифлари қаландарлик тариқати вакиллари «огир зулмларни бошидан кечирмоқда бўлган ва жуда қашшоқлашган» омманинг ўртасида «душманлардан ўч олиш ва зулмдан қутулиш учун ёрдам берувчилар» сифатида баҳолаб, Машрабни ана шу кураш қурбони бўлганлигини қайд этганлар. Машраб бутун ижоди давомида тасаввуфдан узоқлашмаган ва ваҳдати вужуд идеали билан яшаган мистик шоир. Зоҳирий оламдан ботиний дунёга у жуда вақтли чекинган.²⁹³

*Мени зоҳир кўзида кўрган, эл ўзин гумон айлар,
Вале, эл ичра ўздин, барчадин бегона Машрабман.*

«Эл ичра ўздин» ва «барчадин бегона»лик Машраб лирик ҳаётининг мазмунини характерлайдиган, бундан аниқ ифода топиш қийин. Машрабдаги ёлғизлик – «ўздин» ҳам бегона бир танҳолик. Акс ҳолда у «шаккоклик» билан, «Этагимни елпишидин юз Худо пайдо бўлур», дея башорат эта олмасди. Машрабдаги инсоний ёлғизлик, илоҳий ёлғизликка эврилгандир. Ундан «Ёлғизлик нима?» – деб сўралганда у албатта «Худо!» – деб жавоб берган бўлурди. Ёки қуйидаги сингари мисраларни эсга солурди:

²⁹³ Иброҳим Ҳаккул. Тасаввуф ва шеърят. Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт матба бирлашмаси. Тошкент, 1991, 177-бет.

*Ҳу десам, Анал-ҳақ, деб олам бориси ҳақдур,
Лайлига бўлуб шайдо Мажнунга ўтай дерман.*

Хожа Баҳоуддин Нақшбанд: Агар хоҳласам, нафсимни эллик марта сув лабига олиб бориб, яна ташна ҳолида қайтариб келаман, деганлар.

Сўфи Оллоҳёр нафси амморани шахслантириб, уни семирган сари тишлари ўткирлашиб, одам этларини узадиган йиртқичга ўхшатади. Унинг макрига учишни илонни асраб – авайлаш билан тенг кўради, унингча агар инсон нафси амморага бўйин эгиб умр кечирса, у ҳеч пайт инсонийликка даъво қилмаслиги керак.

Буюк озарбайжон шоири Насимий нафс ҳақида:

*Нафсни ҳар кимсаким, таниди ул Ҳақни билур,
Орифи раб ўлди ул ким, таниди, бўлди сабот –*
дейди.

Усмон Турарнинг «Тасаввуф тарихи» асарида нафси аммора ҳақида шундай фикрлар келтирилган: Солик бу босқичда тамоман ҳайвоний ва шаҳвоний орзуларининг асиридир. «Чунки нафс албатта барча ёмонликларга буюргувчидур» (Юсуф – 12:53) ояти билан бу мартабага ишора қилинган. Сайру сулукка янги бошлаган солик бу мартабада ҳисобланади. Унда солик нафси амморанинг таъсиридан қутилиш учун шайх билдирган шартларни бажаради: истиғфор, салоту салом ва ҳоказо ибодатлар билан биргаликда «Ла илоҳо иллАллоҳ» зикрини қилади ва унга «Ла мабуда иллАллоҳ» маъносини беради.²⁹⁴

Нажмиддин Кубро – сулук – га шундай таъриф берган. “Сулук тариқатга кириш. Аллоҳ тажаллиси учун қалб уйини хорижий нарсалардан тозалаш. Жаҳлдан илмга, ёмон

²⁹⁴ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 83-бет.

феъллардан яхши ва гўзал хулқларга, ўз вужудидан Ҳақ вужудига томон ҳаракатланиш”.

Аслида тасаввуф таълимотида ҳалол меҳнат қилиб, пок луқма истеъмол қилиш, бировларга юк бўлмаслик, балки бошқаларга ёрдам бериш ташвиқ қилинади. Шу жиҳатдан қай бир тариқат аҳлининг шахсий ҳаётига назар ташласак, ҳар бирининг касбу кори бўлган, ўз қўли билан ҳалол меҳнат қилиб умр кечирган Аттор, Нассож, Ҳаллож, Сиккий, Ҳаддод, Кулол, Нақшбанд каби номлар эгаларининг маълум бир ҳунар билан банд бўлишганини билдиради. Ҳатто подшолар уларга ҳадя сифатида жўнатган олтинларни ўзларига олмай, илми толибларга тарқатар эканлар. Шу жиҳатдан нафақат Яссавий, балки Нақшбанд, Кубро, Навоий, Оллоҳёр, Машраб, Ҳувайдо каби умуминсоний қадриятларни куйлаган кўплаб мутафаккирларимизнинг асарлари ҳамда ўзларининг шахсий ҳаётлари бугунги наслимиз учун ибрат олса арзийдиган намуна обидаларидир. Уларнинг инсонпарвар эканликлари, инсонни улуғловчи халқчил фикрлари асарларида акс этиб туради.

Машраб ўзидан фоний бўлиб, Ҳаққа етган зот. Нафси билан жиҳод қилиб, дунё молини буткул тарк этган. Уни на подшоҳларнинг назру ниёзи, на ҳокимларнинг эҳсони ва унга кўрсатган ихлос ва иззат қизиқтирмайди. У-мол ва мансабни ҳаром деб билган, Аллоҳдан бошқа ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмаган ҳур фикрли дарвеш, қаландар шоир.

Машраб қаландарона кезишларидан бирида Бухорога келади. Оташнафас қаландарнинг довруғини эшитган подшоҳ Абдуллоҳон астойдил ихлос қилиб Машрабнинг истиқболига чиқади. Ўрдага олиб келиб иззат-ҳурмат кўрсатади.

Етти сипор олтин, икки зар фўта ва қимматбаҳо от совға қилади. Машраб олтинларни тепиб юборади. Абдуллохон Машрабнинг оёқларига йиқилиб, нима учун менинг ҳадямни олмадингиз, ваҳоланки бу амир Темурдан қолган хазинадан келтирилган эди, деб хафа бўлади. Бунга жавобан Машраб: «Эй Абдулло, пушти по урдим, – деб юрур эрдим, Худойи таолодан талабим бор эрдик, бир одил подшоҳ бўлса, дунё деган палидни олдимга олиб келса, мен дунёни кетига шатталасам, – деб, алҳамдулиллоҳ, сенингдек подшоҳ дунё деган палидни муяссар қилди, эмди анга шатта урганим рост бўлди», – дедилар.²⁹⁵ Абдуллонинг буйруғи билан қаландар Машрабга олтин эгарли арғумоқ туҳфа қиладилар. Отда қушдек елиб келаётган Машраб ўзини ерга ташлаб, муриди Пиримастга от туёғига пойтеша уришни буюради. Шунда: «Тамоми Бухоро халқи айтдиларки: «Эй Машраб, мундоқ яхши арғумоқни нобуд қилманг, бу икки юз тиллолик арғумоқдир», – дедилар. Шоҳ Машраб айтдиларки: «То ўрдадин регистони Бухорога кетдича, ушбу отни миниб, Аллоҳ таолодин ғофил бўлдим, яна ҳар банди мўмин бу отни устига миниб Худойи таолодин ғофил бўлмасун, шу сабабдин ўлдурунглар, – дерман».²⁹⁶

Кўнгли муҳаббат аҳди билан тўлган Машраб наздида Яратганнинг ёдидан чалғитадиган барча нарсалар ҳаромдир, шу жумладан отга минганда пайдо бўлган бир нафаслик завқ ва хушнудлик ҳам. У халқ орасида бўлганида ҳам Аллоҳ ёдидан бир нафас узоқлашмайди, Раббул иззатнинг ҳузурида эканини доимо ҳис қилиб туради.

Машраб нега дарвешлик ва фақирлик йўлини танлади? Нажмиддин Кубро дарвеш тушунчасини шун-

²⁹⁵ Зиёда Машарипова «Қиссаи Машраб»да ошиқ тимсоли. Тўплам. 95-бет.

²⁹⁶ Ўша манба, ўша жой.

дай талқин этади: Дарвеш-тасаввуфнинг ўндан зиёд тариқатлари асосида турган энг юксак ҳол, ўзига хос гўзал маслак ва ҳуррият мақомидир. Узлуксиз ишқ оташида тобланиш, ўтмиш учун «ўлиб», келажак учун «қайта туғилиш» ва руҳоний эркин, тўлақонли озод умр кечириш дарвешларга хос фазилят ва сифатлардир.

«Ғиёс ул-луғат»да изоҳланишича, дарвеш сўзининг асл маъноси эшиклардан нарса тиловчи демакдир, тиланчилик қилиб юрувчи қашшоқ ва гадолар билан тариқатга мансуб дарвеш ўртасида боғлиқлик йўқ. Бироқ мажозий ўхшашлик бор. Дарвеш учун муршиднинг эшиги бами-соли Каъбадурки, у ана шу эшикка осилувчи ва ундан нажот тиловчидир.

Дарвешларга яқинлик-нафсу ҳаводин йироқлашув демак. Дарвешлар суҳбатини тинглаш Ҳақ сирларидан огоҳликдир.²⁹⁷

Машрабнинг пири Офоқхожанинг гапини эслайлик: кимки Машрабга етибдур, билсинки, у Ҳаққа етубдур.

Хожа Баҳоуддин Нақшбанддан: «Ўзгаларнинг кўнглини билиб олиш дарвешларда қандай пайдо бўлади?» – деб сўралганда, «кўзи очиқлик ва англаб олиш фаросат нури орқали бўлиб, Ҳақ СубҳонАллоҳу буни дарвешларга ато қиладики, «фаиннаҳу янзуру би нуриллаҳи» – «Чунки у (яъни дарвеш) Аллоҳ Нури орқали боқади», – деб жавоб қайтарган эканлар. Юқоридаги фикрлардан сўнг Машрабнинг шу йўл-фақирлик ва дарвешлик йўлини нега танлаганини изоҳсиз берса бўлади:

*Олурға дину дунёнинг матоҳин орзу қилмай,
Қаландарман жаҳонни сайр этиб қилдим сафар танҳо.
Шаҳи рўйи замину, тахту тожсин орзу қилмай,*

²⁹⁷ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуф истилохлари шарҳи: Иброҳим Ҳаққулники: 217-бет

*Гадойи факр бўлдум, сайр этарман баҳру бар танҳо.
Яна Машраб шу ҳақда:
То олами зоҳирга келиб ман гузар эттим,
Тарк айладиму жумлани қатъий назар эттим.*

Шоирнинг дардини, уни девоналикни танлаганини Худогина билади, чунки у оҳ-ноласи чиқиб турган дўзах оташидек ёнган, ўзини таоми тўкилган коса, синиб, паймонаси тўлган банда, дунёи дундан йироқ, оммадан бегона, мунофиқлар кўзига дур, инжу бўлиш учун келганлигини ва девоналикни нега танлаганини шундай талқин этган:

*Ўзинг додимга етгин, мубтало девона Машрабман,
Ки оҳи ўртаган Дўзахни оташхона Машрабман,
Тўкилган коса, синган соҳиби паймона Машрабман,
Ўшул дунёга ҳорис-барчадин бегона Машрабман,
Мунофиқлар кўзидин мундаман дур бўлгани келдим.²⁹⁸*

Тасаввуф истилоҳлари шарҳида «Абдол»га шундай шарҳ берилган: «Абдол» – тарки дунё айлаб Ҳаққа юз бурган вали. Улар руҳларини, маънавий борлиқларини моддий борлиқлари ўрнига бадал айлаган дарвешлардир. Абдоллар дунёнинг маънавий посбонларидир. Ибн Арабийга кўра, Аллоҳ етти иқлимни етти абдол воситасида бино қилган. Шу боис етти замоннинг руҳонияти уларга боғлиқ ва ҳар бир абдол ўз кучини етти замоннинг биридан ўрин олган пайғамбарлар-ҳазрат Иброҳим, ҳазрат Мусо, ҳазрат Ҳорун, ҳазрат Идрис, ҳазрат Юсуф, ҳазрат Исо ва ҳазрат Одам алайҳиссаломдан олур. Ҳазрат Яҳё эса Исо билан Ҳорун ўртасида юриб пайғамбарлардан

²⁹⁸ Машраб. Девон. 2006. 441-бет.

эшитган ҳақиқатларини етти абдол қалбига нақш айлаб турармиш.²⁹⁹

Машраб шеъриятида юқорида номлари тилга олинган абдоллар, шунингдек, жамики азиз авлиёлар, дунёни худди ўзидек, дарвеш, қаландарваш кезган бақо сўфийлар, чорёрлару пайгамбарлар, шайхлару уламолар, тариқат пирларину валиларни аввало яратган Илоҳни эсга олади, улардан мадад сўрайди:

*Ё Раҳим-Раҳмон, Ўзингсан, ё Илоҳ, Сиздин мадад,
Издадим ман, ё Муҳаммад Мустафо, Сиздин мадад,
Довуду Нуҳи набий, Шис набие Сиздин мадад,
Каъбани бунёд қилгон, Халило, Сиздин мадад,
Юнусу Мусоу Исо, Солиҳо, Сиздин мадад.
Хоҷса Аҳмад, Мавлавий Жомию, Аттори вали,
Пири комил истадим, оқу қарони билгали,
Машраби осийни қўлланг сиз бузург шайху вали,
Садр атову Бадр ато ё Шоҳ Аббоси вали,
Дини Хоразм бузруги Полвон ато Сиздин мадад.³⁰⁰*

Тасаввуфнинг қаландария тариқати ва шоир Машрабнинг нега бу йўлни танлагани ҳақида учта адабиётшунослар жўяли фикрни айтиб тадқиқот олиб боришган. Машраб тасаввуфий қарашлари билан шуғулланганлар Абдурауф Фитрат, Муҳсин Зокиров, Ҳамидулла Болтабоевларни айта оламиз. Гарчи, бевосита Машраб ижоди билан шуғулланган Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Жалолдин Юсупов, Дилором Ҳамроевалар Машрабнинг қаландарийлик тариқатига мансублигига доир махсус тадқиқот қилмасалар-да, аммо ўз қимматли фикрларини билдирганлар.

²⁹⁹ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. 208-бет.

³⁰⁰ Машраб. Девон. 2006. 388-389-бетлар.

Муҳсин Зокиров Машрабнинг қаландарийлик тариқатига мансублигини ўз даври нуқтаи назаридан ёритганда кўпроқ зулм ва истибдодга қарши восита деб талқин этса, Абдурауф Фитрат Машрабни мутасаввиф эканлигини ва мутасаввиф бўлгани ҳолда у динсиз бўлмаслигига урғу бериб, шоир тасаввуфнинг қаландария тариқати орқали ўз гоё ва таълимотларини илгари сурганлигини таҳлил этган. Ҳамидулло Болтабоев Фитратнинг Машраб тасаввуфий қарашлари муносабати нуқтаи назаридан келиб чиқиб олимлик салоҳиятини намоён этгани ҳолда биратўла қаландария тариқати, унинг тарихий илдизлари ва бу тариқатнинг манбалари ҳақида муфассал тадқиқот қилган. Машраб қаландарийлик тариқати манбалари ҳақида фикр юритганда биз Ҳ.Болтабоевнинг бу хусусда чуқур изланишларини эътироф этган ҳолда, кўпроқ унинг фикрларига таяниб, иқтибослар олишга ҳаракат қиламиз.

Ҳ.Болтабоев ёзади: Машрабнинг қаландарийликка муносабати шоирнинг «Бобораҳим», «Шоҳ Машраб», «Девонаи Машраб» каби исм ва унвонларидан яққол англашилиб турган бўлса ҳам, тасаввуф таълимоти ва унинг қаландарийлик тариқати ҳақида етарли тасаввурга эга эмаслигимиз туфайли шоир ижодини, унинг ўзи қисматини қатъий боғлаган қаландарийликдан ажратиб талқин этишга йиллар давомида йўл қўйилди. Зеро:

*Худодин келса фармон лаҳаддин бош кўтаргил деб,
Кафанни бўйнима чулғаб, талабда бир қаландарман,*

байтининг ўзиёқ Машраб учун қаландарийлик икки дунё саодатидек бир улуғ хилқат саналганлигини англатувчи далилдир.³⁰¹

³⁰¹ Ҳамидулло Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. Олими нуқтадон ўзум. Тўплам. 37-бет.

Ҳ.Болтабоев фикрича: қаландарийлик тариқати ўзбек адабиётшунослигида гарчи XVII асрдан Машраб номи билан боғлиқ ҳолда талқин қилинаётган бўлса ҳам, бу тариқатнинг илдизлари қадимги даврларга бориб тақалишини ушбу далиллар кўрсатиб турибди. XX асрнинг дастлабки чорагида тасаввуф илмида биринчилардан бўлиб илмий ахборот берган профессор Фитрат қаландарийлик ҳақида маълумот берувчи манбалар «Шоҳ Машраб» манқабасини «Ҳафт қулзум», «Баҳори ажам» асарларини, Алишер Навоийнинг «Насойиму-л-муҳаббат», Ҳожи Абдурахмон Бухорийнинг «Рисолаи одоби тариқ» тазкира ва рисоаларини санайди. Улар қаторида Исҳоқ Богистонийнинг «Тазкираи қаландарон», Мажзуб Наманганининг «Тазкирату-л-авлиё» ва номаълум муаллифнинг «Рисолаи қаландарий» асарларини келтириш мумкин.³⁰²

Ҳ.Болтабоев «Машраб ва қаландарийлик тариқати» тадқиқий мақоласида Туркия ва Кичик Осиёда қаландарийлик тариқатининг илдизларига тўхталиб, бу тариқат яссавийликдан озиқланганлигини, Фитрат Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар илмий-тадқиқий мақоласида ҳам бу хусусда фикрлар изҳор қилганлигини таъкидлаган. Турк олими Фуод Кўпрулу эса, қаландарийлик тарихи ҳақида сўз юритиб, XIII-XIV асрларда Онадўлидаги машҳур тасаввуф оқимлари бобийлик, абдоллик, бектошийлик, ҳуруфийлик, ҳайдарийлик қаторида қаландарийлик мавжуд бўлиб, бу оқимлардан нисбатан кенг тарқалган бектошийлик таълимоти ўзининг асосини қаландарийликдан олганини ва дастлаб қоришиқ ҳолда мавжуд бўлганини қайд этган.³⁰³

Шу билан бирга Кичик Осиёда абдоллик таъли-

³⁰² Ўша манба. 38-бет.

³⁰³ Ҳ.Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. 157-бет.

мотининг асосчиси Пир Абдол асосан Қаландар Абдол исми билан машҳур бўлганини ҳам эътиборга олсак, бу тариқат Онадўлида Юнус Эмрога қадар мавжуд бўлган деган хулосага келишга ёрдам беради. Ўрта Осиёда эса қаландарийлик айрим ҳолларда яссавийлик тариқатидан озиқланганини ва ундан сўнгра мавжуд бўлганини тасдиқловчи асослар бор. «Боқиргон китоби»да Яссавий шоирларининг асарлари келтирилгани ҳолда унда Машрабнинг ҳам шеърлари учраши бу икки тариқат ўртасида бир-бирини туташтирувчи воситалар бўлганини кўрсатади. Фитрат «Яссавий мактаби шоирлари тўғрисида текширишлар» мақоласида мана шу муҳим нуқтани қайд этиб ўтган.

«Шоҳ Машраб» манқабасида ёзилишича:

Кечиб дунёйи фонийдин талабда бир қаландарман.

ёки:

Солиб ҳар ерда бир гулхан талабда бир қаландарман, - деган Машраб Хўтан шаҳрига келгач, у ернинг фозиллари билан бўлган суҳбатда «Мушкоти шариф»дан икки масъала орасига солгач, «бу қаландар илми ҳолдан ҳабардор экан» деб, унга тавозъе қиладилар. Бу ҳолат қаландарийликнинг илми ҳол (тасаввуф) билан муносабатини кўрсатувчи муҳим нуқталардан бири бўлиб, Машрабнинг ҳали Хўтанга Офоқхожа даргоҳига келмай туриб, қаландар сифатида танилганини кўрсатувчи ҳужжатдир.³⁰⁴

Ҳ.Болтабоев Ўрта Осиёда Фитрат келтирган маълумотларга кўра, қаландарийлик Онадўлидагига нисбатан ҳам қадимийроқ эканлигини таъкидлаб, унинг вужудга келиш тарихини яссавийлик тариқатидан сўнг тахминан

³⁰⁴ Ҳ.Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. 39-бет

XII – XIII асрларда деб билиш мумкин, деган хулосага келади.

Фитрат «Боқиргон китоби» ҳақида фикр юритиб, унда ёзилишича, яқингача яссавийчи шайхлар Кармана ва Бухорода жаҳр зикрларини ўтказганликларини билдирган деб: яссавийлик тасаввуф адабиётидир. Масалага киришишдан бурун Ўрта Осиёда тасаввуф ҳақида тўхташ керак бўлади. Ўрта Осиёда тасаввуф мусулмонлиқ билан бирга келиб кенг бир суръатда тарқалди. Ўрта Осиё тасаввуфининг кубравия, яссавия, нақшбандия ва қаландария каби кўп оқимлари ўринлашган. Яссавийликнинг таълимоти хилват, тарки дунё, бурунги турклардан бўлган мусиқий ўйинли ибодатнинг бир шакли бўлган жаҳр.³⁰⁵

Қаландарийликнинг ўзига хослигини изоҳлаш борасида ҳам алломаларнинг бир-бирини тўлғазувчи турли қарашлари мавжуд. Жумладан, «Ҳафт қулзум»да: «Қаландар бутун расмий таклифлардан, бутун қайдлардан озод бўлган, ҳар турли диний амал ва одатлардан айрилган, бутун моддий, ҳаётини алоқаларни тарк этган, ибодат ва одатларнинг ҳаммасини бузғувчи кишининг исмидир», дейди.

Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳотул – унс» асарида эса «Қаландар диний ибодатларнинг фарз бўлган қисмларинигина адо қилади.

...Маломатийлар диний ибодатларни ижро қиладилар, бироқ ижро қилганларини халқдан яширадилар. Қаландарлар эса, тўғридан-тўғри диний ибодатларни ва одатларни бузадилар», дея баҳоланади.

«Баҳори Ажам»да қуйидаги байт келтирилади:

*Сана мораи қаландар сардор ба ман намон,
Ки баса дароз дидам раҳу расми порсоён.*

³⁰⁵ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 38-бет.

(Мазмуни: Тақво йўли жуда ҳам узоқ экан, менга қаландарлик йўлини кўрсатинг).

Қаландарийлик ҳақида ўзаро яқин хусусиятларни: уларнинг ҳаёт тарзларида яссавийликка хос жаҳрийликни, маломатийликнинг айрим белгиларини, нақшбандийликка хос умумбашарий, гуманистик гоялар мутаносиблигини ҳам кузатамиз.³⁰⁶

Ислом тасаввуфи манбалари (тасаввуф назарияси ва тарихи) илмий мажмуасини тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳамидулла Болтабоев мазкур китобига «Тазкираи қаландарон», «Рисолаи қаландарий» асарларини киритган.

Адабиётшунос олим Сайфиддин Рафиддин «Ёшлик» журналининг 2000 йил 3 чи сонидида «Қаландарлик одоби» ҳақида илмий тадқиқий мақола эълон қилиб, ўша журнал саҳифасида «Рисолаи қаландарий»ни чоп этган.

Ҳ.Болтабоев мажмуага киритган «Рисолаи қаландарий» «Ҳазрати мавлоно Шариф раҳматуллоҳи алайҳ таъкидлайдиларки...» жумласи билан, С.Рафиддин журналда эълон қилган «Рисолаи қаландарий» эса «Ҳазрати шайх Сухравардий раҳматуллоҳи алайҳ таъкидлайдиларки...» жумлалари билан бошланади, ваҳоланки, ҳар иккиси бир асар бўлган ҳолда ибтидоси икки хил тарзда бошланиши таажжуб уйғотади.

Сайфиддин Рафиддинов мазкур асар ҳақида фикр юритиб, Ўз.РФА Абу Райҳон Беруний номидаги ШИ-да № 9175 рақами остида тасаввуфга оид 200 саҳифалик қўлёзма манбадан 10 саҳифалик «Рисолаи қаландарий» жой олганлигини келтирган: Асар матнидан маълум бўлишича, муаллиф Имом Сухравардий ва ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг сўфиёна қарашларидан ис-

³⁰⁶ Иқболой Адизова. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи., 105-106-бетлар.

тифода этиб бу рисолаи тартиб берган. Эҳтимол дарвешлик, хоксорлик, пири муридлик ҳақида Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларининг, қаландарлик ҳақида эса ҳазрат Имом Сухравардийнинг фикрларига таянгандир. Чунки имом Сухравардийнинг қаландарликка доир айрича қарашлари мавжуд.³⁰⁷ Рус олими О.Ф. Акимускин бир мақоласида: «Жомий ва Сухравардий иккиси ҳам ҳақиқий қаландарлар билан ур-тўполонларда иштирок этиш учун қаландарлар либосини кийиб юрадиганларни чалкаштириш керак эмаслигини қайд этгандир»³⁰⁸ деб ёзади.

Қаландарларнинг ўзига хос феъл-атвор, қиёфа, юриштириши ва кийиниш одоблари бўлган. Бу маслакни қабул қилувчи ҳар бир аъзодан мавжуд қоидаларга амал қилиш талаб қилинган. Рисолада таъкидланишича, белига качкул осаётган қаландар ушбу оятни ўқиши керак экан: «Бисмиллоҳир роҳманир роҳим. Ва ютйумунат таома ало ҳуббиҳи мискинан ва ятиман ва асиро». Яъни: «Ва таомни суюб-хоҳлаб турсаларда, (ўзлари емасдан) мискин, етим ва есирларни таомлантирурлар» (Инсон:8).

Сайфиддин Рафиддинов «Қаландар» атамасининг этимологияси ҳақида илмий тадқиқий мақоласида фикр юритиб «қаландар» атамасининг ижтимоий ва маънавий ҳаётимиздан, хусусан оғзаки ва ёзма адабиётимиз саҳифаларидан чуқур жой олиб келганлигини, унга изоҳ ва шарҳлар битилганлигини, бу атама тарихий, илмий ва адабий моҳиятга эғалигини таъкидлаган ва уни XI асрдан истеъмолга кирганлигини аниқлаган.

Қаландар сўзи «қалан» ва «андар» сўзларининг бирикишидан ҳосил бўлган. Маъноси: «Оғир юк ташиган», «оғир юк остида қолган» ёки арабча «ақалл» ва форс-

³⁰⁷ Сайфиддин Рафиддинов. Қаландарлик одоби. «Ёшлик», 2000, 3 сентябрь, 3-сон, 45-бет.

³⁰⁸ Дж.С.Трименгэм. Исломда сўфий тариқатлар. Москва, 1989, 277-бет.

ча «андар» сўзларидан таркиб топиб, «оз, аҳамиятсиз, хор бир аҳволда бўлган» деган маъноларни билдиради. Бу атама мажзуби соликин ёки сулукдан сўнгра жазбага етишган бир солики мажзубнинг лақаби бўлиши ҳам мумкин.³⁰⁹

«Ғиёсул лугат»да ёзилишича: «Қаландар – аслида арабий «коф» билан «каландар» эди, эшик тез очилмаслиги учун орқасидан қўйиладиган тарашланмаган кунда маъносида берилган. Баъзилар уни арабий сўз деб атадилар.

Хатиби Форсийнинг «Маноқибӣ Жамолиддин Соважий» асари қаландарлик маслагини англатувчи, одоб арконларидан, пирлардан баҳс этувчи энг муҳим асарлардан биридир. Унда қаландар сўзига изоҳ берилиб, «қоф»-қаноат, «лом»-лутф, «нун» – надомат, «дол» – диёнат, «ре»-риёзат маъноларида талқин қилинади.

«Қаландар» бир қанча маъноларни билдиради: 1. Дин. Диний ғазаллар ўқиб мусулмон динини тарғиб қилиб дарбадар кезувчи, тарки дунё қилган дарвеш. 2. Кўчма маънода: дунёдан воз кечган, тарки дунё қилган киши: соҳид. 3. Ўзбек халқ куйларидан бирининг номи. 4. Қаландар (эркаклар исми). Қаландарвачча-қаландарнинг шогирди. Қаландар хона-қаландарлар йиғиладиган ва тунайдиган жой.³¹⁰

Ҳусайн Воиз Кошифий «Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати» китобининг тўртинчи бобини «Хирқа ва аҳли фақрнинг кийимлари, уни кийиш, кийдириш ва муридларга хирқа етказиш ва бунинг шартлари, одобу аркони баёнида»ни ўн бир фаслга бўлиб тасаввуфнинг-қаландарийлик тариқатига кирган сўфийларнинг одоби-ахлоқи, кийиниши ва ҳоказо

³⁰⁹ С.Рафъиддинов. «Қаландар» атамасининг этимологияси ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, 5-сон, 60-бет.

³¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томлик. 2-т.Т., 1981, 545-бет.

жиҳатларига тўхталган. Қаландар Машраб ва бошқа қаландарлар Воиз Кошифий тасвирлаган шартларга тўлиқ амал қилишган.

Аксар дарвешларнинг тўни йиртиқ ва эски, баъзан турли матоларнинг парчаларидан ямаб тикилгани учун уни хирқа дейдилар.³¹¹

Хирқалар тўрт хил – жундан, пахтадан, палосдан, теридан тикилган.

Сўфийлар ва дарвешларнинг бош кийимлари кулох кигиздан бўлиб, уни Жалолиддин Мавлави Румий тож деб билган эканлар. Доира шаклида кулох атрофини ўраб, «алиф» суратли кигиз боғлаб: «биз ростлик доирасидан бошимизни ташқари чиқармаймиз ва ўз биродарларимиз учун бошни ўртага қўямиз» деган фикрни илгари сурганлар. Сўфи ва дарвешлар жойнамоz, ридо, кафш, суҳбат камари, таъя пўстаги каби нарсалар билан жиҳозланган.

Усмон Турар «Тасаввуф тарихи» китобида кулох, унинг усти «қубба», ички қисми «лангар» – салла-дастор, хирқа, кулох ва камар «жиҳози тариқат», камар «шадд» жундан таёрланган белбоғ, ёқасиз кийим-ҳайдарий, «тан-нура» ёқасиз, енгсиз, узун тўпиққача, олди белгача очиқ дарвеш либоси, «або» жундан тикилган кийим³¹² ҳақида муфассал маълумот берган.

Ҳ.Болтабоев «Рисолаи одоби тариқ» рисоласидаги қаландарийликнинг ашёларига тўхталиб шундай фикрларни келтирган: Ҳожи Абдурахим Бухорийнинг 1672-йилда ёзилган «Рисолаи одоби тариқ» рисоласида қаландарийлик исмигагина эмас, унинг ҳар бир ашёсига, нарсасига ҳам тасаввуфий маъно юклатилиб, уларнинг

³¹¹ Хусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1994, 45-48-бетлар.

³¹² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 101-бет.

қуйидагича шарҳи берилган. Қаландар кулоҳи тўрт турли бўлади: кулоҳи амр, кулоҳи равият, кулоҳи субҳоний, кулоҳи ато. Бу тўрт турли кулоҳдан ҳар бирининг тўрт бурчаги бўладир. Кулоҳнинг бурчагига форсийча «тарк» дерлар. Қаландарлар сўз ўйини қилиб, бу форсийча «тарк»ни арабча «тарк» (воз кечиш) сўзига айлантирадилар. Кулоҳларнинг «тарк» бурчакларидан ҳар бирига арабча тарк сўзидан фойдаланиб, бир турли тасаввуфий маънолар берадилар.³¹³

С. Рафиддинов «Қаландарлик одоби» тадқиқотида кулоҳнинг тўрт бўлаги «чор тарк» ҳақида Нақшбанднинг машҳур байтини келтиради:

*Дар тариқи Нақшбанди лозим омад чор тарк,
Тарки дунё, тарки уқбо, тарки нафси, тарки тарк*

Яъни нақшбандий тариқатида тўрт нарсани: дунёни, охиратни, нафсни, тарк қилиш ва ҳатто шу таркни ҳам тарк қилиш лозимдур. Китоб муаллифи нақшбандийлик қарашларини қаландарийлик маслагига татбиқ этиб шундай дейди: «Ва билгинки, кулоҳнинг тўртта хонаси бор. 1. Шариат хонаси. 2. Маърифат хонаси. 3. Ҳақиқат хонаси. 4. Тариқат хонаси. Ва яна шуки кулоҳнинг тўрт тарки бор 1.Нафс тарки. 2. Халқ тарки. 3. Дунё тарки. 4.Охират тарки.

Китоб сўнггида шундай сатрларни ўқиймиз: «Худонинг қутби хожа бахоул ҳаққ вад дин қадда-саллоху руҳаху шундай қилганлар ва шундай буюрганлар ҳар ким бу амаллардан ташқари бўлса, қаландарлик тариқатидан ташқарида дир. Ва бу ҳақда у кишидан кўп сўзлар айтилган эди. Лекин мухтасар тарзда тугалланди».³¹⁴

³¹³ Ҳамидулла Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. 40-бет.

³¹⁴ Сайфиддин Рафиддинов. Қаландарлик одоби. 45-46-бетлар.

Ҳ.Болтабоев қаландарларнинг камар ва либоси, соч қўйиши ва махсус тиллари ҳақида рисолаларга таяниб, қуйидаги маълумотларни беради: «Рисолаи одоби тариқ» муалифи қаландарларнинг камарлари етти банд бўлиб ҳар бири тасаввуфдаги бир мартабага ишорат эканини, уларнинг кийим либослари долқ деб аталиб, улар ўз навбатида уч турли – хирқа, кафаний ва жандадан иборат бўлганини қайд этади. «Рисолаи қаландарийда эса кулоҳ ва жандани кийиш, камарни боғлаш, асони тутиш ва качкул олиш пайтида ўқиладиган дуолар ҳам келтирилган. Шу билан биргаликда қаландарларнинг качкул, каду, матбах ва асолари ҳақида ҳам турли тасаввуфий ишоратлар англатилган. «Яна қаландарларга махсус шартлардан бири соч қўйишдир. Айниқса, биринчи даврларда соч қўйишни жуда лозим деб биладилар. Ўз ораларида сўйлашга махсус сунъий бир тиллари ҳам бор. Унга «абдол тили дейлар».³¹⁵

«Рисолаи қаландарий»да «яна дарвешларнинг етти та белгиси» қайд этилган. 1. Манъ қилинган нарсалардан парҳез қилиш. 2. Тақдирга рози бўлиш. 3. Ҳаромдан ўзини йироқ тутиш. 4. Ўзидан улуғларнинг хизмати-ни қилиш. 5. Машаққатларга сабр қилиш. 7. Қаноат қилиш. Бундан ташқари « фақру фано» масаласида ҳам қаландарийликнинг айрича сифатлари келтирилган: «Агар бенаволик (фақирлик)нинг йўли нечта деб сўрасалар, тўртта деб жавоб бер: 1. Истиғфор айтиш. 2. Улуғ ва ғолиб Худога таваккул қилиш. 3. Ҳаромдан йироқ бўлиш. 4. Нафсга қарши курашиш».³¹⁶

С.Рафиддинов қаландарларни Аллоҳнинг ошиғи, уни излаш кўйига тушган мажзублиги ҳақида, бу маслак гоёси давлатлар чегарасигача етиб борганлиги ҳақида ёза-

³¹⁵ Ҳ.Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тарикати манбалари. 41-бет.

³¹⁶ Сўзбоши ва тузувчи: Ҳ.Болтабоев. Ислом тасаввуфи.

ди: Қаландар атамаси, Хитойнинг ғарбий чегараларидан то Марокашга қадар кенг ёйилган ва тарихий жиҳатдан дарвешларнинг турли табақаларига нисбатан қўлланган:

1. Қаландар истилоҳ сифатида тарки дунё қилган, шариат ҳақиқатини, ҳақ сўзни тап тортмай айтадиган, Аллоҳни, ҳақ ва ҳақиқатни излаш кўйига тушган мажзуб. У Аллоҳ ҳақиқатини ҳар нарсадан устун қўядиган, диний ибодатларга бепарводек кўринса-да, зоҳиран кимлигини билиб бўлмайдиган кишидир.

2. Сўфиёна шеъриятда қаландар-Аллоҳнинг эҳтиросли ошиғи. У масту мустағриқ бўлиб, фано ҳолатига етишган, висол ишқида ёнган жунунвор кишидир. Форс шеъриятида Ансорий, Санойи, Аттор, ўзбек шеъриятида Навоий, Машраб, Нодиралар ижодида бу тимсол-атама тез-тез кўзга ташланади;

3. Қаландар- қаландарлик маслагининг аъзоси, тарғиб қилувчиси.

4. Ҳожилар карвонини қўриқлаб борадиган қуролланган дарвешлар ҳам маълум бир давлатда қаландар деб аталган. Ҳиндистон, Эрон ва Марказий Осиёда «дарвеш» сўзи «қаландар» атамасининг синоними бўлиб хизмат қилади. Қадимда хинд дарвешларидан бирортаси ўз қабиласи қолиб, бошқа қабилага мансуб қизга уйланса қаландар дейилган. Бу ҳолат ўз қабиласи урф-одатига ҳилоф иш қилган киши учун бир навъи ҳақорат ҳисобланган. Вақт ўтиши билан бу сўзнинг Эрон ва Ҳинд дарвешлари орасида нафсни тарбия этмоқ, бошқа кишиларнинг ҳақоратидан четда қолмоқ каби ўзига хос маънога эга бўлиши ва шу сабабли халқ орасида қаландария деб номланиб кетган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас.³¹⁷

Абдурауф Фитрат «Машраб» мақоласида «Девонаи

³¹⁷ С.Рафиддинов. «Қаландар» атамасининг этимологияси ҳақида. 61-62-бетлар.

Машраб» манқабаси маълумотларига таяниб, шоирни «жиннимижоз» бир қаландар деб атаса-да, манқабаси маълумотларига шубҳа билдириб, тарихий маъхазларга муурожаат қилиб, уни қаландарийлик маслагига мансублигини таҳлил этади: Машраб Наманганда туғилган, биринчи тарбияни Наманганда олган, сайёҳ, наша чекувчи, кўкнорихоналарда турувчи, жиннимижоз бир қаландар шоир бўлган. Эмди бу натижани қўлимиздаги тарихий маъхазларнинг маълумотига қараб Машрабнинг таржимаи ҳолини собит бир шаклга киргизишга тиришайлик.³¹⁸ деб, Айний, Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандий асарларидаги фикрларни келтириб, унинг тақдирида тасаввуфнинг – қаландария тариқати кишиси қиёфаси шакллانганлиги ҳақидаги муждаларни дарж этади: Малехонинг кўрсатишига кўра, Машрабнинг ёшликда Андижондан Наманганга ўқишга келгани, афсонадаги «15 ёшарлигида мулла Бозор охунд тарбиясига киргани» билан таъкид этиладир. Малехонинг ривоятига кўра, Машраб Наманганда 7-8 йил тургандан кейин Самарқандга келган. Онда бир муддат қолган. Сўнгра Наманганга қайтиб, ондин Қашқар, Бадахшон, Балх шаҳарларига борган ва шу сафардан унга «пишиқликлар» ҳосил бўлган, яъни, шеър ва тасаввуф кишиси бўлуб, қаландар қиёфасида яна Самарқандга қайтган. Малехо бу Самарқандга қайтишнинг қайси йилда эканини очиқ кўрсатмайдир. Шундай бўлса ҳам, баъзи 1689-91 лар орасида бўлганин гумон қилиш мумкин.³¹⁹

Юқоридаги фикрларни Ҳ.Болтабоев ҳам таҳлил этиб, олим Бадеъ Малехонинг Машраб ва қаландарлар билан учрашувлари ҳақида қимматли фикрларни берган:

Машраб ва қаландарийлик мавзусида бизга аниқ маъ-

³¹⁸ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 86-бет.

³¹⁹ Ўша манба, 87-88-бетлар.

лумотлар берадиган манбалардан бири Муҳаммад Бадеъ Малехо Самарқандийнинг «Музаккиру-л асҳоб» («Сухбатдошлар зикри») асаридир. Малехо тазкира тузиш орзусида кўпгина шаҳарларни кезиб чиққан. Сафар давомида бир қатор шоир ва қаландарлар қаторида Машраб билан учрашган. Сафардан қайтиб, тазкирани тузишга киришган. Тазкира 1691 йилда ёзиб тугатилган бўлиб, унда XVII аср Марказий Осиё ва Эронда яшаб ўтган 221 нафар шоир ҳақида қимматли маълумотлар берилади. Асарнинг афзал жиҳатларидан бири шундаки, муаллиф ўзи қаламга олган шоирларнинг деярли барчаси билан суҳбатдош бўлган ва қўлғезмалардан бири (4270 рақамли) муаллиф дасхатига мансуб. Асар бизни қаландарийлик тариқатига мансуб бир неча шоирлар ижоди билан таништиради. Улар орасида Машраб, Шоҳ Шавкат Қаландар Бухорий, Қосим Девона, Қубоий Қаландар каби шоирлар бор. Сўфийлик йўлидаги бу кишилар қаландар бўлишлари билан бирга нозиктаъб ва ўз даврининг машҳур шоирлари бўлгани учун Малехо уларнинг шоирлигини асосий эътиборда тутган ҳолда тазкирага киритган.³²⁰

Фитрат Машрабнинг қаландарлиги ҳақида фикр юритиб, уни бобо қаландар – қаландарлар бошлиғи бўлганлигини ва шоир ундан кутган мақсад ҳақида маълумот бериб ёзади: Машрабнинг қаландарлиги ҳақида маноқибда бир кўб қайдларнинг борлиги билан баробар уни 1691 йилларда Самарқандда кўрган Муҳаммад Бадеъ Малехо ҳам хабар берадир. Қаландарларнинг ўз бошлиқларини «бобо» атаганлари маълум. Машрабнинг Бобо Раҳим – Раҳим бобо аталгани (дан) унинг бир вақтлар

³²⁰ Ҳамидулла Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. 41-42-бетлар.

қаландар бошлиғи бўлғонини ҳам гумон қилиш мумкин. Шунинг учун бошлаб қаландарлар ва қаландарлик ҳаққида ва унинг майдонга чиқишига сабаб бўлган шароит тўғрисида тафсилот бериш лозим. Зотан, Машрабнинг синфий тусини оғмоқ учун қаландарлик маслагининг синфий моҳиятини белгиламоқдан бошқа чора йўқ. Лекин, бахтга қаршу, бизнинг тарихимизнинг ҳеч текширилмаган ёхуд оз текширилган саҳифаларидан бири шул қаландарлиқдир. Ўзим ҳам бу туйғудаги бутун изланишларимнинг «мана» деб кўрсатарлик бир натижаси бўлмаганини эътироф қиламан. Қўлимдаги жуда оз материал билан қаландарлик маслакининг синфий моҳиятини очмоқ ва шу йўл билан Машрабнинг ҳам синфий тусини кўра олмоқ мумкин бўлмайди. Шундай бўлса ҳам, бундан сўнграги текширишларга балки ёрдами бўлур умиди билан қаландарлик ҳаққида билганим нарсаларни қайд этиб ўтмакни муносиб кўраман.³²¹

XX асрнинг дастлабки чорагида замонасининг диний, дунёвий билимларини чуқур билимдони бўлган Фитратдек олим камтарлик билан «мана» деб кўрсатарлик» иш қилолмаганини айтиши унинг нечоғли улуғ олим эканлигини билдиради. Бойбўта Дўстқораев XX асрда Фитратнинг «Машраб» илмий тадқиқотидан бошқа тадқиқий иш йўқлигини эътироф этиб турганида бу камтарона фикр бугунги «машрабшунослик» илмида яна бир долзарблигини намоён этади. «Синфий моҳиятини белгиламоқдан бошқа чора йўқ» деган фикрига келсак. Совет тузуми мафкураси шундай дейилмаса Машраб ҳақида ўша 30-йиллар бошида унинг (Фитратнинг) «Машраб» тадқиқоти ҳам эълон этилмасди.

Фитрат қаландарийлик тариқатининг тарихий-та-

³²¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 91-бет.

дрижий моҳиятини ўргана бориб, Абдурахмон Жомийнинг «Нафаҳот ул-унс» асарида қаландарларнинг ибодати, диний амалларни уларнинг бажариш-бажармаслик ҳақидаги ўз қоидалари, Жомийнинг ўзи ҳам мутасаввиф бўлганлигини шарҳлаб, ёзади: Зотан, яқин замонларгача бизнинг орамизда ҳам «Қаландар Машраб» ва «қаландархона» сўзларининг қайдсизлигини ифода қилгани шуни қувватлайдир. Қаландарлиқни Ўрта Осиёда қачондан бошлаб ўрунлашганлидан маълумотимиз йўқ. Бироқ Жомийнинг юқоридаги маълумотидан 15 нчи асрларда қаландарлиқнинг борлиқлари англашилгани каби машҳур шайх Камолиддин Ҳусайн Хоразмийнинг ҳам 15 нчи асрнинг охирида Хоразмдан Хуросонга бораётқонда йўлда бир қаландархонада қўнгани «Мифтоҳ ут-толибин» исмли манқаб китобида мазкурдир.³²²

Мустақилликнинг илк йилларида адабиётшунос Муҳаммад Ёқубнинг «Қаландарлар» илмий-тадқиқий мақоласи эълон қилинди. Унда асосан қадимги Хоразм қаландарийлик тариқати тарихига оид фикрлар тилга олиниб, яқин-яқин йилларда ва ҳозир ҳам Хоразм ашулаларида сўфий қаландарларнинг оҳанги уфуриб турганлигини қайд этган. Унинг ёзишича, «Ўзбекистон тарихи»нинг 1957 йилги нашрида қаландарлар ҳақида қуйидаги фикрлар келтирилган: Қаландарлар шаҳар ичи ёки чеккасидан маълум жойни ажратиб олиб, ўз бошлиқлари уйининг атроф-теварагига бошпана солиб ўрнашганлар. Халқ қаландарлар яшайдиган жойларни «қаландархона» деб юритган. Қаландарлар алоҳида гул солиб тикилган, жун шокилари кийим-бош кийганлар, жанда чакмон кийиб, белларига энлик гулдор жун белбоғ боғлаб юрганлар... Ўрта Осиё қаландарлари зикр тушганлар.

³²² Ўша манба, 91-бет.

Хивадаги қаландарлар жамоаси авлод-аждодлари изларини Мирхонд ва Хондамир келтирган маълумотлардан қидирадиган бўлсак, унда уни тасаввуф фалсафасининг кубровийлик оқими тарихи-шажарасидан излашимизга тўғри келади. Тасаввуф Яқин Шарқ, Эрон, Ўрта Осиё халқлари тарихида, ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётида ўзига хос ўринга эга бўлган, диний-ахлоқий, фалсафий оқимдир. Хоразмда сўфийлик оқимининг бир қанча тармоқлари ва уларнинг пешволари бўлган. Масалан: Футувват тариқати, яъни жавонмардлик оқимининг Паҳлавон Маҳмуд сингари «Пурёй валий»си, кубровийликнинг Нажмиддин Кубро каби пешвоси, «Айёрон» - дайдиларнинг ўзига хос йўлбошчилари, нақшбандийчиликнинг ўз шайхлари ва ҳоказо.³²³

Ўзб. Р. ФА И.М.Мўминов номидаги фалсафа ва ҳуқуқ институти файласуф олимлари томонидан тайёрланган «Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлилиги тарихидан» китобида Хуросондаги сўфий хонақоҳлари – қаландархоналар ва уларнинг сир-асрори, риёзати, амалу тадбирлари ҳақида муфассал маълумот-шундай фикр келтирилган: X-XI асрларда Хуросонда сўфийларнинг доимий ва вақтинча яшайдиган жойлари – хонақоҳлари пайдо бўла бошлаган. Баланд деворлар билан ўралган хонақоҳда бир неча иморат бўлган, минорали масжид, сўфийлар мажлиси ўтказиладиган катта хона, кенг ҳовли саҳнида қатор махсус хоналар ва ҳужралар. Хонақоҳ ташқарисида эса отхона, карвонсарой ва катта мазор бўлган. Хонақоҳда, одатда вақф, васият қилиб қолдирилган маблағлар, садақалар, хайр-эҳсонлар ҳисобига кун кечирилган. Хонақоҳлар мазкур замон тасаввуф адабиётида майхона, майкада, дайри муғон ва бошқа истилоҳлар билан ифодаланган.

³²³ Мухаммад Ёқуб. Қаландарлар. Халқ сўзи. 1992, 6 май.

Сўфийлар хонақоҳда пир раҳнамолигида маънавий покланиш, камолотга эришиш йўлининг сир-асрорларини ўрганганлар, риёзиёт чекиб турли амаллару тадбирларни қўллаганлар, тасаввуф ахлоқ қоидаларини эгаллаганлар. Сўфийлар мажлисларида жамоатхонада самоъ билан шуғулланганлар, яъни най ва бошқа мусиқа асбоблари навоси остида шеърхонлик қилганлар, Худонинг номлари ва сифатларини айтиб зикр тушишган, суҳбатлар қуришган.³²⁴

Шарқшунос И.П.Петрушевский X-XI асрларда Хуросон тасаввуфнинг маркази бўлган дейди. У бу даврда Хуросонда сўфийлар хонақоҳлари сони 200 га етгани ва 300 дан ортиқ машҳур сўфийлар бор бўлганлигини ёзади.³²⁵

Сўфизмнинг сўл оқимларига мансуб Мансур Ҳаллож, Боязид Бистомий, Имомиддин Насимий, Бобораҳим Машраб каби мутафаккирлар тасаввуфий қарашлари учун диний жаҳолат қурбони бўлдилар.

XII асрда тасаввуф Хуросон ва Ўрта Осиёнинг моддий ва маънавий ҳаётига сингиб кетиб, халқнинг турли табақага мансуб кишиларини қамраб олган эди. Шарқшунос Е.Э.Бертельс бу хусусда шундай дейди: «... ҳар қандай прогрессив одам ўзини шубҳага солаётган масалаларга айнан тасаввуфдан жавоб қидирган.

Фалсафий оқим сифатида қаландар-дарвешларнинг маломатийа оқими дастлабки урф-одатларни қўмсаш, унга интилиш ва ихлос қўйиш натижасида юзага келган. Хоразм тарихининг билимдони С.П.Толстов ... ўрта асрларда эркаклар ўз маслакларига кўра «меҳмонхона»ларда, «чойхона»ларда, «болахона»ларда йиғилиш бошлаган.

³²⁴ Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрилиги тарихидан. «Фан», Тошкент, 1990, 110-111-бетлар.

³²⁵ Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Л., 1966. стр. 325.

Қаландар-дарвешлар эса, ўз хонақоҳларида зикр тушар эдилар:

*Дунё учун гам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узро тутаро.
Ло илоҳо иллАллоҳ, ҳаақ дўст, ё Аллоҳ!
Ло илоҳо иллАллоҳ, ҳаақ дўст, ё Аллоҳ!
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч кам бўлмайду йўлдош,
Мардона бўл, гариб бош, умринг елдек ўтаро.
Ло илоҳо иллАллоҳ, ҳаақ дўст, ё Аллоҳ!
Ло илоҳо иллАллоҳ, ҳаақ дўст, ё Аллоҳ!
Ё, ҳувв! Ё, ҳувв! Ё, ҳувв!³²⁶*

Муҳаммад Ёқуб фикрича инқилоб даврларида Полли дузчи деган машҳур ҳофиз билан Қаландар дўнмас лақабли ҳофизлар қўшиқлар, суворалар айтишиб, баҳслашар эканлар. Одамлар бу орада Сафо Муғанний билан Мадраҳим Шерозийларни ҳам мусиқий садоларини тинглаганликларини мамнуният билан хотирлайдилар. Бизнинг давримизда эса, Хиванинг машҳур халфалари беллашар эдилар:

*«Бу кулбаи эҳзона хуриди жаҳон галди,
Гўёки ўлик эдим, жисмим аро жон галди.
Жаҳувв, жаҳувв, жаҳувв».*

Қўшиқнинг, куйнинг сеҳри одамларни бирин-кетин ўртага ўйинга олиб чиқади. Рақсга тушаётганлар басмабасига янгидан-янги муқомларни кўрсата бошлайдилар. Ҳар бир янги муқом ёки ҳаракат, олқишловчи қарсак ва сўзлар билан қарши олинади.

³²⁶ Муҳаммад Ёқуб. Қаландарлар. Халқ сўзи, 1992, 6 май.

Хоразм «лазги»сининг авж пардаларида баъзи бир чапанилар ўзларини уриб ўйнай бошлайдилар. Гоҳ ўнг қўл билан,гоҳ чап қўл билан ўз энсаларига ва кўкракларига тушира бошлайдилар. Уларнинг бу қилиқлари мусиқа оҳангига жуда-жуда мос тушади. Улар садр тушиб,йиқилиб, ҳолдан тойгунча ўйнайдилар. Жаҳувв, жаҳувв деб халфа-созандаларнинг мадад бериб туриши ўйновчини баттар жазавага туширади. Жаҳувв, жаҳуввнинг: ё ҳувв, ё ҳувв сўзларига ҳамоҳанглигини ҳисобга олмасликнинг ҳеч бир иложи йўқ. Бу қаландардарвешларнинг анъанавий «ло илоҳо, иллаллоҳ», «Ҳақ дўст, ё Аллоҳ», «ё хув, ёхув»³²⁷ деб зикр тушишларини билдиради. Халқ артисти Коммуна Исмоилова шу хилдаги ашулаларни кўп куйлаган.

Қаландария ва Машраб талқини хусусида хулоса қилинганда, шоир ўзидан олдин яшаган ўз сўфий қаландария тариқатининг ижодида уларнинг таълимот ва тасаввуфий қарашларини ривожлантирганини кўрамиз. Мутасаввиф Машраб салафлари, уларнинг шеърӣ, назмӣ асарларидан илҳом олганлиги, уларга татаббуълар, мухаммаслар боғлаганлиги кўзга ташланади. У «Ал-фақру-фаҳр» – фақирлик фаҳримдир» ғояси моҳиятидаги мазмунни идрок ва мушоҳада этгани ҳолда тасаввуфнинг қаландария тариқати асосида маърифат тарқатди. Дунёни кезди, фақир у гадоларга «дили ситамдан яро бўлган халқ» – мазлумлар жароҳатига малҳам қўйди. Подшоларнинг тухфаю инъомларини халққа берди, қаландарлик орқали эл-юрт дардидан огоҳ бўлди, ҳукмдору бекларга адлу инсоф, адолату шафқат тилаб халқ ҳолидан хабар олишга чақирди, дардлилар ҳолидан хабар олишни бурчи деб билди. «Маърифатдан беҳабарсан, мижмарим-

³²⁷ Ўша манба,ўша жой.

ни кавлама» дейди у маърифатсизларга. Унинг тасаввуфий ғоялари ундан кейин ижод этган қалам аҳлига, шоиру олим, адибу санъаткор руҳониятини ёруғ, равшан этиб келаётганлиги мутафаккир шоир шеъриятининг боқийлигини англатса керак.

3.2. МАШРАБ ВА ЖАМИЯТ (ҚАЛАНДАРЛИГИ)

Алишер Навоий ва Сўфи Оллоҳёр тадқиқотчиси адабиётшунос олим Шухрат Сирожиддинов “Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили” монографиясида: “Хатто Темур саройида туркий тилни давлат тили даражасига олиб чиқиш ишлари охирига етказилмай қолган. Шундай бир шароитда Алишер Навоий ўз олди-га ўзбек тили мақомини тиклаш мақсадини қўйди. У бежиз ушбу сатрларни ёзмаган:

*Турк назмида чу тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.*

Дарҳақиқат, Навоий ўзи эътироф этганидек, туркий тил ва адабиёти майдонида байроқ кўтарди, бутун мамлакатни якқалам, яъни бир тилли қилди. Дунё олимлари Навоийнинг ўзбек (туркий) адабий тили мавқеини кўтариш ва ривожлантиришдаги хизматларини инсоният тамаддуни тарихидаги буюк маърифатпарварлар - француз Дю-Белли ва рус М.Ломоносовнинг миллат маданиятида туб бурилиш ясаган саъй-ҳаракати билан тенглаштирадilar”³²⁸.

Шухрат Сирожиддинов фикрича, Навоий ҳазратлари улуғ амир, вазири кабир мансабларида ҳам эл-улусни,

³²⁸ Ш.Сирожиддинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Т., “Akademnashr”, 2011, 3-4-бетлар.

халқни унутмаган, у билан бирга нафас олган. Шу ўринда Навоийнинг яқин устози ва дўсти Саййид Ҳасан Ардашернинг шаҳар, амирлар, мансаб эгалари ҳақидаги фикрларини адабиётшунос шундай талқин этади:

Саййид Ҳасан шундай инсон эдики, дейди Навоий, ипак билан наमत ўртасида тафовут кўрмайдиган даражада нафсини маҳкам жиловлаган эди. Ҳар қанча изтироб юзланмасин, сабр билан енгарди, дейди. Саййид Ҳасан Ардашер Навоийни фарзандим деб алқашини шоир фахр билан таъкидлайди.

Саййид Ҳасан Ардашер мансабпарастликни ниҳоятда қоралаган. У айтади: «Мансабпарастлик мастлик кабидир. Аммо у чоғир мастлигидан фарқ қилади. Чоғир ичиб маст бўлган киши қилган иши ва сўзини назорат қила олмайди. Оқибатда одамларга озор бериши, нотўғри хатти-ҳаракатлар қилиб қўйиши мумкин. Сархуш бўлгандан кейин ўз ишидан пушаймон қилади. Аммо бундай сархушлик бир кун давом этади. Мансаб мастлиги эса токи инсон мансабдор экан давом этади. Инсон мансабда бўлгач, ўзини идора қилса яхши, аммо оёғи ердан узилиб, нафсга берилса, кўп хатоликлар қилади».

Маълумки, Навоий улуғ мансабларни эгаллаганда ҳам ҳамиша давлат ва халқ манфаатини биринчи ўринга қўйган. Ўз вазифасини ҳалол бажарган. Саййид Ҳасан Ардашер айтар экан: «тошқозон ва лаъл тош ҳар иккаласи тошдир. Тошқозонда лаззатли таомлар пиширилади ва ундан одамларга наф бордир. Лаъл эса қимматбаҳо бўлгани билан ундан одампарга фақат зарар етади. Агар халққа манфаати бўлмаса, ундай қимматбаҳо тошдан не наф»³²⁹.

Саййид Ҳасаннинг ўғитлари Навоий учун ҳаётий сабоқ бўлганига шубҳа йўқ.

Паҳлавон Муҳаммад Навоийнинг ёшлигидан бирга

³²⁹ Ш.Сирожиiddинов. Навоийнинг дўстлари. "O'zbekiston ovozi", 2013 йил, 20 апрел.

ўсиб улғайган дўстларидан биридир. Навоий уни қирқ йиллик қадрдоним, «маҳрами сирри ниҳоний» дейди³³⁰.

Икки улуг ўзбек мутафаккир шоирлари ҳақида фикр юритганимизда Машраб фақат:

Бир мартабада турмас эмиш шоҳ ила дарвеш,

Бас, жандани кийдим, ўзими дарбадар эттим, – дея ўзини: Сийратим башар, суратим инсон дея, ҳатто: “Бас, манинг нафсим худолиғ даъви қилди ҳар замон”, – деган Фиръавни ҳам танқид қилиб, ҳазрат Навоийдан кейинги ўринда туриб ўзбек шеъриятида сермахсул ижод этган улуг алломаи замон мутафаккир шоирдир.

Юнус Эмронинг “шоирлар шоҳлардан юқори тургай” фикрини Машраб қалбан ҳис этиб, шоҳликдан дарвеш-қаландарликни афзал билди.

О.ф.Акимушкин қаландарнинг жамиятдаги ўрни ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Қаландарлик тариқати аъзолари ҳеч қачон ҳис-туйғуларга берилмасликлари, бир дона кийим-бош ва парча нонга қаноат қилишлари, қимматбаҳо нарсалардан ҳазар қилишлари, одамлардан четлашишлари, хушмуомала бўлишлари, доим кезиб юришлари, риёкорликдан сақланишлари лозим бўлган. Бу қоидалар қаландарлик тариқати асосчиси Жамолуддин Муҳаммад Савожий (ваф. мил. 1232) тарафидан ишлаб чиқилган. Шу билан бирга, бу тариқатнинг баъзи аъзолари байроқ, дастурхон, чироқ ва кичик ногорани қаландарлик тариқатининг асосий рамзлари деб ҳисоблашган. Байроқ-пири валий бўлиб, муридлар қиёмат куни байроқ орқали ўз пирларини топишлари мумкин бўлган. Дастурхон-қаландарнинг худди Иброҳим (а.с.) дек меҳмондўстлиги белгиси. Чироқ-қаландарлик ақлидрок ва ғояларининг тиниқлиги рамзи. Кичик ногора

³³⁰ Ўша манба, ўша жой.

оҳанглари воситасида қаландарлар Аллоҳга бўлган муҳаббатини изҳор этишган. Қаландарлик тариқати амалиётига бошқа тариқат вакиллари ҳам турли даражада амал қилишган. Жумладан, Туркиядаги бектошийлар, Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистондаги нақшбандийлар, Эрондаги ҳайдария-жалолия тариқати вакиллари³³¹.

Адабиётшунос Н.Комилов Машраб ва жамият қаландарлиги ҳақида фикр юритиб, шуни таъкидлайди: Тасаввуф ва бадийий ижод деганда фақат сўз санъатини назарда тутмаймиз. Тасаввуф ўз мусиқаси, тасвирий санъати, рақс санъатини ҳам яратди ва ҳатто сўфиёна театрлар пайдо бўлди. Биргина самоънинг ўзида ҳам шеърини, рақс, ҳам кўшиқ, мусиқа иштирок этади. Кўпгина самоъ мажлислари театрлашган томошага айланар эди, фақат сўфийларнинг ўзи эмас, атроф-жавонибдаги кишилар ҳам бу томошаларни йиғилишиб кўрганлар. Масалан, «Нафаҳот ул-унс» асарида Шайх Абусаид Абулхайр мажлисларига ҳатто хотинлар келиб, томларга чиқиб томоша қилгани ёзилади³³².

Алишер Навоийнинг фикрича, шоирда дарвешлик хислати бўлмаса, унинг истеъдоди улуғ мақсадга хизмат қилолмайди, шу учундир балки шоирлик ва дарвешлик истеъдодини мужассам этган кишиларнинг кўпини у «Мажолисун нафоис» асарида келтириб, махсус таъкидлаб ўтган. «Турк ва сорт орасида» фақиру фанода тенгсиз Сайид Ҳасан ҳақида: «Тасаввуфда таъби хуб эрди», деб ёзади Навоий. У Хўжа Ҳофиз, Ҳусрав Деҳлавий, Лутфий ва Навоийнинг ўзининг ашъоридан юзлаб байтларни ёд билган, нозик ва латиф табиатли киши бўлгани

³³¹ О.Ф.Акумишкин. Россия ФА шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими илмий ходими // Нақшбандия, 2009, №1, 15-бет.

³³² Н.Комилов.тасаввуф. Биринчи китоби, Т., Ёзувчи, 1996, 156-бет.

кўнгли юмшоқлигидан «дардмандона сўздин ва назмдин ва нағмадан мутаассир» бўлиб, атрофдагиларни ҳаяжонга келтирган. Алишер Навоий сўфий қалби билан шоир қалбининг бир-бирига йўлдош ва ҳамроз эканини кўп кузатган, сўфийларнинг табиати, ботиний дунёси шеър у нағма, куй-мусиқага ташналигини кўрган. «Басо аҳлуллоҳким, арғунун унидин дайрға кирди ва дину ислом нақдин муғбачаларға бой берди», дея хулосалайди у кузатишларини «Маҳбубул қулуб» асарида. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ, шекилли, чунки тариқат ўз ақидалари билан руҳ илми эканлиги жиҳатидан ижод психологиясига яқиндир³³³.

Шоирлик истеъдоди билан соликларда бу дард шеър бўлиб қуйилиб келган-ҳақиқий ваҳийлик юз берган. Жалолиддин Румийнинг ҳаётини эсланг: у тариқат сулукини бекамуқўст бажарган бўлса-да, лекин то Шамс Табризий билан учрашиб, суҳбат қурмагунга қадар шеър ёзмаган, ҳолбуки унинг ёши қирқдан ошган эди. Шамс Табризий таъсирида унинг қалб кўзи очилиб, буюк шоир ва буюк сўфийга айланди. Яссавий, Аттор, Машраб ҳам аслида жазба теккан яъни илоҳий «девоналик»дан бонасиб одамлар эдилар. Уларнинг ғайриодатий, мажнунона хулқ-атвори атрофдагиларни ҳайратга соларди (Машрабнинг «девона» лақабини олгани шундан), бунинг устига улар пирга қўл бериб, руҳий чиниқиш азиятларидан ҳам хабардор эдилар.

Ваҳдатул вужуд таълимотининг асосчиси шайх Ибнал Арабий яхши шоир ҳам эди, у «Фусус ул ҳакам» («Ҳикмат гавҳарлари») ва «Футуҳотул Маккия» («Макканинг очилиши») номли машҳур асарларининг кўп қисмини шеър билан битган, яъни ўз назарий фикрларини фалсафий

³³³ Ўша манба, 157-бет.

истилоҳлар орқали тушунтиришга қийналиб қолганда асосий муддаони шеърий сатрлар ёрдамида изҳор этган. Робиа Адвия, Мансур Ҳаллож, Абдулло Ансорий, Абусаид Абулхайр, Паҳлавон Маҳмуд ҳам шу усулдан фойдаланганлар. Ҳайём, Румий, Жомий, Бедил, Иқбол тасаввуфнинг жуда кўп нозик назарий масалаларини жаҳоншумул шеърий асарлар воситасида шарҳу баён этганини яхши биламиз.

Сўфий дарвешлар ижод аҳлига яқинлашиб бордилар ва иккинчи тарафдан, ижод аҳли ҳам тасаввуфга томон интилдилар. Сўфий жамоалари орасида «ринд»лар зоҳиран ўзларини беҳуд, бепарво қилиб кўрсатувчи, ботинан эса мутаффаққир ва закий бўлган, дунёнинг нобаробарлигидан, адолатсизликлардан зада кишилар алоҳида ажралиб турарди, улар бири-бирига рози дил айтиш, ҳасратлашиш учун йиғинлар уюштирардилар. Бундай йиғинларда илму адаб аҳли ҳам иштирок этарди, риндлар одагига мувофиқ меъёрида шароб ичиб, сархушлик қилиш, эркин-озод ҳолда туйғулар тизгинини қўйиб юбориб, куй-қўшиқ, шеърхонлик «базми жамшид»ини тузиш расм бўлган Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб» асарида «ринди бодапараст»ларнинг ахлоқини баён этиб, уларни Худо ошиқлари, Ҳақнинг севган бандалари деб таърифлайди. Риндлар даврасининг ўз шоирлари, ҳикоячи латифагўйлари, созандаю мутриблари бўлган. Шеър ва мусиқийнинг инсон руҳига таъсир этиш кучини сезган тасаввуф шайхлари хонақолардаги йиғинларда бундан фойдаланишга интиланлар. Айниқса, самоъ йиғинларини қизитишда шеър ва мусиқа жуда қўл келарди. Маълумки, жамоа-тоифа бўлиб яшаш, пир-муридлик одобини сақлаб, тонготар суҳбатлар қуриш, илоҳиёт асрори ҳақидаги баҳсу мунозара мусулмон Шарқининг бутун қадимий ма-

даний марказларида қурилган кўп сонли хонақо ва зовияларда тўплапгаи фақру фано аҳли ҳаётининг мазмунини белгиларди. Хонақоларда «самоъ» (арабча: эшитиш) мажлислари уюштириш, шеър ва рақс базмини ташкил этиш одат тусига киради.

Сўфиёна базмлар бағрида кўп миқдорда истеъдодли мутриб ва муганнийлар тарбияланди, янги-янги куй-оҳанглар яратилиб, эл орасига ёйилди. Жумладан, тожик ва ўзбек халқларининг классик шашмақоми ҳам шу заминда шаклланиб, тасаввуф мақомотининг ҳолатларини ифодалайди³³⁴. Машраб ўша жўшқин хонақоҳида ижлд этди.

Адабиёт тасаввуфга хизмат қиладиган иллюстратив материал бўлиб қолмай, балки ўзи тасаввуф ғояларини баралла тарғиб қила бошлади, аниқроғи, тасаввуф ғоялари шеърят ғояларига айланди. Рамзийлик, сўфиёна тил билан ёзиш адабиётни бир қадар мураккаблаштирди, натижада «хос кишилар» англайдиган шеър у ғазаллар яратилди. Аммо, қизиғи шундаки, иккинчи томондан, тасаввуфий шеърят орасида бағоят содда тилда ёзилганлари ҳам кўп. Бу жиҳатдан, масалан, Аҳмад Яссавий ижоди, Сўфи Оллоҳёр асарлари яхши мисол бўла олади. Бу шоирлар диний-сўфиёна ғояларни халқчил бир усулда баёи этадилар, уларнинг ўғит-насиҳатлари, ташбеҳ-истиоралари ҳам содда ва тушунарлидир. Чунки мақсад тасаввуфни ва ислом ҳақиқатларини кенг саводсиз омма қалбига етказиш эди. Дарвешлик сулукини эл орасига ёйиш, дарвешларни мукаррам ва маҳбуб қилиб кўрсатиш эди. Айниқса, туркий тилдаги сўфиёна адабиёт ўзининг оғзаки ижодга яқинлиги, бевоситалиги билан ажралиб туради. Бежиз эмаски, Мовароуннаҳрнинг ўзбеклар билан бирга яшай-

³³⁴ Ўша манба, 160-бет.

дигаи тожиклари ҳам «Қис- саи Машраб», «Бобо Рав- шан», «Қиссаи Ҳасан-Ҳусан» сингари ўзбекча асарларни кўпроқ мутолаа қилганлар.

Энди сўфиёна адабиётнинг мураккаблиги ҳақида гап кетганда, шуни айтиш керакки, шоирлар бунга мажбур эдилар. Зеро тасаввуфни шеър билан баён этиш фалсафа- ни, илоҳшуносликни шеърга солиб чиқиш демак. Шу бо- ис биз тасаввуфий адабиётни том маънодаги фалсафий адабиёт деймиз. Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибнал Арабий, Жомий, Бедиллар Шарқнинг буюк файла- суфлари, лекин уларнинг барча ирфоний асарлари шеър билан ёзилган³³⁵.

«Лайли ва Мажнун» достонининг бағишловидан:

*Шоҳлар аро ўрни токи афлок,
Дарвешлар оллида овуч хок...
Дарвеш десам улус уза шоҳ,
Шоҳ-дарвеш боракаллоҳ!*

«Лайли ва Мажнун»даги ушбу бағишловда Навоий Ҳусайн Бойқаронинг тахтда ўтириб, тариқат русуми би- лан ошно бўлгани, ўзини пир (Жомий) ихтиёрига топ- ширгани, вақти-вақти билан қадамжолар, хонақоларни зиёрат этгани, Ҳиротдаги дарвеш-орифлар, шайхлар аҳволдан хабар олиб туриши, ваҳдатул вужуд таъли- мотини ўзлаштиришга интилгани ва ҳатто сўфийларни йиғиб, бу мавзуда суҳбатлар қургани, баъзан голиб кел- гани, шоҳ бўлса-да, тахту тождан нафратланиб юришини, қалбан дарвешлигини махсус қайд этиб ўтади. Хуллас, Алишер Навоий фикрича, тахтга ўтириб, тахтдан нафрат- ланиш, тож кийиб салтанатга маҳлиё бўлмаслик, шоҳлик

³³⁵ Н.Комилов. Тасаввуф. Т., "Ёзувчи", 161-бет.

рутбасида дарвешдай ҳалол ва ҳалим, ҳаким ва карим бўлиш, дарвеш маслагини қабул қилиб, адолат ҳукми билан юртни бошқариш мумкин³³⁶.

Мутасаввифлар-тасаввуф илмини ўрганиш, Аллоҳнинг ер юзидаги гўзалликларини кўриб, ибрат олиш учун саёҳат қилишни фойдали деб билганлар. Ибрат учун коинотни тадқиқ этиб, у ҳақда фикрламоқ, турли оятлар орқали тавсия қилинган: “Ахир улар ер юзида сайру сайёҳат этишиб, ўзларидан аввалги пайгамбарларни ёлғончи қилиб, иймонсиз (кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини кўрсалар бўлмайдими?!” (Рум - 30:9), “Эй Муҳаммад), айтинг, “Ерда айаниб (Аллоҳ) даставвал қандай қилиб яратганини (ва сўнг Ўзи йўқдан бор илган нарсаларни йўқ қилганини) кўринглар” (Анкабут-29:20) Ҳатто, пайгамбаримиз Муҳаммад а.с. ҳам “саёҳат қилинг, соғлом бўласиз, ғаниматга эга бўласизлар” деганлар. Сўфийларга кўра, саёҳат туфайли вужуднинг соғлом бўлиши билан бир қаторда қалб ва руҳ саломатлигига эришмоқ муҳимдир. Ҳадисда айтилган ғанимат деганда сайёҳат вақтида рўпара келган муршидлар билан қилинган суҳбат ва улардан олинган илму файзни назарда тутганлар. Муҳаммад а.с.нинг “Чинда бўлса ҳам илм ўрганинг” дея тавсия қилганидан мақсад, ладун илми, ботин илми, тасаввуф илми ва Чин дегани бу илмларнинг манбаи бўлган авлиё ва муршидлардир.

Хуллас, сўфийлар учун “саёҳатдан мақсад-аҳлуллоҳ топиш, олиму ориф ва соликларга яқинлашиш, байтул харом, байтул мақдис ва така хонақоҳларни зиёрат қилишдир. Аксинча, умрини йўлда ўтказиш эмас”. Шу мақсадларда жуда кўп саёҳат қилганлари учун сўфийларга “сайёҳун” ҳам дейишган³³⁷.

³³⁶ Ўша манба, 194-195-бетлар.

³³⁷ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 89-бет.

Ўзбекистоннинг кўплаб шаҳар-қишлоқларида Машрабнинг қадамжолари бор. Ушбу ҳол бу беқарор ошиқнинг кезувчи, зиёратчи зот эканини кўрсатади. Бу қадамжолар орасида баъзи масжид ва хонақоҳлар ҳам мавжуд.

Жалолиддин Юсуфий тадқиқига кўра, Бобораҳим машраб 1690 йили Наманганга қайтади. Отаси Мулло валийбобо вафот этган эди, кўп ўтмай дардман бўлиб қолган онаси Салимабиби ҳам вафот топади. Шоир бемор синглиси Моҳибадрни яқин қариндошларига топшириб, 1691 йили кўп йиллий сафарга отланади. Шоир бу йилларда Фарғона водийси, Хўжанд, Тошкент, самарқанд, Каттақўргон, Хатирчи, Кармана, Нурота, Гиждувон, Бухоро, Хоразм, Туркистон каби манзилларда бўлгани аниқдир. Яна Афғонистонда-Балх ва Ҳирот шаҳарларида, Покистон ва Ҳиндистон, Эрон Арманистони, Ироқ, Туркия, Сурия, Саудия Арабистони-Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада бўлган, ҳаж қилган, сўнг пирлари айтганидек, саййиди коинот ҳазрати Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва салламнинг равайи покларини зиёрат қилган³³⁸.

Фитрат «Машраб» тадқиқотида қаландарликнинг дёримиздаги ҳолати, уларнинг омма олдига чиқиши, шаҳарга чиққандаги зикрлари, Яссавий, Машраб шеърларини ўқиши, таъминоти масалалари ҳақида фикр билдириб ёзади: Қаландарлиқ мусулмон тасаввуфининг шўъбасидир. Бу маслак бизнинг ўлкамизда сўнг кунларгача давом қилди. Ўзбекистон шаҳарларидан ҳар бирининг ташқарисида «қаландархона» исмли гўзал боғча ҳолига келтирилган бир жой бор эди. Қаландарлар шунда турар эдилар. Булар қисман маҳаллий, қисман мусофир, хусусий мулклари бўлмаган кишилардан иборат бўлиб, асос касблари тиланчилик эди. Ҳафтада икки дафъа ти-

³³⁸ Машраб. Куллийт. 10-11-бетлар.

ланчиликка чиқиб, шаҳар ва бозорларни айланар эдилар. Ўзларига махсус қаландарий куйлари бор эди. Ораларидан энг яхши товушлиси шу куйларда Яссавий, Машраб каби шоирларнинг шеърларини ўқир ва бошқаларининг нақоратини қайтариб турар эдилар. Ораларидан бир бошлиқлари бўлуб, мунга «бобо»дер эдилар. Тиланчилик чоғида пулни шул боболари терар ва шундан уларни таъмин қилиб турар эди.

Бухоро хонлиги замонида буларнинг устида ҳукумат томонидан тайинланган бир «мутавалли» бор эди. Қаландарлар тиланчиликдан тўплаган пулларни шунга топширар эдилар ва шу мутавалли уларнинг ҳақларини тақсим қилиб берар эди.³³⁹

Фитрат бундан ярим-бир аср аввал Ўрта Осиё шаҳарларининг энг обод жойи қаландархоналари эканлигини, қаландархоналар шаҳар халқининг жума кунлари чиқиб ўтирадиган дам олиш, саёҳат жойлари бўлганлигини қайд этган. Шунингдек, қаландарлар ҳафтада икки кун (маълум кунларда, бозорлар бўлгон жойларда бозор кунлари) тиланчиликка чиқишини, бошқа пайтлари улар қаландархоналарда наша чекиб, кўкнор ичиш билан машғул бўлиб, диний ибодатларга аҳамият бермасликларини таҳлил этиб қуйидагиларни ёзади: Қаландарлар ва қаландарлик ҳақида бера олганимиз шу нуқсонли маълумотларнинг ижтимоий мавқеларини чамалаб бўлса ҳам белгилашга ёрдам қила олса керак. Бизнинг фикримизга кўра, қаландарлар феодализм идорасининг бутун оғирлиги остида қолиб эзилган, бор-йўқларидан айрилган, эзувчи кучга қаршу курашмоқ умидини тамом йўқотган, шахсий ҳаётларини таъминини учун қўлларидан ҳеч ҳунар келмаган бир гуруҳ

³³⁹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар.. 92-бет.

бўлганлар. Булар тиланчилик билангина таъмин этилмакда бўлган ҳаётларининг аччиқ дақиқаларини нашанинг мастлиги остида кечиришқа туришқонлар. Машраб мана шу гуруҳ орасида яшаган киши бўлган.³⁴⁰

Ҳ.Болтабоев ўтган аср 20-йиллари иккинчи ярми, халқимиз яратган маънавий бисот оммавий ўрганилаётган даврда Машраб шеърятини қаландарийлик билан ёки кенгроқ маънода тасаввуфий талқинда шарҳлашга уриниш бўлганлигини айтади. Фитратнинг машрабхонлик хусусидаги хабарлар ўз-ўзидан қаландарлик билан боғланганини айтиш шунда ҳис қиламиз. «Халқ бир чойхонада ё бирининг меҳмонхонасида йиғилишар, энг яхши ва баланд товушли бор ҳофиз (машрабхон) Машрабнинг ғазалларини «Савт», «Талқин», «Муножот» каби куйларда ўқир эди. Унинг атрофида ўтирган кишилар қимирламай, нафас чиқармай, буюк бир диний ҳаяжон билан тинглар эдилар.

Мен бундан 4-5 йил олдин Фарғона водийсининг Бувайда туманидаги пир Иброҳимхон тўранинг такяхонасида бўлдим. (Таъкид: Ҳ.М.) Нақшбандия тариқатининг давомчиси бўлган ҳазрат даргоҳида Туркменистондан, Марв, Чоржуй, Душанбадан, Конибодом, Исфара, Бухоро, Хўжанд, Самарқанд, Туркистон, диёримизнинг турли ҳудудлари, ҳатто Жиззахдан жуда кўп тариқатга кирган ёшлар келиб илм олаётганликлари гувоҳи бўлдим. Уч кеча такяхонада тунадим. Лайлатул қадр кечаси деярли мингдан кўп халқ тик тургани ҳолда Қуръон тиловатига берилганлигини, қориларнинг Қуръонни қироат билан ўқиб, ҳамманинг кўзидан шашқатор ёш оққанлигини, ора-орада қорилар Бедил, Сўфи Оллоҳёр, Машраб ғазалларини ашула қилиб ёки ғазални чўзиб ўқиб хиргойи қилиб қалбга

³⁴⁰ Ўша манба, 94-бет.

жойлаганликларини гувоҳи бўлдим. Айниқса, анди-
жонлик отахон қорининг Машраб ғазалларини мусиқий
оҳангда ўқиши ҳамманинг кўзига ёш келтирди. Менга
ҳам тун ярмида Машраб ғазалларидан ўқишга навбат бе-
ришди. Мен Машрабнинг «Бул мусофир шаҳрида ҳар дам
тутошиб ёнаман» матлаъли ғазалини ва «Не гурбатларни
чектим, чарх бебунёд дастингдин» радифли мусаддасни
ўқидим. Бу ерга ўлкамизнинг турли томонларидан ула-
молар, муллолар, ислом дини пешволари ташриф бую-
риб, амри маъруф наҳий мункарда иштирок этишлари,
одоб сақлаб Аллоҳ номини тилга олиб ибодат қилишлари
ҳаяжонли кечиши, ҳатто таниқли олимларимизнинг бу
даргоҳга келиб пир қўлини олиб зиёрат қилиб туриши
хаёл ва қалбим, тасаввуф ва тушунчамдаги Офоқхожа
даргоҳини эслатиб, ёш йигитларнинг саъй-ҳаракатлари
Машраб ва унинг ҳаммаслакларини ёдимга солди. Пир-
нинг амри билан илм ўрганаётган, нақшбандия тариқати
қондаларини ўрганаётган муллаваччаларнинг ҳар би-
ри хизмат қилиб чарчамаслиги, бирорта меҳмонни эъ-
тибордан, назардан қочирмаслиги, ҳатто зарурат жойи-
да қўлида кесак ва обдастада иссиқ сув тутиб такаллуф
қилишлари, бўш пайти эса масжидда ўлтириб, Аллоҳни
зикр этиб, ибодат билан машғул бўлишлари, ҳар бири-
нинг олдида Қуръон туриши ва уни деярли паст овоз-
да мутолаа қилиши зикри ҳофийда нақшбандия хожа-
гон тариқатининг давомчилари ҳали диёримизда да-
вом этаётганлигини намоён этди. Уларга пири муршид
Иброҳимхон тўра «демона» деб мулозамат қилар эканлар.
Тақяхона ҳақиқатда болаҳонали, ундаги ашё ва унсур-
лар Усмон Турарнинг «Тасаввуф тарихи» китобида зикр
этилганидек, ўшанга мувофиқ ҳозирланган эди. Худ-
ди шу ҳол Фитрат талқинлари Ҳ.Болтабоев томонидан

қуйидагича келтирилган: Мундақа машрабхонлик мажлислари эркаклар орасида ҳам бор эди. Хитой Туркистониде классик мусиқамизнинг машҳур «Шашмақом»дан бошқа «Машраб» исмли етти куйдан иборат яна бир мақом пайдо бўлганини мусиқамизни текширувчи Ғулом Зуфарий менга хабар берди. Бу эса Хитой Туркистониде ҳалиги машрабхонлик мажлисларининг жудаям теранлашганини бизга очиқ билдирарлик далилидир. Демак, халқ буюк бир диний ҳаяжон билан тинглаган, ўз уйларида, меҳмонхона ва чойхоналарда уюштирган машрабхонлик анжуманларининг боиси Машраб шеърларининг халқчил, тасаввуфий ва санъаткорлик нуқтаи назаридан юксаклигидан келиб чиққан ҳолатдир.³⁴¹

«Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 8-сониде Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон»идан нақллар босилди.

Бобораҳим Машраб 350 йиллик юбилеи муносабати билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси таҳририятида учрашув бўлиб, унда академиклар А.Асқаров, А.Қаюмов, Т.Мирзаев, профессорлар А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, И.Абдуллаев, машрабшунослар М.Зокиров, Ҳ.Муҳаммадхўжаев, адабиётшунос И.Ғафуров, ёзувчи Ҳ.Ғулом иштирок этган, суҳбатни М.Саъдий ёзиб олган эди.

Ўша суҳбатнинг битта жиҳатини — Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон»га доир маълумотларни Исматуллоҳ Абдуллоҳ, Азиз Қаюмов ва Муҳсин Зокиров фикрларини мавзумиз доирасида тилга олиб ўтишни лозим кўрамиз. Чунки Машраб ва қаландарийлик, қаландарийликнинг жамиятдаги вазифаси таҳлил этилган эди.

³⁴¹ Ҳамидулла Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. 160-161-бетлар.

Ўша суҳбатда И.Абдуллаев «Шарқ юлдузи»га (Шарқ юлдузи, 1990. 8 сон.) М.Зокиров тайёрлаб берган «Тазкираи қаландарон» асарининг борлигига шубҳа билдирди.

– Бу киши «Тазкираи қаландарон»ни бировдан кўчириб олдим, дейди. – деди сўзини давом эттириб И.Абдуллаев. – Бирпасда шунча нарсани кўчириб бўладими? Ёддан тикладим, дейдилар яна. Бу ҳам одам ишонадиган гап эмас. Эски қўлёзмаларни ўқишнинг ўзи кони машаққатку! Бу осон иш эмас. Мен ишонмайман. Китоб бўлса кўрсатсинлар,³⁴² – деб журналда чиққан «Тазкираи қаландарон»ни ишончсиз ҳисоблаган. Бахтга қарши «Тазкираи қаландарон»даги воқеалар тафсилоти мутафаккир шоир Машраб ҳаёти ва ижодини изчил ўргана борганимиз сари тўғрилигини исботламоқда. Энди Машраб тадқиқотчиси М.Зокировнинг фикрларига эътибор берайлик: – Мен Машраб ҳақидаги биринчи мақоламни 1939 йили ёзган бўлсам, мана эллик йилдан ошибдики, унинг ижоди билан шугулланаман. Шу давр мобайнида Машрабнинг йигирмадан зиёд қалами девонларини ўрганиб чиқдим. 50-йилнинг ўрталарида Ленинобод (Хўжанд) пединститутда ишлардим. Бир куни ҳамкасбим Обиджон Орифий билан бозорда юргандик. У киши менга бир чолни кўрсатиб, «Эслаб қолинг, қўлида зўр китоби бормиш», деди. Кейин чол билан танишдик. Уни Оқил қаландар дейишаркан. Бир неча марта ҳамсуҳбат бўлгач, Оқил қаландар Орифий айтган китобни кўрсатди. «Тазкираи қаландарон» Боғистон кентлик Машрабнинг шоғирди Исҳоқ Боғистоний қаламига мансуб бўлиб чиқди. Китобнинг 11-12-бобида Машраб ҳаётига доир воқеалар ҳикоя қилинган эди. Мен асардан ўзимни қизиқтирган жойларни кўчириб олдим. Шунча қилдим, бироқ чол ки-

³⁴² Дили дардли халқнинг шоири. «Ўзб. адаб. ва сан.» 1991, 17 май.

тобни сотмади. Кўчирганларимни бир марта йўқотиб ҳам қўйдим. Хайрият кейин топилди. Қўқонлик бир шогирдим китобнинг муқоваси суратини олган экан. Шу ҳам қўлимда сақланади. Тазкира содда услубда, халойиққа тушунарли тилда ёзилган. «Шарқ юлдузи» журналининг ўтган йили август сониде эълон қилинган лавҳалар шу тариқа қўлимга тушган. Менинг бир нуқсоним борки, қизиқиб ўқиган нарсам 10-15 йил ёдимда сақланади. Журналдаги баъзи жойларни шу тариқа хотирамда тиклаганман.

Кейинчалик Ленинободга бориб китобни қидирдим. Оқил қаландар оламдан ўтган экан. Хўп суриштирдим, бироқ, афсуски, «Тазкираи қаландарон»нинг изи топилмади.³⁴³

Азизхон Пўлатович Қаюмов Муҳсин Зокировнинг «Тазкираи қаландарон» асарини тиклаганлигини ва унинг керакли асар эканлигини таъкидлаб шундай дейди:

Менинг шу муносабат билан Муҳсин Зокировга нисбатан бўлаётган ишончсизликка ҳам эътирозим бор. Яхшими, ёмонми бу одам асарни рўёбга чиқарди. Эҳтимол, баъзи гаплар ёдидан кўтарилиб, чалкашликлар содир бўлгандир. Лекин, «Тазкираи қаландарон»да баён этилган воқеалар ниҳоятда кучли. Менингча, бир-икки бадиий асар учун сюжет беради. Шундай гўзал сюжетки, энди битта яримта адабимиз ундан фойдаланар, деб ўйлайман.

Халқ ёзувчиси Ҳ.Ғулом ҳам шу асар ҳақида қисқа шундай лутф қилган: - Бу киши эълон қилган парчаларнинг тили одамни, қисман бўлсада, ишонишга мажбур қилади. Ахир, Муҳсин Зокировнинг ўзи бундай тилда ёзолмайдикун!³⁴³

Дарҳақиқат, «Тазкираи қаландарон» тили худди

³⁴³ Ўша манба, ўша жой.

«Офоқхожа маноқиб» ва «Қиссаи Машраб»лар тилидек руҳда ёзилганлигининг ўзи ҳам асар Исҳоқ Боғистоний томонидан яратилганлигини исботлайди.

Адабиётшунос олим М.Зокиров «Тазкираи қаландарон» китоби ҳижрий 1130 йил жумодул-аввал ойининг 15-кунида Боғистон кентида (ҳозирги Тошкент вилоятининг Бўстонлиқ туманидаги Боғистон қишлоғи) Исҳоқ бин Зиёвиддин тарафидан тасниф қилинган бўлиб, муаллиф китобнинг муқаддимасида ўзи ва Машраб тўғрисида жуда қизиқарли, тарихий жиҳатдан маълумотлар беради, дейди.

М.Зокировнинг фикрича, Исҳоқ Боғистоний уни олтмиш ёшда ёзган: ... «умр дафтаримдан олтмиш саҳифа варақланмиш фурсатда», яъни 60 ёшимда бу китобни ёздим, деб таъкидлайди. Муаллиф ҳикоя қилишича, у ёшлигидан бошлаб илм ва маърифатга ихлосманд бўлиб, аввал кентдоши шайх Умар Боғистоний авлоди (Хожа Аҳрорнинг тоғаси)га мухлис бўлган, кейин мулла Бозор охунднинг доврўғини эшитиб, Наманганга сафар қилган. Машраб билан танишган. Улар тез орада дўстлашиб кетганлар.³⁴⁴

М.Зокиров фикрича, «Тазкираи қаландарон» шарқ тазкирачилик андазаларига изчил амал қилинмаган ҳолда содда тилда ёзилган, асар 87 варақдан иборат. Исҳоқ Боғистоний Машрабга замондошлигидан ташқари, унинг хос мухлиси ва сафарларида йўлдош ва ҳаммаслаги бўлган. У асар ҳақида ёзади: Фақир ҳам бағоят дарду алам чекдим ва охирул амр бир китобат тасниф этмоққа жазм эттум. Алғараз, орадин икки йилча ўтгач, ожизона китобатларда азиз ва табаррук биродарим Машраби маж-

³⁴⁴ Мухсин Зокиров. «Тазкираи қаландарон»га сўзбоши, «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон. 152-бет.

зуб бирла кечирмуш дамлар ҳақинда ва Пирмат Сеторий чашми хунборлиқ-ла сўзламиш ривоятларни фикри ожизим имкон хорижинда сўзламишмен. Ва яна ҳазрати Шоҳ Машраби мажзубнинг муборак даврасинда бўлмиш, ул табаррук зоти шариф суҳбатлариға мушарраф ўлмиш девонавор қирқ қаландарлар: Беҳбуд қаландар, Кўса Маддох, Ажлолхон Боғистоний, Зуннун Девона, Олим Девона, Азиз Қаландар Шаҳристоний, Бадриддин Андигоний, Шоҳруҳ қаландар Хўжандий, Обид вос-вос Хўжандий, Ориф қаландар Чангий, Асқар Сеторий, Толиб қаландар Шоший, Холмуҳаммад девона Намангоний, Ҳошим сўта қаландар, Раҳмат девона, Қаҳҳор девона, Ҳусайн қаландар Тамбурий, Ғози маймоқ қаландар, Собир девона, Баҳром қаландар, Илҳом қаландар Чангий, Комил қаландар, Ҳошим девона, Абдулрахмон қаландар, Нозим тентак, Козим шапкўр қаландар, Ислом қаландар, Кабир қаландар, Мурод қаландар, Одил девона, Карим қаландар, Собит қаландар, Зобир қаландарбоши, Ортиқ қаландар, Раҳим қаландар ҳаққинда ҳам (аларнинг кўплари олам фонийдан олам боқийға рихлат қилмишлар) баҳоли қудрат ва ривоят абётлариндан қитъа битмишмен. Илло мазкур китоботимнинг ўн бир бобини биродарим ҳазрати Шоҳ Машраби мажзуб шаҳиди аъло хотирлариға бахш этмушмен.³⁴⁵

Исҳоқ Боғистоний «Тазкираи қаландарон»да қирқ қаландарнинг исми ва лақабларини келтирганлиги гувоҳи бўлдик. Эътибор берсак, деярли қаландарларнинг лақаби бор, улар наздида Аллоҳ ҳузурида нуқсонли кўринишлари лозим бўлиб, ўзини яратган олдида хоксор, некбин, ожиз сезиб, угина мукаммал эканлигини эътироф этиш ҳисобланар экан. Машраб шу қаландарларнинг етакчиси, қаландарбоши, шоҳ қаландар эди.

³⁴⁵ Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон, 54-бет.

«Тазкираи қаландарон» асарининг тўртинчи лавҳаси Машраб ва Сўфи Оллоҳёр учрашувига бағишланган. Ҳар икки тасаввуф намояндалари замондош бўлиб, бир бири-билан уч марта учрашган ва бу учрашувлари «Қиссаи Машраб», «Тазкираи қаландарон»да қайд этилган. Шу масала, унинг мазмун моҳияти ҳақида ҳам айрим адабиётшунос олимларнинг турли хил қараш ва муносабатлари бор. Бизнинг мақсадимиз турфа қарашларга ўз холисона муносабатимизни билдириш, чунки илмда мунозара бўлмаслиги, демак унинг ривожини бўлмай, депсиниш, тўхтаб қолишига кўмак беришини ўйлашга мажбур эдими. Шу нуқтаи назардан Машраб ва Сўфи Оллоҳёр муносабатига ёндошганда, уларнинг шахсияти ва тасаввуф оламидаги мақом ва даражасининг паст-баландлиги ҳақида эмас, балки бир-бирига ҳурмат-эҳтироми ва улар орасида бўлиб ўтган учрашув тафсилоти, унинг башарият маънавиятига фойдали жиҳатлари хусусида фикр юритмоқ мақсадга мувофиқ ишдир. Чунки, СамДУда бўлган бир ҳимоя ишида икки Оллоҳёршунос олимлардан бири мардларча Сўфи Оллоҳёр талқинида озгина йўл қўяётган хатосидан истиғфор айтиб, ҳамманинг дилини равшан қилган эди. Лекин ўқиганим, аммо ҳозир қўлимда бўлмаган далил, қайсидир олим Сўфи Оллоҳёр Машрабдан жуда мақоми баланд, уларни бир-бирига тенглаштирмаслик керак, деган фикри мени таажжубга солган эди.

Филология фанлари доктори, профессор Шуҳрат Сирожиддинов Машраб ва Сўфи Оллоҳёр ўртасидаги муносабатга тўхталиб шундай ёзади: XVI асрнинг машҳур сўфийси, тариқат пири Махдуми Аъзамдан кейин унгача ўтган неча машҳур пир муршидларнинг (Махдуми Аъзамнинг ўзи олтмиш пир тарбиялаб чиқарган), жумладан, мавлоно Лутфуллоҳ Чустий, Ҳидоятulloҳ

Офоқхожа, Мусохон Даҳбедий, Шайх Ҳабибуллоҳ ва Гулом Али Шоҳ Мужаддидийларнинг тадқиқотлардаги хизматлари беқиёс эса-да, номлари Сўфи Оллоҳёр даражасида машҳур эмас. Унинг номи халқаро миқёсда эътироф ва эҳтиромга сазовор бўлгандир. Бобораҳим Машраб у билан суҳбат қуриш истагида уч марта излаб борганлиги маълум. Икки юз йил давомида китоблари мадраса ва тарбия ўчоқларида асосий қўлланма ва дарслик сифатида ўқитилиб келинган.³⁴⁶

Мазжуб Намангонийнинг «Тазкирату-л-авлиё» асари «авлиё ва қаландарларнинг суҳанларидан баҳраманд бўлиб» ёзилган муқаддимада айтилади. Тазкирада Машрабнинг Қаршидаги ҳаёти билан боғлиқ қуйидаги маълумот берилган: «Девонаи Машраб сулук таҳсилини Офоқхожадан олди. Кичик халифалардан эди. Аммо Қаршига келиб тўрт йил турди. Голибо, унинг сулуки Хўжам Пошшо суҳбатидан батафсил бўлди. Бир куни Хўжам Пошшодан сўрашди: «Илми Сўфи Оллоҳёр афзалми ё илми Девонаи Машраб?» Хожам Пошшо айтдики, «Илми Сўфи Оллоҳёр шундай илмки, уни мадрасаларда толибларга ўргатса бўлур. Илми Девона Машраб асрор илмидирки, гоҳ-гоҳида авлиёуллоҳ суҳбатидан баъзиларгагина муяссар бўлур».³⁴⁷

Таъкидлаб кетамиз: Машраб «қутбул ақтов» — яъни авлиёлар улуғи мақомига кўтарилган. Уни ҳеч ким ёхуд ҳеч нима билан қиёслаш мумкин эмас. Машраб бекориға: «Шуҳрат талабнинг кейнида офат турур» демаган. У шуҳрат кетидан қувмаган. Авлиёлар ҳаёти ва мақоми зоҳирий эмас, ботинийдир.

Сўфи Оллоҳёр ижоди бўйича илмий тадқиқот олиб

³⁴⁶ Шуҳрат Сирожиддинов. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси. 2001, 4-бет.

³⁴⁷ Ҳамидула Болтабоев. Машраб ва қаландарийлик тариқати манбалари. 44-бет.

бориб, йигирмага яқин илмий асарлар ёзган Иноятулла Сувонқулов қаландар Машраб ва Сўфи Оллоҳёр учрашуви ҳақида кичик илмий тадқиқий иш эълон қилди. Унда тадқиқотчи олим замонасининг икки улуғ шоирлари уч бора учрашганликлари ҳақидаги маълумотни беради ва Машраб Сўфи Оллоҳёр билан икки марта Каттақўрғонда, учинчи марта Қабодиёнда учрашганликларини ва бу учрашув тафсилотлари шундай кечганлигини келтиради: Бири оби чашми ҳиммати етти дарёни қуритган қаландарваш бўлиб, девона халқумини тиги анбарга тутиб, бу йўлда сийнаи поки забехуллоҳга сиғмаган Машраб, бири муҳаббат аҳлининг жўёни бўлган риёзат хокига ҳар кеча бош урган ёмондин қоч деб, ёмондин оҳ урган Сўфи Оллоҳёр. Улар бир даврда яшаган тасаввуф тариқатига мустаҳкам эътиқод боғлаган сиймолар бўлган.

Атоқли шоир Ғафур Ғулом XX асрнинг 60-йиллари Самарқандга келганида Обираҳмат бўйидаги бир суҳбатда Самарқанд олимларига қарата шундай деган эди: «Сўфи Оллоҳёр бобомиз ҳақида бир нарса ёзиб кўринглар... У зўр бўлмаса Машраб Сўфи Оллоҳёрни уч марта излаб, унинг ёнига келармиди?»³⁴⁸

Биринчи бор Машраб Бухородан қайтиб келаётганда, йўлда бир деҳқоннинг уйида қўноқ бўлганлиги тўғрисидаги хабар Сўфи Оллоҳёрга етиб келади. Сўфи Оллоҳёр ихлос билан Машраб йўлига пешвоз чиқиб, кутиб олади.

Шу ўринда, Машрабнинг бир гал Самарқандда бўлганлиги ҳақидаги ривоятни эслаш ҳам ўринлидир. Самарқандда Сафо Хожа қаландархонаси ва яна иккита «Мулло Қаландар», «Эски Қаландар» номли маҳаллалар бўлган. Машраб Сафо Хожа ҳузурига келганида у ҳаж зи-

³⁴⁸ Иноятулла Сувонқулов. Машраб ва Сўфи Оллоҳёр. «Шарк юлдузи», 2007, №1, 129-бет.

ёратидан қайтган ва у истиқомат қилаётган манзилда та-
кя (дарвешлар турадиган жой) қурилаётган пайт эди. Са-
фо Хожа билан Машраб масжид қурилишида бирга иш-
лашган. Сафо Хожа ғишт терган, Машраб эса ғишт ва
лой узатиб турган. Машрабнинг шўхлиги тутиб, ғишт
деса лой, лой desa ғишт узата берган. Шунда Сафо Хо-
жа уни бир кичик дарахтга боглаб қўйган экан. Машраб
эса дарахтга суяниб уни эгилтирган, шу-шу дарахт эгил-
ган ҳолда ўсган, ҳозир уни «Шифо дарахти» деб аташа-
ди. Дарахт одамларга шифо бахш этади. Шу дарахт таги-
дан ўтиб беморлар ўзларига шифо, бефарзандлар фарзанд
тилайдилар. Машраб Каттақўргонга учинчи марта келга-
нида Сўфи Оллоҳёр Қабодиёнда эди. Бу хусусда Машраб
ғазалларининг бирида шундай сатрларни ўқиймиз:

*Топмасак Сўфи изин Каттақўргона юриб,
Хўш, Оллоҳёр деб азми Ҳисор истар қўнгил.*³⁴⁹

Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» ва Пир-
мат Сеторийнинг «Қиссаи Машраб» китобларида Сўфи
Оллоҳёр ва Бобораҳим Машрабнинг учинчи бора учра-
шувлари тафсилоти билан дарж қилинган. Чунки ҳар ик-
ки мутафаккир ҳам авлиёи ҳақ эдилар, уларнинг учра-
шувларига омма гувоҳ бўлган.

Машраб Сўфи Оллоҳёр билан 1710 йилда Қабодиёнда уч-
рашганлигини Исҳоқ Боғистоний «Тазкираи қаландарон»
мўъжаз китобида шундай келтирган: «Вақтики, Шоҳ
Машраб бирла ҳамкорликда Қабодиёнга дохил ўлдик.
Қабодиён қадимдан қадамжо ўлмиш. Биллоҳ, мунда мав-
лоно Носир Хисрав таваллуд топмишлар.

Шоҳ ва яна етти қаландар ва фақир Қабодиённинг такя-

³⁴⁹ Ўша манба, ўша жой.

хонасига қўндик. Шоҳ Машрабнинг Қабодиёнга доҳил ўлмишлари оз фурсатда эл орасинда машҳур бўлмиш. Андек фурсатдин сўнг маълум ўлдики, эшони Сўфи Оллоҳёр мунда эрканлар, орадан бир муддат ўтиб эрдик, эшони Сўфининг муридларидан икки нафари келиб, шоҳга қуллуқ адосидин сўнг дедиларки, ё шоҳ қаландар, пиримиз эшони Сўфи Сиз азизни ўз қулбаларига чорлайдурлар. Шоҳ Машраб алар жавобида дедиларки: маъқул эрта намози жумаъдин сўнг эшони Сўфи ҳазратларига қуллуқ адосин қилғаймиз.³⁵⁰

Салом-алик адосидин сўнг Сўфи Оллоҳёр Шоҳ Машрабга юзланиб демишларки: «Ё Машраби девона, шоирлик шуҳратингиз оламини тутадур. Сизни бирла мулоқот орзусида эрдим, эрса Тангри таоло бу орзумни етказди. Хуш келибсиз, сафо келибсиз!» Андин сўнг шоҳ ва эшони Сўфи ораларинда ажиб суҳбат бўлиб ўтмиш. Гап орасинда Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё сўфим, Сиз бутун умрингиз мобайнида пулисиротга хушомад қилмишсиз. Ҳузурий дегани эса дўзахга хушомад этмиш. Ё сўфим, инсоф бирла тафаккур қилинса, дўзах ва пулисирот шу ёруғ дунёнинг ўзида мавжуд эмасму? Фарзанди одам умрининг ибтидосидин то интиҳосига қадар босиб ўтмиш йўлнинг ўзи-қил устида турмоқлик; гардун ва золимлар анинг бошига ёғдирмиш, азобу уқубатлар, сонсиз фалокатлар дўзах азобидин камму? Ё сўфим, оёқларингиз остига бир назар ташланг «пулисирот» ва дўзах анда мавжуддир.³⁵¹

Машраб Сўфи Оллоҳёрга юзланиб бу газални ўқидилар:

*Англа бу сўзни эй санам, ошиқи муддао ўзум,
Асло юракда бағри йўқ дунёда, бедаво ўзум.*

³⁵⁰ Исҳоқ Богистоний. Тазкираи каландарон. 156-бет.

³⁵¹ Ўша манба, ўша жой.

Кошки юзунгни шаъмига бўлмагай эрдим интизор,
 Раҳм эта кўр бу ҳолима, ошиқи беқарор ўзум.
 Қатрайи май тотурмасанг, ол бу жонимни қийнамай,
 Сансиз агар бу дунёда ўлмакима ризо ўзум.
 Ул аросат дўзахига якка ўзум бир кирай,
 Юрдуму кўрдум ҳамани дунёда пур гуноҳ ўзум.
 Парда кўтаргил эй санам, рози дилимни айтайин,
 Барча паямбар олдида илгари додҳоҳ ўзум.
 Ошиқ эрурсан эй рафиқ, қўрқма бу жонни ваҳмидин,
 Қилса мадад ўзи вале, журмима ҳам шифо ўзум.
 Куйди юрогим ўртаниб, жаври ситам ҳам этмагил,
 Оҳима жовидон куяр оташи тобдор ўзум.³⁵²

Эшони сўфи ва аҳли уламо Шоҳ Машраб жавоблари-дин тағйир, истиғфор келтирмишлар. Эшони Сўфи Шоҳ Машрабга юзланиб дедиларки: «Ё Машраби мажзуб, гуноҳга ботманг. Аллоҳ таоло беҳишт ва дўзахни солиҳ ва кофир бандалари учун яратмиш. Ғофил бандаларни бу ҳақиқатдан огоҳ қилмоқ сиз ва биз учун ҳам фарз, ҳам қарздир». Анда Шоҳ Машраб дедиларки: «Ё сўфим, агар ҳақиқат қилинғуси бўлса, дўзах аро барча гуноҳкорлар тўлиб-тошуб, анда оёқ босарга жой қолмас, азоб малоикалари эрса ўз юмушларининг уҳдасидан чиқолмағайлар. Беҳишт эрса бўш қолур. Келинг, то танда жон мавжуд экан, шу ёруғ дунё ташвишлари борасинда жисмижў қилмоғимиз маъқулроқдир...»³⁵³

Эшони мажлис асносинда дедиларки: «Ё Машраби мажзуб, такяхонада истиқомат эрмишсиз. Анда халойиқ авомдир. Дилингиз озор топғусидир. Фақир кулбаси ихтиёрингизда, муридлар эрса хизматингизда бўлғай».

³⁵² Пирмат Сеторий. Қиссаи Машраб. 150-151-бетлар.

³⁵³ Исҳоқ Богистоний. Тазкираи қаландарон. 156-бет.

Шоҳ Машраб Сўфи жавобларинда дедиларки: «Ё сўфим, илтифотингизга арзимасмен. Такяхона мен учун боёнлар қасридин ортиғдур. Анда жоним роҳатда, фисқу фужурдин холи бўлғай...»

Шу тариқа Қабодиёнда бир ойдин ортиқроқ муддат истиқомат қилинди. Авоми аннос Шоҳ Машрабга бағоят иззату эҳтиром кўрсатмиш.

Адабиётшунос олим И.Сувонқулов Сўфи Оллоҳёр ва Машраб ўртасидаги улуғ руҳоний суҳбат ҳақида шундай фикрларни келтирган: Сўфи Оллоҳёр ва Машраб нақшбандия тариқатининг улуғ тарғиботчилари бўлишган. Сўфи Оллоҳёр Аллоҳ унинг дўзахи ва жаннатига ҳам эътиқоди кучли, у бу дунёда гуноҳга ботган кишилар муқаррар равишда дўзахда ёнадилар ва Аллоҳнинг раҳматидан бенаиб қоладилар, деб фикрлайди. Шунинг учун мусулмон бандалари исломий саводхон бўлсин, деган ниятда шариатни тарғиб этади. Машраб эса, шариатдан ўтиб, тариқат йўлида ўз асарлари билан хизмат қилади. Умумбашарий ғояларни олға суради, инсонни шарафлайди. Уни қалбан покланишга ундайди. У тариқатга интилади.

Дарҳақиқат, бу иккала дарди пок қалб орзу қиладиган дард, бу ишқ поклик рамзи. Тасаввуф эса, дил поклиги ва руҳ поклигини ўргатадиган таъминотдир. Хулоса шуки, Машраб ва Сўфи Оллоҳёрнинг бой фалсафий-ахлоқий мероси, уларнинг панд-насиҳат тарзидаги қарашлари бугунги кунда ҳам юксак тарбиявий аҳамиятга эга маънавий бойликдир.³⁵⁴

Қаландар гуруҳлар, асосан, жамият омма орасида яшаб дарбадар, девонавор ҳаёт кечирар, тиланчилик билан кун ўтказар, халқ ҳаётининг кўз илғамас сал-

³⁵⁴ И.Сувонқулов. Машраб ва Сўфи Оллоҳёр. 130-бет.

бий жиҳатларигача яхши билар эдилар. Уларнинг адабий ижодга мансуб доиралари эса ўз ижодий фаолиятларида бундан кенг истифода этардилар.³⁵⁵

М.Зокиров таъкидлаганидек, қаландарликнинг барча гуруҳ ва вакиллари ҳам ҳамма вақт шундай кайфиятда бўлган эмаслар, албатта. Бу гуруҳнинг асосий бошлиқлари, аслида ўз манфаатларини кўзда тутиб, кўпинча ўз уюшмаларига мансуб бўлган оддий қаландарларга шафқатсиз зулм ўтказганлар. Айниқса, XVIII асрнинг ўрталаридан бошлаб бу тариқат ҳам ўз фалсафий моҳиятини йўқотади. Қаландарлар деярли текинхўрлик йўсинида ҳаёт кечирувчи гуруҳларга айланиб, уларнинг бошлиқлари – бобоқаландарлар катта мулк эгалари бўлиб қоладилар.

Сўфийликнинг сўл тараққийпарвар мазҳаблари ва унинг қаландария тариқати Машраб яшаган замонда жамиятнинг маънавий-ижтимоий ҳаётида ижобий тарихий аҳамиятга эга бўлганлиги шубҳасиздир.

М.Зокиров Машрабнинг қаландарликдан кутган мақсадини шундай ифодалаган: Шоир тасаввуф ва қаландарликнинг тарафкашлик элементларидан бадий-адабий восита сифатида кенг фойдаланиб, шу йўсинда ўз шеърларида жамият зулми, ҳақсизлик ва адолатсизликка қарши журъаткорона овоз кутарди. Унинг шеърлари муайян тарзда кескин сатирик ва халқчиллик характери касб эта борди.³⁵⁶

М.Зокиров фикрича, қаландарликнинг мутлақо салбий жиҳатларини характерловчи адабий-тарихий факт сифатида намоён бўлган эмас, аксинча, қаландарлик маълум

³⁵⁵ Мухсин Зокиров. Тасаввуф таълимоти ҳақида. «Шарк юлдузи», 1990, 7-сон, 173-бет.

³⁵⁶ Мухсин Зокиров. Машраб. Адабий-танкидий очерк. Бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1966, 40-бет.

даражада Машраб ижодида мутлақ сўфиёна ғояларни ташвиқ қилиш анъанасидан илғор ва демократик адабий ҳаракатчилик поэзиясига яқинлашиш ва ўтишда муҳим бир кўприк ролини ўйнади деб айтиш мумкин. Зотан, шоирни халқнинг кенг табақалари орасида «сўфи Машраб», «эшони Машраб», «шайхи Машраб» сифатида эмас, балки, «девона Машраб», «қаландар Машраб» сифатида машҳур бўлиб, катта шуҳрат ва обрў қозонганлиги, ниҳоят, қиссадаги кўпгина манқабаларнинг ҳам худди шундай руҳ билан суғорилганлиги эътиборга олинса, юқорида айтилган фикрларни аён тарихий факт эканлигини, ҳеч қандай шак-шубҳасиз қувватлайди.

Машраб шеърияти чин ва муайян инсонийлик руҳи ва характери касб этиб, шоир ижодида замона учун муҳим бўлган ижтимоий ахлоқий муаммоларни майдонга ташлашга интилиш майллари очиқ-равшан сезила бошлайди.

Машраб бир мухаммасида дейди:

*Шариат шарбатин ичган, тариқат халқасин тутган,
Балолар шоҳини суйган, адолат кўзини ўйган.*

*Залолат кўйида юрган, ки давлат шавқини сурган,
Жаҳон майдонида турган, тазаллум йўлига кирган,
Забункаш хайлини чўблаб (кетига) тепганим беҳроқ.*

Бу мисраларда шоир ҳажвларига хос бўлган асосий характер белгилар яққол бўртиб туради, бу ва шунга ўхшаш ўтли ҳажвий мисралар «... камчиликларни, кишиларнинг заиф томонларини, қабоҳатларни масхаралаш бўлмай, балки аччиқланган ҳиснинг ҳаммаси, энергияси, олижаноб ғазабнинг момақалдиروғи ва чақмоғи»³⁵⁷ бўлиб жангларлайди.

³⁵⁷ В.Г.Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 153-бет.

Машраб шеърларида жабру жафога сабр-тоқат билан чидаш керак деган фикрларни рад этади. Мутасаввиф шоир Хожа Аҳмад Яссавий томонидан майдонга ташланган халқчил ғояларни қабул этган Машраб зулмга қарши чеккан ўтли оҳим билан ҳам истибдод аҳли ва уларнинг бутун афсоналарини куйдириб ташлашга қодирман деб, мустабидларга нисбатан бўлган руҳий тугён ва нафратини журъаткарона бир қудрат билан жуда аён ифодалайди:

*Нолаю оҳим билан дўзахни куйдурсам керак,
Ҳам беҳишту жаннатул маъвони куйдурсам керак.
Хўжса, охунду акобир муллою шоҳу гадо,
Беғу хону, жоҳилу донони куйдирсам керак.*

Бу шеърӣй парчада «аччиқланган ҳиснинг ҳамласи» «олижаноб ғабаннинг мамақалди роқдай» ўтли ҳужуми жуда яққол намоӣиш қилинган.³⁵⁸

Н.Комилов Машраб ички, ботинидаги дардни таҳлил этиб ёзади: У Маърифат аҳли кушандаси, солиҳ, ҳалол одамларни хор этган нотанти, кажрафтор фалакнинг «устига ўтлар қўйиб», барбод этмоққа чоғланади. Ўз шеърларини «дарднома», ўз юрагини эса «жароҳатхона», «ҳасратхона», «мотамкада»³⁵⁹ деб атайди.

У шариат, тариқат, маърифат йўлидан бориб, Ҳақ ва ҳақиқатга эришишни орзу этган, Яратганнинг нурли жамолини кўришга иштиёқманд, «муҳаббат ўтида куйган»:

*Шариат шарбатин тотган, тариқат халқасин тутган,
Ҳақиқат ёрини суйган, разолат кўзини уйган,
Малоҳат куйида юрган, шарофат шавқини сурган,*

³⁵⁸ Мухсин Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1984, 83-бет.

³⁵⁹ Н.Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 131-бет.

*Жаҳон майдонини кезган, муҳаббат ўтида куйган,
Суяр қуллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.*

Адабиётшунос И.Ғафуров Машрабни «фақирлар шоҳи» деб атаган. Ҳеч бир публицист Машраб қалбини, унда кечган дардларни, андуҳларни, унинг руҳоний бойлигини, қаландар дарвешлигини, шоҳлардан улуглигини, башариятга хизматини Иброҳим Ғафуровчалик чуқур таҳлил ва талқин қилолмаган: Баъзилар Машрабни авлиё деб биладилар. Бошқа бировлар Бобораҳим Машраб – улуг шоир, деб айтадилар. Кимларгадир Машраб – сўфий, дунёни саргашта кезган, қўнимсиз, тинимсиз қаландар. Оддий қаландар эмас, қаландарлар шоҳи. Барча фақирларнинг шоҳи, яъни шоҳ Машраб.

Тириклик чоғида ва ундан сўнг бир қанча замон Машраб оддий халойиқ орасида «девона Машраб» деган ном билан шуҳрат қозонган. Унга Машрабнинг ўзи асос берган. У онгли суратда девоналик йўлини танлаган. Бир қанча ғазалларида ўзини девона деб атайди. Девона эканлигини тўхтовсиз таъкидлаб боради.

И.Ғафуров Машраб яшаган даврда «девона» сўзи ёлғиз Ҳақнинг тимсоли бўлса, бизнинг даврда ҳақорат бўлиб эшитилиши, у ақлсиз эмас, балки илоҳий фикрлайдиган шахс эканлигини қуйидагича таҳлил этган: Бизнинг замонамизда шунчалар оташин, тоза нафас асарлар яратган зотни девона десангиз, ҳақорат бўлиб эшитилади. Машраб замонасида – ўн еттинчи асрда девона деганда дунёни – моддий дунёни тан олмаган, мол-давлат йиғмаган ва ҳатто бола-чақа орттирмаган дарвешваш, қаландарваш кишиларни девона дер эдилар.³⁶⁰

Девоналик асли бу ўзини ва дунёни бениҳоя теран

³⁶⁰ И.Ғафуров. Ҳаё-халоскор. 276-бет.

англаш ва билиш бўлса керак. Шу асосда девоналик ўзликдан ва дунё меҳридан кечиш, яъни ўзини бутунлай унутиш бўлса керак. «Соқийи азалдан майи антаҳур ичибман, Бас онинг учундир манга бу нашъаи даврон», дейди Машраб, Майи антаҳур Худонинг муборак китобида «Инсон» сурасида эслатилган энг тоза шаробдир. Ва суқойҳум раббихум шаробан таҳуран. Яъни Худо уларга умрини яхшилик билан ўтказувчилар – арбобларга энг тоза шароб ичирди. Бу Яратганнинг ишқ шаробидир. Машраб ўзини шароб ичганлар сафида кўради. «Нашъаи даврон» деганда унда мастликни назарда тутди. Қуръон ўртага ҳар томонлама гўзал маънавий инсон гоёсини қўяди. Машраб ҳам шу илоҳий, ҳам тугал инсоний гоёни ўзига дастур қилиб олди. Шу гоё тагига етганда унинг тенгсиз гўзаллигидан девонага айланди. Машраб яна ўша газалида айтади. «Ишқинг ўтида бу юрагим ўртанадур оҳ. Охир юрагим бўлғуси ишқ ўтида бийрон». Машраб шундай улуг бир ишқ ўтида тинимсиз қовурилаётган одамдек таассурот қолдиради. Унинг тили – шу ишқнинг тили. Унинг сўзи – шу ишқнинг сўзи. Унинг девоналиги – шу ишқнинг девоналиги.³⁶¹

Машраб шу хусусда айтади:

Май ичиб азалдин, маст кетти оқибат,

Жонни бермасдин бурун, жононга етган бормукин?

Сайдо ал-Жазарий ёзади: Авлиёуллоҳлар гуноҳдан маъсум эмас, бироқ маҳфуздирлар, яъни ҳимоялангандир. Аллоҳ таоло инсонларни фарқли фитратларда яратган. Баъзи мўминлар борки, қалбда зикр қилишдан қалблари таскин топади. Баъзилар жаҳрий зикрни; жамоат ичи-

³⁶¹ Ўша манба, 277-бет.

да овоз чиқарган ҳолда зикр қилишни ёқтиради. Аллоҳ инсонларни ана шундай яратган, демак, иккисига ҳам эҳтиёж бор.³⁶²

Мусулмон, диндор инсон Аллоҳ таолонинг қудратини, азаматини тафаккур этади. Зикрининг ишқига гарқ бўлади, пировардида жазбага келади, ўзидан кечеди, ўзини йўқотиб қўяди. Ҳолати руҳония кимгадир кўпроқ берилади. Пайгамбаримиз (с.а.в.) саҳоба Жобир р.а.га: «Сенинг ташқи қиёфанг ҳам, хулқинг ҳам менга ўхшайди» дедилар. Бу сўзни эшитиш нақадар буюк саводат. Саҳоба шунчалар севингандики расулуллоҳ (с.а.в.) ҳузурида ўйнай кетди, жазбага тушди. Расулуллоҳ (с.а.в.) унинг бу ҳолатига кўп севиндилар.

Усмон Турар нақшбандия зикрини Хофий – овоз чиқармай қилинадиган зикр ва Жаҳрий – овоз чиқариб қилинадиган зикрга бўлади. Машраб нега Ҳаллож ўлимида Ҳақ тажаллийсини кўрганлигини Нодирхон Ҳасан таҳлилидан кўрайлик: У шундай Мансур эдики, дорга эҳтиёж йўқ эди. Ҳақ аҳлининг сифати ўлароқ «анал-ҳақ»да десанг, ёмон ҳол эгаси бўлсанг ҳам, яхши ҳол аҳлининг сифатларига эришурсан». Ишқ дорининг «анал-ҳақ» дегувчисини ўлдирмоқ қандай қилиб ўйин бўлиши мумкин?!» Чунки Яссавий:

*Мансур бир кун йиғлади, эранлар раҳм айлади,
Чилтан шарбат ичурди Мансурга меҳрин солиб...
Энди Машраб орзусига тушуниб етамиз:
Ман шаҳиди ишқман, ўлсам кафанга чулгаманг,
Ул қизил қон бирла қўйнуи тўлдирайин дермусан.
Мансури Ҳаллождек ичиб шароби антаҳур,
Судратиб дор остига олиб борайин дермусан.*

³⁶² Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари. 102-бет.

*Ишқ аро дарду балоларники солдинг бошима,
Машрабингни ишқ ўтида куйдуройин дермусан.*³⁶³

«Этагимнинг елпишидан юз Худо пайдо бўлур. Бу дилимни кавламанг, оташкадо пайдо бўлур» дейди Машраб. Бу фикрнинг ёрқинлиги, кутилмаганлиги, жасорати бизни ҳайратга солади. Киши жуда юксак маърифат эгаси бўлмаса, у бундай фикрни айта олмайди. Ва шу билан бирга Машрабдек дард ва дарбадарлик йўлини босиб ўтиш керак. Қаландар ҳар зарра Худонинг зуҳуроти эканлигини билади. Зарра – Худодир. Эҳтимол у замонда Машрабни осийш учун шу биргина исёнкор сатрнинг ўзи етарли эди. Лекин Машраб буни айтмай ҳам туrolмади. Айтмаса, Машраб бўлмасди. Мансур Ҳаллож ва Мажнун этагида юрган ориф қаландар бўлмасди. Машрабни яхлит бир аланга деган эдик. Оташкадада эса ўт ҳеч қачон сўнган эмас. Зухд эли бу ўтга дош беролмайди. Шоирнинг эркин фикри улар ўртасида галаён кўтаради. Тақводорлар гулгулага тушиб, наъра тортадилар. Додфарёд кўтарадилар. Шоир бу ғавғоларга тинч қараб туролмайди.³⁶⁴

*Дил туташди куфр ўтига шайх гавгосин кўриб,
Ул ситамгар ришвахўрлар зухду тақвосин кўруб...
Фақр элидан музд олур муфти томонносини кўруб,
Шармсор зухҳод элини халқни яғмосин кўруб,
Бу тилимдин найлайин, аччиқ садо пайдо бўлур.*

Машраб ўта огоҳ зот эди. Огоҳ зотлар эса зулм ва зулмларга индамайгина қараб туролмайдилар. Ўзларини ёлғиз

³⁶³ Машраб. Девон, 2006, 202-бет.

³⁶⁴ И.Ғафуров. Ҳаё – халоскор. 279-бет.

Худобагина таслим қилган одамлар ҳар қандай золимининг олдида эгилмайдилар.

Бўлмаса Маҳмуд қатагонбий аёнларига Машраб уламолар қошида бир мартагина узр сўрашни сўраганда, у «тупирган тупигимни қайтиб олмасман» деб жавоб берган, шундан сўнг у ҳукмга фатво бердиртирган.

Тариқатда сайри сулук бор, бу нафс тарбияси учун йўлдир. Айримлар сайри сулук жараёнида юзага келган жазбага берилиб, ўша жазба ҳолидан чиқмаганлар. Фақат шу жазба «мажзублик» сабабли бу дунё билан алоқасини узган бўлади.

Баъзи инсонлар сайру сулук исносида у жазбани енгиб ўтиб, устки бир мақомга чиқадиладар, зоҳирон оддий инсон кўринишида, дунё ичида бўлади. Бироқ, қалбан доимо Аллоҳ таоло билан биргадирлар. Улар ўша жазбани ичларига сингдирган бўладилар; Жаноби Ҳақ ўша тақво ва қобилиятни берган бўлади. Вазифадорлар жазбани енгиб, сулукни давом эттирадиладар, умрларининг сўнгиггача инсонлар хизматида бир нур, бир қуёш бўладилар. Булар мажзуб соликлардир.³⁶⁵ Машраб Ҳақ ва Ҳақиқатга етиш учун ўшандай баҳрнинг бир дарёси эди:

*Оҳи сардинг бўлса, Машраб, оҳ уруб Маҳшарни буз,
Моҳийи баҳри ҳақиқатга ўшал дарё керак.*

Оҳи Маҳшарни бузишга тайёр солик Машраб жазбасидир бу. Шайх Нажмиддин Кубро жазбага шундай таъриф беради. Жазба – руҳнинг севинч, сурур ва ғайрат туфайли юксак мақомга кўтарилиши, ортиқ даражада ҳаяжонга берилиши, ўздин кетмоқ ҳоли. Бу ҳам ҳусни Мутлоқнинг

³⁶⁵ Сайдо ал-Жазарий. 132-133-бетлар.

ўзига бутунлай мафтун айлаши ва қулнинг Аллоҳ билан бирлашувидир.³⁶⁶

И.Ғафуров публицистик руҳда фикр ифода этиб, Машраб ўзини можаролардин холий қилиш учун дунёдан этак тортганлигини, дунё эса тўхтовсиз уни ўз домига, лаззатига тортиб келганлигини, шоир руҳи ундан қочиб, дунё ишқини заррама-зарра вужудидан суриб чиқариб, унинг ўрнини ҳайрат эгаллаганлигини ва яратганни англаш, уни ҳис қилишнинг энг баланд нуқтаси каби пайдо бўлиши ва ҳайрат уни то сўнгги дамгача тарк этмаганлигини ифода этади: Машраб том маънода ҳайратга чўмган одам эди. Унда жозиба қудрати камолга етган эди. У ўзини бекорга «Машраби мажзуб» деб атамайди. У ўзини ва ўз ҳаёт тарзини доим Мусо, Исо, Мажнун, Мансур сиймоси ва яшаш равишларига қиёслаб боради. Ўзини улар изидан бораётган, уларга эргашаётган ҳолда тасаввур қилади: «Лекин арш устида Жабрилдир менинг ҳамсуҳбатим³⁶⁷...»

У ҳар қачон кўз ўнгида Мансур қисматини жонлантиради. Ўзини жуда эрта Мансур қисматини такрорлашга, Мансур ичган азоб шаробини ичишга чоғлайди: «Неча Мансур ўлди иршодманд муҳаббат йўлида, Менга дори қурулғонда етар бу қисматим...» Машраб умри туганчида эришган дорни умрининг ибтидосиданоқ орзу қилган, ўзи учун Мансур Ҳаллож йўлини йўл деб танлаган эди. Мансур унинг назарида ўзининг буюк ҳаёти ва руҳи билан Худонинг васлига етишган зот эди.

Сўзи нияти, иши бениҳоя тоза сиймо эди Машраб. У: «Суратим гарчи башар келди, малакдур сийратим» деганда, бу чиройли сўзларгина эмас, бу унинг шоир, инсон ва мутафаккирнинг чин маънодаги борлиғи эди.

«Дунёнинг виждони» деган бир европача тушунча бор.

³⁶⁶ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. 219-бет.

³⁶⁷ И.Ғафуров. Хаё-халоскор. 287-бет.

Инсоният тарихида жуда оз зотлар дунёнинг виждони деган таърифга муяссар бўлганлар.

Машраб ишқининг буюклиги, излашларининг буюклиги ва инсоният азобларини ўз устига олганлиги ва покликнинг энг гўзал мақомига эришганлиги, ўзининг маънавий камолотнинг олий чўққиларига олиб чиқа олгани билан дунёнинг – виждони деб аталишга лойиқ. У мужассам виждон эди. Унинг буюклиги виждон буюклигидир.³⁶⁸

Машрабнинг қисмати аччиқ, ҳаёти кемтикларга тўла бўлса ҳам, у ўз сўзидан, ниятидан, шижоаткорлигидан қайтмас, уни ҳаммаслаклари, дўстлари, устидаги жандасидан бошқа оғирлиги бўлмаган қаландарлар «Машраб» деб эмас, «Шоҳ Машраб» деб атар ва мурожаат қилар, унга ишонар, у юрган йўлдан борар, Ҳақ йўлида ўлимдан ҳам қайтмас эдилар. Шунинг учун ҳам Машраб тасаввуф мавзуидаги бир ғазалида:

*Ваҳдат майини пири мугон илгидин ичтим,
Мансур каби бошимни дорга тутта қолдим.
Девоналигим шуҳрати оламга тўлубдур,
Бир жилвасига икки жаҳондин ўта қолдим,*

– деб ёзар экан, бунда ҳеч бир муболага йўқ эди.³⁶⁹

Бобораҳим Машраб тасаввуфнинг Мансур Ҳаллож, Саид Насимий кабилар мансуб қанотига издошлиги, унинг кўп вақт мавжуд сиёсий ҳокимиятга танқидий муносабатда бўлгани, унга қарши тик боргани бошига кўпгина кўнгилсиз ҳодисаларни солди. Машраб ҳукмдорларнинг инсофли, адолатли бўлишини, элга раҳнамолик қилмоқчи

³⁶⁸ Ўша манба, 288-бет.

³⁶⁹ Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. «Ўқитувчи», Тошкент, 1997, 39-бет.

бўлган кишиларнинг эса доно, узоқни кўра биладиган, масъулиятни чуқур ҳис этадиган бўлишини истар эди. Ҳаётда эса бундай эмас, уларнинг кўплари ўз манфаатларинигина ўйлаган, шуҳратпараст, халқ оммасига нисбатан носамимий одамлар эди. Шунинг учун Машраб бир ғазалида уларнинг шаънига шундай аччиқ гапларни айтган:

*Шуҳрат айлабким, алардек худнамоларни кўрунг,
Зоҳири суратпараст, ноошноларни кўрунг.
Йўлни билмас олийларни кўзига ориф бўлиб,
Ўзи манзилга етолмай, нобиноларни кўрунг.
Барчага айлар насихат, ўзини доно этиб,
Йўлда қолгон бекасу бераҳнамоларни кўрунг...
Лоф урарлар орифи якдилман деб халқ аро,
Халқни гумроҳ қилиб, юзи қароларни кўрунг.³⁷⁰*

Машрабнинг бундай ҳурфикрлилик руҳидаги шеърлари жоҳил амалдорлар ва риёкор ғоявий раҳбарларга қамчидек таъсир қилар эди. Бу ҳукмдорларга ёқмас, дағал муносабат деб ҳисоблаб Маҳмуд қатағон уни дорга осишга ҳукм қилгани, Маҳмуд ўз номини абадул абад лаънат муҳри билан тамғалагани эди.

Ҳ.Болтобоев Фитратнинг «Машраб» тадқиқотини таҳлил этаркан ёзади: Машраб айрим «олим»лар кўрсатганидай, «наша чекиб, кўкнор ичиш билан машгул бўлган, жиннимижоз киши» эмас, балки ўткир тасаввуф шоири бўлганини англатиб улгуради:

*Минг маънини бир нукта ила мухтасар эттим,
Кўтоҳ назари бўлмаса деб хаста бу Машраб.*

³⁷⁰ Машраб. Девон. 2006, 74-бет.

Шоирнинг бундай поэтик хулосага келишида Офоқхожа билан кечган бир суҳбатни манқабамуаллифи асос сифатида келтирган:

*Илоҳи мағрифат дарёсидан Маширабни шодон эт,
Ҳамиша «Шайъаниллоҳ» деб қаландарвор йиғларман,*

мақтаъси билан тугалланадиган ва :

*Кеча-кундуз бу Маширабни ҳаёли остонбуси,
Висолинг давлатин топмоқга итларни салоҳимдур,*

мақтаъси билан якунланган ҳамда:

*Кел, эй Машираб умид этгил Худойинг лойазал этмиш,
Муҳаммад Мустафо ҳаққи мани васлингга еткургил,*

байти билан тажассум этилган ғазалларини ўқигандан сўнг Офоқхожа: «Эй Машираб, сани ичинг торлик қилди, маънини ошкор қилдинг»³⁷¹ деб оғизларига туфлаган эканлар. Шундан Машираб шеъриятида янги бир тасаввуфий чуқурлик, яъни зоҳирий маънини очмоқ эмас, балки маънининг ботиний дунёсига рағбат кучайган. Натижада «минг маънини бир нукта ила мухтасар этган» санъаткорлик йўлида изланишлар кечганини унинг шеърларининг ички поэтикасидан англаш мумкин.

Иброҳим Ғафуров Маширабни оламга, башариятга берган саволларини ва ўзлигини, Ҳақни билиш даражасини, тафаккурни таҳлил этиб ёзади: Машираб ўз дафтарида дунё ва коинот олдига қўйган саволлар туркиёналиги, беҳад соддалиги ва шахсининг буюк бир изтиробларини

³⁷¹ Ҳамидулла Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. 161-бет.

ёлқинли акс эттириши билан улвийлик қозонади. «Ёрга етар кун борму, ёронлар?» – деган ҳам Машраб эди. «Бу дардимга даво борму?» – деган ҳам Машраб эди. «Ёрни куйида ўлган бормукин, бир ўлиб, қайта тирилган бормукин?» – деган ҳам Машраб эди. «Бу тани хокинию руҳи равонни на қилай?» – деган ҳам Машраб эди.

Булар Машрабнинг оламга берган саволлари. Дунёдан ва ўз ўзидан савол сўраш мутасаввиф шоирларга хос хислат. Уларнинг бутун муҳокамалари савол-жавоблар асосига қурилади. Бу – уларнинг тинимсиз излашларидан бир лавҳа. «Ўзини билди эрса, ҳақни билди», дейди Яссавий бобомиз.³⁷²

Д.Ҳамроева Машраб яшаган даврда қаландарийлик тариқати оммалашиб кетганлигини, Машраб шуни яшаш манбаига айлантирмай, балки, ишқ сири воситаси, дунёни билиш ва англаш қуролига айлантирганлигини шундай таҳлил этган: Саргардонлик, қаландарона ҳаёт унинг жазбасини орттирган.

XVI аср охириларидан XX аср бошларигача қаландарлик катта бир ижтимоий гуруҳ, мустақил бошқарув тизимига эга жамоатни ташкил этарди. Бу яшаш тарзининг бир шакли, касбдек оммалашиб кетган, ҳатто алоҳида қаландарлар маҳалласи бўлган экан. Лекин Машраб қаландарликка кун кечириш манбаи, яшаш тарзи сифатида қарамаган. Шу сабаб: «Қаландар Машрабингман, икки оламини ўттим», дейди. Унинг қаландар бўлишдан мақсади ишқ сири, борлиқнинг моҳиятини англашдир.³⁷³

И.Адизова қаландарийликнинг мазмун моҳиятини ва Машрабнинг шу хусусда шеърлар ёзганини изоҳлаб шундай фикр келтирган: Машраб ҳам унинг инсонпарвар ғояларини ойдинлаштирувчи, изоҳлаб берув-

³⁷² Иброҳим Гафуров. Ҳаё-халоскор. 293-бет.

³⁷³ Д.Ҳамроева. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар. Ишонч, 2004, 7 май.

чи ғазаллар ёзган. Унинг «Қаландар бўл, қаландар бўл» радифли ғазали шундай асарларидан биридир. Бу асар ҳам қаландарликнинг, ҳам Машраб ижодининг ўзак-моҳиятини англашимизда асос бўлади. Бунда лирик қаҳрамон соликка Асл мақсадга етиш, руҳан озод бўлиш йўлини кўрсатиб беради. Лаҳзалик фоний ашёлардан голиб кела олиш ва боқийликка Мушарраф бўлиш синоатидан сабоқ беради.

Нусратулло Жумахўжа «Машраб ҳамма замонда исёндир» илмий тадқиқотида Машраб янада мусаффо эътиқодга эришиш учун қаландарлик йўлини тутганлигини, қаландарлик фалсафаси жуда содда, аммо ҳали очилмаган қўриқ эканлигини, тасаввуфдаги қаландарлик йўли ҳақидаги дастлабки содда тасаввурларни бизга Машраб шеърляти беришини шундай изоҳлайди:

*Ҳавас бозорини дур айлагил, зинҳор бошингдин,
Қўлунгни икки дунёдин узуб, дилни қаландар тут.*

Мана шу байтнинг ўзиёқ қаландарлик фалсафасининг асосий моҳиятини акс эттира олади. Англашиладики, қаландар шундай инсонки, унинг бошида дунёнинг битта орзу-ҳаваси айланмаслиги, тафаккури манфаат исканжасидан озод, хотири тирикчилик ғам-ташвишларидан, можаролардан осойишта бўлиши керак. Ҳавас бозорига айланган бошга рўзгорнинг минг бир савдоси тушади ва у эркин бўлолмайди. Қаландар эса фикран, қалбан, руҳан эркин, икки дунё манфаатларидан қўл тортган. Фақат ўзини жамиятга бағишлаган³⁷⁴.

Адабиётшунос Эргаш Очилов «Дарвеш – Комил инсон тимсоли» тадқиқотида Ҳақ йўлига кирган сўфий дарвешнинг ва улуг шоҳу тождорларнинг дарвеш-комилли-

³⁷⁴ Нусратулло Жумахўжа. Машраб ҳамма замонда исёндир. Гулистон. 1998, 5-сон, 55-бет.

ги ҳақида: Биллоҳ Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони шоҳлар дарवेशию дарवेशлар шоҳи, сувратда шоҳу сийратда дарвеш, деб таъриф- тавсиф этган эди. Шунинг учун ҳам Убайдий шоҳ бўлишига қарамай, дарवेशликни орзу этган:

*Аллоҳга шукур, афзал эрур шоҳликдан,
Эй дарवेशлар, ҳамиша дарवेशлигимиз.*

Тасаввуфда дарвеш-барча илоҳий ва дунёвий эзгуликлар, фазилатлар соҳиби, мукаммал илму ахлоқни ўзида мужассам этган комил инсон сифатида тасвирланади.³⁷⁵

Инсон коинот гавҳаридир, борлиқдаги энг улуғ неъматлар инсон учун. Аммо хом сут эмган бандаларнинг ҳаммаси ҳам комил эмас. Юқоридаги – комил инсонга берилган жамики сифатлар биз тадқиқ этаётган мутафаккир дарвеш шоир Бобораҳим Машрабда мужассам эди:

Оғиздан дур сочай десанг, қаландар бўл, қаландар бўл.

Машраб тарки дунёчилик фалсафасининг моҳияти ҳам шу нуқтада аёнлашади. Чунки у нопоклик оламидан, поклик оламига, ҳайвоний ҳирслар қулига айланган нокас одамлар оламидан илоҳиёт оламига чекиниб, қаландарликдан паноҳ изласа-да, аммо у бадбинликка чорлаган шоир эмас эди. Ҳаётга зоҳирона нафрат туйғуси Машраб учун бегона. Дунё зулми муҳаббат ва софликка ошно руҳни эзган, шоир «борини тарки назар эттим», «икки дунёдин юмдим кўзим» деб таъкидлагани билан гўшанишин бўлиб олган эмас.

Бобораҳим Машраб энди бекорга барча комил сўфийлар номини эҳтиром-ла, тилга олиб, ўтиб кетган Шамс Табри-

³⁷⁵ Эргаш Очилов. Дарвеш – Комил инсон тимсоли. «Ўзбек тили ва адабиёти», 2000, 2-сон, 3-бет.

зий, Жалолиддин Румий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Шамсиддин Кулол, шайх Маждиддин манам деяётган эмас. Чунки улар ҳар бири ўз замонасининг фозил, илмли-маърифатли сўфийси, шайхи, уламози, комил инсони эдилар:

*Вақти талаввундин ўтибман муждаи тамкин манам,
Кайфиятни излаган ҳолоки тажридин манам,
Нақши давлат муҳрини нафсимга бости чун ажсал,
Шамс Табризий манам, гоҳи Жалолиддин манам.
Хилвати роҳи ватан топдим, нишоним қолмади,
Гоҳ Нажмиддин манам, гоҳи Баҳоуддин манам.
Ҳосилим дунёву уқбодин ки ҳар сў келди, бас,
Бир назар ҳолимга қилгил, руҳи Шамсиддин манам.
Чун хамир бўлди бу ҳоким шўриши Маҳшар билан,
Ташла дилдин фикратингни, шайхи Маждиддин манам.
Машраби девонадурман ҳеч киши билмас мани,
Гоҳи комил, гоҳи фозил, гоҳи чун мўмин манам.³⁷⁶*

Машраб фикрича, ишқ барча мушкулотнинг кали-ти инсоннинг халоскори, вужудни покловчи олов, икси-ри Аъзам. Машраб салафлари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийлар ижодида илоҳиёт билан қўшилиш шодлиги, васл базмининг нашида ва сурури ҳамда ана шу қўшилиш тавҳиднинг нима эканини таҳлил ва таҳқиқ этиш асносидаги шоирона кашфи бош мақсад бўлса, Машрабда тавҳид масрурлиги, Ёр ҳузур-ҳаловати тас-вири шу ҳаловатга етиш йўлидаги қийинчиликлар, яъни ишқ изтироблари, тасаввуфий тил билан айтганда талав-вун ва тафриқа, тажрид ва тафрид босқичларидаги азоб-лар қўшиб тасвирланади.³⁷⁷

³⁷⁶ Машраб. Девон. 2006, 182-бет.

³⁷⁷ Н.Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 135-бет.

Маккага борган одам унга муносиб бўлиши керак. Букўнгил-маърифатли бўлмай туриб, Макка зиёратига муносиб бўлади, демакдир. Маърифатга элтадиган йўл эса, тасаввуф таълимотига кўра «ёр» ва «бода»дир. Агар «май»нинг ҳусни мутлақ – Аллоҳнинг уни излаётган киши қалбидаги ўзига хос тарздаги акс этиши-жилваси эканлигини эсга олсак, нима учун ёрсиз ва бодасиз Маккага бориб бўлмаслиги аёнлашади.

Шайх Нажмиддин Кубронинг «Тасаввуфий ҳаёт» китобида АРШга шундай маъно ва мазмун берилган. Аршайвон, осмон, тахт. Айрим манбаларда таъкидланишича, Арш тўққизинчи кўкдадир. Арш бутун оламларни бағрига олган мунаввар бир борлиқ-кулли макон. Арш сўфийлар тасавбурида борлиқ ва вужуддир. Аршга «Нафси кулл» номини берганлар ҳам бўлган экан. Арш коинотнинг муаззам руҳи бўлиб, у моддий оламнинг илк босқичи саналган. Арш-тажаллий манбаи, яъни илоҳиёт қудрат эгаси. Шунинг учун ҳам у илоҳий тахт деб қабул қилинган. «Арши муалло», «Арши раҳмон», «Арши илоҳий», «Арши яздон», «Фалаки аъзам»-булар Аршга қўйилган номлардир.³⁷⁸

Аршда шу шаклда ёзув бор: «Мен (Аллоҳ) манга итоат этганнинг истакларини бераман, ишини йўлга қўяман. Мени севганни севаман. Мени чақирганга жавоб бераман. Афв тилаганни афв этаман».³⁷⁹

Бу «Тамкин»оламини кашф этган комил ошиқ солиқ руҳи Эзгулик ва Ҳақиқат салтанатини Мутлақ руҳ уммони билан бир қатраси, гавҳари («дурри дарёи маоний») деб англайди. У ягоналик шавқи, яъни «ваҳдат майидин»

³⁷⁸ Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. 211-бет.

³⁷⁹ Абу Ҳамид Ғаззолий. Мукошафат-улқулуб. «Янги аср авлоди», Тошкент, 2004, 30-бет.

сархуш бўлиб («Машраб» илоҳий шаробдан сархуш дегани), улувият мақомида ўзини арши аълода кўради:

*Аршининг кунгирасин устига қўйдум аёғим,
Ломакондан эсой олибман, бу маконни на қилай?*

«Ломакон»нинг маъноси макондан хориж, ҳадду ҳудудсиз демак. Яъни макон тушунчаси биз яшаб турган дунё билан боғлиқ илоҳиёт дунёси макон тушунчасига сиғмайди. Аммо Машраб восил бўлган Мутлақ руҳ нафақат макондан, замондан ҳам хориж-у азалий ва абдий: унинг олдида мавжуд моддий дунё бир лаҳзалик қўнимгоҳ: «Бир лаҳзада дам олмай турибон, лаҳзада кетдим». ³⁸⁰

Б. Тўхлиев Машрабнинг Аршнинг кунгураси ҳақидаги фикрини шундай изоҳлайди: Олам уч қаватдан иборат: Ер ости, ер усти ва осмон. Арш юқори қават ҳисобланади. Лирик қаҳрамоннинг тафаккур имкониятлари жуда кенг. У ана ўша борлиққа-аршгача ҳам чиқа олади.

Машраб шеъриятининг ғоявий оламида инсонпарварлик энг юксак ўринда туради. Машраб «Анал-ҳақ» – «Мен Худоман» таълимотини яратган Мансур Ҳаллож йўлидан бориб, инсон мартабасини Илоҳ даражасида юқори кўтарган адабий сиймодир. Машрабнинг инсонга муҳаббати умумбашарий моҳиятга эга. Тангри жамолики мавжудот ичра энг мукаррам зот деб инсонни яратган. Ўзидаги энг гўзал фазилатларни унда мужассамлаштирган. Инсон дилида ўзига нисбатан оташин муҳаббат уйғотган. «Инсоннинг қалби – Худонинг уйи» дейилади ҳадисда. Бинобарин, одамзод юрагида Аллоҳ муҳаббати мавжуд экан, у Каъба сингари муқаддас, муборакдир.

³⁸⁰ Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 136-бет.

Одамнинг дил оламига кириш Каъбани зиёрат этишдек савоб. Одамнинг дилини оғритиш Каъбани вайрон этишдек гуноҳи азим. Машрабнинг инсонпарварлик нуқтаи назарича, инсонни севиш Аллоҳга муҳаббат боғлаш, инсоний камолотга эришиш, Ҳақнинг сифатларини ҳосил қилиш, ҳақиқатга етишиш билан баробар.³⁸¹

Азалдан мен дили ғамгин халойиқ хайлини севдим.

«Дили ғамгин халойиқ» Машраб наздида Ҳаққа яқин комил инсон. Машраб комил пир топишни, унга мурид тушишни хоҳлаган, Машрабнинг пирлари — биринчиси мулла Бозор охунд бўлса, иккинчиси Офоқхожа. Чунки Машраб Худонинг ошиғи, шунинг учун у «бир пири комил керак» деб ундан — Худодан пир сўраган:

*Тангдаст бўлган кишига ҳосили дунё керак,
Мен ўзум лаб ташнадурман, мавжиси дарё керак.
Кимки толибдур, жаҳонни борини юклар анга,
Ҳафт осмон борини кўтаргали бир фил керак.
Мен сирот устидадурман, тут қўлимни Қосимо,
Ҳар кими қурбига лойиқ бир улуг манзил керак.
Кимки маъшуқ жабрини ул чекмаса ошиқ эмас,
Маъшуқи Лайлисифат ҳам ошиқи Мажнун керак.
Бандалик осон эмасдур, эй жигарбандим, эшит,
Тиги Ҳаққа халқни сўнмоққа Исмоил керак.
Даври Аҳмад ўтти деб, кўп йиглама, эй Машрабо,
Ҳақ таоло раҳм қилса, бир пири комил керак.³⁸²*

Машраб ўша пири комилни топган эди. Пир, форсийда кекса маъносини билдирувчи, пир — тариқатда шу тариқат асосчиси бўлган мутасаввифга айтилади. Тариқат

³⁸¹ Нусратулла Жумахўжа. Машраб ҳамма замонда исёндр. Гулистон, 1998, 5-сон, 54-бет.

³⁸² Машраб. Ғазаллар. «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992, 15-май.

анъанасига кўра, бир шайхга боғланиб, унга қўл бермагунча солик ёки ҳар қандай бир мусулмон Ҳаққа восил бўлолмайди.

«Қиссаи Машраб» халқ китобларига ўхшаб кетади. Уни ўзбек фольклорининг тарихий ривоят ва тарихий афсона жанрларига хос ҳикоялар деса ҳам бўлади.

«Шоҳ Машраб»да воқеалар тизими ҳудди халқ достонларидек берилиб, унда Машрабнинг туғилиши, дастлабки савод чиқариши, мулла Бозор охундга шогирд тушиши, илмларни эгаллагач, Қашқарга сафари, Офоқхожа хонадонига келиб, пирга мурид тушиши, етти йиллик хизмат ва тариқат йўлини ўрганиши, Қашқар ва Ёркентда шоир бўлиб танилиши, Офоқхожа хонадонидagi Тўтинисога бўлган соф туйғуси, ҳазратнинг уни жазолаши, қалмоқ юртида Кунтожихоннинг йилқиларини боқиши, жуда кўп шаҳарларга саёҳати, Сўфи Оллоҳёр билан уч бора учрашуви, охир оқибат Балх ва Қундузга келиши, Маҳмуд қатағонбийнинг хунрезлигига исёни ва ниҳоят шаҳид бўлиб дорга осилиб, ҳаётининг интиҳо топишигача бўлган воқеалар муфассал ривоят ҳолида берилган.

Машраб асарлари тадқиқотчиси Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Қиссаи Машраб»нинг халқ оммаси, хусусан, аёллар томонидан севиб ўқилиши, шуҳрат қозониши, унинг авлодлар томонидан ардоқланиб ўрганилиши, шунингдек, машрабхонликларда, масжидларда, чойхоналарда, мадрасаларда, йиғинларда иштиёқ билан ўқилиши, жозибадор шеърларини ҳофизу, гўяндалар томонидан ашула қилиб куйланиши, афсона тарзида тингланиши унинг жозиба кучи, оҳанграбоси ва мазмун-моҳияти билан оммани ўзига жалб қилишида деб хулоса чиқаради.

Ундаги ривоятлар ҳам ҳатто бадийлашган тарзда берилганлиги билан аҳамиятлидир.

Машрабнинг турли жанрдаги, хусусан, ғазаллари ривоятларга мос ҳолда «қисса»га синдириб юборилган.

«Қиссаи Машраб» муаллифи Пирмат Сеторийнинг фикрича, ҳамма ерда оташин шеър ўқиган, сўфий, авлиё Машрабни аввало халқ оммаси ҳар жойда иззат-ҳурмат билан кутиб олган, ундан оташин ғазаллар тинглаган, у танбури билан ўз ғазалларини ашула қилиб айтиб берган.

Не-не ҳукмдорлар унинг карвонсаройларга, такахоналарга тушганидан хабар топиб, то у турган ердан ўз саройигача пояндоз солишган, унга туҳфаю тортиқлар беришган, аммо Машраб уларни назарига илмаган.

«Қиссаи Машраб»да айтилишича, тарихий Машраб ва унинг реал фаолияти тўқима Машраб ва у ҳақидаги саргузашт-ривоятлар билан қўшилиб, халқ қаҳрамони типига Машраб образи юзага келган.

Меҳнаткаш халқ Машрабни адолат жарчиси, ҳоким табақа ва зоҳидлар уни журъаткор шахс сифатида билса-да, ундан чўчиганлар, ҳатто динни, исломни менсимасликда айблашган. «Қиссаи Машраб»да ёзилишича, шоир доимо азиз авлиёлар хилхонасини, муқаддас қадамжоларни зиёрат қилган, дини исломга асло тил теккизмаган.

Академик Б.Валихўжаев фикрича, «қисса» халқ китоблари талаблари бўйича қайта ишланиб, унда шоирнинг бадий сиймоси яратилган.

«Қиссаи Машраб»нинг кульминацион нуқтаси унинг Маҳмуд қатағонбий билан журъатли мунозараси ва хоннинг уни зиндонбанд қилиб, дорга осиши воқеаси билан хотима топган.

Алҳол, Маҳмуд қатағон Машрабни ўлимга ҳукм этса-да, уни 40 кун зиндонбанд қилиб, аҳли уламо олдида тав-

ба қилса, гуноҳини афв этиб, озод қилиб юборишини билдирган. Аммо Машраб тупурган тупугини қайтиб олмаслигини, дор остида ҳам Ҳақ сўздан қайтмай Маҳмуд қатағондан нажот ва узр сўрамаган. «Қисса»да айтилишича, қатағон уламоларга кўзимни қисиб айтмабмидим, шунча гуноҳкорни гуноҳини сўраб оласизлар, нега Машрабнинг гуноҳини сўрамадинглар, энди тонгла қиёматгача Аллоҳ ва бандалари олдида юзим қора бўлди дея афсус-надомат чеккан.

Машраб образи «қисса»да оташзабон шоиргина эмас, қабоҳат ва жаҳолат, адолатсизлик ва зўравонликка қарши довюрак шахс ва ҳеч иккиланмай халқ томонда туриб разолат ва сафолатга қарши курашувчи сиймо сифатида ҳам тасвирланган.

IV. БОБ. ШОИР МАШРАБ ПОЭТИКАСИ ВА УНИНГ МАТНИЙ ТАДҚИҚИ

4.1. МАШРАБ АДАБИЙ МЕРОСИ (МАШРАБ ШЕЪРЛАРИ. “МАБДАИ НУР” “КИМЁ” ВА БОШҚАЛАР)

Жамиятдаги ва атрофдаги фалокат ва ҳалокатларни ўз нафси, ўз феълидан кўриш авлиёларнинг улуғларида бўладиган бир ҳолдир. Машраб ўз шахсини хор ва залил тутиб, “Нафси шайтон амридин ман айладим доим гуноҳ”, “Эгасиз итлар каби нафсим учун оввораман”, “Мани йўлдин адаштурди бу нафси номусулмоним”, дея ўз кўксига тошлар отади ва Аллоҳнинг шафқатпаноҳ Расулидан осий умматга шафоъат талаб қилади:

*Ё Муҳаммад Мустафо, Сиз барчага шафқатпаноҳ,
Нафси шайтон амридин ман айладим доим гуноҳ,
Илтифотинг бўлмаса, тонгла бўлур ҳолим табоҳ,
Кайда боргайман мани шармандайи нома сиёҳ,
Осий умматга шафоъат, ё Муҳаммад Мустафо!*³⁸³

Ўрни келганда айтиш лозимки, Аллоҳнинг Расулига бўлган чексиз муҳаббат, у зотнинг дийдорига бўлган сўнгсиз иштиёқ, у зотнинг шафоъатларидан умидворлик туйғулари Машраб ижодида шундай порлаб, ял-ял ёниб кўринадики, бошқа бирор шоир шеъриятида бунчалик ҳолни кузатиш қийин. Шоирнинг хавфу ражо-қўрқув ва умид орасидаги изтиробларидан бири ушбудир:

³⁸³ Машраб. Куллийёт. “Мухаррир” нашриёти, 2017, 27-бет.

*Киёмат ёдима келганда, титрайдуру манинг жоним,
Билолмайман, нечук бўлгай кетар вақтимда иймоним,
Мани йўлдин адаштурди бу нафси номусулмоним,
Бу боисдин оқар ёш ўрнига селобдек қоним,
Расулulloҳсабомахшарда “Уммат!” деб чақиргайму?³⁸⁴*

Хатирчилик Ж. Юсупов: Машраб – миллатнинг азоб-да қолган виждони. Бу виждон саси бизни мудом илоҳий ҳурликка даъват этади»³⁸⁵, – деганда ҳақ эди.

Шоир Бобораҳим Машраб адабий мероси ҳақида фикр юритиб, М. Зокиров қуйидаги фикрларни қайд этади: «Машрабнинг адабий-иждодий мероси ҳам худди унинг ҳаёт йўли каби замонлар ўтиши билан афсоналар пардасига чулганиб, пароканда бир ҳолатда бизгача етиб келганки, бу чалкашлик ва ноаниқлик шоир адабий меросининг чегараларини аниқлаб олиш масаласини ниҳоят даражада мураккаблаштириб юборганлиги ўз-ўзидан аён-дир»³⁸⁶.

Шу боисдан, Машраб адабий меросининг ҳозирча шартли равишда бўлса ҳам маълум ҳадди-ҳудудини белгилаб олишда бир қанча ўзига хос илмий тамойиллардан фойдаланиш лозим топилдики, ана шу қиёсий-услубий, илмий тадқиқотлар туфайлигина нисбатан тахминий хулосага келиш мумкин.

Маълумки, Бобораҳим Машраб асосан ўзбек (турк) тилида, қисман форс ва араб тилларида ҳам ижод қилган.

Кейинги ўттиз йилдан кўпроқ даврда машрабшуносликда чуқур тадқиқотлар олиб борилиб, унда шоир ижодиёти маҳсули бўлган ғазалиёти ва турфа жанрдаги шеъ-

³⁸⁴ Ўша манба, ўша жой.

³⁸⁵ Ж.Юсупов. Тафаккур, 1997, 3-сон, 60-бет.

³⁸⁶ М.Зокиров. Машраб. Адабий-танкидий очерк. Т., Бадиий адабиёт нашриёти, 1966, 34-бет.

рияи унинг ижодига мансублиги, Машраб ҳақидаги турли қиссалар унинг шахсиятини аниқлагани, катта баҳс мунозараларга сабаб бўлган «Мабдаи нур» ва «Кимё» шеърӣ асарлар Бобораҳим Машрабга тааллуқли эканлиги илмӣ асосланди. Муҳими, Машрабнинг кўплаб янги шеърӣ асарлари топилиб, жамоатчилик эътиборига ҳавола этилди. Шундай бўлса-да, баъзида матбуотда гайри илм акс этиб, шоирга тааллуқли асарларни бошқа ижодкорларга нисбат бериш ҳолати рӯй бермоқдаки, у машрабхонларни чалғитиб, ўринли эътирозларга сабаб бўлмоқда.

Бизнинг мақсадимиз, шу баҳс-мунозараларга чек қўймоқ ва илмӣлик, холислик нуқтаи назаридан масалага ойдинлик киритмоқдир.

Ер бағридаги маъдан моддалар ҳарорат зўридан эриб, оловга айланиб, даҳшатли бир қудрат билан вулқон бўлиб ажралиб чиққанидай, чорасиз, эзилган халқнинг дарду аламлари садпора юраклардан кўтарилган ҳасратнолалар ҳам йиғила бориб, бу осий заминга сигмай, вақти-вақти билан портлаб кўкка ўрлайди ва худди ана шундай замонда Машраб каби шоирлар туғилади-да, бу дарди аламлар тўфони алангаланган шеър бўлиб янграйди – мол-дунё ҳирсу ҳавасидан кўр дийдаларни бино этиш, ғафлат ғубори беркитган маърифат булоқларининг кўзини очиш, сўлғин дилларга мадад бериб, карахт виждонларни ҳаракатга келтириш учун дунёга келган ялавоч – жарчи шоирнинг шўри ғавғоли исёнкор шеърियाи бунёдга келди. Машраб шеърियाи тадқиқотчиси Ж.Юсупов фикрича: Машраб шеърियाи бу дунёдан норози кетган аламзада, покдил инсонларнинг виждон қичқирғи, нур қидириб, нурга талпинган юракнинг нола-ғиғони. Унинг

шеърларининг ҳар бири – бир лахча чўғ, ёндирувчи олов: «Бошимдан оёғим тутшиб хирмани оташ».³⁸⁷

Машраб классик адабиётимизнинг етакчи жанрларидан бири бўлмиш ғазалнинг янада ҳақчил, ранг-баранг ва ижтимоий мазмундор бўлишига катта ҳисса қўшди. У ғазал жанрида, ижтимоий фикрларни, ўша давр ва тузум тартиб-қоидаларидан норозилик мотивларини, уларга нисбатан танқидий қарашларини бадиий юксак лирик формада ифодалай билди. Аммо шоир соф ишқий-лирик ғазалларнинг моҳир устаси сифатида кенг шуҳрат қозонган; у ишқий лириканинг энг етук намуналари ҳисобланишига лойиқ ўнлаб ажойиб асарлари билан адабиётимизнинг тарихида алоҳида ўрин тутди. Шоир лирикаси ёшу қари, аёлу эркак ғазалхоннинг, тингловчининг юрагидан мустаҳкам жой олиб, ўзига мафтун этади, уни ҳаяжонлантиради, ўйга чўмдиради, завқини келтиради, Машраб лирикаси ана шундай ўзига тортиш кучининг, қалбларни тўлқинлаштириш қудратининг сабаб-сирлари, бадиий юксаклик даражасига кўтарилиш омиллари кўп ва хилма-хилдир.³⁸⁸

Машраб ижодини ўрганишда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968 рақамли қўлёзмада «Мабдаи нур», «Кимё» асарлари Машрабга тааллуқли эканлигини исботловчи далиллар бор. Бу манбадан ташқари «Тазкираи Фаҳмий», «Мунтаҳаб аттаворих» (Муҳаммад Ҳакимхон тўра асари) ва Машраб замондоши, у билан бирга бўлган Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» асари ғоятда қимматлидир.

Машраб ўзининг ғазал ва рубойларида илоҳий ишқни, Худога муҳаббатини жуда жозибали тасвирлайди, лекин айтиб бериш вақтида реал дунёнинг ишлари, ғам-

³⁸⁷ Ж. Юсупов сўзбошиси. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним кайдасан, 5-бет.

³⁸⁸ А. Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи, 257-бет.

ташвишлари, инсоний фазилатларга эга бўлиш, халқнинг аҳволини яхшилаш муаммоларини ҳам унутмайди.

У дин йўлидан чиқиб кетган, шариат қонунларига риоя қилмай, риёкорлик, муттаҳамлик, фирибгарлик, бузуқчилик билан шуғулланаётган дин вакилларини фош қилиб, уларни тўғри йўлга солмоқчи бўлади. Шоирнинг замондоши Исҳоқ Боғистоний «Тазкирани қаландарон» рисоласида Машрабнинг дин ва унинг вакилларига муносабатини жуда яхши тасвирлаб берган.

Фикҳ олими ва адабиётшунос Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний фикрича, Машраб нафақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиё ҳудудида «вахдат» (бирлик, якка-ягоналик, танҳолик) ирфоний-фалсафий йўналишининг охирги намояндаси ҳисобланади. Ундан кейинги айрим шоирларда ушбу тамойил баъзан кўзга ташланса ҳам, кўпинча тақлид асосида бўлиб, чуқур ақидавий ва ғоявий негизга эга эмас.

Бобораҳим Машраб ҳаёти ва ижоди билан бир қатор таниқли олимлар, айниқса, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Ғайбулло Саломов, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исроилов, Жалолиддин Юсупов ва бошқалар узоқ муддатлардан бери шуғулланиб келиб, унинг шеърӣ тўпламини тайёрлаб, таржимаи ҳолини ёзиб китобхонларга тақдим этганлар. Айниқса Жалолиддин Юсупов томонидан интиқодий услубда тайёрланиб, муфассал сўнг сўзи ва луғатномалар билан 400 бетда нашр этилган «Меҳрибоним қайдасан» номли Машрабнинг катта шеърӣ тўплами ўзига хос аҳамиятга эга. Таниқли олимлар Нажмиддин Комилов ва Ғайбулло Саломов томонидан ёзилган сўз боши ўз илмий таҳлили ва интиқодий томонлари билан Машрабнинг бадиий ижоди ва дунёқарашини яхши англаб олишга ёрдам беради.³⁸⁹

³⁸⁹ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон, 149-бет.

Асар тўпловчиси шоир асарларини ўз ичига олган 12 нусхани солиштириб ўрганиб, мазкур тўпламни катта меҳнат ва узоқ муддатли саъи ҳаракат билан тайёрлаган. Ж. Юсупов кўп жойларда шеърлардаги камчиликларни тузатишга уриниб, баъзан уларни қиёсий шаклда, баъзан мантиқий йўсинда ва баъзан ўзининг шахсий завқи, тушуниш ва таъбири асосида ислоҳ қилиб келган. Лекин бу соҳада бажарилган ишлар етарли эмас. Ж.Юсупов ўзи ёзган сўнгги сўзда «Машрабнинг ҳаёти ва айниқса бадий меросини тадқиқ қилишдек шарафли, айти чогда жуда мураккаб иш давом эттирилиши керак» деб таъкидлаган эди. Негаки ҳануз ҳам Машрабнинг шеърларида аруз вазнлари ва мазмун нуқтаи назаридан анча камчиликлар ўзини сақлаб қолган. Агар шоирнинг буюк иқтидори, илмий даражаси ва олий шеърый қарихасини (истеъдод) назарда тутадиган бўлсак, мазкур камчиликларни (айримларидан ташқари) унинг ижодида табиий деб тасаввур қилишга ҳақли эмасмиз. Шунинг учун ушбу Ҳаллоҷ ва Насимий йўлдоши, Ибн ал-Арабий ва Жалолиддин Румий издоши ижодининг мукаммал илмий интиқодий матнини тайёрлаб, ундаги ирфоний атамалар, талмийҳлар ва тарихий образлар, Қуръон оятлари ва ҳадисларга тегишли ишоралар, арабча мисралар ва ибораларни изоҳлаб ўтиш буюк фахрли вазифа ҳисобланади.³⁹⁰

Академик Воҳид Абдуллаев Машрабнинг ижтимоий-маънавий, тасаввуфий ва адабий мероси ҳақида ўз вақтида тадқиқот олиб бориб, шоир ижодининг ўрганилиш тарихи, унинг ғазалиётидаги исёнкорона ташбеҳлар, ишқий лирикасининг илоҳий жозибаси, шоир шеъриятидаги маҳорат ҳақида чуқур илмий изланиш қилган. «Адабиётшуносликда яқин йилларга қадар «Девонаи Машраб»,

³⁹⁰ Юкоридаги манба, 150-бет.

«Мабдаи нур» ва «Кимё» номли уч асар Бобораҳим Машрабга нисбатан берилар эди. Олимларимиз тадқиқотлари «Мабдаи нур» номли мистик асарнинг Бобораҳим Машрабга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини кўрсатди. «Кимё» асарининг Машрабга тааллуқли-тааллуқли эмаслиги ҳозирча аниқланган эмас. «Кимё» диний-афсонавий ҳикоятлардан ташкил топган ва Машраб дунёқарашига мувофиқ келмайдиган тасаввуфий бир асардир. «Девонаи Машраб» («Девони Машраб»)даги шеърларнинг кўпчилиги қисми эса, шубҳасиз, Бобораҳим Машрабнинг адабий меросидир.»³⁹¹

Юқоридаги фикр замонасозлик оқибатими ёинки ҳақиқатда В.Абдуллаевнинг кузатишларими, бунга фатво бериш мушкул, лекин омма тугул, илм кишилари-нинг ҳам чалғиши муқаррар ҳодиса. Негаки, Машрабнинг ижод маҳсули бўлган «Мабдаи нур», «Кимё» унга алоқаси йўқлиги айтилмоқда.

Машраб халқпарвар, адолатпарвар, золимларни фош этган қаҳрамон сифатида талқин этилади. Машраб тарки дунё қилган дарвеш деб тасвирланган ҳикоя ва латифалар, афтидан, ҳатто Машраб номи билан берилган айрим шеърлар Машрабни ва унинг ижодиётини сохталаштиришга интилган муҳолиф доиралар томонидан тўқилган. Шунинг учун «Девонаи Машраб»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш, Машраб шеърларининг аслини аниқлаш катта илмий ва маърифий аҳамиятга эга. «Девонаи Машраб» тўпламидаги шеърларни тематик-ғоявий хусусиятларига қараб шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Исёнкорона шеърлар.
2. Ишқий шеърлар.

³⁹¹ В.А.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980, 143-бет.

3. Сўфиёна шеърлар.³⁹²

«Девони Машраб»ларнинг ким томонидан тузилгани номаълум. У шоир ҳаётининг сўнгги йигирма йилида ҳамроҳ бўлган дўсти Пирмат Сеторий ёки унга маълум муддат ҳамроҳлик қилган Зиёвуддин Боғистоний томонидан тасниф этилган бўлса керак.³⁹³ Чунки, Пирмат Сеторий Машрабдан ўзига бир ажойиб девон қолганини сўзлайди ва ундан бир нусха кўчириб, Боғистонийга ҳам юборади. Унинг қўлидаги Машраб девонини кўчириб кўпайтириш ўрнига Машраб ҳақидаги узук-юлуқ фикрларга тўлиб-тошган бир асарни тузганлиги ҳақиқатга сира ҳам тўғри келмайди. Машраб девонига эга бўлган Боғистоний тўғрисида ҳам худди шундай фикрни айтиш мумкин. Бундан ташқари, девон Пирмат Сеторий томонидан тузилганида эди, шубҳасиз, Машраб ҳаётининг сўнгги йигирма йили ҳақида ҳам маълумот берилган бўлар эди. Ваҳоланки, Пирмат Сеторий Машраб ҳаётининг охириги дамларигача бирга бўлган, тасодиф натижасида ўлимдан омон қолган. Машраб дорга осилган. «Девонаи Машраб»ларда эса Машрабнинг Наманганга келиши (Офоқхожа рухсатидан сўнг), онасининг вафотидан кейин сафарга отланиши, у ерда мутаассиб руҳонийларнинг Маҳмудбий ва унинг аркони давлатини ҳақорат қилиши билан шоир ҳақидаги «маълумотлар» тугайди. Демак, Машрабнинг Наманганни тарк этганидан то Балх шаҳрига боргунича бўлган 20 йиллик ҳаёти воқеалари қиссаларга киритилмай қолган.

Ғафур Ғуломнинг филология фанлари номзоди Асил Рашидов томонидан нашрга тайёрланган «Адабий-танқидий мақолалар»ида Машраб девонининг тузувчиси ҳақида қуйидагича маълумот келтирилган: «Бугун биз-

³⁹² Юкоридаги асар, 144-бет.

³⁹³ М.Зокиров. Шубҳалар ўринлими? «Ўзб. адаб. ва сан.» 1982, 29 январь

нинг қўлимизда мавжуд машҳур «Машраб девони» шоирнинг севгилиси Маҳвашхоним томонидан тўпланган ва тартибга солингандир. Шоиримиз Маҳвашхоним ўзбек адабиёти тарихи учун қилган бу азамат хизмати эвазига яна ўша Наманган диндорлари томонидан сочи қирқилди – гисибурида қилинди».³⁹⁴ Афсуски, бу маълумотларни Ғафур Ғулом қаердан ва қайси манбалардан олганлиги биз учун равшан эмас, – деб ёзади Ж.Юсупов.

Ғафур Ғулом йирик тадқиқотчи олим. У жуда кўп Шарқ қўлёзмаларини билган ва улардан фойдаланган. Машрабнинг онаси Салимабиби Ховарий (Ховар: Шарқ, кун чиқишни англатади) тахаллуси билан шеърлар битган шоира эканлиги исботини топган.

Ғафур Ғулом «гисибурида қилинди, сочи қирқилди» деган шоира Маҳвашхоним – Машраб севгилиси эмас, балки унинг ягона синглисидир.

Моҳибадр – Маҳваш – Машраб девонини тартибга келтириб бизга мерос қолдирган деган, хулоса – Ғафур Ғулом хулосаси тўғрига ўхшайди. Сабаби Маҳвашхоним шоира бўлган ва касалга чалинган, Машраб онаси ўлганда келиб, унинг қабрида бир неча кун йиғлаб, зиёрат қилиб ўтирганда «киши бандаси» сингил оғир дарддан азоб чекаётган эди. Эҳтимол, Машраб девонини тузган ва уни халққа тухфа қилган Маҳваш мутаассиб диндорлар томонидан гисибурида қилинган бўлиши мумкин. Чунки Машрабнинг янги топилаётган ғазаллари ўша дастлабки девонда йўқ. Буни қандай изоҳлаш мумкин?

18-20 йил ватанидан дунёга чиқиб кетган Машраб ҳаёти ва ижодидан унинг жазоланган ва эрта ўлиб кетган синглиси Маҳваш хабарсиз қолиши табиийдир.

Қатъий хулоса шуки, ҳамма тадқиқотчиларни боши-

³⁹⁴ Ғафур Ғулом. Адабий-танкидий мақолалар «Фан» Тошкент, 1973, 56-бет

ни қотираётган ва ким томонидан тасниф қилингани номаълум бўлган «Девони Машраб» куллиёти шоирнинг танҳо оқила синглиси Маҳваш томонидан тузилгани аниққа ўхшайди. Машрабнинг хоксор ва некбин синглиси Моҳибадр – Маҳваш камтарона хизматини бу девонни тузганда бирон жойга ўз номини битмаган ва иддаода бўлмаган бўлса керак.

Ж.Юсупов томонидан тайёрланган ва нашр этилган «Меҳрибоним қайдасан» Машраб шеърияти мажмуасига «Девони Машраб» асос бўлган.

Адабиётшунос, Машрабижодининг тадқиқотчиларидан бири А. Абдуғафуров шоир меросининг турли муаммолари ҳақида қуйидаги фикрларни айтади:

Шоир меросининг мундарижаси ва ҳажмини белгилаш, асарларининг аслий ёки аслига яқин матнларини тиклаш энг муҳим ва мураккаб масалаларидан биридир.

Афтидан, шоир ўз асарларини тартибга келтириш, девон тузиш учун унчалик қайғурмаган. Бу жиҳатдан унинг ҳаёти ва ижодини баён этувчи манқаба – қиссага мана бу лавҳанинг кириб қолиши тасодифий бўлмаса керак:

«Шоҳ Машраб айтган сўзларини йиғочга битиб ташлаб қўяр эдилар. Ёрканд ҳокими охунднинг шогирдлари айдилар: – Шоҳ Машрабдин бир китоб қолса яхши бўлур эрди!

Охунд Машрабга мурожаат қилиб:

– Тақсир подшоҳим, Сиздин бир китоб ёднома қолса дермиз!

Машраб айдилар

– Охуним, китоб қолмағай дерман. Агар мандин китоб қолса аҳли муҳаббат хароб бўлурлар! – деб китобларини ўтқа ташладилар». Қандай бўлмасин, Машрабнинг ўз ёзмишларини куллиёт ёки девон ҳолида тўплаганлиги ху-

сусида бирор маълумот йўқ. Ҳанузгача шоирнинг қандай ва қанча асар ёзганлиги, қайси адабий жанрларда қалам тебратганлиги аниқланган эмас.³⁹⁵

Адабиётшунос Машраб тадқиқотчиси Ҳамроева Дилоромхон «Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси» мавзусида миллий адабиёт тарихи доирасида номзодлик диссертацияси ҳимоя қилиб, машрабшуносликка ҳисса қўшди. Олима Машраб ижодининг турли қирраларини чуқур ўрганишга ҳаракат қилган, унинг поэтик маҳоратини чуқур таҳлил этган. У бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: Машраб мероси ўзбек адабиёти тарихида ўз мақеига эга. Машраб шеърляти мумтоз адабиётнинг энг илғор анъаналари заминида шаклланган. Айни пайтда, у ўзига хос моҳият ва жозибага эга шеърлят. Шоир ижодида Аҳмад Яссавий, Ҳофиз Шерозий, Жалолиддин Румий, Лутфий, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий, Шавкат Бухорий, Ҳилолий, Рабғузий шеърлятининг таъсири кўринади. Машраб ижодини шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич, Наманган адабий муҳитида шаклланган Машраб лирик шоир сифатида кўзга ташланади. Унинг шеърлярида инсоний туйғуларнинг берган ифодаси, ўзига хос бир завқ, тугён устунлик қилади.

Иккинчи босқич, Машраб ижодига Қашқар адабий муҳити ҳам катта таъсир ўтказган. Тасаввуфий истилоҳларнинг Машраб шеърлярига чуқур кириб бориши, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Лутфий, Алишер Навоийнинг ирфоний ғазаллярига эргашиш шу даврларга тўғри келади.

Учинчи босқич, Офоқхожа даргоҳини тарк этгач, Машраб қаландар либосида дунё кезган. Турли халқлар мада-

³⁹⁵ Абдурашид Абдугафуров. Қалб қаъридаги кадрлятлар, 155-бет.

ния̀ти, адабиё̀ти, таълимотлари билан танишган. Жумладан, Имомиддин Насимий ҳаё̀ти ва ижодининг Машрабга таъсири беқиё̀сдир. Насимий шеър_ияти Машрабни Мансур Ҳалложга яна ҳам яқинлаштирган. Бир сўз билан айтганда ушбу босқичдаги Машраб – руҳоният куйчиси.³⁹⁶

Бобораҳим Машраб ўзбек классик адабиётнинг порлоқ юлдузларидан бири сифатида асрлар оша ўзидан таратган нур билан қалбу – руҳимизни ёритиб, ўз ёқимли шеърлари билан халқимизга манзур бўлиб келмоқда. У ҳам сўфий, ҳам лирик ва файласуф шоир, айна ҳолда инсонпарвар мутафаккир ва эркин тафаккур яловдори, адолатсизликка қарши кураш фидоий йўлчиси эди.

Замон ва замин дардини ўзида сингдирган Бобораҳим Машраб халқ ичида юриб, ҳақсизлик ва жаҳолатга қарши исён қилади. Аммо унинг исёни, олимларимиз ёзиб келганидай, зодагон тузумга ёхуд дин ва Худога қарши исён эмас, балки, аксинча, динни шайтоний нафсга қурбон қилган, мунофиқ ва порахўр, тамагир кишилар, уларнинг ҳамтовоқлари бўлган ўзга «аҳли бадкирдор»га қарши исён эди. Агар тасаввуфий нуқтаи назардан янада чуқурроқ олиб қарайдиган бўлсак, бу дунёнинг ўзига, барча нокасликлар, ишқсизлигу илоҳсизликлар жамулжамлигига қарши норозилик исёнидир. Шу учун ўз руҳининг аршга кўтарилгани, кайхоний парвозидан ҳайратланувчи Машраб, айна вақтда фалак зулмидан, «бахти қаролар подшоҳига» айлангани, «жафодан монанди лол» бўлганини айтиб нолийди, зоҳирни кўриб, ботинни англамайдиган калтафаҳм шайхлар, ҳаром ва порадан ҳазар қилмайдиган муллоларни ҳажв остига олади, соф «заминий» шеърлар битади:

³⁹⁶ Ҳамроева Дилором Юнусовна. Бобораҳим Машраб газаллари поэтикаси. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати.

Тинмайин юрдум бу ғам даштида ҳайронлик билан,
Охир умрим ўтди, сад афсус, нодонлик билан.
Бир гули шодим очилмай бахт гулистони аро,
Ҳайф умрим оқибат ўтти паришонлик билан.
Баски илму ҳолу қолнинг йўлида қилсанг амал,
Ушбу муллолар бари бухлу ҳаводорлик билан.
Неча мулло илм ўқуб, роҳи шаётинни топиб,
Чун рибоу ришвани ерлар хушдорлик билан.
Рост сўз айтсанг аларга зарра қилмаслар қабул,
«Куфр айттинг!» деб урарлар неча озорлик билан.
Машрабо, ҳар бир сўзунгдур гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлик билан.³⁹⁷

Машраб лирикаси ўта таъсирчандир. Унинг ғазаллари, муҳаммас ва мураббаълари китобхонга янги-янги ҳис-туйғулар бахш этади, тўлқинлантиради. Машраб туб маънода сўз санъаткоридир. Унинг мисралари мантиқан равшан, у ҳар бир сўзни тежаб ишлатади ва натижада мисралар, байтлар ягона бир бирикма даражасига кўтарилади:

... Кунда юз минг жабр қилсанг, ўргулай,
Қўй қадам ғам юкини бардошима
Машраби девонани ҳайрон этиб,
Не сабабдин келмадинг бир қошима?

Машраб ижодининг асосий йўналишини унинг халқчиллиги белгилайди. Унинг ўзи ҳам халқ оммаси каби ҳаёт кечиради, халқ орасида юради ва булар ҳаммаси унинг ижодига ижобий таъсир қилади. У оддий одамларнинг – қийин ҳаёт кечираётганларнинг ахлоқи, виждони соф эканлигини ва бу жиҳатдан уларнинг ҳар қандай дин арбоби, амалдорлардан устун эканлигини кўрди ва

³⁹⁷ Бобораҳим Машраб. Мехрибоним қайдасан, 129-бет

тушунди. Шунинг учун уларни Бадахшон лаълисига, золимларни эса қора тошга ўхшатиб, фахр билан қуйидаги байтларни ёзган эди:³⁹⁸

*Муддаи марди Худодин ўзини тутса баланд,
Қаро тош ёқут ўлуб, лаъли бадахшон бўлмас.
Машрабо, гар сени ҳижрон ўқи минг пора қилур,
Ғам ема, лаъл неча порадура арзон бўлмас.*

Ёзувчи Ҳамид Ғулом Машраб таваллудининг 350 йиллиги муносабати билан «Машрабга дебеча» номли мақола ёзган. Бобораҳим Машраб ўзи ҳаёт вақтидаёқ фақат Туркистонда эмас, балки бутун мусулмон Шарқида инсонпарвар, халқчил шоир сифатида донг чиқарди. Биз унинг қадами етган ҳар бир масканда алоҳида эъзоз ва эҳтиром билан кутиб олингани, олимлар ва шоирлар анжуманининг гули бўлганини, ғазаллари ҳофизлар томонидан севиб куйланганини яхши биламиз. Шоир узоқроқ яшаган Наманган, Қашқар, Туркистон (Ясси)дан ташқари, унинг Хўжанд ва Бухородан олимлар, шоирлар, ҳатто аркони давлат мажлисларида жўшқин маърузалар қилганлиги, мушоира, мусоҳабаларда ҳамиша голиб чиққанлиги бир қанча хотираномаларда қайд этилган.

А.Абдуғафуровни замонасозлик қилиб, Машраб пири Офоқхожа юзига «лой чаплаб» ташлаганини ва шоир шеъриятини билъакс, терс таҳлил қилиб мақолалар ёзганлигини, лекин бирон-бир ўринда Машраб олдида гуноҳкорлигини эътиборга олиб, тавба қилганлигини учратмадим. Аммо шундай бўлса-да, адабиётшунос кейинги мақолаларида Машраб шеъриятидаги диний истилоҳлар ва қарашлар, Офоқхожанинг Машрабга бўлган ёндошу-

³⁹⁸ А.Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма, 158-бет.

вини тўғри изоҳлаб, шарҳлай олган: Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги муносабатлар асло ғоявий душманлик тарзида кечмаганлигини – ўз ҳаётини, барча фазилатларини, ҳатто «ҳар нафаси»ни пирининг шарофатидан, деб очиқ ойдин таъкидлайди.³⁹⁹

*Ҳар нафаски, манда бор бўлди мадад Офоқхожам,
Бўлмаса бир қуруқ ёғоч, даштда қўхсор ўзум.*

Машраб ижоди таҳлилида, у ҳақдаги қиссалар ва уларнинг турли вариантларига, ривоят ва афсоналарда шоир шахсияти, унинг ижодига мансуб шеърларнинг қиссаларга сингдириб юборилганлиги ҳолатларига эътиборни қаратамиз.

Ривоят ва афсоналар халқимизнинг Машраб шахсияти ва ижодига беқиёс меҳрининг тимсолидир. Бинобарин, «Қиссаи Машраб» шоир тўғрисидаги халқ ривоятлари ва афсоналарининг Пирмат Сеторий томонидан жамланиб, бадий жиҳатдан қайта ишланган ва китобот қилинган намуналаридир. Шоир ўзи ҳаётлик вақтидаёқ унинг дилрабо ғазалларини ҳофизлармиз севиб куйлашгани сингари «икки жаҳонга сиғмаган» соҳиби ишқнинг ғаройиб ҳаёт йўли муқаддас қадамжолар ва азизлар оstonаларини зиёрат қилиб юрган бузруквор шоир – қаландар тўғрисидаги ҳикоялар оғиздан-оғизга ўтиб, эл орасида ривоятлашиб, Машраб номи тилларда дoston бўлиб кетган. Кейинчалик эл орасида тарихий наср намунаси сифатида оmmалашиб улгурган бу ривоят ва афсоналар халқ оғзаки ижодиётининг маҳсули бўлиб, бизгача асосан оғзаки ва ёзма манбалар орқали етиб келган.

Фитратнинг «Машраб» номли тадқиқоти XX-асрнинг

³⁹⁹ Абдурашид Абдуғафуров. Қалб кaъридаги кадриятлар, 155-бет...

20-йиллари охирида Машраб шахси ва ижоди ҳақида нотўғри тасаввурлар кенгайган бир пайтда яратилди. В.Вяткин, Ғафур Ғулом ва бошқа кишилар шоирни «Икки Машраб»га ажратишга уриниб, унинг «Мабдаи нур» асари билан тасаввуфий шеърларини бошқа Машрабга «инъом» қилаётган бир пайтда бундай илмий кашфиётлар нотўғри эканлигини кўрсатиб берган мақоладир. Шунинг учун ҳам у машрабшуносликда то ҳозирга қадар ўз кучини йўқотмаган чуқур тадқиқот саналади.⁴⁰⁰

Мақолада Машраб ижодининг ўрганилиш тарихи, унинг қаландарлик тариқатини қабул қилиши, шоир асарлари ҳақида сўз боради. Унинг биз учун қимматли томони шуки, унда Фитрат – Машраб асарлари бўлган «Мабдаи нур», «Кимё» асарларини ҳақиқий наманганлик мутасаввиф шоирга тегишли эканлигини исбот этади: Унинг бу кун бизга маълум бўлган асарлари мақоматида унга нисбат берилган шеърлар, 1906 йилда Қозонда босилган «Боқиргон китоби»да Машраб тахаллусли парчалар ҳам Машрабга нисбат берилган «Мабдаи нур» ва «Кимё» исмли манзуб китоблардан иборатдир. «Боқиргон китоби»даги ўн парчанинг шул бизнинг Машрабнинг асарлари экани манқаб китобидаги шеърларни текширганимизда қатъий суратда онглашилди. Ундаги шеърларнинг ҳаммаси оз – кўб ўзгаришлар билан манқабада мавжуддир. Шунинг учун биз тўппа-тўғри манқабадаги шеърлар ҳақида гапурамиз: манқабанинг Машраб томонидан эмас, унинг муриди ё муриднинг муриди бўлган бир киши томонидан афсонавий ва ҳаёлий бир шаклда тартиб қилингани бўлган гап.⁴⁰¹

Фитратнинг хабар беришича, «Мабдаи нур» Румийдан таъсирланиб ёзилгандир. Жалолиддин Румий «Маъ-

⁴⁰⁰ Б.Дўстқорасев. Машраб, изохлар. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 94-бет.

⁴⁰¹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 94-бет.

навий маснавий»сини форс тилида ёзган бўлса, Машраб унга эргашиб, «Мабдаи нур»ни туркий тилда ёзган. Фитрат бу ҳақда шундай дейди: «Энди Машрабга нисбат берилган «Мабдаи нур» китобига кўчайлик. 1912 йилда Бухорода бош босмада босилган бу китоб машҳур Жалолиддин Румийнинг маснавийсига ўзбек тилида шарҳ каби ёзилгандир. Жалолиддин Румийнинг маснавийсидан баъзи байтлар олинган. Ҳар бир байтнинг форси(й)ча матнидан кейин айнаи вазнда ўзбекча манзум шарҳ бошланадир. Шарҳда Жалолиддин Румийнинг сўфиёна рамзлари изоҳ этиладир. Ондан кейин сўзнинг боришига муносиб бир-икки ҳикоя бериладир. Аксарият эътибори билан бу ҳикоялар машҳур сўфийларнинг ҳаётларидан олинган ёхуд шуларнинг ҳаётига боғланган бўладир. Ҳикоядан кейин шул ўринга муносиб ўзбекча ғазал келадир. Ғазалларнинг охириги мисраъида «Машраб», «Мабдаи нур» сўзлари баровар юрадир. Фикримча, бу китоблар «Мабдаи нур» аталиши ҳам шунинг учун бўлса керак. Ғазалдан сўнгра яна Румийнинг маснавийсидан бир байт берилиб, юқоридаги тартиб билан давом этиладир. «Мабдаи нур» китоби уч жилд бўлуб, «Маснавий»нинг 1-2-3-жилдлариға боғланган. Машрабнинг манқабадаги ғазалларидан бир қисмида кўрилган ҳаяжон «Мабдаи нур»даги ғазалларда йўқ. Умуман «Мабдаи нур»даги ғазаллар сўфиёна насиҳатлардан, йиғлашға ташвиқ, ўлумдан қўрқитиш каби мавзуларға бағишланган. Масалан: Худо йўлиға йиғлаш кераклиги ҳаққида Румийнинг шу форси (й)ча байтини оладир.⁴⁰²

*Раҳматам мавқуф он хуш гузиҳо аст,
Чун гирист аз баҳри раҳмат мавж хост.*

⁴⁰² Ўша манба, 102-бет.

Ва шуни тубандагича изоҳ қиладир:

*Йиғла ҳар соатки, жонинг борича,
Зикри ҳақ айткин забонинг борича.
Сен бу давлатхонада дам ўлтума,
Қил ёқангни чок беғам ўлтума*

Фитратнинг ёзишича, Вяткин «Мабдаи нур» асари-га шубҳа билан қараганлиги, у эҳтимол бошқа Машраб-га доир асар бўлиши мумкин деган фикрни ташлаган-лигини гумон қилганлиги учун уни танқид қилган: Эм-ди бу китоб Машрабникими, йўқми деган бир масъа-ланинг устида бир оз турайик. Проф. Вяткин «Мабдаи нур» китобининг маълум манқабадаги Машрабники экан-нига шубҳа қиладир. «Мабдаи нур»даги шеърлар билан манқаба орасида Машраб исмидан бошқа ҳеч бир ўртоқ нарсаси йўқдир. «Мабдаи нур»нинг бошқа бир Машрабни-ки бўлмоқ эҳтимолини тақдим қиладир. 17-асрнинг охир-лари билан 18-асрнинг бошлари орасида ёзилган «Маб-даи нур» бу асрларда Машраб исмли тарихий бир одам борлигига шубҳа қолдурмайди. П.Вяткин мана шу та-рихий Машраб билан манқаба қаҳрамони бўлган Раҳим бобо – Машрабнинг бир киши эканини оча олса эди, бу даврда яна афсонавий бир Машраб ўйлаб чиқаришга лу-зум қолмас эди, албатта.⁴⁰³

Вяткиннинг хатоси юзасидан ҳақиқий Машрабнинг асари бўлган «Мабдаи нур»даги ҳар бир воқеалар таф-силотини муфассал ўрганган Фитрат холисона фикр-ларни айтган. Шу билан бирга Машрабнинг тарихий шахс эканлиги, манқаба қаҳрамони бўлган Машраб то-монидан бу асар ёзилганлигини, «Девонаи Машраб» ва

⁴⁰³ Фитрат. Танланган асарлар, 103-бет.

«Мабдаи нур»даги шеърлар бир хил услубда эканлиги, Офоқхожанинг наманганлик муридидан бошқа Машраб исмли муриди йўқлиги, бу асар Румийнинг маснавийсига жавобан ёзилган деган фикрларни ўртага ташлаб, алҳол «Мабдаи нур» Бобораҳим Машраб қаламига мансуб асар эканлигини ишонарли исбот этган: Биз, зотан, «Мабдаи нур»га қарамасдан, манқаб аҳрамони бўлган Раҳим бобо – Машрабнинг тарихий бир шахс эканини исбот қила олдик. Эмди «Мабдаи нур»нинг ҳам шу Раҳим бобо – Машраб томонидан ёзилганини исбот қиламиз:

а) «Мабдаи нур»нинг тили манқабдаги шеърларнинг тили билан бирдир;

б) Маориф комиссарлиги ихтиёрида бўлган муфассал «Девонаи Машраб» китобида тўрт-беш парча маснавий борки, услуби ҳар жиҳатдан «Мабдаи нур» услубининг айнидир;

в) Офоқ Хўжа муридлари орасида Жалолиддин Румийнинг маснавийсини ўзбекча шарҳлаб юришга айрича аҳамият берилган. Мажзуб Намангоний ўзининг «Тазкират ул авлиё»сида Офоқ Хўжа муридларидан қашқарлик Мақсуд Хожанинг ҳам «Маснавий»ни ўзбекча шарҳлаб, дарс бериб юрганини махтаб ёзадир. Машраб ўзига ҳам Жалолиддин Румийнинг таъсири бўлганини юқорида кўрган эдик. Зотан, Жалолиддин Румийдан таъсирланган Машрабнинг ўз доирасининг талабиға мувофиқ маснавий шарҳи ёзиши қадар табиий нарс а йўқдир;

д) буларнинг устида бир «Мабдаи нур» эгасининг Офоқ Хўжанинг муриди бўлганини ҳам хабар берсак, иккала Машрабнинг бир одам эканига ҳеч кимнинг шубҳаси қолмаса керак.

Бухорода босилган «Мабдаи нур»нинг 302 саҳифасида:
Имоннинг равнақи соҳиб дуони қийматиндадир

мисраъи билан бошланган бир ғазалнинг охирида шу байт бор:

*Етушти Машраб ўшал кони Мабдаи нурга,
Валийи Хожаси Офоқ шоҳни ҳурматиндандур.*

Бу эса Офоқ Хўжанинг муриди эканини, яъни манқабա қаҳрамони бўлган Раҳим бобо Машрабнинг ўзи эканини очиқ кўрсатадир⁴⁰⁴.

«Мабдаи нур» асари ҳақида илк мулоҳоза юритган адабиётшунос М.Зокиров шундай фикрларни баён қилади: «Мабдаи нур» асосан Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»си таъсирида ёзилган. «Мабдаи нур» қуйидаги тартибда битилган: асарнинг бошланиш қисмида Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»сидан илк байт олинган ва шу илк байт шарҳи сифатида кириш қисми ёзилган. Бундан кейин шу «Маснавий»дан турли байтларни сайлаб олиб бир қисмининг бошланмасига битилиб, ундан кейин Машрабнинг ўзи шу байтларнинг шарҳи сифатида турли диний афсонавий, ахлоқий ҳикоятларини берган.

«Мабдаи нур» 176 та диний, афсонавий, ахлоқий ҳикоятлардан, 30 та таълимий парча, 35 та ғазал, 2 та ўзбекча, 1 та арабча мустазоддан иборат.⁴⁰⁵

«Мабдаи нур» ҳақида илмий мунозара давом этар экан, уларни бартараф этиш, баҳсларга холисона чек қўйиш мақсадида бугунги кунда марҳум машрабшунос олим Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг «Тафаккур» журналида эълон қилинган айрим адолатли қайдларини келтиришни домла руҳонияти олдидаги бурчимиз деб билдик. Эҳтимол, бу домланинг «Мабдаи нур» ҳақидаги охирги хулосаси

⁴⁰⁴ Фитрат. Танланган асарлар. 104-бет.

⁴⁰⁵ Бобораҳим Машраб. «Мабдаи нур», «Фан», Тошкент, 1994, 7-бет.

ва сўнгги мақоласи бўлса керак. Чунки у киши «Мабдаи нур» Машрабга тегишли асар эканлигини исботлаш учун кўп тер тўкди, чала бўлса-да, уни нашр этди. (Мен Машраб тадқиқотчиси сифатида «чала» сўзини истиҳоласиз ишлатдим, негаки, заҳматкаш олим, хатирчилик Жалолиддин Юсупов «Мабдаи нур» матнини нашрга тайёрлашда олдинги нашр даҳшатли хатоларга тўлиқлилигини, Машрабга ҳурматсизлик шу даражада совуққонлик ва чала-чулпалик билан «бажарилган»лигини исботлаб берди. Таъкид: – Ҳ.М) Исматуллоҳ Абдуллоҳ мақола номини «Ғайри илм шарпаси» деб қўйган: Домлани мазкур мақолани ёзишга ундаган ҳол филология фанлари номзоди Мўминжон Сиддиқов «Тафаккур» журналининг 2003 йил 4-сонида «Мабдаи нур» муаллифи Машрабми?» мақоласи туртки бўлган.

Исматуллоҳ Абдуллоҳ мазкур мақоладаги фикрга катъий эътироз билдириб, муаллифни бирон бир манбага таянмай, ишончли далил келтирмай, муаллифнинг асоссиз даъволарига шундай маносабат билдириб, эътирозларини ва «Мабдаи нур»нинг Машраб асари эканлигини, асар унинг ижодига мансуб эканлигини исботлайди.

1. Фитрат «Мабдаи нур»ни Машрабга тааллуқли эканлигини исбот этган. ЎзРФА Шарқшунослик институтида «Мабдаи нур» қўлёзмаларидан 9 таси илмий тавсиф қилиниб, «Собрание восточных рукописей АН УзССР» фихристига киритилган (Тошкент, 1954, Т, II, №1554-1562). В.Беляев, А.Кононов, Н.Миклухо-Маклий, А.Молчанов, А.Семёнов каби йирик шарқшунос олимлар тузган бу фихриstda «Мабдаи нур» Бобораҳим Машраб асари деб кўрсатилган. (Жалолиддин Юсуповнинг шахсий кутубхонасида «Мабдаи нур» нинг 19 (ўн тўққизта) турли шаҳарларда чиққан қўлёзма нусхалари мавжуд, бу эса бошқа кутубхоналаримизда йўқ. Таъкид: Ҳ. М.)

2. «Мабдаи нур» нинг 1866 йили кўчирилган, ҳозирда Шарқшунослик институтида сақланаётган 3786 рақамли қўлёзмаси муқаддимасида «Мулло Раҳимбобо девонаи Намангоний ал-машҳур, мулоққаб ба Машраб» дея эътироф этилган.

3. Ғафур Ғулом «Мабдаи нур» муаллифи деб атаган Ҳофиз Рўзибой 1840 йили вафот этган, у Машрабдан юз йил кейин туғилган, русларнинг Ўрта Осиёга босиб келиши гувоҳи бўлган.

4. Шарқшунослик институтида сақланаётган 9968 – рақамли қўлёзмада Машрабнинг «Алифни дилга жо қилмоқни бисмиллоҳдин ўргандим» деган машҳур мисраси билан бошланадиган ғазали ҳам (124 варақ) «Мабдаи нур» Машраб асари эканини тасдиқлайди.

5. «Мабдаи нур»даги ғазаллар сўфиёна руҳи, тили, бадийий услуби ва мазмуни жиҳатидан Бобораҳим Машраб қаламига мансублигига шубҳа қолдирмайди.

6. «Мабдаи нур»да учрайдиган «девона», «телба», «шоҳ» сўзларини фақат Бобораҳим Машраб ўзига нисбатан ишлатган ва шундай номлар билан шуҳрат қозонган.⁴⁰⁶ «Мабдаи нур» Бобораҳим Машрабга тааллуқли асар эканлиги илмий жиҳатдан асосланган. Улуғ шоир мероси қайсидир шубҳа ва гумонларга эмас, мавжуд манбалар ва машрабшуносликда эришилган илмий натижаларга таянмоғи шарт.

Машраб ижодида унинг «Мабдаи нур» ва «Кимё» номли шеърӣ асарлари алоҳида ўрин тутади.

Бу икки асар жуда муҳим фалсафӣй, ахлоқӣй, тарбиявий, илмӣй аҳамиятга эга бўлиб, Машраб асарлари сифатида халқ томонидан ўқилиб, оғиздан-оғизга ўтиб келган. Ҳеч ким бу китобларни қандайдир Машрабга нисбат

⁴⁰⁶ Исмаиуллоҳ Абдуллоҳ. Ғайри илм шарпаси. «Тафаккур», 2005, 1-сон, 123-бет.

бермаган. «Мабдаи нур» ва «Кимё» ҳақида илмий фикр юритиш XX аср бошларидан пайдо бўлди.

«Девонаи Машраб» китобининг рус тилига қилинган таржимасида Н.С.Ликошин шундай ёзади: «Бундан ташқари мен В.П.Наливкиннинг маслаҳати билан Машраб қаламига мансуб «Мабдаи нур» асари билан танишдим. Бу бир қанча ибратли ахлоқий ҳикояларни ўз ичига олган. Девонаи Машраб таржимаи ҳолига оид маълумотлар тўплаб беришни илтимос қилиб танишим Наманган уезди Чуст шаҳри қозиси Домулло Масъуд Мағзум, Домулло Муҳаммад Мурод қозикалонга мурожаат қилдим. У ўғли Шайхулислом Нодим билан Машраб ҳақида мени қизиқтирган маълумотларни юборди.⁴⁰⁷1

Адабиётшунос, машрабшунослар орасида «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарлари қайси бир шоир қаламига мансуб, деган савол ҳали ҳанузгача ҳукм суриб келмоқда. Бунга сабаб, тадқиқотлар кўламининг мукаммал эмаслигидадир, деб ўйлаймиз.

Мақола аввалида алоҳида таъкидлаб ўтишни лозим топдикки, «Мабдаи нур» ва «Кимё» Раҳимбобо Машрабнинг китобларидир. Бу борадаги айрим шубҳаларни тарқатиш, авлиёи ҳақ Машраб ҳазратларининг муборақ руҳларини чирқиратмаслик илинжида ушбу мақолани ёздик ва ўз камтарона фикр-мулоҳазаларимизни далилларга асосланган ҳолда баён этишга ҳаракатландик.

Алишер Навоий номли Тошкент Давлат Адабиёт музейида 63-рақамдаги «Мабдаи нур» асари сақланади. Филология фанлари доктори Саидбек Ҳасаннинг марҳаматлари ила ушбу нодир нусхани тасниф этишга мушарраф бўлдим.

Ушбу асар 1288 ҳижрий, 1871 мелодий йилида «... ори

407¹ Бобораҳим Машраб. Мабдаи нур, «Фан», Тошкент, 1994, 13-бет.

замони адолат ҳазрат амиралмўъминийн ва зубдатул-ҳавоқийн ҳазрат Амир Музаффар Муҳаммад Баҳодир султон ҲамиддАллоҳи таоло...» замонида ёзиб тугалланган. Амир Музаффар 1860-1885 йилларда Бухоро амирлигининг ҳукмдори бўлган. Асар Абдулқайюм хожа ибн Абдулла хожа қаламига мансуб бўлиб, Машрабнинг «Мабдаи нур»ига қилинган пайравдир. «Пайрав» – издошлик, изидан ёхуд йўлидан бормоқ маъноларини англатади. Бу ҳақда Абдулқайюм хожа асар хотимасида шундай лутф қиладилар:

*Бўлди чун имдод руҳи Мавлавий,
То тамом эттим бу шарҳи «Маснавий».
Кимки битса ё ўқуб қилса назар,
Ҳақ қилур, албатта, иймонин қавий.
Шарҳи Машрабда муножоту газал,
Бул Ҳазин ҳам қилди андак пайравий.
Ким ўқуса сидқ ила, солса қулоқ,
Қолмагай кўнглида ғамдин бир жавий.
Ботини ғам-ғуссадин афсурдаси,
Нур олиб, албатта, ул топгай навий.
Маънийи Қуръондир, абётий эмас,
«Мағзи Қуръон», деди пири маънавий.
Ё илоҳо, бул Абдулқайюм хожасага қил карам,
Рутбайи урфон фаҳми «Маснавий».
(«Мабдаи нур», инв.63.227^а варақ)*

Ҳазин – Абдулқайюм хожанинг адабий таҳаллуси бўлиб, ғамгин, хафа, қайғули маъноларини англатади. Ҳазин Машраб томонларидан ёзилган шарҳ, ҳикоят ва ғазалларни тўлиқ келтирадилар. Шундан сўнг Машрабга пайравлик қилиб, муножот, илтижо ва дуолар келтирадилар. Булардан сўнг бир ёки икки ғазални ўқувчилар диққатига ҳавола этадилар. Ғазалларнинг мақтаъсида,

яъни тугалланмасида Машраб ва Мабдаи нур каломларини алоҳида таъкидлаб, ғазал муаллифи сифатида ўзининг Ҳазин таҳаллусини ҳам келтиради:

*Рост рў бўл, эй биродар, бўлмагин рафтори каж,
Рострўю рост феъл бўл, бўлмагин атвори каж.
Содиқул-қавл ўл, биродар, бўлма каззоби дурушит,
Мардни юз минг балоларга солур гуфтори каж.
Тахти ҳафтум ерга пинҳон айласанг феъли бадинг,
Халқи оламга бўлур маълум ҳам изҳори каж.
Зоҳиру ботин мувофиқ эт, мунофиқ бўлмагин,
Ким мунофиқдур иши бўлгай мудом идбори каж.
Нақшу коринг рост келса, зебу зийнат ортадур,
Пайрави нафармон кўринур бўлса гар бир тори каж.
Кизби норост ўлса қавлинг, зоҳиру ботин хилоф,
Фитналар рў бергай андин, ҳам яна осори каж.
Рост қавлу рост бўлсанг ҳар ера рост учрагай,
Бўлмасанг тўғри, қаён борсанг бўлур дучори каж.
Хор айлар мардни оламда мардум кўзига,
Охири Дўзахга бошлар бандани кирдори каж.
Хор бўлмас икки олам ичра мард гар рост рўй,
Рўйи беҳбудийни кўрмас, кимни бўлса кори каж.
Ростликдин яхшилар илкида жо топти асо,
Некларнинг базмига йўл топмагай беори каж.
Бебақодур давлату иқбол, кажрафтор халқ,
Зуд ўлур яксон йиқилиб бўлса гар девори каж.
Поклара ёр бўлсанг, охири бўлгунгду(р) пок,
Булара ҳамсуҳбат ўлсанг, айлагай мурдори каж.
Ҳамчу Машраб «Мабдаи нур» бирла дилни рост қил,
Бул Ҳазин бандангни қилма, эй Худо, кирдори каж⁴⁰⁸.*

Ғазал ростлик-тўғрилиқ ва эгрилик; ростлик — чин, ҳақиқат ва кизб — ёлғон; яхшилик ва ёмонлик, инсоний

⁴⁰⁸ Ж. Юсупов шу ғазални бизга тухфа қилди. Муаллиф.

фазилат ҳамда иллат баёнига бағишланган бўлиб, Машрабнинг мавлоно Жалолиддин Румийнинг

*Каж машав, худ рост кун поси рост,
Рости, албатта, марзое Худост, –*

байтини шарҳлаб берган икки ҳикоятларидан сўнг берилган. «Мабдаи нур»га пайрав сифатида ёзилган ҳар бир ғазалнинг мақтаъси худди шу тахлитда хотималанган. Демакки, бундан «Мабдаи нур» Абдулқайюмхожа Ҳазиннинг асари экан-да, деган фикрга келишимизга ҳеч бир асос бўлолмайди.

Худди шунингдек, ўзини Машраби Соний деб атаган Ҳофиз Рўзибой ҳақларида ушбу фикрни айтиш мумкин.

Пайравчилик ҳам шунга ўхшаш адабий бир жараён-дир. Машрабнинг «Мабдаи нур»лари бўлмаганида, бунга эҳтимол ва эътироз ҳеч ҳам йўқки, унга бунчалик шайдо ошиқ Машраби Соний ва Ҳазиндек буюк зотлар муҳаббат ила пайров қилмаган бўлур эдилар. Шундай экан, юқоридаги тахмис таркибидаги Машраб байтларини Фурқатга нисбат бериб бўлмаганидек, «Мабдаи нур» муаллифлигини ҳам Ҳофиз Рўзибой ва Абдулқайюмхожага бериб бўлмайди. Лекин бу буюк зоти шарифларнинг руҳлари олдидаги одоб бурчини унутиб қўйиш ҳам ноинсофликка киради. Чунки элимизда «дўстимнинг дўсти – менинг дўстим» деган нақл бор. Уларнинг пайравлари ошиқнинг маъшуқа этакларини, наълайни-кафшларини, ҳеч бўлмаганда шу кашф изларини зору зор ўпишга интилиш, деб тушунмоқ керак.

Машраб мавлоно Жалолиддин Румий (1207-1274) ҳазратларининг «Маснавий» асаридан олинган 66 байтга пири Ҳидоятулла Офоқхожанинг даъвати ва Жалолиддин

Румий ҳамда Аҳмад Яссавий жанобларининг руҳоний рухсатлари билан шарҳ битган.

63-рақамли «Мабдаи нур»да баён қилинишича, Машраб пири Офоқхожа хизматларида юрган даврларида Хуросон тарафдан Қашқарга бир сеҳргар одам келган. Турли туман сеҳру жодулари билан халқни алдаб, ўзини соҳиб каромат бир авлиё сифатида намоён этган. Ҳатто, Офоқхожа хонақоҳларидаги уч юздан ортиқ муриду мухлислар ҳам унинг орқасидан эргашиб, хонақоҳни тарк этиш даражасига бориб етганлар. Бу ҳол Офоқхожага қаттиқ таъсир этган. Хонақоҳда Машраб ва яна икки-уч содиқ муридлар қолишган, холос. Мухтасар қилиб айтганда, пирининг топшириқлари билан Машраб бу ҳийлагар шахснинг найранглари фаш этади. Офоқхожанинг топшириғи билан бу «ўтда ёнмайдиган ва сувда чўкмайдиган» мардум ўтда куйдирилиб, ўлдирилади. Шундагина халойиқ унинг каромат соҳиби эмас, оддий бир найрангбоз ҳийлагар эканлигини тушуниб этади. Ана шу воқеа сабаби билан Офоқхожа Машрабга Жалолиддин Румийнинг «Маснавий»сини шарҳлашдек табаррук ва масъулиятли ишни амалга оширишни таклиф этади. Офоқхожанинг фикрича, туркийзабон халқ учун маънолар хазинаси бўлмиш «Маснавий»дек мўътабар асарни шарҳлаш ўша даврдаги энг муҳим масала ҳисобланган. Туркий қавмнинг иймон-эътиқодда муҳим ва мустаҳкам бўлишликлари, Пайғамбаримиз жаноблари белгилаб кетганлари тўғри йўлдан адашмай умргузаронлик қилишлари учун Қуръоний каломнинг форсий тилидаги такрорланмас нодир намунаси «Маснавий»нинг шарҳини жуда-жуда зарур, деб билганлар.

«Жавоҳирул-асрор», «Шарҳи Шамъа лил-маснавий-ул-маънавий», «Най рисоласи», «Нафоҳотул-унс», «Латой-

ифул-маънавий», «Мифтоҳул-маънавий», «Жавоҳирул-маъний», «Миротул-маснавий»... булар Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий»ларига битилган шарҳлар, тафсирлар бўлиб, замона орифларининг авомунноси бу буюк асарни нотўғри талқин ва тасниф қилишларидан асраш учун ёзилган ноёб дурдонадир.

Ўзбек адабиётида Фаридуддин Аттор, Ҳаким Санойиларнинг «Мантиқ-ут-тайр», «Илоҳийнома» асарларига жавобан Алишер Навоий «Лисон-ут-тайр» номли тасаввуф китобини яратди. Аммо, Жалолиддин Румийнинг муътабар «Маснавий»ига туркона жавоб бўлмаган эди. Бу вазифайи олия Машраб зиммасига тушди. Офоқхोजайи олам бекордан бекорга бу вазифани Машраби девона зиммаларига юклаган эмас эдилар. Чунки она ҳомиласида эканлар, бул олами ўткинчига келмаслариданоқ, етти ойлик чақалоқни «Модарзод авлиё» деб тан олган олам бузурглари яна икки ой ўтгач, дунёга «бир келибон бир кетгучи» Аллоҳи таоло ва Муҳаммад алайҳиссалом севгилари, муҳаббатлари учун дорга осиб ўлдирилиши лозим бўлган ибратий ориф, марди Ҳақ, гўёки Вайсул Қаран ёхуд Боязиди Бистомийдек мартаба эгаси таваллуд топишларини билганлар.

Фитрат Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида фикр юритиб, уни «Мабдаи нур»га яқин асарлигини таъкидласада, лекин асар муаллифи унинг қарашича, мавҳум бўлиб қолаверади.

Бухорода босилган «Мабдаи нур»нинг охирида «Кимё» исмли бир китоб бор. Аруздаги «ҳазаж» баҳрининг «мафойилун, мафойилун фаъувлун» вазнида ёзилган турли ахлоқий ҳикоялардан иборатдир. Асарни бостирган китобчининг сўзига кўра, бу ҳам Машрабнинг асаридир. Бу асар услуб ёғидан «Мабдаи нур»дан айрилмайдир. Лекин, бунинг ҳам ҳақиқатан Машраб томонидан ёзилиб-

ёзилмаганига оид қониқарли бир ишорат ва қайдга учрай олмаганимизни эътироф қиламиз.⁴⁰⁹

Исматуллоҳ Абдуллоҳ Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида «Кўнгилни узма шундоғ кимёдин» номида мақола эълон қилди. Муаллиф мазкур мақолада мис, қалай маъданга, қимматбаҳо иксир тошга айланиши учун сайқалланишини, тозаланишини айтади.

«Кимё»даги тасаввуфий, тарбиявий-ахлоқий ғояларни, унинг услуби, мазмуни, тил хусусиятларини таҳлил қилсак, бу асар Машрабнинг қаламига мансублигига ҳеч бир шубҳа қолдирмайди. Қўлёзма ва босма нусхаларида «Мабдаи нур» ва «Кимё» асарларини ёзган бошқа бирор-та Машраб номли шоир яшагани қайд этилган эмас. Бу ҳар икки асарни бошқа бир номаълум шоирга нисбат беришга уринишларга чек қўйиш керак.

«Кимё»да Бобораҳим Машраб инсон ҳаётидаги салбий иллатларни қоралаш, танқид қилиш билан бирга, улардан қутилиш, покланиш, ҳалоллик, ростгўйлик, саҳийлик каби инсоний хислатларни тараннум этади.

Машраб дунёдан тамом воз кечган, нафсини ўлдириб, ўзини ҳаммадан паст тутган, гуноҳкор банда деб билган. Шоир ғазалларида ва «Мабдаи нур»да кибрлик, ҳирсу ҳавога берилишни, молпарастликни қаттиқ қоралаган. Бу ғоя «Кимё»да ҳам ўз аксини топган.

*Ғурури илм чашмаи дилгадур мўй,
Зиёда мўйдиндур чашмаи бадруй.*

(Илми билан ғурурланиб, кибрланиб кетиш юрак кўзи учун бир ортиқча тук-мўй, кўзининг хунуклиги ундаги мўйларнинг кўпайиб кетишидандир.).

⁴⁰⁹ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар, 105-бет.

«Девони Машраб» қўлёзмаларининг қадимий ва мўътабар нусхаларидан Бобораҳим Машраб таҳаллусини олгунга қадар Маҳдий, Риндий, Умам каби таҳаллусларда ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзгани маълум. Унинг ушбу сатрларига мурожаат қилайлик:

*Машраби Ринди Умам кўйинда жон берсанг, на гам,
Бир гуноҳи ўтга мандин тавбау оҳ қилди ё?
Машраби Маҳди, Адҳам хушлади фақр аҳлини,
Бандаи умум Умам сиддиқи босаро келур.
Ёки:*

*Машраби Ринди Умам сармасти Шайхони Умом
Хонақоҳи бенишон бо дайр вайрон кардаам*

Хуллас, Бобораҳим пири Офоқхожа иноят қилган Машраб таҳаллусини қабул этди, бу ном билан қўхна сўз санъатининг ёруғ юлдузларидан бири бўлиб, адабиёт ва фалсафий фикр осмонида мангу порлаб қолди.⁴¹⁰

Машраб қисматидан яна бир сабоқ шуки, у юрган йўлларнинг бекатларини аниқлаш, қадим қўлёзмалар кетида яшириниб ётган Машраб ҳаёти ва ижодига оид нуқталарни излаб топиш, халқ орасида кезиб юрган латифа, саргузашт, эртақ, терма, қўшиқларни тўплаш фарзандлар қарзидир.

Ўзбек шоири ва мутафаккири, жаҳонгашта девона, кўп мамлакат ва юртларни кезган, ҳақиқат излаб, тождору подшоҳларни адлу адолатга чорлаган, камбағалу мушфиққа ёрдам қўлини чўзган, оташ нафаси билан шеърят ихлосмандларини ўзига маҳлиё этган, «икки оламга сиғмаган» Бобораҳим Машраб меросини ўрганиш, унинг ғазалиётини таҳлил этиш, бунинг одамга қандай завқ беришини қалбда чуқур ҳис қилмоқ лозим.

⁴¹⁰ Фуломхон Гафуров. Шарҳ жавоҳирлари. «Маънавият», Тошкент, 2000, 170-бет.

Машраб ҳақида адабиётшунос олим ва файласуфларнинг нашр этаётган тадқиқот ва илмий рисоаларини иштиёқ билан ўқиб, ўрганиб бориш, кузатишлар ва йиғиб бораётган илмий мақолаларда Машраб шахсиятининг у ёки бу томонлари, улуг мутафаккирнинг авлиёлиги, унинг шуҳрат кетидан қувмаганлиги, ҳар ерда хоксор ва мискинлиги, жамоа манфаати учун фидойилиги кишини ҳайратга солади:

Бу олам ахли ичра дил паришон ўлмасун ҳеч ким!

Бу барча тинчлик ва осойишталик учун курашаётган, она Сайёрада одам мавқеини эҳтиром ва ҳурмат қиладиган донишманд файласуфнинг Манифести бўлиб жаранглайди.

Машрабдек ёлғизланган, лекин бани башар учун «мен»лигидан, ўзлигидан кечган Навоий сиймосини, унинг фикрини қўллагандек туюлади:

*Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,
Менга қилса юз жафо, бир қатла фарёд айламам.*

Мана, икки ўзбек, туркигўй мутафаккирларнинг жамоа учун бир хил қарашлари:

Аё, дўзах мени куйдир, ҳалойиқ куймасин ҳаргиз,

– дейди Машраб бу дунёда гуноҳга ботиб, дўзах оловида қоврилаётганлар ҳолини кўриб:

Барчалар ёнди гуноҳдин, мен-чи ёнмасман ҳануз!

– дея ҳайқиради у ва шу билан бу оламдаги одам аҳлининг гуноҳини яратгандан сўраб олишга ошиқади.

У “шуҳрат талабнинг кейинида офат туриши»ни яхши англайди. Шунинг учун фонийликда одамлар жароҳатига малҳам қўйишни бурчи деб билади. «Қақнусга ўхшаб ёнди тириклай» «ёнган», «бир парча чўғ» бўлиб ўтган

Машраб маънавиятини халқимиз тушуна олаяптими ёки унинг ота-боболаримиз қалбига ўрнашган шеъриятидан бугунги авлод баҳраманд бўлаяптими? — деган саволлар мени қийнайди.

Ўтган асрда Машраб шеърӣ тўпламлари номигагина нашр этилди ёинки унинг ижодига бир томонлама муносабатда бўлинди, деярли асрнинг сўнгги чорагида унинг ижодига бўлган эътиборни мустасно этмаганимизда ҳаёти, фаолияти жуда кам ўрганилди. Тўғри, 1959, 1963, 1970, 1980, 1990 йилларда Машрабнинг шеърларидан мўъжаз мажмуалар, кейинчалик девонлар нашр этилди. 1990 йили хатирчилик Машраб тадқиқотчиси Жалолиддин Юсуповнинг саъй-ҳаракати туфайли «Меҳрибоним, қайдасан?» шеърлар тўплами чиқди. Бу орада мустақиллик шарофати билан «Қиссаи Машраб», «Шоҳ Машраб қиссаси» ва бошқа бадий, илмий асарлар эълон қилинди. Ниҳоят, 2006 йил узоқ йиллик меҳнатнинг натижаси юзага чиқиб, унинг «Девон»и қўлимизга тегди. Бу ишни ҳам заҳматкаш, бардошли ва олижаноб инсон, Ғайбулла ас-Салом таъбири билан айтганда, «чинакам халқ академиги» машрабшунос Жалолиддин Юсупов қарийб 30 йил давомида тартиб, сайқал бериб уни нашрга таёрлаган.

Умри зиддиятларда ўтган Машраб қиёфасини Ғайбуллоҳ ас-Салом ҳаяжон билан тасвир этган ва Жалолиддин Юсуповнинг 1990 йилда чиқарилган тўпламига муносабат билдирган: «1990 йилда шоирнинг тўрт юз саҳифалик «Меҳрибоним қайдасан» деган каттакон китоби бисилиб чиққан эди. Саксон минг нусха сал фурсатда тарқалиб кетди. Мазкур сайланмани нозиктаъб, ашъорфаҳм, билимдон шогирдим Жалолиддин Юсупов нашрга тайёрлаган. Имкон даражасида қиёсий танқидий матн тузган, луғат ва чуқур бир мақола шарҳ, эски ўзбек

ёзувидан намуналар илова қилган эди. Бу нашр иқтидорли олим, заҳматкаш хаттотнинг йигирма йиллик тинимсиз илмий-ижодий меҳнати маҳсулининг якуни бўлди.

Абдулла Орипов тили билан айтганда «Кимсасиз шоирлар пири»га айланган шоир меросига яна халқ эга чиқди, Ғайбуллоҳ ас-Салом таъбири билан айтганда, Машраб «том маънода ХАЛҚ ШОИРИ»га айланди.

Тадқиқотчи Жалолиддин Юсуповнинг Машраб ижодиёти олдидagi энг катта хизмати мутафаккир шоирнинг бутун меросини тўплаб, айниқса, ғазалиётдаги шакл ва мазмун яхлитлигини сақлаб, кейинги авлодларга қолдиришни мақсад қилганлигидир.

Шуни айтиш жоизки, Жалолиддин Юсуповнинг ҳозирда шахсий кутубхонасида, ҳужжат асровида мутафаккир шоир ижодининг 27 та турли вариантлари сақланмоқда ва тадқиқотчи уларга ишлов, сайқал бериб, нашрга тайёрлаяпти. «Машрабнинг бадий мероси» номли мавзуда Жалолиддин Юсупов эшони Шоҳ Машрабнинг бизгача етиб келган қуйидаги асарларини тахлил этиб, улар ҳақида мухтасар маълумот берган.

1. Лирик шеърлар: ғазаллар, мустазодлар, мураббаълар, мухаммаслар, мусаддаслар, мусаббалар ва бир мусамман, бир маснавий ҳамда рубоий ва фардлар.

2. «Мабдаи нур» («Нурларнинг бошланиши» ёхуд «Нурлар манбаси»).

3. «Кимё».

4. «Қиссаи Вайсул Қараний».

5. «Қиссаи Мeroжи Расул Акрам (с.а.в.)»

Бошқа олимлардан фарқли ҳолда Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов «Мабдаи нур»ни ўрганиб, унинг Машраби Рўзибой Сонийга тааллуқли эмас, ҳақиқий Бобораҳим Машраб асари эканини исботлашди. Дафъатан «Мабдаи нур»ни қўлга олиб, ўқий бошлаганимиз-

да ҳар қандай ўқувчида ҳам бу Машрабга тегишли асар эмас, деган шубҳа уйғониши, табиий. Негаки, баъзи шеърлар ўз ўрнига ёпишмагандек, гайритабиийдек туюлади, кишига. Аммо тадқиқотчи олимлар ҳам анойи эмаслиги шунда кўринадики, асарни синчиклаб таҳлил этиб чиққан Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов асар қатъиян Машраб қаламига мансублигини исбот этишди.

Жалолиддин Юсупов жуда кўп мулоҳазаларни ўрганиб чиқиб, асарни синчиклаб таҳлил этиб, масъулиятни бўйнига олиб, турли фикр ва қарашлар бир томонлама эканини, масаланинг моҳиятига, илдизига чуқур етиб бормаганини таъкидлаб, қатъий ҳолда, фаразлар нисбийлигини четга суриб «Мабдаи нур» муаллифи Бобораҳим Машраб эканини исбот қилган ва қуйидаги фикрни келтирган:

1. «Мабдаи нур» Машрабнинг асаридир. Бу китоб Машрабнинг пири Ҳидоятулла Офоқхожанинг топшириғи билан ёзилгандир. Китобни ёзишга киришишдан аввал Машраб Жалолиддин Румий ва Аҳмад Яссавий жанобларининг руҳоний руҳсатларини оладилар. «Мабдаи нур» Жалолиддин Румийнинг «Маънавийи маснавий»ларидан тазмин қилинган байтларнинг туркий ўзбек тилидаги шарҳларидир.

Мен Жалолиддин Юсупов хонадонида «Мабдаи нур»нинг 19 хил қўлёзма вариантлари борлигига гувоҳ бўлдим. Назаримизда Исматуллоҳ Абдуллоҳ ва Жалолиддин Юсупов, Машраб тадқиқотчилари ҳисобланадилар, бу соҳада олимлар адашган эмас.

– Муҳтарам олимимиз, форс ва туркий тиллар билимдони Ҳамиджон Ҳомидий ҳам «Мабдаи нур»нинг Бобораҳим Машраб асари эканини ҳар бир чиқишида ва илмий тадқиқотларида таъкидлаб келмоқда.

2. Машрабнинг «Кимё» асари ҳақида фикр юритилган. Унда айтилишича, «Кимё» «Мабдаи нур»нинг мантиқий давомидир. Бу асар таркибида 22 та кимё бўлиб, ҳар бир кимё алоҳида-алоҳида бўлимлардан иборат. «Мабдаи нур» ва «Кимё»да Машрабнинг бизга таниш ғазаллари бериб борилган.

3. «Қиссайи Вайсул Қараний» ҳақида тўхталган Жалолиддин Юсупов унинг 180 байт, 360 мисрали маснавий эканини изоҳ этиб, «қисса» шахсий кутубхонасида 6-рақамли қўлёзма эканини таъкид этган.

4. «Қиссайи Мерожномайи» Расули Акрам (с.а.в) ҳақида бўлиб, бу «Қиссайи Машраб» қўлёзмаларининг ҳаммасида бўлиб, у мустазод жанрида ёзилганини билдирган.

Ж.Юсупов Машраб ижодининг тадқиқи, унинг нашрлари энди бошланаётганини, олдинги нашрларга кирмай қолган, шўролар мафкураси ҳазм қилолмаган шеърлари босилаётгани, шоир меросининг қаймоғи бўлган шеърый жанрларнинг ҳамма тур ва хиллари янги тўпламга киритилгани ҳақида қуйидаги фикрларни ёзади: «Машрабнинг ҳаёт йўллари, бизга қолдирган бой адабий меросини тадқиқ қилиш ишлари, «Мабдаи нур» ва «Кимё» каби асарларини тўлиқ ва мукамал ҳолда нашр қилишдек масъулиятли ва сабабли юмушларни давом эттирмоқдамиз. Машраб ижодий меросининг қаймоғи бўлган кўплаб ахлоқий, диний-тасаввуфий ғазал, мустазод, мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва мусамманларни киритдик. Олдинги нашрларда тушириб қолдирилган байт ва бандлар ўз ўрнига киритилди».

Ж.Юсупов Машраб шеърларини парокандаликка юз тутишидан сақлаб қолиб, нашр ишларига кўмаклашган бир гуруҳ ижодкорларга, «Машрабни тушуниш учун

Машрабнинг дардини, Машрабнинг аламлари марказини топиш керак», деган сўзни эҳтиром билан келтирган.

Ж.Юсупов камтарлик билан Машраб «Девон»ини тайёрлашда нуқсон ва жузъий хатолар бўлганини билдириб, китобхонлардан узр сўраган. Матнда ёхуд бошқа хатолар ҳақидаги нуқсонларни топиб, мактуб йўлловчи, фикр мулоҳаза билдирувчилар фикрини билдиришларини илтимос қилган.

«Девон»дан Машрабнинг аввал эълон қилинган, лекин тоталитар тузум даврида баъзи байт ва мисралари олиб ташланган, эндиликда тўлдирилган, бунинг ичида ҳали эълон қилинмаган жами 380 та ғазал, 21 та мустазод, 4 та мураббаъ, 78 та мухаммас, 7 та мусаддас, 2 та мусаббаъ, 1 та мусамман, 1 та маснавий, фардлар, тўртликлар, луғат ва изоҳлар ўрин олган.

Ж.Юсуповнинг олимлик салоҳияти шунчалик чўнг (сарбаланд)ки, роса 50 бет (550-бетдан 600-бетгача) луғат ва изоҳ тузган.

Бу ҳол 1990 йилги «Меҳрибоним, қайдасан?» девонида ҳам берилган эдики, бу гал фақат янги ғазаллардаги тушунилиши қийин сўзларга берилганини изоҳласак, олимнинг бардош билан қанчалик катта меҳнат қилганига гувоҳ бўламиз. Улар алифбо тарзида берилган. Олимнинг олимлиги қандай ҳолда юзага чиқади, дейилса, Жалолиддин Юсупов каби изланиш, қунт, ирода, матонат билан сидқидилдан меҳнат қилгандагина, деган фикр тафаккуримизга келади.

Китобнинг яна бир қулай ва ўнғай томони — ҳар бир ғазалнинг биринчи матлаъи — бошланиши мундарижа-сида келтирилган, бу хоҳлаган ғазални тезда топишнинг калити вазифасини бажарган.

Бобораҳим Машраб ижодий мероси ҳақида хулоса

чиқарилганда, «Бу олам аҳли ичра дилпаршон ўлмасин ҳеч ким!» деб нидо берган мутафаккир шоирдан нафақат Шарқ, балки Ғарб, башарият маънавий озиқ олаётганлигини таъкидламоқчимиз. Унинг оташин лирикаси, ғазалиёти Насимий ва Бедилникидек ўтли сатрлари омма қалбидан жой олиб, инсониятни эзгуликларга чорлайди, яхшиликка даъват этади.

Машрабдан ўзбек шеърлятига жуда катта, бой мерос қолди. Йиллар, асрлар ўтса-да, у инсон ва жамиятни уйғотишга, унга Илоҳни таниш ва эзгуликка чорлаш яловини тутаверади, ундан баҳраманд қалблар, яхшиликка ва ёмонлик фарқини ажратиб олаверади.

Бир тадқиқот мавзусида унинг ижодини тўласинча қамраб олиб мақсадга етдик деб фикр айтолмаймиз. Унинг ижодий мероси бугун ва келажакда ўрганилишига шохидлик бера оламиз.

Шуни эътироф этишимиз керакки, совет даврида Машраб ижодига адабиётда синфийлик ва социалистик реализм асосида бутунлай нотўғри ёндашилди. Унинг ижодига Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоҳёрлар қатори қараб уни гоҳ сўфий шоир, асарлари диний-тасаввуф асосида ёзилган, ўрганишга арзимади, халқ онгини заҳарлайди, деган фикрлар асосида шоир ижодини ўрганишдан чўчиб, унга ҳаққона, илмий ёндашилмади. Гоҳ эса Машраб даҳрий шоир, ўз асарларида дин ақидаларига қарши курашган, деб шоирнинг тасаввуф руҳида ёзилган шеърларини бутунлай нотўғри талқин қилинди.

Машраб ижодини тўғри ўрганиш, ҳаққоний, рўйи рост, илмий асосда тадқиқ этиш ва ўзбек адабиётида унга буюк шоир сифатида ўз ўрнини бериш пайти келди.

4.2. МАШРАБ ВА ҲУРУФИЙЛИК (МАНСУР ҲАЛЛОЖ, ИМОМИДДИН НАСИМИЙ, ОФОҚХОЖА, БОЗОР ОХУНД ТАЪСИРИ ВА БОШҚАЛАР)

ҲУРУФИЙЛИК. Ҳарфларнинг баъзи сир ва ҳақиқатларга эга эканига эътиқод қилувчи ҳуруфийлик-Ислом оламида Фазлуллоҳ Астрободий Ҳуруфий (м.1394 й.в.э.) томонидан тартибга солинган. Эронда яшаган бу киши кўпроқ ботинийликдан, қисман тасаввуфдан таъсирланиб, ўз тартиб-қоидасини жорий қилган. Ботил фикрлари учун Амир Темурнинг ўғли томонидан қатл этирилганига қарамай, ҳуруфийлик, айниқса, Онадўлида тарқалиш имконини топган. Ҳарфларнинг баъзи сирларга эгаллиги ҳақидаги тушунча тасаввуфда ҳам мавжуд. Чунончи, Ибн Арабий асарларида бу мавзуга энг кўп жой берган бўлиб, у ўзининг “Футухоти Маккия” асарининг бир бўлимини “Маротибул ҳуруф”га ажратган. Шунга қарамай, ҳуруфийлик тариқатлар орасида қарор топа олмади. Ҳуруфийликдан энг кўп таъсирланган - бектошийлик бўлиб, бу ҳақда Исҳоқ афандининг “Кошифул асрор” ва “Дофиъул ашрор” (Истанбул, 1291 й.) номли асарида маълумот берилган. Мавлавийликда ҳам қисман ҳуруфий таъсири сезиларли даражада бор. Ҳуруфийлик борасида Туркияда Абдулбоқи Гўлпинорли самарали тадқиқот олиб борган⁴¹¹.

Иброҳим Ҳаққул: Шарқнинг Ҳаллож сингари ҳур фикрли фарзандлари аллоҳпарастликка эмас, балки подшоҳпарастликка, халқу халойиқнинг эрку ихтиёрини қўлга олиб ҳар қандай бедодлик, зўравонлик ва

⁴¹¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. 93-94-бетлар.

ҳуқуқсизликка кўниш, шукр айлашга мажбур этадиган мустабидлик мафкурасига қарши чиққан.

Мансур Ҳаллож диннинг душмани эмас эди. У бутун борлиги ила Аллоҳни севар, ҳазрати Муҳаммад алайҳиссалом учун жон фидо этишга ҳам тайёр эди. Чунки мусулмон оламида содир бўлажак таназзул, поракандалик ва турғунликларни у олдиндан кўра билган улуг шахсиятпарастлардин бири эди.⁴¹²

Машраб ижтимоий-сиёсий емирилишлар даврида яшаб ўтган. У шу йўл билан тузумни, жамият ва инсон фожеасини фош этган ҳамда «Мунтахаб ут - таворих»да айтилганидек, «Мансурвор сиёсат дорига тортилган». На Офоқхожа, на мавлонаи Шариф каби ориф ва олим устозлари уни сахв ҳолига олиб ўтадиган қудратга эга эдилар. Ушбу жиҳат билан ҳам у Мансурга ўхшайди. Машраб қатл қилинаётганда, Фаҳмийнинг хабар беришича, «Сукри тофеҳ дошт»-«ғояти беҳуд бўлган». Я.А.Ўзтурк: «Ҳалложнинг қотили шариат эмас, сиёсатдир. Шариатни тамсил этганлар, ушбу жинойтга уни шунчаки восита қилганлар», деган. Бу фикр маълум маънода Машрабга ҳам дахлдор. Академик Ғафур Ғулом айтганидек, у «ҳурлик тимсоли»га айланган.

Насимий ёшлигида Озарбайжоннинг атоқли шоири, мутафаккири Фазлуллоҳ Наимий (1339-1396) билан танишади ва дўстлашади. Бу дўстлашиш унинг дунёқараши ва ижодининг ривожига чуқур излар қолдиради. Ҳуруфийлик тариқатининг асосчиси бўлган Фазлуллоҳ Наимий ўз фикрларини «Жовидоннома» асарида шарҳ этган. Бу янги тариқатнинг туб моҳияти истилочи ҳукмдорларга қарши қаратилган эди. Асли табризлик бўлган Фазлуллоҳ Наимий ўз фикрларини халқ ора-

⁴¹² Иброҳим Ҳаққул. Шайтон нега йиғлаган. Тафаккур, 2006, 3 сон. 86-бет.

сида ёйиш учун Шарқнинг кўпгина шаҳарларига саёҳат қилади. Ширвонга, Бокуга боради. Ширвонга келгач, Насимий билан дўстлашиб, ўз фикрларини баён этади. Насимий ҳуруфийлик мазҳабини қаршисига қўйиб, Фазлуллоҳга буюк муҳаббат ва чуқур эҳтирอม билан ихлос қўяди. Насимий ўз устозига бўлган бу оташин ҳурматини ифодалаш учун «Наимий» тахаллусига ҳамроҳанг «Насимий» тахаллусини олади. Унинг фикрларини ривожлантирувчи шеърлар ёзади. Фазлуллоҳ фақат Боку, Ширвон шаҳарларидагина ҳуруфийликни тарғиб қилиб қолмай, яқин Шарқнинг бошқа шаҳарларига ҳам ўз шогирдларини юборади⁴¹³.

Наимий ҳуруфийликни тарғиб этганлиги туфайли, ислом руҳонийларининг иғвоси билан Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ томонидан Ширвонда қамоққа олиниб, Нахчивон яқинидаги қадимий Олинча шаҳрида ваҳшиёна суратда қатл этилади. Фазлуллоҳ Наимий қамоқда эканлигида «Васиятнома» ёзиб, яширин суратда Бокуга юборади. Ташвиш ва ҳаяжон ичида қолган Насимий Фазлуллоҳнинг васиятига кўра унинг кичик қизига уйланиб, бошқа ҳуруфийлар билан бирга ўз ватанини тарк этиб, Бағдодга кетади⁴¹⁴.

Бошқа бир ривоятда шундай дейилади: Насимий Антобда яшар экан. Ҳукмдорнинг яқин дўсти экан. Шоир билан ҳукмдор орасини бузмоқчи бўлибдилар. Ёсин сурасидан бир нусха кўчириб, унинг кавуши чарми орасига қўйишибди. Ҳукмдор ёнида шоирдан: «Қуръон сура-сини оёғи остига қўйиб юрган одам тўғрисида фикринг қандай?» деб сўрашибди. Насимий «Унинг териси шили-

⁴¹³ Насимий. Асарлар. Т., Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1977. 6-бет.

⁴¹⁴ Ўша манба, ўша жой.

лиши ва расво қилиниши керак» дебди. Унга: «Сен ўзинг ҳаққингда шундай фатво бердинг» дейишибди. Кавушидан чарми орасидаги ёсинни чиқариб олишибди. Сўнгра эса унинг терисини шилишибди⁴¹⁵.

XIV асрнинг охирларида Озарбайжонда юз берган ижтимоий ҳаёт, мавжуд тузуми, қонли уруш-талашлар, халқ норозилиги, Темурий ва бошқа бе-кларларнинг зулмига қарши ғзаб ва нафрат, шариат пешволарига қарши эътироз кучаяди. Бу эса Озарбайжонда сўфизм ва ҳуруфийлик дунёқарашларининг тарқалишига сабаб бўлади. Ҳуруфийлар ҳам сўфизмнинг пантеистик таълимотини қабул қилиб, уни ривожлантирадилар. Улар инсонга, унинг қудратига юксак баҳо берадилар ва уни муқаддас деб ҳисоблайдилар. Ҳуруфийларнинг ҳам таълимоти сўфизм таълимоти каби диний-мистик моҳиятга эгадир⁴¹⁶.

Ҳуруфийлар фикрига кўра, «Худо яширин бир хази-на бўлиб, ўз борлигини ошкор қилмоқ ва ўзини танитмоқ учун инсонларни яратгандир», бошқа сўз билан айтганда ўз борлигини инсонда тажассум этгандир⁴¹⁷. Улар наздида худо юксак маънавий кайфиятга эга бўлган, адолатли, ҳуруфийларнинг раҳбари Фазлуллоҳ Наимийда тажассум этган эди. Юксак ахлоқ, маънавий гўзаллик, адолат ва муқаддаслик рамзи Фазлуллоҳ йўлидан бориш керак эди. Шунда зулм, адолатсизлик, риёкорлик барбод бўлиши мумкин, деб ўйлашади.

Ҳуруфийлар араб алифбесидаги 32 ҳарфни муқаддас ҳисоблаб, уни дунёнинг бутун сирларининг рамзи ва ифодаси деб билади. Насимий устози Фазлуллоҳ Наимий таълимотини тараққий эттириб, инсон ва унинг қудратини

⁴¹⁵ Ўша манба, 7-бет.

⁴¹⁶ Ўша манба, 8-бет.

⁴¹⁷ М. Гулизода. "Насимийнинг ҳаёти ва яратувчилиги" - "Насимий, Сечилмиш шеърлар". Озарбайжон ушук ва ганчлар адабиёти нашриёти. Боку, 1962, 12-бет.

юксак баҳолайди ва инсон гўзаллигини, шукуҳини, яратувчилигини самимий юракдан куйлайди.

Насимий лирикасидаги дунёвий муҳаббат, феодал жамиятига, шариат пешволарига бўлган танқидий муносабат, халқнинг умид-орзуларига бўлган эҳтиросли интилиш Озарбайжон адабиётининг кейинги ривожланишига кучли таъсир қилди. Шоҳ Исмоил Хатойй, Фузулий каби қатор шоирлар Насимий анъаналарини давом эттирдилар.

Насимий эса инсонпарварлик байроғини баланд кўтарди, инсонни коинот тожи, бебаҳо гавҳар, сажда қилишга сазовор муқаддас зот деб эълон қилди. Худо, дин барчадан юқори, барча мавжудотлардан афзал, беқиёс қудратли, инсон эса, унинг қулидир, ҳечдир, дейилган эди. Насимий эса худони осмондан ерга туширди, инсонни илоҳийлаштирди, инсон худонинг ўзидир, деб эълон қилди-бутун мавжудотнинг бош ва марказий вужудига, маъносига айлантирди⁴¹⁸.

Шоир даври ғаддорлигининг яна шуниси ҳам бор эди: ҳоким тартиблар бўйича, зулм ва зўрлик билаи ўзгаларни талаб орттирган ҳаром бойлик, ҳар нарсадан юқори қўйилган, дахлсиз деб эълон этилган эди, инсон унга қурбон қилинган ва унинг емига анлантирилган эди. Насимий эса бу бойликни ва унга бўлган бу муносабатни лаънатлади. «Инсон бу ҳусну лутф ила гавҳар дейилмидир!» – деб найза отди бадкирдорларга. Инсон ҳар қандай лаълу жавоҳирдан қимматлидир, қолаверса, барча қимматлиларнинг мужассамидир, деб нидо қилди Насимий. У шуидай йўл билан ҳам инсонни, унинг қадр-қимматини кўкларга кўтарди.

Насимий гоҳ шу бутун мавжудот моҳияти, сири ас-

⁴¹⁸ Воҳид Зоҳидов. Тапланган асарлар. Биринчи том. Т., Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 301-бет.

рори ва инсоният тақдири, ҳаёти билан боғлиқ бўлган шу саволларга керакли жавоб тополмай, ўта кучли ва азобли алам натижасида, мавжуд ҳоким ўта кўримсиз, аянчли ҳамда фожиали социал воқеликдан қутулиш воситасини тополмаслик ва қутулолмаслик азоб-андуҳи хуружи оқибатида баъзан умидсизлик исканжасига тушади. Ниҳоят, кўпинча эса, ўз устози Низомий томонидан яратилган хурофийчилик паптензмидан реал ҳамда ягона қутулиш, нажот йўлини-катта ҳақиқатни топгандай бўлади, гуманистик фикрларни ифодалаб, қудратли, нодир истеъдоди борича уларни тараннум этишга бағишлайди, масалан, қуйидагидай фаол кураш руҳидаги шеърят яратишни давом эттираверади:

*Ул хайри йўқ, зарари кўп қўлни кесиб ташилагин,
Шундай қўл билан бўлгинки, ундан хайр-эхсон битар.
Золим бўлсанг, қишлоғу далаларга зулм экасан,-
Золим зулми ҳамда зақмидан ундан исён битар.
Мевасиз, кесиб ёқиладиган дарахтга ҳеч ўхшама,
Болта зақмидан омондир қайдаким анор битар⁴¹⁹.*

Разил ҳокимлар, қабиҳ боёнлар, риёкор руҳонийлар буйруғи ҳамда фатвоси билан тириклайин териси шилиниб, қатл қилинаётганда ҳам ўз илғор, инсонпарварлик ғояларига содиқ қолган шундай улуг шоирни қанчалик шарафласанг ҳам озлик қилади, албатта...

Ислом Пайғамбари бошидан кечирган суфиёна ҳолатлар ҳақидаги маълумотлар мавжуд бўлган. Чунончи, сўфия манбаларида келтирилишича, У зот бир кун хотинлари Ойшага тикилиб: «Сен кимсан?» - деб

⁴¹⁹ Ўша манба, 304-бет.

сўрабдилар. У ҳайрон бўлиб: «Мен Ойшаман» деб жавоб қайтарибди. Яна сўрабдилар: «Ойша ким?» «Сиддиқнинг қизиман». Яна сўрабдилар: «Сиддиқ ким?» Жавоб берибди: «Муҳаммаднинг қайнотаси». Яна сўрабдилар: «Муҳаммад ким?» Шунда Ойша ул зотнинг ғайритабиий ҳолатда эканликларини сезиб қолган экан. Бундай ғайритабиий ҳолатлар-жазба, экстаз дейилиб, бундай ҳолатга тушган сўфийлар оғзидан чиқиб кетган гаплар айб саналмаган. Бироқ, Боязид Бистомийнинг «Субҳаний ма азама шаний» (Субҳонман, мен улуғман, ёки Мансур Ҳалложнинг «Анал-Ҳакқи» (Мен Худоман) деган гаплари ошкор бўлиб, худоликка даъво сифатида шариат аҳли томонидан қаттиқ қораланган⁴²⁰.

Жунайд Бағдодий мактаби эса суқр йўналишига қарама-қарши ўлароқ, саҳв, яъни ҳушёрлик концепциясини илгари сурди. Жунайд 909 йилда Наҳовандда туғилган бўлиб, Бағдодда яшаган. Тасаввуф илмини тоғаси Сирри Сақатий, устозлари Ҳорис Муҳосибий ва Муҳаммад Қассоб номли машҳур сўфийлардан ўрганди. У тасаввуф илмини тартибга солишга, шариат ва тасаввуфий илмларни бир-бирига мувофиқлаштиришга ҳаракат қилган илк мутафаккирдир. Унинг асосий ғояси шундан иборатки, инсон руҳий ҳол-мақомлардан юксалиб, Аллоҳ васлига эришганда саҳв, яъни ҳушёрлик йўлини танлаши керак. Шунда Мансур Ҳаллож каби шариатга хилоф гаплар ва хатти-ҳаракатларни амалга оширмайди. Аксинча, унинг шу мақомда тўхташи кейинги сўфийларнинг тўғри тарбияланишига хизмат қилади. Жунайд Бағдодий, масалан, ўз қарашларини саккиз турли қалб сифатлари устига қурди,

⁴²⁰ Шуҳрат Сирождидинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Т., Янги аср авлоди, 2011, 23-бет.

яъни ризо, эркинлик, сабр, сукут, тажарруд (оламдан аж-
ралиш), жунсуф либос кийиш, дарвешлик ва фақирлик.

Насимийни ўзидан аввал ўтган машҳур сиймолар
қаторида эсга олар экан, унинг қаҳрамонлиги, фидо-
йилиги билан фахрланади:

«Саййид Насимий-қуддиса сирраҳу-Ироқ ва Рум
тарафидоғи мулкдин эркондур. Румий ва туркона тил
била назм ойтибтур ва назмида ҳақойиқ ва маориф
бағоят кўп мундариждур. Мазкур бўлгон мулк аҳлиға
анинг шеъри муқобиласида ҳамоноки, йўқдур ҳамоно
тақлида аҳли. Они мазҳабида қусур туҳматиға муттаҳам
қилиб шаҳид қилдилар. Машҳур мундоқдурким, те-
рисин сўяр ҳукм бўлбутур. Ул ҳолатда бу шеърни деп-
турки, назм:

Қибладур юзунг, нигоро, қошларинг-меҳроблар.

Суратунг-Мусҳаф, вале холу хатинг-эъроблар.

Назм:

Эй Насимий, чун муяссар бўлди иқболи висол.

Қўй, терингни сўйса сўйсин, бу палид қассоблар»,

Навоий бу фикрни яқин замондоши Паҳлавон
Муҳаммад Кўштигир билан қилган суҳбатларида ҳам
такрорлайди.

Насимий тариқатда бектошийлар маслагига ман-
субдир. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай ёзади:

Суратда гарчи бектоши чўқдир Насимитак,

Маънида оди ҳар ҳажарин кимиё дугул.

Академик В. А. Гордлевскийнинг ёзишича, бекто-
шийлар Туркияда Аҳмад Яссавий сулукини давом эт-
тирувчилар, унинг руҳий ворисларидир⁴²¹.

⁴²¹ Қаранг: В. А. Гордлевский, Избранные сочинения т. I, М., 1960, стр. 204.

Насимий илоҳий ишқ либосида адолатсизликни танқид қилади, эзгу ниятларни куйлайди. Бу илоҳий ишқ аллақачонлар улуг Санойин тимсолида камолотга етган эдиким, унинг эзилган халқ ҳақида қайғуриб, золимларни нафратлаган мисралари адабиётшунослик тарихида маълум ва машҳурдир.

Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож, Санойи, Фазлуллоҳ-ал-Ҳуруфийи Наимий, Саййид Имомиддин Насимийлардаги илоҳий ишқ таълимоти худди шу пантеистик ва дуалистик ҳинд, форс фалсафаси заминида вужудга келгандир.

Саййид Имомиддин Насимий 921/22 йилларда расмий дин аҳллари томонидан кофир эълон қилиниб дорга осилган машҳур мутасаввиф Ҳусайн бинни Мансур Ҳаллож ва унинг «Анал-Ҳақ» («Мен-Ҳақ») шиорини қайта-қайта эсга олади, ифтихор этади:

Дора чиқ, ён «Анал-Ҳақ» сўйлаян Мансур, агар
Охират доридан истарсан саломат дорини...

Галмишам Ҳақдан-«Анал-Ҳақ», гўр, на Мансур
ўлмишам,

Руҳи қудсинг нутқиям, сар то қадам нур ўлмишам...

Доим «Анал-Ҳақ» сўйларам Ҳақдан чу Мансур
ўлмишам,

Кимдир бани бар дор эдан, бу шаҳра машҳур
ўлмишам.

Маст ўлуб сўйлар «Анал-Ҳақ» ишқла оламда бил,
Яъники, Мансур ошиқ ўлубан бар дор маст...

Чун «Анал-Ҳақ» дорини Мансур ўландир истаян,
Ўлмаян Мансур-«Анал-Ҳақ», лайса фиддор истамаз...

Саййид Имомиддин Насимий адолатсизлик тўлиб-тошган, донолар хор бўлиб ўтган дунёни нафратлайди⁴²².

⁴²² Эргаш Рустамов. Саййид Имомиддин Насимий//Шарқ юлдузи, 1974, №4, 226-бет.

Одамийликни ифтихор этган Саййид Имодиддин Насимий шеърятни ўз давридаёқ кенг қулоч ёйди. Алишер Навоийнинг Саййид Имодиддин Насимий ҳақида олиб борган суҳбатларига қараганда, Насимий XV аср шоирлари, мутафаккирлари орасида катта шухрат қозонган.

Ҳуруфийлар пири, Насимий устоди Фазлуллоҳ жоҳил уламолар фатвоси билан Мироншоҳ томонидан қатл эттирилган эди. Шу воқеага жавобан бўлса керак, 1427 йилда ҳуруфийлар Шоҳруҳмирзога суиқасд қиладилар, бироқ у ҳалок бўлмади, бир оз ётиб соғайиб кетади. Бу ҳодисадан кейин Ҳиротда қаттиқ таҳқиқ ва таҳқир бошланиб кетади. Шаҳарда яширин ҳуруфийлар жамияти борлиги очилади, унда ҳатто Фазлуллоҳ Наимийнинг набираси иштирок этади. Улар дорга осиладилар, жасадлари куйдирилади.

Насимий таъсирини бошқа бир машҳур ўзбек шоири-куфрликда айбланиб дорга осилган Машраб (XVII) ижоди ва «Қиссайи Машраб»да ҳам кўриш мумкин. Бу қиссада ҳам худди шундай ҳуруфиёна руҳни сезамиз.

Туркман классик шоири Махтумқули (XVIII) билан унинг атоқли замондоши Турди-Шайхларнинг қуйидаги мушоираси Насимийга нисбатан бўлган чексиз муҳаббат изҳоридир.

Махтумқули:

Ул нимадир емадилар, тўйдилар?

Ул нимадир қиёматга қўйдилар?

Ул ким эди, тобониндан сўйдилар?

Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер?

Турди-Шайх:

*Ул, дидордир, емадилар, тўйдилар,
Ул номоздир, қиёматга қўйдилар,
Насимийни тобонидан сўйдилар.
Биздан салом бўлсин, жавоб шундайдир.*

Ёки, яна бир бошқа туркман шоири Насимий фожиаси ҳақида шундай аччиқ қайғуради, ҳасрат қилади:

*Насимийни тобониндан сўйдилар,
Сомон тиқиб дарвозага қўйдилар,
Етти кундан ҳақлигини билдилар.*

Насимий шеърияти Туркияда ҳам катта мавқега эгадир⁴²³.

Машраб ижоди Мансур Ҳаллож, Шайх Боязид Бистомий, Фаридиддин Аттор ва Имомиддин Насимий қарашлари билан ҳамфикр ва ҳамоҳанг эканлиги аён кўринади. Зотан, шоирнинг ўзи уларнинг муборак номларини шеърларида қайта-қайта эслаб ўтади.

Бу ўринда Машраб ва Насимий ижодий фаолияти, дунёқараши, гоёвий-бадий муддаоси, ҳатто ҳаётӣй фожиаси жиҳатидан ҳам бир-бири билан нақадар муштарак эканлигини алоҳида қайд этиб ўтмоқ зарур. Шу боисдан бўлса керак Машраб Насимийнинг қатор газалларига татаббулар ёзди⁴²⁴.

*Сан бу нишон ила мени, билки, нишона сигмазам,
Кимса гумону занн ила, ўлмади ҳақ ила бишиш.
Ҳақни билган биларки, ман занну гумона сигмазам.*

⁴²³ Ўша манба, 231-бет.

⁴²⁴ М. Зокиров. эрк ва маърифат куйчилари. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984, 68-бет.

*Сурата боқу маънийи сурат ичинда тани ким,
Жисмила жон манам, вале, жисмила жона сигмазам*⁴²⁵.

Машраб Насимийнинг ғазалларига боғлаган татаббуларида сўл пантеизмнинг тезисларини давом эттириб, уни ривожлантиради, пантеистик фалсафий тафаккурнинг шеърий ифодасини битади. Шеъриятда ана шундай журъатли фикрларни ташвиқ ва тасдиқ этиш муболағасиз айтиш мумкинки, у замон учун буюк инсоний жасорат эди.

*Агарчанди зиёрат қилмадим ман Каъбайи зоҳир,
Тариқат ҳожисидурманки, Байтуллога сигмамдур.
Гаҳи бўлдум факиру гоҳи шоҳу гоҳ гадодурман,
Ажаб девонаман, фардоки Маҳшаргоҳга сигмамдур.*

Насимий:

*Эй қилан даъвоки, шоҳам, адлу инсофинг қани?
Чун сафо аҳлиндан ўлдинг, машраби софинг қани?
Ҳар қушинг ўлмас саодатли ҳумодек кўлкаси;
Чунки симурғам деюрсан ломакон Қофинг қани?
Ратб ила ёбис наким, бор одаминг зотиндадур.
Гар сан онинг нусхасисан, ратб ила жофинг қани?
Аҳли урфоннинг ери уқбода чун аъроф эмиш,
Чун бу орифлардан ўлдинг, урфу аърофинг қани?
Муҳтасиб бозорга кирди, ҳаққи ботилдан чўчир,
Қалбим оридур деган, шул ўғри саррофинг қани?
Бошими тўп айлабон майдонга кирдим, ўйнарам.
Эй бу майдондан қочан, шул урдугинг лофинг қани?*

⁴²⁵ Насимий. Асарлар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 96-бет.

Лутф агар ҳақдан тиларсан, кўрсат эҳсон, лутф қил,
Лутфу эҳсонингдан унган ёрга алтофинг қани?
Кофу нун амриндан ўлди кун ила фаякун,
Гар бу лавҳнинг абжадисан, нун ила кофинг қани?

Эй Насимий, шаш жиҳатдан чун улашдинг ёр ила,
Бежиҳот ўлди ҳудудинг, ҳадду атрофинг қани?⁴²⁶

Машраб:

Ғамза кофир, ишва жоду, жилва қолмоқим қани?
Кўзи яғмо, кифрики ўқ, жола қалпоқим қани?
Тийри мужгон ғамзаси кўп ёр учун девонаман,
Асли қолмоқ, зоди қирғиз, лола пайпоқим қани?
Ғунчайи гуллар очилмай, заъфарон қилди хазон,
Дод этар гул гунчасига: ёсумансоқим қани?
Доғу доғ устидадур бағрим қизил қон ашкдин,
Сиймтан рухсорайи таннуқра бургоқим қани?
Ёр, Машраб, ишқ ўтини қўйди жоним узраким,
Чўқ-чўқ этти кўнглум оташпора чакмоқим қани?

Анъана — мумтоз шеърятдаги узвий силсилавий ҳодиса. Мумтоз адабиётимиз намояндалари доирасида бу босқични ўтамаган, салафлари бой меросидан узилиб қолган деярли бирор бир ижодкорни учрата олмаймиз. Масалан, Ҳофиз: «Қиблау меҳроби ман абрўи дилдор асту бас», Насимий: «Қибладур юзинг, нигоро, қошларинг меҳроблар», Навоий: «Қошинг меҳробини васл аҳли этмиш қиблаи мақсуд», Машраб: «Қошинг меҳроби, эй дилбар, менингким саждагоҳимдир», Ҳувайдо: «Қошингга сажда қилдим мисли меҳроб», — деб икки қош оралигини

⁴²⁶ Ўша манба, 63-64-бетлар.

бир хил шаклда, аммо турли мақсадларда меҳробга ўхшатган.⁴²⁷

Сўфи Оллоҳёр нафси амморани шахслантириб, уни семирган сари тишлари ўткирлашиб, одам этларини узадиган йиртқичга ўхшатади. Унинг макрига учишни илонни асраб – авайлаш билан тенг кўради, унингча агар инсон нафси амморага бўйин эгиб умр кечирса, у ҳеч пайт инсонийликка даъво қилмаслиги керак.

Буюк озарбайжон шоири Насимий нафс ҳақида:

*Нафсни ҳар кимсаким, таниди ул Ҳақни билур,
Орифи раб ўлди ул ким, таниди, бўлди сабот –*

дейди.

Машраб Мансур Ҳаллож ва Саид Имомиддин Насимийнинг ишқ туфайли дорга осилиш тафсилотини “ишқ” радифли шеърида ёритган:

*Ломаконнинг шаҳрида ошиқни шайдо қилди ишқ,
Анбиёву авлиёларни ҳувайдо қилди ишқ.
Мустафонинг нуридин ёзилди “Шамс”у “Ваз-зуҳо”,
Нурига сажда қилиб, маънойни пайдо қилди ишқ.
Жилвасини кўрсатиб зоҳирда элга ранг-баранг,
Ору номусдин кечиб, оламга гавго қилди ишқ.
Сан эшит ул дам Зулайхо неча йил чекти алам,
Ёшини ўн тўрт қилиб, кўр кўзни бино қилди ишқ.
Ёши етмишга етиб соттурди ўзни Боязид,
Маърифат бозорида, кўргил, на савдо қилди ишқ.
Шайх Шиблий, шайх Аттор, ул «Аналҳақ» суҳбатин
Қурди, ичди бодани, Мансурни дордо қилди ишқ.
«Куфр айтти!» деб Насимий терисини сўйдилар,*

⁴²⁷ Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Диссертация. 27-бет.

*Гўштуру пўстин сўзлатиб олмага гўё қилди ишқ.
Шайх Санъондин бўлуб тўрт юз мурид соҳибкамол,
Кўрди тарсозодани, хукбону тарсо қилди ишқ.
Билдию эшитти Машрабнинг қарори йўк экан,
Зоҳирин гўё қилиб, ботинни бино қилди ишқ⁴²⁸.*

Машраб ҳанафий мазҳабиға мансуб бўлса-да, ўзидан олдин ўтган буюк тасаввуф аҳли сингари тўртала мазҳабни ҳам чуқур билган. Унинг шеърятини қайси мазҳабға боғланган бўлмасин, Абу Бакр Шиблий, Боязид Бистомий, Жунайд Бағдодий, Мансур Ҳаллож, Жалолиддин Румий, Шамс Табризий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби авлиёи Ҳақларға нисбатан бўлган чуқур эҳтироми бунинг исботидир.

«Ҳам Саййиду, ҳам олиму дарвеш бу Машраб, бу бефуқародир» деб, дарвеш – қаландарлигини, замонасининг олими ва насаб келиб чиқиши саййидлар хонадонига мансублигини билдиради.

Ҳазрати Алининг ўғиллари Ҳасан жанобларининг авлодларига «шариф», Ҳусайн жанобларининг авлодларига эса «саййид» унвони берилгандир. Шу нуқтаи назардан қараганда Машрабнинг аждодлари силсиласи мазкур мўътабар хонадонга бориб тақалади, уланади. Шоирнинг «Эшон», «Эшони шоҳ Машраб» деб юритилиши ҳам ана шундан. Аммо у наслий ҳирсу ҳавас, маҳдудлик, кибру ҳаволарға мутлақо тоқат қила олмасди. Етук авлиё сифатида наслу – насабдан ғурурланмаслиги тўғрисида «Сайидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб бўлма» мисраси билан такрорланиб борувчи катта бир мухаммасни ёзиб қолдирганки, унда хўжа ёки саййид бўла туриб ножониз ишлар билан шуғулланиш, аждодларға эътиқод қилиб

⁴²⁸ Машраб. Куллийёт. 247-бет.

мағрурланиш, қиёмат кунида кулли офатларга дучор қилиши мумкинлиги ҳақида чуқур фалсафий фикрлар билдиради.⁴²⁹

Улуғ дарёи раҳматдин ҳамиша хушилаб бўлма,
Ки сан ҳар ерда бўлсанг, эй азизим, беталаб бўлма,
Эранлар хизматиға борсанг аммо беадаб бўлма,
Мабодо қўрқаман манондайи ул Булаҳаб бўлма,
Сайидсан, хожасан зинҳор мағрури насаб бўлма,
Сайид авлодиман, деб тутмагил роҳи шақоватни,
Кўзинг борида ахтаргилки бир аҳли ҳидоятни,
Сарингдин канда қилгил дамбадам ҳам бори гафлатни,
Такаббур сахт эрур, бўйнунгга осма тавқи лаънатни,
Сайидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма.
Ёронлар риштасидин зоҳиру ботинни маҳкам қил,
Агар тарк айласанг дунёни сан монанди Адҳам қил,
Гуноҳ ёдингга келса дам-бадам ёди Жаҳаннам қил,
Кўзунгни нури кетмай бу жсaroҳатларга малҳам қил,
Сайидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма.
Кел, эй Машраб суҳан кўтоҳ қилгил, яхшилар кетти,
Сан ҳам бир кун кетарсан, жумла охир чағми тар кетти,
Кўнгулнинг ганжсини билган хожса соҳибназар кетти,
Жаҳон зиндонидин охир ҳама хуни жигар кетти,
Сайидсан, хожасан, зинҳор мағрури насаб бўлма.
Агар аслигга боқсанг, қатраи обу манийдурсан.

Машраб ижодини таҳлил этганда, бевосита унга замондош бўлган, машрабона ғазаллар ёзган авлиё шоир Хожаназар Ғойибназар ўғли Ҳувайдо ҳақида икки оғиз фикр юритиб кетмоқ вазифамиз эканлигини айтиб Ваҳоб Раҳмоновнинг қуйидаги иқтибосини келтирмоқчимиз Ҳувайдо ўзбек мумтоз адабиётининг истеъдодли намо-

⁴²⁹ Ўша манба, ўша жой.

яндаси. Адабиётшунос олимлар уни бошқа мумтоз шоирларга қиёслашганда, образли қилиб «Бобораҳим Машрабнинг иниси» дейишади. Бунинг икки асоси бор: Биринчиси – Машрабдан кейин яшагани: иккинчиси – ижоди машрабона, халқчил, ҳаттоки оҳанг жиҳатидан ҳам жуда ҳам ўхшаб кетади.⁴³⁰

Ўувайдо ўзига хос шоир. Фақат ижодий йўналишнинг муҳаббат ва тасаввуф маданиятига алоқадорлиги бу яқинликни юзага чиқарган. Машраб қутби замон - Ҳидоятulloҳ Офoқхожанинг муриди бўлса, Ўувайдо Офoқхожа муриди – Ғойибназарнинг фарзандидир. Қолаверса, Ўувайдо мумтоз шоирларимиз орасида кўпроқ Машраб таъсирида бўлган, унинг фикрлари, мисралари кейинги шоир ижодида учраши – тазминчилик ҳам ана шу туфайлидир. Шоирнинг бошқа шоирдан бир мисра ёки бир байт олиб ўша мавзу, руҳ ва оҳангда янги шеър ёзиши тазмин усули бўлади.

Чунончи, қуйидаги бир ғазалнинг уч байти шундоққина Машрабни эслатиб туради. Аслида эса бу мутлақо Ўувайдонинг шоирона усуллари орқали дунё топган. Фақат Ўувайдо маҳорати маҳсулидир:

*Нигорим ой юзингга хўп ярашур донан холинг,
На деб хол узра хол айлаб, ясамоқ бўлди ашголинг.
Лабингни тотлигу қанду асални шаънини бузди –
Ки гўё Салсабилдин томди ўхшар шакаркин болинг.
Чу ишқ бозорида, жоно, чиройинг раҳтини ёзсанг,
Кўруб Юсуф, Зулайҳо бўлгуси олдингда даллолинг.*

Адабиётимиз тарихида минглаб назм аҳли ўтган, улар-

⁴³⁰ Ваҳоб Раҳмонов. Кўнгилга хўп ярошур донан холинг. Китоб дунёси. 2005, июл – август, 9-бет.

нинг аксарияти бир – бирларини мазмунда ҳам, оҳангда ҳам такрорлайдилар. Бармоқ билан санарли 3-4 шоирнигина зимистон тунда ҳам адашмай топиш олиш мумкин. Булар, албатта, улуг Навоий ҳамда Бобур, сўнгра эса Сўфи Оллоҳёр ва Машрабдир.

Машраб ҳеч пайт ислом динининг асл моҳиятига шак келтирмаган. Шунинг учун ҳам «Бир Худодан ўзгаси, барча ғалатдур», - деб ҳисоблаган. Машраб маслагича, оламнинг мазмуни, ҳаёлий гўзаллиги ва адабияти биргина сўзда ифодаланади. Бу сўз – Худо. Шу сўз дунёнинг дили, дунё тили. Жаҳоннинг қайси гўшасига назар ташламанг, ҳусн нуруни сочаётган ва забони ғайбада тақаллум этмоқда бўлган Худо зоҳирдир: «Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб»:

*Висоли Ҳақ бўлай десанг, ишқу муҳаббат ҳосил эт,
Ўрта ҳавоу кибр уйин шамъи юзин зиёсига.*

Машраб «илоҳий ишқу муҳаббат ҳосил» этмоқ маъносида қаландарлик тариқатини танлаган. Қаландар ошиқнинг биринчи вазифаси бу, ваҳдат майидин қонмоқ деб билган. Унинг қатор байтларида шу моҳият ўз аксини топгандир:⁴³¹

*Соқий, қадаҳни қилгил муҳайё,
Ваҳдат майидин ичголи келдим.*

«Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар» китобида Машраб ислом динининг ғаними эмас, балки риёкордин арбобларининг душмани эканлигини, асли Мансур Ҳаллож инсонда Аллоҳнинг тажаллийси акс этишини, «Анал-ҳақ»лик Худо даъво қилишлик эмас, Худо инсон

⁴³¹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. 181-бет.

қалбида, ботинида эканлигини, инсонда Худонинг зарраси, жилваси борлигини тушунтириш ва у ўзини Ҳаллож қиёфасида кўришни орзу қилишини акс эттирганлиги ҳақида шундай дейилган: Машрабнинг дунёқараши, турмуш тарзи, тақдири Мансур Ҳалложникига ўхшаб кетади.

Бобораҳим Машраб тадқиқотчиси Жалолиддин Юсупов «Машраб» девонининг кириш қисмида унинг лирикасида «ҳуруфи ҳижо», «ҳуруфи далолат», «алиф-лом» санъати ҳақида фикр юритиб, газал, мустазод, мухаммас ва маснавий йўлларида шеърлар ёзганлигини айтди. Мазкур шеърлар заминиде Машрабнинг ислом дини, Аллоҳ, пайгамбар, чорёрлар, машойихлар ҳақидаги қарашлари ифода этилган. Бу тўғрида Ж.Юсупов шундай ёзади: Аллоҳ таоло бандасини барча маҳлуқотлардан мукаммал, муаззам ва муҳташам қилиб яратди. Ўз каломини Жаброил алайҳиссалом орқали Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га нозил этди. Усмону Аффон (р.а) томонларидан ҳеч бир нуқсони бўлмаган муқаддас китоб ҳолига келтирилди. Қуръони каримдаги Бақара ва Оли имро сураларининг биринчи оятлари «Алиф, лом, мим», Аъроф сурасининг биринчи ояти «Алиф, лом, мим, сод», Юнус сурасининг биринчи ояти «Алиф, лом, ло» ва бошқа сураларнинг биринчи оятлари ана шундай арабий ҳарфлар билан бошланади. Бу ҳарфларнинг маъноларини ёлғиз Аллоҳ таоло билади. Аммо ислом оламининг буюк машойихлари бу ҳарфлар замирида қандай илоҳий маънолар борлигидан ҳам хабар берадилар.⁴³²

Ж.Юсупов талқинича, Машрабнинг қалбига илҳом берган илоҳий завқу шавқлар боиси Қуръони карим, унинг бағридаги ҳар бир сура, ҳар бир оят ва ҳаттоки ҳар

⁴³² Ж.Юсупов. Машраб. Девон, 2006. Сўзбоши 21-бет.

бир ҳарфи муборакдир. Машрабнинг ҳуруфи ҳижодаги шеърлари муроди асосан Аллоҳ таолонинг, Муҳаммад пайғамбаримизнинг (с.а.в) чорёрлар (р.а.)нинг севги ва иштиёқларидир.

Ғазалдаги «эй» ёки «ай» нидо сўзларининг биринчи ҳарфи «а» - «алиф»дир. Алифдан мурод бирдир. Яъни Аллоҳ биттадир. Алифнинг қоматга ўхшателиши ёки қоматнинг алифга ўхшателиши унинг рост ёки тўғрилигига ишорадир. «Ибтидо» сўзидан мақсад Тангри таолонинг ҳали замон ва макон йўқ экан азалда бор бўлганлигига ишорадир. «Бе»дан мурод бало ва офат, кулфат ва айрилиқдир. Аллоҳу таолодан ва шундай олиймақом, асл ватан бўлган жаннатдан жудо бўлиб, бу ғариблик дунёсидан вақтинчалик қарор топишининг негадир оғир дардлигини фақат унинг ориф бандалари яхши биладилар. Шул сабабли маъшуқадан келадиган доғи дардни дилга жо қилиш ошиқ учун тақдирнинг буюк бир инъомидир. Радиф «қилдим букун» сўзининг зиммасида «Шу бу кун» яъни «бугун» маъноси эмас, балки «ҳаётим бориचा», «туғилганимдан то ўлгунимча» маъноси ётади.

Машраб томонларидан айтилган ушбу мустазод Муҳаммад алайҳисаллом ҳазратларини сифатлаш, мақташ ва мадҳ этишга бағишланган наъти Набийдир. Мустазоднинг бошидан то охиригача пайғамбаримиз (с.а.в) таъриф, тавсиф ва васф этиладилар. Мустазоднинг дастлабки байтлари қуйидагича бошланади:

Эй – Алиф илми қадиминг аълоийи Муҳаммад, -

Бе – Бори Таоло.

Те – тавбаи ҳар нафасе оҳ Муҳаммад, -

Бўлгайму шафохоҳ?

Се – Савоби дилим қолмади ҳам сабри қарорим, -

Йўл келди хатарлик,
 Жим – Жомидили маракаорайи Муҳаммад, -
 Бўлғайму мададгоҳ?
 Ва охирги байтлари шундай тугалланади:
 Лом - алиф – лола каби қирмизи бўлубдур, -
 Кўксимдаги доғим,
 Ё – ёйи ўшал дийдайн бинойи Муҳаммад, -
 Ажрану азиймо.
 Гурбат чоҳига тушти: «Заломно», деди Машраб,
 Манандайн Одам,
 Кўнглида эди оҳу заламнои Муҳаммад, -
 Ул айди: «Заломно».⁴³³

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида мустазод жанрида энг кўп ва энг беназир асарлар яратган шоир Машраб ҳисобланади. Ҳозиргача Машрабнинг йигирмадан ортиқ мустазодлари борлиги аниқланди. Бу жанрнинг ўзбек мумтоз адабиётида ўрин эгаллашида Машрабнинг хизматлари ниҳоятда каттадир.

Машрабнинг дунёқараши, турмуш тарзи, тақдири Мансур Ҳалложникига ўхшаб кетади. Зеро, у асарларида ўзини Мансур Ҳалложга ўхшатади, унинг эътиқодига, ғоясига қўшилади. Маълумки, Мансур Ҳаллож (858-922) тасаввуфнинг машҳур намояндаси бўлиб, «Анал – Ҳақ»-«Мен – Ҳақман мен – Худоман» деган машҳур гапи учун қатл қилинган эди. Мансур Ҳаллож инсонни илоҳийлаштиради, уни зиндонга ташлашса ҳам, ўз эътиқодидан қайтмайди. Худога бўлган муҳаббатни, мусулмончилиқни баъзи қоидаларини инкор қилгани, ўзини Худо билан тенглаштиргани ва бошқа «гуноҳлари» учун уни айблашади. Мансур Ҳалложнинг дунёқараши, илоҳий эътиқоди Машрабга кучли таъсир кўрсатади.

⁴³³ Ўша манба, 26-бет.

У тақводор мўмин мусулмонларни, ислом дини ва шариат қонун қоидаларидан четга чиқмаган, руҳонийларни танқид қилмаган. Машраб шайхлар, зоҳидлар, қозилар, воизларнинг ярамас қилиқларини, риёкорлигини очиб ташлаган.⁴³⁴

Йирик файласуф олим, академик Иброҳим Мўминов Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашларини таҳлил этишда унга замондош бўлган мутафаккир шоирлар қатори Бобораҳим Машраб шеъриятидаги тасаввуфий, диний ғояларни, Машраб тадқиқотчиси Н.Ликошин маълумотларига таяниб таҳлил этган ва ўз қарашларини қуйидагича ифода этган: Машраб – шоирнинг таҳаллуси, унинг исми Бобораҳим бўлиб, унинг ёшлиги Фарғона водийсининг Наманган шаҳрида ўтган.⁴³⁵

Н.Ликошин бундай деб кўрсатади: «Машраб оддий халқ орасида катта ҳурматга эга, аммо Туркистон аҳолисининг юқори табақалари Машрабга қаттиқ нафрат билан қарайдилар. Бирор саводсиз, ҳатто соддагина одам билан Машраб тўғрисида суҳбатлашганингизда у қаҳқаҳ уриб кулиб юбориб, Машрабнинг энг беодоб, лекин ўткир маъноли ғазалларидан бир неча бандини оғзаки ўқиб беради. У бу ғазални саводхон кишиларнинг бирор йиғилишида эшитган бўлиши мумкин, унинг тили равон ва воқеа бирор «телба, тентак»нинг ҳаётидан олингани учун реал бўлиб, тез эсда қолади. Агар бирор маҳаллий руҳоний киши билан Машраб ҳақида гаплашиб қолсангиз борми, ундан Машраб ҳақида энг ёмон сўзлар эшитасиз, уни паст одам, ислом динига мансублиги номаълум одам деб қоралаб беради».⁴³⁶

И.Мўминов «Танланган асарлар» I томида

⁴³⁴ Ўша манба, ўша жой.

⁴³⁵ И. М. Мўминов. Танланган асарлар. Тошкент, «Фан», 1969. 211-бет.

⁴³⁶ Н.С.Ликошин. «Дивана-и Машраб», «Средняя Азия», 1910, Тошкент.

Н.С.Ликошнининг қуйидаги фикрларини келтиришдан аввал шундай дейди: Ўзбек тилида ёзилган «Девонаи Машраб» номли шеърлар тўплами китобида шоир ўз дунёқарашларининг асосларини ифодалаб беради ва шайхлар, мулладларнинг беҳаёлигини фош қилади, зўравонлик ва зулмни қоралайди. У бундай деб ёзади:

«Май ич, Қуръонни ёндириб ташла, Маккага ўт қўй, будпарастлик қил, лекин мардум – халққа зулм қилма, уни эзма. – Нега сен Маккага борасан? Минг марта Маккага боргандан кўра, ҳеч бўлмаса бир кишига ёрдам кўрсатсанг, яхши иш қилган бўласан».

«Шайхлар қўлларидаги китоблари билан дин фатволарини адо этаётгандек кўринадилар». «Минглаб ирим – сиримларни бир коса майга алишган бўлардим».⁴³⁷

Машраб юқоридаги сатрларида зўравонликлар ва фахш руҳонийликни қоралаб, ўз фикрларини очиқ ва чин ифодалайди. Машрабнинг шунга ўхшаган терс фикрлари зодагонларга маъқул бўлмаслиги равшан эди, шунинг учун ҳам улар Машрабни жазолаб ўлдирдилар.

Машрабнинг терс руҳдаги ижоди XIX асрда ҳам маълум даражада прогрессив аҳамиятга эга бўлди, чунки у мусулмон руҳонийларининг ҳукмронлиги негизларини танқид қилишга қаратилган эди. «Буюк сиймолар, алломалар» китобининг А.Абдуғафуров томонидан берилган «Бобораҳим Машраб» мавзусида унинг ислом динига бўлган муносабати ўта тор, шоирнинг мусулмон ақидаларини менсимаслик руҳида берилганлиги қайд этилган: Бобораҳим Машраб қолдирган ижодий меросда диний ва тасаввуфий ғоялар ҳам, ўша замонда кенг тарқалган қаландарлик тариқатининг айрим оҳанглари ҳам сезиларли ўрин эгаллайди. Шоир ислом-

⁴³⁷ «Машраб шеърлари», Литогр. Нашр.1898, 46-бет.

нинг асосий назарий қоидаларини шубҳасиз қабул этади. Аммо, айна замонда ислом таълимотининг бир қатор зоҳирий белгиларини бирламчи деб ҳисобланган қонун-қоидаларини, шариатнинг айрим кўрсатма-талабларини, фарз-суннатларини тан олмаслик ва паст назар билан қараш ҳам кўзга ташланади, айрим диний рухн тушунча ва муқаддас деб билинган маросим ва одатларга, талқин ва ақидаларга шубҳа билан қараш, ҳатто, очиқдан – очиқ менсимаслик ва масхараомуз муносабат анча-мунча учрайди.⁴³⁸

Файласуф Йўлдош Жумабоевнинг «Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан» китобининг «Бобораҳим Машраб дунёқараши» мавзусида Машрабнинг «ёр» орқали Худони мадҳ этгани, унга эришмоқ учун киши ўз-ўзини билмас даражада «маст» бўлмоғи керак эди:

*Ошиқ улдур танда жонин билмаса,
Маст бўлиб хонумонин билмаса.
Жумла яксон бўлса ишқ олдида хор,
Ўлдирур мақсади ошиқ пойдор.*

Абдурауф Фитрат замона зайли биланми, ҳамма тадқиқотчилар каби Машраб ижодини ёритишда уни ислом эътиқодларини писанд этмасликда, кўпроқ динсиз ҳолда тасвирлаган ва шундай фикрни келтирган: Ўз фалсафасини «кашф ул-ҳақға» (ҳақиқатни кашф этиш) таяндирадир. Ва ўзининг энг кучсиз нуқталарини шеърини парчалар билан қоронғулатиб ўткармоқчи бўладир. Тасаввуф фалсафасининг асос нуқтаси «ваҳдату вужуд» бўлгани учун, айнуқса, ислом эътиқодларига тўғри кел-

⁴³⁸ А.Абдуғафуров. Бобораҳим Машраб. Буюк сиймолар, алломалар. 50-бет.

майдир. Машрабнинг ҳам динсизлик билан сифатланиш ва ўлдирилиш сабабларини шу томондан изламак керак. Ва шунинг учун дин олимларининг ҳужумига учрай-дир. Машраб бутун мутасаввифлар каби динни ички ва ташқи қисмларга ажратадир ва ташқи ёқдан иборат деб танигани диний ибодатларни танқид қиладир.⁴³⁹

Фитрат Машрабнинг базм, май, шам ҳақидаги фикрларини негадир илоҳий унсурлар эканлигини эътироф этса-да, шоирнинг «йиғлади» радифли шеърида отанинг боласини йўқотгандаги ва боланинг отаси учун йиғлагани ҳолатини Юсуфу Канъон, Яъқуб мисолида сўзлаб Машрабни ўта йиғлоқи ҳолда тасвир этади: Машраб ўз муҳитида йиғламоқдан бошқа бир нарсани кўрмайдир, ё кўргуси келмайдир. Унинг назарида базмнинг шамъи парвонаси, май шишалари ҳамма-ҳаммаси йиғлайдир. Ул боласини йўқотгон отагина йиғлайдир, деб ўйламайдир, боланинг-да отаси учун йиғлаганини назарга оладир:

*Кеча базмингдан йироқ ишқ аҳли чандон йиғлади,
Куйди ҳам парвонау шамъи шабистон йиғлади,
Согиниб Юсуфни ёлғиз йиғламас Яъқуб зор,
То мусофир бўлди Юсуф ибн Канъон йиғлади,
Соқие, сун бир суроҳи дам бадам фарёд этиб,
Аҳли мажлис олдиға ёш ўрнига қон йиғлади, -*

дейдир.

Юқоридаги шеърнинг мазмун моҳияти Фитратнинг Машрабни йиғлоқи ҳолда тасвирлаши, Юсуф, Канъон йиғиси ҳақидаги Машраб ғоялари ва шоирнинг камбағал хонадонда, кўз ёшлари орасида ўсгани, шунингдек, бошқа ҳолатлари ҳақида адабиётшунос Ҳ.Болтабоев

⁴³⁹ Абдурауф Фитрат. Танл. Асарлар. II жилд. 97-бет.

қуйидаги фикрларни ёзади: Машраб асарларининг тасаввуфий талқинида Фитрат аниқлаган ҳолатлардан бири йиғидир. Бу фақатгина айрилиқ ёки дунёнинг бошқа бир кўрнамакликлари туфайли юзага чиққан зоҳирий, руҳий ҳолат эмас, балки шоир ўз қаландарлик тариқати ва эҳтимол шахси зуҳур бўлган ишқи илоҳийнинг сурати сифатида ўзини йиғлашга ҳақли кўрсатади:

*Матлабим бор нораво, мен йиғламай ким йиғласин,
Дард берибдир бедаво, мен йиғламай ким йиғласин.*

Бундай «йиғи»га гирифтор бўлган биргина шоир эмас, унинг назарида «базмнинг шамъи парвонаси», «май шишалари» ҳамма ҳаммаси йиғлайди. Ўз боласини йўқотган ота Яқуб зор бўлибгина йиғламайди, балки боланинг ҳам отаси учун, унинг шу гуноҳи учун Юсуф йиғлашини, бу ҳолга ибн Канъон ва бошқалар ҳам йиғлаши лозим фожеъ деб қарайди.⁴⁴⁰

«Йиғи» рамзи билан боғлиқ Машрабнинг ўндан ортиқ ғазал ва мухаммаслари учрашини, уларнинг ҳаммасини Аллоҳнинг ишқи деб, кўкрагини чок қилган қаландар йиғиси деб қабул қилиб бўлмаслигини, булар шоирнинг шахсий ҳаёти, фожеаси билан боғлиқ унинг оддий кишилар сингари самимий кўз ёши тўкиб йиғлаган ҳолатларига Фитрат асос келтиради.: «Унинг бундан кўз ёши бандаси бўлганига бир кўб сабабларнинг бўлиши мумкин: иб йиғириб сотиб, нафақан аҳли аёл қилғучи камбағал бир онанинг қучоғида, унинг кўз ёшлари орасида ўсгани, шул қашшоқликнинг таъсири билан тиланчи – саёқликка ва шу йўлдан қаландарликка мажбур бўлгани, ўзидаги эътирозчилик табиат сабабидан борган жойида калтак егани

⁴⁴⁰ Ҳамидулла Болтабоев. Мумтоз сўз кадри. 162-бет.

каби ҳоллар билан бир қаторда у онасини кўмадир. Онасининг самимий муносабати билан ёзилган бир марсияси бор:

Эй, сафобахи баҳори бўстоним қайдасан...

Волидам, Маккам, Мадинам, меҳрибоним қайдасан.

Н. Комилов илоҳий муҳаббат файзи туфайли камолот тахтини эгаллаган инсон ҳам ҳудди шу илоҳнинг ўзи каби замон билан макондан хориж, у абадийликка баробардир деб ҳисоблайди ва асосий ғоя динларнинг туб моҳиятини, ўзини ва раббисини англашини тушунтиради:

Бундай комил инсон олдида барча динлар баробар, масжиду бутхона, Каъбаю калисо орасида фарқ йўқ. Чунки барча динларда ҳам Ҳаққа интилиш, Ҳақни севиш – асосий ғоя, яъни Ҳақ ҳамма динларнинг туб моҳиятини белгилайди, демак, динлар шу асосда бирлашади.⁴⁴¹

*Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат мандадур мавжуд,
Чу султони азалдурман, ки Арши аълога сигмамдур.*

Н.Комилов Ҳақ динлардан, мазҳаблардан, баланд туришини, диний маросим, ҳукмлар ҳисобланмиш тоат, рўза, ҳаж ва бошқалар, сиғиниш даргоҳларининг зоҳирий воситалари, Ҳаққа инсон бевосита интилиш – бу кучли муҳаббат шавқи қанотида, ўзликдан кечиш эканлигини шундай тушунтиради: Ўзликдан кечиш индивиддаги ноқисликларни бартараф қилиб бориш, жисмни маҳв эта бориб, ботиндаги интуитив туйғуларни, идрокий шуурни ривожлантириш, сўфийлар айтган вадж қобилиятини

⁴⁴¹ Нажмиддин Комилдов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. 137-бет.

шакллантиришдир.Шунда у сукра ҳолатига киради, ўзини ва Раббини англайди.

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний Машраб асарларини таҳлил қилиб, ундаги мазмун чуқур, иборалар зи-лол сувдек шаффоф эканлигини сезиш мумкинлигини, «Ифрод» (яккалаштириш) фақат яратувчига хос бўлса-да, Лое Массинон таъкидлашича, шундай бир инсоний амалким киши ўзи назарда тутган вужудни танлаб олиб, уни бошқалардан шу даражада ажратадики, ўзи ва ундан (одам ва яратувчидан) бошқа нарса қолмайди.

Сўфий олимлар айтган даражага етгандан кейин у улиҳият зотида мавжуд бўлади, бир қатра сув чексиз уммонга тушиб ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат уммонни кўрганидек, у ҳам ўзини кўрмоқчи бўлганда фақат «Зот»ни кўради. Навоий ифодаси билан айтмоқчи бўлсак:

*Қилиб Ҳақ вужудида маҳв ўз вужудин,
Навоий муни бил тариқи тасаввуф.⁴⁴²*

Аллоҳ тажаллийсининг рамзи бўлмиш Тур тоғи, «Айман» водийси бот-бот унинг шеърларида такрорланиб туради. Қуръони каримда зикр этилган Тур тоғи, Айман водийси номли катта биёбоннинг чап томонига жойлашган бўлиб ҳазрат Мусо пайғамбар, ўша ерда Аллоҳдан «раббий ариний» яъни «Эй эгам ўзингни менга кўрсат» деб илтижо қилганда, унга «Лан тароний» яъни бу дунёда мени ҳеч қачон кўришинг мумкин эмас деб жавоб берилган эди. Сўнгра Худо томонидан Мусога – тоққа боқ, агар мен кўринганимда у ўз жойида тура олса, сен ҳам мени кўражаксан дейилади. «Тур» тоғи Аллоҳ тажаллийсига чидаёлмай парчаланиб кетганини кўрганда Қуръонда

⁴⁴² Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. 148-бет.

«Ва ҳарра Мусо Саиқо» (Мусо ҳушсиз бўлиб йиқилди) дейилган.⁴⁴³

*Бешинчи кўҳи Турда рези махфий айладим нурдин,
Тажаллиёт кўрдум, ҳазрати Мусо бўлиб келдим.*

Мазкур илоҳий ҳодиса, ҳар доим Машрабни ўзига тортиб тўлқинлантириб туради. У неча ўринда, мазкур ҳодисага ишора қилиб, ниҳоят жасорат ва шаҳомат билан:

*«Наям Мусо ниқоб аз чеҳра бирдор»
«Нами ояд хушам ин «Лан тароний»*

яъни мен Мусо эмасман, юзингдан пардани кўтар, бу «Лан тароний мени ҳеч қачон кўролмайсан» деганинг менга ҳеч ёқмайди деб ёзади. Бошқа бир шеърда «Харра Мусо» рафтаму «инний анАллоҳ» яъни мен Мусо каби йиқилиб тушдим, лекин «инний анАллоҳ» (шубҳасиз мен Ҳудоман) деб келдим, деб «шатҳиёт» айтишга ўтади. Шатҳиёт юзаки маъноси шариатга қарши бўлиб, комил, ориф ва сўфийлар томонидан важду ҳаяжон ва жазба ҳолатида тилга олинадиган сўзлар:

*Бор эдим Нух вақтида, гарқ этмади тўфони ҳам,
Ҳамраҳи Мусо бўлуб тури Синонга сизмадим.*

Машраб Мусо образини у Худо дийдорига ета олмади деб яна бир жойда қуйидагидек тилга олади:

*«Раббий ариний» деди. «Мусийи Калийм, ҳеч етмади,
«Ишқдин нолон бўлубон, кечалар бедор ўзум».*

⁴⁴³ Ўша манба, 141-бет.

«Хизр» Мусога йўл кўрсатган, абадий ҳаёт рамзи ва Ҳақ йўлига йўлловчи зот сифатида танилган. Машраб ҳам у каби маҳбубнинг (Илоҳнинг) абадияти зилол чашмасидан сув ичиб, Хизр каби абадий ҳаётга эришмоқчи бўлади:

*«Зилол чашмасидин Хизр топти умри тавийл»
«Манго бақолиғ учун чашмаи зилолинг оч».*

Мазкур бобнинг шу қисмида Бобораҳим Машраб дунёқарашига ислом динига бўлган масалаларнинг ёритилиши мавзуси таҳлил қилинаётган вақтда шоирни дини исломнинг ахлоқий қадриятлари, Қуръони карим, ҳадиси муборак шарифлари билан нурлантирган, илмга бўлган ҳаракатини илҳомлантирган, унга тўғри йўл кўрсатган, дунё, олам уфқларидан бохабар қилиш учун муриди Машрабни Қашқарга йўллаган Хожа Убайдуллоҳ мулла Бозор охунд ҳақида муфассалроқ маълумот беришни бурчли билдик.

Е.Э.Бертельс «Сўфизм ва тасаввуф адабиёти»да пир, устоз, мурид, шогирдлик ҳақида ёзади: Шайх қўлида таълим ва тарбия кўрган киши мурид араб: «талабгор», авлиёда ўз иродасини шайх ихтиёрига топширган толиб деб аталган. Шайх иродасига мутлақо бўйсуниниш унинг кўрсатмасини сўзсиз бажариши лозим бўлган ва уни муҳокама қилиш ман этилган. Шайх қўлида мурид мурдашўй қўлидаги мурдага ўхшаши керак. Муридининг иродаси шу тарзда синдирилган ва у шайх қўлидаги итоаткор қуролга айланган. Пир муридни зоҳидлик билан боғлиқ кўплаб машқларни бажаришга, рўза тутишга, тунларни бедор ўтказишга, жуда оғир ва ноқулай ҳолатда Қуръон ўқишга, чиллада ўтиришга мажбур қилган.⁴⁴⁴

⁴⁴⁴ Е.Э.Бертельс. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. Тошкент, 2005, 72-бет.

Машқлар аста-секинлик билан бошқача тус олган. Шайх муриднинг тафаккурини образли, символик тафаккур асосида қайта қурган. Энди у ҳар қандай тўсиқдан енгил ўтишга қодир қатъиятлилик ва ирода тарбияланган. Пирларнинг ўзига хос экспериментал психология билан шуғулланиши асносида муридда сеҳрли ҳолатни ҳосил қилиш, унинг ўй-фикрларини уқиш каби ўша даврларда мўъжизакор таассурот қолдирган қатор хусусиятларни шакллантирган. Бундай истейдод туфайли пир авлиё ва соҳиби каромат сифатида донг таратган ва халқ орасида катта обрўга эга бўлган.

Мулла Бозор охунд ва Ҳидоятullo Офоқхожанинг шу чоққача мартаба ва мақоми, мавқеи ва обрўси сақланиб келишида мурид Машрабнинг ўрни бордир.

Хожа Исматуллоҳ Абдуллоҳ «Хожа Убайдуллоҳ мулла Бозор охунд» номли илмий мақоласида Фарғона водийсининг машҳур муршид, пири авлиёларидан бўлмиш мулла Бозор охунд ҳақида қуйидаги фикрларни келтирган: Ота-боболаримиз уни яхши билишган. У халқ тилидан тушмаган, номи тилдан-тилга ўтиб зикр қилинган.

Қабри Наманган халқининг зиёратгоҳи бўлган, қабр ёнидаги мадрасада юзлаб толиби илмлар ўз илмий камолотларини такомиллаштирганлар, ўзларини мулла Бозор охунд муриди ҳисоблаб, унинг йўлини тутиб, тасаввуфий тариқат йўлидан борганлар. Шундай қилиб бу буюк валий нафақат ўз замонида, балки 300 йил давомида халқимизнинг севган авлиёси, муридлар – пири бўлиб келди.

Унинг мақбараси 1934 йили ер билан яксон қилиб текисланди, мадраса ва масжид вайрон этилиб, ўрнига бино қуриб юборилди.⁴⁴⁵

⁴⁴⁵ Хожа Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Меҳрибоним сен ўзинг. «Наманган» нашриёти. 2006, 20-бет.

Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг ёзишича, мулла Бозор охундни билган кексалар 30-йилларда йўқотиб юборилган.

Чуст шаҳрининг қозикалони мулла Масъуд Маҳмуд мулло Муҳаммад Мурод «Қиссаи Машраб» асарини рус тилига таржима қилган, Туркистонда яшаган шарқшунос Н.С.Ликошиннинг (1860-1922) илтимоси билан унга мулла Бозор охунд таржимаи ҳоли ҳақида сўзлаб берган экан: «Ҳақиқий муҳаббат қуёши, илм осмонининг тўлини ойи, ҳақиқат денгизининг дури яктоси, фан боғининг булбули гўёси, донолик чашмаси, Наманган авлиёларининг сўнггиларидан бири, Аллоҳнинг сидқан ибодат қилувчи бандаси, ўз мўъжизалари билан шуҳрат қозонган мулла Бозор охунднинг насаб шажараси Муҳаммад Ҳанафий Али ўғлига бориб етади. Шундай қилиб, ҳазрати Шерри Худонинг авлодларидандир. Бу авлиёнинг отаси Султон Муҳаммадхон Бобур Қорахон ўғли бўлиб, унинг аجدодлари шажараси қуйидагича, отаси Бобур Қорахон Қобил Қорахон ўғли, ундан олдингилар Гадои Қорахон, Султон Қорахон, Санжар Қорахон, Жиҳот Қорахон, Жамол Қорахон, Чоғиз Қорахон, Мансур Қорахон, Авлиё Қорахон, Бузар Қорахон, Қилич Қорахон, Абдуманнонхон, Абдуфаттоҳхон».⁴⁴⁶

Авлиёнинг номи Хожа Убайдуллоҳ бўлиб, у киши подшоҳ хожа домулло Бозор охунд номи билан машҳурдир. Унинг фазилат ва мўъжизалари ададсиз, бу авлиёнинг Аллоҳга бўлган иштиёқи шунча кучли бўлганки, қачон Аллоҳ номини зикр қилса, оғзидан олов ёлвириб чиқар, ўтирганларининг барчаси олов нурини кўришган. Унинг отаси аввал туркистонлик авлиё ҳазрати султон Ясавий мақбараси ёнида яшаган. Кейин у ердан Қўқон шаҳри

⁴⁴⁶ Ўша манба. 21-бет.

яқинига кўчиб келган. Бироз вақт ўтгач, Наманганга кўчиб келиб уйланади ва иккита ўғиллик бўлади, улардан бири ҳазрати авлиё мулла Бозор охунд, иккинчи ўғли ҳазрати Олим хожа бўлган. Отаси Наманганда вафот этгандан кейин унинг ўрнини мулла Бозор охунд эгаллайди. Бу вақтда авлиё Мирзо Баҳодир Бухорий яшаган эди. Домулло Бозор охунд бу пирдан иршоднома (йўлланма) олади. Ҳозирги кунда мулла Бозор охунд қабри Наманган шаҳрининг ўртасида Курашхона гузари маҳалласига қўйилган. Унинг ёнида отаси султон Маҳмуд қабри жойлашган. Мулла Бозор охунд ўтган акаси вафотидан сўнг унинг ўрнини эгаллаб, муридларига раҳнамолик қилган ва ўзидан кейин авлодлар қолдириб кетган. Ҳозир улар мулла Бозор охундга тегишли уйда яшамоқдалар: Бу авлодлар қуйидагилар: Атоуллоҳ Хожа, Катта Хожа, Ҳамро Хожа ва Подшоҳ Хожа. Мулла Бозор уйи унинг ва отасининг қабридан 200 метрча нарида жойлашган. Унинг вафоти муносабати билан битилган тарих ҳисоби қуйидаги шеърда ифода этилган:

Менинг жоним мулла Бозор охунд вафоти кунини билишни истади ва ғойибдан овоз эшитилди:

(Биринчи мисранинг форсчаси берилмаган)

«Булбул бирафт аз боғи илм»

(булбул илм боғидан чиқиб кетди)

Бу ерда «Боғи илм» сўзини абжад билан ҳарфлар рақамларини қўйиб ҳисобласак, Бе – 2, алиф – 1, ғайн – 1000, айн – 70, лом – 30, мим – 40, жами - 1443 бўлади. Бу санада «булбул» (64)ни чиқариб ташласак, 1079 чиқади. Бу мулла Бозор охунднинг вафот этган йили, мелодий ҳисобда 1668 йил бўлади. Мулла Масъуд Қози «Авлиё бундан 241 йил илгари вафот этган» деди. 1079 га 214 қўшсак 1320 (мелодий 1902) йил бўлади. Демак, Н.С.Ликошин

мулла Бозор ҳақидаги маълумотларни мулла Масъуд Қозидан 1902 йил олган.⁴⁴⁷

Мулла Бозор охунд Бобораҳим Машрабдек буюк авлиё, жозибатор шоир, Ўрта Осиё тасаввуфи йирик намояндасининг биринчи устози, пири муршиди бўлган. Машраб ундан Қуръон, ҳадис илмларини, араб ва форс тилларини ўрганди. Тасаввуф сулуки йўл-йўриқларидан таълим олди. Ўз асарларида мулла Бозор охунд номини мароқ билан ёзди. «Қиссаи Машраб»да мулла Бозор охунд билан Машраб орасида бўлиб ўтган суҳбатлар, баҳслар ҳақида ривоят қилинган. У ерда мулла Бозор охунд «Бузрук киши», «Ҳазрати эшони мулла Бозор» каби номлар билан тилга олинган.

Эшон кўрдиларки, Машрабда ажаб ҳолати бордир. Айдилар: «Эй, девона, хуш келдингиз». Шоҳ Машраб эшони мулла Бозорни илтифотлариға бу ғазални ўқувдилар:

*Ишқинг ўтига куйноли келдим,
Ойдек юзингни кўрголи келдим.
Савдойи зулфинг тушиди бошимга,
Сандин давосин сўргали келдим.
Баҳрингга кирдим ғаввос бўлай деб,
Бир дури мақсуд олғали келдим.
Мендин сўрасанг, эй гулўзорим,
Маҳви жамолинг бўлголи келдим.
Осий қулингман ёниб гунаҳдин
Астағфируллоҳ айтголи келдим.
Қофила кетти, манзилга етти,
Мен ҳам аларга етголи келдим.
Соқи қадаҳни қилгил муҳайё,
Ваҳдат майидин ичголи келдим.*

⁴⁴⁷ Ўша манба. Ўша жой.

*Раҳмат эшигин Машрабга очгил,
Ишқинг кўйида ўлғоли келдим.*⁴⁴⁸

Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг ёзишича, мулла Бозор охунд мақбарасининг, мадраса ва масжидни қайта тиклаш борасида вилоят ҳокимлиги, вилоят, шаҳар, туман аҳолисининг ташаббуси, моддий ёрдами билан анча маблағ йиғилди ва бу савобли ишга киришилди ҳамда кўркам тароватли мулла Бозор охунд мажмуаси бунёдга келди.

Биз Машраб ижоди ҳақида фикр юритганда ва олдинги бобларда шоирнинг қутбул олам пири бўлган Офоқхожа ҳақида ҳам батафсил маълумот берган эдик. Машраб ижодиётининг ислом динига боғлиқ жиҳат ва томонлари ўрганилаётган мазкур бобда ҳам унинг пири Офоқхожага доир фикрларни «Офоқхожа маноқиби»га таянган ҳолда баъзи ўринларини келтиришни лозим топамиз.

Офоқхожа кароматли уламо бўлган. Бу ҳақда «Қиссаи Машраб», «Мабдаи нур», «Девонаи Машраб» қўлёзма китобларда маълумотлар келтирилган.

Машраб Офоқхожа даргоҳидан ҳайдалганидан сўнг қайтиб келиб яна бир йил пир хизматида бўлади. Пирининг топшириғи билан Тошкандда имонсиз охиратга кетиш хавфида турган Нуриддин хожанинг иймони-ни сақлаб қолишида катта хизмат кўрсатади. Шундан Қашқарга қайтиб борганида Офоқхожа унга насиҳатлар қилиб, аввал ота-онасини зиёрат қилиб, сўнг Байтуллоҳга бориб, тавоф қилиб, Балх шаҳрига боришини тайинлайди. Шу билан бирга, ана шу Балх шаҳрининг ҳокими Маҳмуд қатағон томонидан бир баҳона билан қатл (шаҳид) этилишини олдиндан айтади.

⁴⁴⁸ «Қиссаи Машраб». 18-19-бетлар.

Машраб онаси олдиға келиб, у билан хайрлашаётганда бу сўзларни айтади: «Эй каъбам, мени пирим амр қилдиларким, аввал мартаба отанг бирла онангни хизматларига бориб, аларни ризо қилиб, ондин кейин Байтуллоҳға бориб, ондин сўнг равзаи мутаҳҳир раҳмат хоҳи оламиёнға бориб тавоб қилиб, саёҳат қилиб, ондин ўтиб Балх шаҳрига келурсан. Сени Маҳмуд оталиқ ҳокими бир баҳона бирла шаҳид қилур, дедилар. Эмди эй Каъбам мендин рози бўлуб оқ фотиҳа беринг дедилар. Оналари, эшон Машрабни бошларидан етти маротаба айланиб, ҳамширалари ҳам айланиб, оналари зор-зор йиғлаб, эй болам, сендин минг маротаба розидурмен деб, бу сўзни айдилар», - деб ёзади.⁴⁴⁹

«Ишқия» ва «Ислоҳоқия»дан иборат икки гуруҳға оид хожалар келиб чиқиши томонидан Шарқий Туркистон хонларига мансуб бўлганлиги учун ҳам Ёркенд хонлиги тахтига даъвогар эдилар. Шарқий Туркистон хожаларининг ўзига хос ҳусусиятлари ҳам мана шу бўлгани боисидан улар бир неча замон тахт эгаси бўлиб яшадилар. Чунончи, Ёркенд тахтида Исмоилхон ўтирган даврда (1671-1682) Офокхожанинг тахт учун кураши кучайди. Унинг муридлари «юртни пайғамбар авлоди бошқариши керак...» деб гап тарқатганида у розилигини билдиради ва хитойлик Галдон Бошактухон (1671-1697) ёрдамида хонлик тахтига чиқади. Шунинг билан 300 йил давом этган Чигатой авлодлари ҳукмронлигига чек қўйилиб, Шарқий Туркистонда хожалар сулоласига асос солинади.

В.В.Бартольд берган маълумотиға кўра, Офокхожа ва унинг ўғиллари ҳукмронлиги қисқа муддатли бўлади. Ўғли Яҳё хожа билан бирга икки йилу икки ойгина (1692-1694) хонлик қилган. Бироқ Исмоилхоннинг иниси

⁴⁴⁹ Омонбек Жалилов. Офокхожа маноқиб. 910-бетлар.

Муҳаммад Эминхон Офоқхожадан хонликни тортиб олади. Офоқхожа билан сулҳга биноан бир неча замон Ёркент хонлигини биргаликда бошқаради. Бир икки ойдан сўнг Муҳаммад Эминхон қатл этилади, яна Офоқхожа тахтга чиқади. У Шарқий Туркистоннинг бир қисмини жунгорларга қарам хони бўлиб қолди. Офоқхожа авлодлари Шарқий Туркистонда 80 йил подшолик қилдилар.

Офоқхожа Тибет орқали Хитойга келганида, уларнинг ҳокими шаҳар дарвозаси олдига чиқиб кутиб олгани, меҳмондўстлик кўрсатишгани, ҳазратни зиёрат қилишгани, у ер аҳолисининг айримлари Офоқхожа қароматларини кўргач, мусулмонликни қабул қилган.

Офоқхожанинг энг содиқ ва ишончли шогирдларидан бири Мир Ҳолидиддин ал-Ёркендий эди. Мир Ҳолидиддин котиб ибн мавлоно қози Шох Кучак ал – Ёркендий 1659 йили туғилган. Офоқхожага мурид ва шогирдликка тушиб, 42 йил пири ва фарзандларининг хизматида бўлган. 60 ёшларида уларнинг оиласидан кетиб, ижодий иш билан шуғулланган ва 1729-1730 йиллар «Ҳидоятнома» номли асар ёзган.⁴⁵⁰

Ҳазрати Офоқхожанинг мурид-мушриф ва яқин кишилари жуда кўп бўлган. Мулло Хол Тошкандий шoir, Ховуждорбек, Толиб ясовул, Ҳайдар мирохўр, мулло Абдурахмон мунажжим Ёркендий, Хожа Абдуллоҳ заргарлар ҳазратнинг ишончини қозонган муридлари ҳисобланган.

Охунд мулло Боқининг тасдиқлашича, ҳазрати эшон раҳбарлигида 400 минг киши Офоқхожа таълимоти таъсири остида ислом динига ўтганлар.

Машраб умрининг қайноқ даври – ёшлигини Қашқарда ўтказгани учун уйғурлар диёрини қайта-қайта мадҳ этади:

⁴⁵⁰ Ўша манба, 15-бет.

*На ҳоҷсат ҳажжси акбар, Қашқар узра мазорим бор,
Зиёий чашмима ҳоки даридин сўр мазорим бор.*

Машраб Шарқий Туркистоннинг кўп шаҳарларини кезганлигини:

*Хўтан даштига туштум бул фалакнинг гардиши билан,
Хитой-у Чину Мочиндин Хўтан деб ўргулиб ўтдум, -*

мисраларидан англаймиз. Ҳазрати эшоннинг Хитой ва Чину Мочин сафарида бирга иштирок этган бўлиши мумкин, деган тахминлар ҳам бор. Машраб халқнинг оғир қисматиға ҳамдard эди.

Офоқхожа мақбараси Қашқар шаҳридаги тарихий ёдгорликлардан бири. Шаҳарнинг шарқий-шимолидаги Қўқон қишлоғида жойлашган. Хитой адабиётида «Шянг пэйму» (Ипархон мозори) деб аталади. Ипархон Офоқхожанинг эвараси бўлиб, унинг отаси манжур истилочиларига қарши чиққанлиги сабабли унинг ака-укалари, опа-сингиллари ва яқинлари билан бирга Пекинга олиб кетилган. Унинг тенгсиз гўзаллигига хоннинг кўзи тушган. Аммо у бегона эл ҳоқонига итоат қилишдан бош тортиб оламдан ёш кўз юмган. Мавжуд ривоятларга кўра, Ипархоннинг жасади Пекиндan олиб келиниб мазкур мақбарага дафн этилган. Офоқхожа мақбараси илк бор 1664 йилда қурилган. Офоқхожа вафотидан сўнг қайта қурилган. Мақбара атрофидаги катта мазор ҳам Офоқхожа мозори деб аталади. У ерда Қашқарда ўтган кўпгина йирик шахслар ҳам абадий макон топган.⁴⁵¹

Офоқхожа мозори мақбара, шарбаткўл, кўркам мас-

⁴⁵¹ Ислom энциклопедия. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2004. 191-бет.

жид ва хонақоҳдан иборат бир комплекс ёдгорликдир. Мақбаранинг бутун мазор қурилишининг гултожиси деса бўлади. Унинг ости юзаси 29 метр, узунлиги 35 метр, минора ичига олтин ҳал берилган ярим ой шакли туширилган. Гумбаз деворига уйғур (туркий), араб, форс тилида ҳикматли сўзлар ёзилган. Тепа гумбази диаметри 17 метр келади. Гумбаз ичра сағаналар қурилган. Гумбаз ичидаги сағаналарга Офоқхожа аждодларидан беш авлодига тегишли 72 кишининг жасади дафн қилинган.

Офоқхожа мақбараси нафақат Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, хорижий Шарқ мамлакатлари мусулмонларининг ҳам зиёратгоҳига айланган ⁴⁵².

Машраб тадқиқотчиларидан А.Абдуғафуров Офоқхожа ва Машраб муносабатларига шу пайтгача салбий урғу бериб, иккисининг чуқур ихтилофдаги шахслар эканлигини роса бўрттириб кўрсатганлардан бири эди. Аммо А.Абдуғафуров кейинги тадқиқотларида аввал ёзганларига терс бўлмаса-да, ҳарқалай пир, мурид ўртасидаги говларни олиб ташлаб бошқачароқ фикр билдирган:

То шу кунга қадар бир ёқлама ва далилларга зид ёритилган масалалардан яна бири Машраб ва Офоқхожа муносабатларидир. Машрабнинг асли бухоролик бўлган Ҳидоятуллоҳ Исҳоқхожа ўғли Офоқхожа (таажжуб: нимага асосланиб Махдуми Аъзам чевараси – асли даҳбедлик бўлган авлодни бухоролик деб атамоқда, бу ерда мантиқ йўқ. (таъкид: М.Ҳ.) даргоҳига бориши мутлақо «бадарға» эмас, (чунки жуда кўп асарларида муаллиф уни «бадарға» деб уқтирган эди. Аксинча, замонасининг машҳур диний арбобига мурид тушиш ва шу орқали маънавий камолотга эришиш каби эзгу ният йўлида ҳамда мулла Бозор охунд тавсиясига кўра қилинган ихтиёрий ишдир. Машраб бу

⁴⁵² Омонбек Жалилов. Офоқхожа маноқиб. 18-бет.

ерда сўфий фалсафий билимларни, қаландарлик шарт — шароитлари ва йўл-йўриқларини эгаллашга киришади.⁴⁵³

Машраб ислом динининг қонун-қоидалари, унинг равнақини, унга руҳонийларнинг мададини, шунингдек у диний раҳбар топганлигини, раҳбарсиз киши ҳассасиз-асосиз кўр ва ожиздек жарга қулаши муқаррар эканлигини, у Офоқхожадек пири комил топганлигини фахр билан тилга олган:

*Ки топмай раҳбарни ҳеч киши топмас Худога йўл,
Чу кўру беасокашга бўлур хавфу хатар пайдо.
Бу йўл устида қолгон бенаво бир кўри ожизман,
Асокашсиз қадам қўйсам бўлур олдинда жар пайдо.
Келибдур поя-поя чун бу нисбат ушбу соатда,
Офоқхожам пиримдин бўлди чун бору дигар пайдо.
Оти Исломки, андин бўлгусидир равнақи ислом,
Ки толибларга дам-дам айлаган нури дигар пайдо.
Жалолиддини Румий шайхи Олий айтиб ўтдилар:
Бўлур шаҳбозлар улдамки туркдин пир бўлар пайдо.
Бу сўзларни баён эттим мане девонаи Машраб,
Чораки бўлдилар манга ҳамма руҳонилар пайдо.⁴⁵⁴*

Эшон даргоҳидаги кангизакларнинг бирига муҳаббати туфайли шоирнинг жисмоний жазоланиши масаласига келсак, бизнингча, бу онгли равишда қилинган ва шаҳват ўлдириш, ўз нафсини тийиш, тамоман илоҳий ишққа берилиш ниятидаги расмий маросимларни эслатади. Машраб «фожеаси»ни шайх Шиблийнинг ўз кўзига мил тортиб кўр қилиши ёки Хожа Аҳмад Яссавийнинг ёруғ дунёни тарк этиб, қоронғу ғорга кўчиши билан қиёслаш ўринли

⁴⁵³ Абдурашид Абдуғафуров. Қалб қаъридаги кадрийатлар. 161-бет.

⁴⁵⁴ Машраб. Девон. 2004, 234-235-бетлар.

кўринади. Шоирнинг бу масала юзасидан Офоқхожа қошида:

Мақбули ҳидоят бўлайин деб гуноҳ эттим –
деган иқрори ҳам худди шу режага ишора этгандек туйилади.⁴⁵⁵ Офоқхожанинг қиссада таъкидланишича, Машраб гарданига ўз муҳрини қиздириб босиши ҳам бу таҳминни – расмий маросимни қувватлагандек кўринади.

Шу маънода Машрабнинг ўз пирига нисбатан чин ҳурмат-эҳтиромни умрбод сақлаб қолиши ҳам бежиз бўлмаса керак. Қисса маълумотларига кўра, шоир Қашқарга яна бир марта келади, кейинчалик эса, Офоқхожанинг Ҳиндистонда эканлигини эшитиб, ўша томон унинг зиёратига шошилади. Шоир асарларининг бирор ўринда, жумладан, қиссада ҳам Офоқхожа ҳақида салбий баҳо йўқ, аксинча унинг номи доимо иззат-икром билан тилга олинади. 1694 йилда унинг вафоти муносабати билан эса махсус марсия таърих ёзади.⁴⁵⁶ Шоҳ Машраб манзили мороҳилни тай қилиб, ҳазрати Офоқдин айрилғонларига афсус қилиб, бу мухаммасни ўқудилар:

*Эй биродарлар нетай, ман ёрдин айрилмишам,
Фитна чашму, шўҳ, хуш рафтордин айрилмишам,
Булбули шўрида ман гулзордин айрилмишам,
Қошлари ё кўзлари хунхордин айрилмишам,
Бир пари талъат шакар гуфтордин айрилмишам.
Йўл адошиб гамга тўйдум, ҳамсафардин айрилиб,
Мисли булбулман бу кун, ҳам болу пардин айрилиб,
Модари ёру биродар, ҳам падардин айрилиб,
Қолмасун ҳеч ким менингдек раҳбардин айрилиб,
Қўҳна дунёни манга мотамсаро қилди фалак.
Машрабо ҳаргиз билолмассан улуг асрорни,*

⁴⁵⁵ Шоҳ Машраб. «Шарк юлдузи», 1991, 6- сон 45-бет.

⁴⁵⁶ Абдурашид Абдуғафуров. Қалб қаъридаги қадриятлар. 163-бет.

*Нури Аҳмаддин ҳатти гумбази давворни,
Сан ганимат бил, бу йўлда Аҳмади Мухторни,
Ҳам Абубакру, Умар, Усмон, Али қаррорни,
Фотимани нури чашмидин жудо қилди фалак...*⁴⁵⁷

Қисқаси Офоқхожа билан Машраб ўртасидаги ўзаро самимий – пир муридлик муносабатлари адабиётшуносликда жиддий бузилиб, ғоявий рақиб шахслар ўртасидаги душманлик муносабатлари тарзида талқин этилганки, бунда ҳам ўша сунъий сиёсийлаштиришнинг аниқ излари бор.

Муҳаммад ал-Ғаззолий «Ихёу улумид-дин» (“Дин илмларини жонлантириш”) китобида Офоқхожадек улуғ пирларнинг илми ва уни шогирдларига тарқатиши борасида шундай фикрни келтирган: Мол-дунё каби, илм ҳам йиғилади. Унда ҳам талаб ва касб қилиш ҳолати, сўрашдан беҳожат бўлинадиган даражада таҳсил қилиш ҳолати истибсор қилган илмни тафаккур қилиш ва ундан фойдаланиш ҳолати, ҳамда табсир бошқаларга йўл йўриқ кўрсатиш ҳолати бор. Бунинг ҳам охиргиси улуғдир. Ким илм олса, унга амал қилса ва бошқаларга ўргатса, у киши осмонларда улуғ инсон деб чақирилади. У одам қуёш кабидурки, бошқалар учун зиё тарқатади ва ўзи ҳам зиёлидир ёки мушки анбар кабидурки, бошқаларни хушбўй қилади ва ўзи ҳам хушбўйдир:

*У ёнгувчи пиликдирки, атрофга нур таратур,
Кимлар ундан нур эмур, у ёниб адо бўлур.*

Инсон қачон илм беришга кирашса, улуғ ишни, катта вазифани зиммасига олган бўлади.⁴⁵⁸ Машрабнинг пири

⁴⁵⁷ Қиссан Машраб. 82-83-бетлар.

⁴⁵⁸ Муҳаммад ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. 136-бет.

Офоқхожа ўз даргоҳида ана шундай катта вазифани зиммасига олган устоз-пир эдилар.

Машраб ўзи мансуб бўлган эл-элатларнинг буюк файласуф шоири эди. У ўз эл-элатларини яхши хислатлар билан Тангри таоло назарига тушишини юракдан орзу этар эди. Шоирнинг ўз элига қарата «жигарбандим» «эй ёри азизим» каби меҳр тўла сўзлари билан мурожаат этиши заминида чуқур хулқпарварлик туйғуси ётади:

*Эй, ёри азизим, қани бил Одами Ҳавво,
Ул шоҳи ҳақиқат билан Нажмиддин Кубро.*

Жигарбандим қўлингдан келса бир чумолига ҳам озор берма. Мўминлик шуки, унинг кўнглида раҳму-шафқат жо бўлади. Шунинг учун ҳам беҳуда эмаски, юракни Тангрининг уйи Байтуллоҳ деб атайдилар, деган маърифат уфуриб турган мазмун ётади.

Афсуски, шоирнинг ана шу руҳдаги шеърлари динни қоралаш баҳонасида халқимиз назаридан яшириб келинди. Бу эса бир-икки авлоднинг бадахлоқ, бадният кишиларга хос руҳда тарбия топишга ўзига яраша таъсирини кўрсатмай қолмади.⁴⁵⁹

Бобораҳим Машрабнинг чуқур эътиқодига кўра, Тангри таоло назарида саййид, хожа, ёхуд дарвешликка мансуб бўлиш эмас, балки чин мусулмон бўлиш эътиборлидир:

*Илоҳо Машрабингни йўл юрарда аҳли иймон қил,
Сайиду хожау ҳам дарвеш қилма, мусулмон қил,
Худое, оси-жосфий қулларинг дардига дармон қил,
Илоҳо, оси умматни Паямбардин жудо қилма,
Абу Бакру Умар, Усмону Ҳайдардин жудо қилма.*

⁴⁵⁹ Иноятullo Сувонкулов. Қалб гавҳари. 13-14-бетлар.

Машрабнинг «Урайинму бошима саккиз беҳишту дўзахин», «Бир Худодин ўзгаси барча ғалатдур, Машрабо» каби мисраларини ўз ичига олган шеърлари билибми-билмайми гўёки даҳриёна руҳда ёзилган шеърларининг асл маъноси ўқувчига етказиб берилмади. Ҳақиқатда эса Машраб бу шеърни ёзганда муқаддас Қуръони карим таълимотидан заррача узоқлашмаган. Унинг муборақ «Фотиҳа сурасидаги: «Иййака наъбуду ва иййака настаъийн» («фақат сенгагина сиғинамиз ва фақат сендангина мадад тилаймиз») деган кўрсатмаси доирасида иш кўрган. Демак, бу шеър шоир даҳриёна қарашларига эмас, балки сўфиёна қарашларига далил бўла олади. Бу шеърдан маълум маънода Машрабнинг хурофотни қоралаши йўлида фойдаланиш мумкин бўлур эди.⁴⁶⁰

Шунинг учун Машраб пайғамбар айтаяптики бу сўзни ҳар кимни Худоси бўлиши керак, акс ҳолда у дўзахидир дейди:

*Дин ани дерларки, ҳаргиз можароси бўлмаса,
Кўр ани дерларки, бас, чаши биноси бўлмаса.
Жаннатул-фирдавсни муфт берса бу йўлда излама,
Хайр ани дерларки, арзандек риёси бўлмаса.
Ҳобгоҳим Арш эди, мунда ғалат туштум, дариг.
Нур бўлар эрдимки, нафси аждоҳоси бўлмаса.
Деди пайғамбар бу сўзни, Машрабо, босидқ эшит:
«Дўзахи дерлар ани тарсо Худоси бўлмаса».⁴⁶¹*

Фитратнинг ёзишича, Машраб Офоқхожа даргоҳидан ҳайдалгач, Ёркентга йўл олган. Халқ орасида ғайри табиий, айрим феъл-атворидан у ердан Хўтанга кетишга мажбур бўлади. Исломга зид ишлари учун уни ўлдирмоқчи

⁴⁶⁰ Иноятулло Сувонкулов. Қалб гавҳари. 10-бет.

⁴⁶¹ Машраб. Девон. 2006, 59-бет.

бўладилар, лекин у диний далиллар келтириб, ўзини оқлайди. Кейин Ғулжа шаҳрига йўл олади.

Исматуллоҳ Абдуллоҳ Фитратнинг баъзи фикрларига унчалик қўшилмайди. Бизнингча, Машрабни қувилиши эмас, Офоқхожа хонадонини тарк этиши бўлса керак.

Машраб бу ерда мулозим, чўрилари билан отда кетаётган Ғулжа ҳокимининг қалмиқ қизини учратиб қолади, унга ишқи тушиб, уч йил туясини боқади, шу давр ичида шоир ёмғир сувини ичиб, гиёҳлар илдизини еб тирикчилик қилади. Пировард оқибатда Машраб Ғулжа ҳокими, унинг хотини ва қизини мусулмон олами – ислом динига киритади.

Машраб дунё мол-мулкига, жону жононига парво қилмаганлигини фақат дилида Аллоҳни ва бисмиллоҳни тилидан қўймаганлигини, комил мусулмон бўлганлигини ғазалларида тилга олган:

*Могу мулку жону жонон салтанат барбод уруб,
Дунёдин парвоси йўқтур муришиди Аллоҳни.
Авлиёлардек муаззам бўлайин десанг бу кун,
Машрабо, қўйма дилингда лаҳза бисмиллоҳни.*

Машраб Офоқхожа хонадонида муридлик пайтида йилқи боқиб, ўтинкашлик қилиб, ҳатто бир йил мешкобда сув ҳам ташиган. Нафсни ўлдириш учун пир хонадонида у ҳар қандай ишни сидқидилдан бажариши шарт эди. Ҳусайн Воиз Кошифий саққо (мешкобчилар) ҳақида: Билгилким, саққолар ҳам маддоҳларга кирадилар. Бироқ саққолар ғоят мўътабар кишилардурлар ва уларнинг рутбаси улугдир:

*Денгиз қаърига шўнгиган диловор эр,
Ё гарқ бўлади, ё гавҳар олиб чиқар.*

Ва баъзилар саққолик касбининг пирини Салмон Форсий дебдурлар. Негаки Салмон Форсий доимо елкасида меш билан одамларнинг уйига сув ташиган, шу боис бу ривоят дурустдур. Шайх Саъдий ҳам саққоларни ҳаёт бағишловчи мардлар деганлар.⁴⁶²

Машрабдек пири мард саққо – мешкобчи бўлиб, Салмон Форсийдек хонадонларни сув билан таъмин этган.

Дин мавзуи – нозик мавзу: Ножўя бир гап, пухта ўйланмай айтилган бир жумла минг-минглаб кишиларнинг ҳис-туйғусини оловлантириб, кутилмаган ғавғоларни қўзғашади ҳеч гап эмас. Буюк рус адиби Л.Толстойнинг айтишича, олмон файласуфи И.Кантнинг динга бағишлаб ёзилган бир рисоласини ўқиган ақидапараст руҳонийлар дарғазаб бўлиб бош кўтарибди. Шунда мамлакат ҳукмдори Фридрих иккинчи Кантга мактуб йўллаб, фикрларидан воз кечиб, диний мавзудаги маърузаларини тўхтатишни талаб қилибди. Кант эса «Маърузани албатта тўхтатаман, аммо фикр қарашимдан воз кеча олмайман» деган экан.⁴⁶³

Шунга ўхшаш воқеа Шарқ мамлакатларининг бирини юз бергудек бўлса борми, анчайин ғайриодатий фикрларни илгари сурган ҳар қандай олим ё кофирга чиқарилади ёки Имомиддин Насимий ва Бобораҳим Машраб сингарини қатл қилинади.

Мана, буюк аллома Ибн Сино вафотидан хийла кейин «тўқилган бир айбнома: «Ибн Сино шаробхўр ва фосих бир кимса эди: тарихга назар ташла кўргилки, у ким бўлган? Наинки динсиз, балки унинг мазҳаби ҳам йўқ эди. Ломазҳабликда шуҳрат топгани учун Султон Маҳмуд Ғазнавийдан қочиб кўп можаролардан сўнг

⁴⁶² Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тарикати. 78-бет.

⁴⁶³ Иброҳим Ҳаққул. Шайтон нега йиғлаган. 86-бет.

Ҳамадонда қўним топди. Дайлабийга вазир бўлди. Вазирлик айёмида шундоқ бир ишларни қилдики, сарбозлар газабга миниб уйини ғорат, ўзини ўлдирмоққа қасд этди. Қочиб қирқ кун шайх Абусаиднинг ҳовлисида яширинди. Иккинчи бор вазирликни қўлга киритгач, кундузлари маъмурий юмушлар билан машғул бўлиб, оқшомларпи талабаларга дарс берар, сўнгра эса муғанний, созанда ва раққосаларни атрофига тўплаб, маишат ва ичкиликбозлик билан шуғулланар эди».

Ахли шариатга ёқмаган, улар билан ихтилофга борган деярли ҳар бир мустақил шахс ана шундай туҳмат ва айбловлардан қочиб қутулмасди. Ҳолбуки, ислом дини туб моҳияти жаҳолат ва зўравонликка қарши. Маърифатсизлик, авомлик, ношудлик билан ислом ҳеч қачон келишолмайди.⁴⁶⁴ Мансур Ҳаллож ва Ибн Синолар жоҳил ва авом, риёкор дин арбоблари томонидан туҳмат, иғво, бўҳтонга қолган бўлсалар, Исҳоқ Боғистонийнинг «Тазкираи қаландарон» рисоласида тасвирланишича, Бобораҳим Машраб ҳам худди шундай бадхулқ уламолар, ёлғон-яшиқ ҳулқ-атворга эга бўлган бадкирдор айғоқчилар томонидан Офоқхожа сафарда вақтларида унга қилинган иғволар туфайли, Офоқхожа сафардан қайтгач чақимчиларнинг иғвоси билан Машраб вақтинча бу даргоҳни тарк этишгача боради.

Таъкидлаганимиздек, Машрабнинг бу даргоҳдан кетиши, кўнгил узиши осон кечмаган. Машраб истеъдодли шоир эди. Табиийки, Офоқхожа даргоҳида унинг истеъдодини кўра олмовчи, ҳасадчи бошқа мурид-шоирлар ҳам йўқ эмас эди. Ўшаларнинг қутқуси билан Машрабдек авлиё шоирнинг ҳам дили озор чеккан, бу унинг шеъриятида, айниқса, «Тазкираи қаландарон» асарида

⁴⁶⁴ Ўша манба, 87-бет.

акс этган реал воқеликдир. Тазкирада берилишича, Гумном Офоқхожа хуфялари сардори бўлган. Унинг тасарруфида Билол жоҳил, Сотим қароқчи, Говсўфи, Лазиз каззоб, Воҳид қаллоб, Пирмат энағар, Асқар сўта, Иброҳим оқпадар, Илёс тиртиқ, Қосим «бежирим», Жалоол ўпка ва бошқа қаландарлар хизматида ҳозир у нозир бўлганлар. Ҳар қандай салтанатда бўлгани каби Офоқхожа даргоҳида, унинг муридлари орасида шундайлари бўлгани табиий ҳолдир, балки. Шундайлар бўлмаса Навоийдек улуғ вазир Балх ҳокими бўлган Дарвешалидек иниси, укасидан, Баддиуззамон фарзанди Мўмин Мирзодан ажралмаган бўларди. Тазкирада ёзилишича: Мазкур бадастар кўп ожиз мўмин-мусулмонлар борасинда Офоқхожага ёлғон-яшиқ сўзлар еткарур ва охир оқибатда банди бечоралар азобу уқубатларга мустаҳиқ бўлурди. Бисёр банди мўминлар алар жафосидин безор бўлуб, Қашгардин бадарга қилинубди ва эл орасинда сазойиш қилинуб, бегуноҳ бошлари уят ва номусдан ҳам бўлурди.⁴⁶⁵

Кўп манбаларда ёзилишича ва юқоридаги тафсилотлардан маълум бўлишича, шундай воқеа бўлган, бу ерда пир Офоқхожа Машрабга онгли ҳолда жазо берган ва мурид бунинга (пирга) рад жавоб бериб, ўша ўз ашъори (шеъри) эканлигини эътироф этиб, жазога тайёрлигини билдириб ундан қайтмаган, тавба қилмаган. Машраб тавба қилганда эди, пир уни афв этган бўларди, унда Машраб уни кўролмаган бадахлоқ ғаламислар олдида шери мард Машраб бўлолмасди. Қавмнинг олдида Офоқхожа жазо бермаса ҳам бўлмасди, чунки тасаввуфда пир ва мурид ўртасидаги муносабатларда муридга берилган жазога ҳам улар илтифот, лутф деб қарашган, ҳар қандай жазони қабул қилишган. Машраб бу ерда пирга эмас, ун-

⁴⁶⁵ Исҳоқ Богистоний. «Тазкиран қаландарон» 155-бет.

га шаккоклик қилмаяпти, аксинча, бадахлоқ кишиларни ҳажв, масхара қилгани учун ҳам чақув, ҳам улар томонидан маломатга қолиб, ноҳақ жазо олаётир. Тасаввуф фалсафасининг, диний-исломий моҳиятини англолмаган, тўғрироғи тушунмаганлар пир ва мурид ўртасига раҳна солиб қўядилар. Яна таъкидлаймиз, Машраб ҳеч қачон пирдан этак силккан эмас. Чунки тасаввуфнинг амалий босқичларини замонасида ҳеч ким Машрабнинг пири комилдек чуқур идрок этмаган ва сабр-тоқат ила муридлари қалбига солормаган. Офоқхожа замонасининг «Шайхул аъзам»и даражасига кўтарилган. Унинг муриди, шогирди Машраб «Қутбул ақтов» унвонини олган. Машрабнинг комиллигини билмоқ учун бунга замонамининг уламеси Раҳматилла қори Обидовнинг бир ривоятини келтирмоқчимиз. Шоҳ Машраб йўлда кетаётиб Хизрни учратибди ва салом-алик қилиб, йўлида давом этибди. Хизр шоҳ Машрабни тўхтатиб «Мени танимадингизми?» деб сўрабди. Шоҳ Машраб: «Танидим сиз – Хизр-сиз». Хизр ажабланибди: «Унда мендан сўрайдиган бирор тилагингиз йўқми?». Шоҳ Машраб унга жавобан: «Аллоҳ билан бизнинг ўртамизга даллолнинг ҳожати йўқ!» дебди ва йўлига равона бўлибди.

Аллоҳ васли, унинг жамоли учун интилган Машраб шунинг учун қуйидаги шеърда қалби унинг иштиёқида ёнаётганлигини, этагининг елпишидан юз Хизр пайдо бўлишини тасвирлайди:

*Этогимни елпишидин юз Хизр пайдо бўлур,
Бу дилимни кавламанг, оташкада пайдо бўлур,
Ҳар тарафдин наъраи «во ҳасрато» пайдо бўлур,
Зухд элига «Ҳой-ҳув» аччиқ нидо пайдо бўлур,
Аҳли тақволар аро вовайлато пайдо бўлур.⁴⁶⁶*

⁴⁶⁶ Исҳоқ Богистоний. Тазкираи қаландарон. 154-бет.

Адабиётшунос Рабоҳат Норматова Машраб ижодида тарихий ва афсонавий тимсоллар талқини хусусида фикр юритиб, унда шоирнинг ислом дини, пайғамбарлар, авлиёлар орасида рамз бўлган сиймоларни шеърларида тилга олганлигини таҳлил этган: Пайғамбар ва авлиёлар орасида аллақачон афсона ва ривоятлар билан чатишиб, бадний образ ва маълум рамз ифодаларига айланиб кетган Мусо, Сулаймон, Исо Масих, Нух, Иброҳим, Али, Илёс, Довуд, Яҳё, Юсуф, Абу Бакр, Умар, Усмон каби ҳукмдор, пайғамбарлар ва диний арбоблар сезиларли ўрин олади. Буларнинг ҳар бири мўъжизалар кучига эга бўлган образлар сифатида кўзга ташланади. Масалан, Мусо – чўпон, Элсевар пайғамбар, Исо – ўликка ҳам жон ато этувчи пайғамбар. Нух эса тўфонни дафъ этган бўлса, Довуд сеҳргарлик овози ва сози билан машҳур бўлган. Сулаймон эса донолиги, шавкати, жони, мўъжизакор узуги билан элга таниш. Яъқубда эса сабр-бардошлилик фазилати кучли бўлса, Юсуф эса ҳусни жамол билан таъриф таҳсинга сазовор бўлган. Машраб буларнинг бари ни ўрни келганда қўллаб, ўз ниятини рўёбга чиқара олган. Машраб уларга нисбатан берилган сифат ва хислатларни оддий кишиларга, Аллоҳни ифодаловчи маҳбубага кўчиради:⁴⁶⁷

*Норасоларга суҳан қилма, хатодур Маширабо,
Билса ҳар ким чориёри босафони дардини.*

Машраб бу сатрларда саҳобалар Абу Бакр, Усмон, Умар ва Алиларнинг, уларнинг мусаффо ниятларини ишқ йўлидан хабарсиз норасоларга билдириш ҳайф эка-

⁴⁶⁷ Рабоҳат Норматова. Машраб ижодида тарихий ва афсонавий тимсоллар талқини. 118-бет.

нини эслатмоқда. Машраб пайғамбарлардан Мусо, Нуҳ, Сулаймонларни бадий тимсол сифатида тилга олади. У айниқса, Мансур Ҳаллож, Насимий, Боязидлар илгари сурган ғоялардан чўчиш ислом риёкор руҳонийларини таҳликага солиб турганлигини, Машрабнинг дорга тортилишига ҳам ана шу «анал ҳақ» ғояси сабабкор бўлганлигини айтган.⁴⁶³

Тадқиқотимизнинг ушбу қисмида Бобораҳим Машраб дунёқарашда ҳуруфийлик масалаларнинг ёритилиши мавзуси хулосалари хусусида мухтасар фикрни айтиб ўтамыз.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, табиати, ҳолати ниҳоятда нозик ва айни вақтда турли ўзгаришларга мойил бўлган тасаввуфнинг илк давларида баъзан йўлдан адашишлар ҳам рўй берган, тасаввуфий кўриниш остида баъзи ботил доиралар юзага келган. Илк даврлардаги ботинийлик ва ибҳоийлик, кейинги даврдаги ҳуруфийлик, қаландарийлик, бектошийлик ҳаракатлари буларга мисол бўлиши мумкин. Аммо булар тасаввуфнинг забардаст намояндалари саъй-ҳаракатлари орқали бартараф этилиб, тасаввуфнинг ўз аслий ўзанидан чиқиб кетишга имкон берилмаган. Дастлабки даврлардан бугунга қадар суннийлик хусусиятини қаттиқ муҳофаза қилиб келаётган тасаввуф ва унинг тариқатлари, сунний Исломнинг ботиний ва сиррий жиҳатларига янада кўп эътибор бериб, ботиний ва шиа ҳаракатларининг сунний муҳитларга дахл этишига тўсқин бўлишдек жуда муҳим вазифани бажариб келаётир.

Аввало Машраб комил мусулмон, у исломий руҳда илм ва таълим-тарбия олди. Унинг Намангандаги устози мул-

⁴⁶³ Ўша манба. 119-бет.

ла Бозор охунд ва Қашқардаги пири комили Офоқхожа ҳам дини исломнинг шаръий аҳкомларини мукаммал эгаллаган, бошқа шогирдлар қатори Машрабдек истеъдодли, қувваи ҳофизаси баланд шогирдга меҳр муҳаббат билан, аслида айрича муносабатда бўлган. Ундаги Аллоҳга яқинликни, илмни ўз пайтида англашга, Машрабни ўзига хос ўз таълимотлари билан тарбиялашган. Мулла Бозор охунд Офоқхожа даргоҳида барча исломий билимларни эгаллаган шоир тасаввуф таълимоти билан қуролланиб, авлиёлик мақомига эришиб, тариқат йўлига кирган, қаландарликни танлаб юрт кезган, подшолар ва беку аёнларга адолат ва инсоф билан юрт тебратишни ижоди билан англаган. Жамиятни тарбиялашда Аллоҳ нурини, пайғамбар ҳаётини, Қуръон мазмун моҳиятини тушунтира билган. Унинг исломий дунёқараши шаклланишида Яссавий ва Нақшбанд, Румий ва Насимий, идеал шахслар Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий, Мансур Ҳаллоҷ, Шайх Шиблий ва бошқа буюк мутафаккир алломаларнинг ҳаёти, фаолияти, ижоди намуна бўлган.

Шоир шеърларида салафларнинг ишини давом эттирганлигини, улардан ўрнатилган ва мадад олганлигини эслатади. Машраб даҳрий, ширк келтирган деб ҳисобловчиларга аслида у ўта Художўй аллома эканлигини, Аллоҳ номини муқаддас билиб тилидан қўймаганлигини ва исломий ақидаларни қалбан бажарганлигини таъкид этмоқчимиз.

АДАБИЁТЛАР:

1. А. Абдуғафуров. Бобораҳим Машраб. Қалб қаъридаги қадриятлар. Ўқитувчи, Т., 1998.
2. А. Абдуғафуров. Ўзбек адабиёти тарихи. Учинчи жилд. “Фан”, Т., 1978.
3. А. Зуннунов ва бошқ. Педагогика тарихи. «Шарқ», Тошкент, 2002.
4. А. Ҳайитметов. Табаррук излар изидан. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979.
5. А. Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1979.
6. А. Ҳайитметов. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. «Фан», Тошкент, 1970.
7. Абдуқодир Ҳайитметов. Адабий меросимиз уфқлари. «Ўқитувчи», Тошкент, 1997.
8. Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. Тасаввуф ва инсон. Адолат, Т., 2001.
9. Абдумалик Ёқуб. «Мақбули ҳидоят бўлойин деб гуноҳ эттим». Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. «Ўзбекистон», Тошкент, 1994.
10. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Маънавият, Т., 2000.
11. Абу Ҳамид Ғаззолий. Мукошафат-ул-қулуб. «Янги аср авлоди», Тошкент, 2004.
12. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Шарқ, Т., 2000.
13. Алишер Навоий. Насойим-ул муҳаббат мин шамойим ул-футувват. “Фан”, Т., 2001.
14. Б. Ҳасанов. “Рисолайи Азиза”-“Саботул ожизин”

шарҳи. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент. 2000.

15. Б.Дўстқораев. Машраб, изоҳлар. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд. Маънавият, Т., 2000.

16. Бобобеков Ҳ., Каримов Ш., Содиқов М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шамсуддинов Р. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000.

17. Бобораҳим Машраб. «Мабдаи нур» Сўзбоши Исматуллоҳ Абдуллоҳники. «Фан», Тошкент, 1994.

18. Болтабоев Ҳамидулла. Ислом тасаввуфи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005.

19. Болтабоев Ҳамидулла. Мумтоз сўз қадри. – Тошкент: Адолат, 2004.

20. Ботурхон Валихўжаев. Самарқандда олий таълим-мадрасаи олия-университет тарихидан лавҳалар. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Самарқанд, 2001.

21. Буюк сиймолар, алломалар. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1997.

22. В. А. Гордлевский, Избранные сочинения т. I, М., 1960.

23. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. «Ўқитувчи», Тошкент, 1980.

24. В.Г.Белинский. Танланган асарлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975.

25. В.Зоҳидов. Ҳаётбахш бадиият тароналари. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975.

26. Валихўжаев.Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. «Ўзбекистон», Тошкент, 1993.

27. Вамбери. История Бухара или Моверауннахра. Наука, М., 1964.

28. Ваҳоб Раҳмонов. Кўнгилга хўп ярошур дона холинг. Китоб дунёси. 2005.
29. Воҳид Зоҳидов. Танланган асарлар. Биринчи том. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.
30. Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар «Фан», Тошкент, 1973.
31. Ғуломхон Ғафуров. Шарқ жавоҳирлари. «Маънавият», Тошкент, 2000.
32. Дилором Салоҳий. Навоий насрида тасаввуф. Самарқанд, 1995.
33. Е.Э.Бертельс. Сўфизм ва тасаввуф адабиёти. Тошкент, 2005.
34. Ёқубжон Исҳоқов. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 2002.
35. Ж. Юсупов сўзбошиси. Бобораҳим Машраб. Меҳрибоним қайдасан. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
36. Ж.Трименгэм. Ислонда сўфий тариқатлар. Наука, Москва, 1989.
37. Ж.Тримингэм. Суфийские ордены в Исламе/Пер.с англ. А.Ставиской. под. Ред. О. Акимовской. Москва, 1989.
38. Ж.Туленов. З. Ғафуров. Фалсафа. Ўқитувчи, Т., 1997.
39. Ж.Юсупов. Машрабнинг бадиий мерослари. Машраб. Девон. Янги аср авлоди, Т., 2006.
40. Зиёда Машарипова «Қиссаи Машраб»да ошиқ тимсоли. Тўплам. Т., 2005.
41. И. М. Мўминов. Танланган асарлар. Тошкент, «Фан», 1969.
42. И.Ғафуров. Ҳаё-халоскор. Тошкент: Шарқ, 2006.

43. Ибн Арабий. “Рисолаи аҳадия” рисоласида мавзуга доир кенг изоҳлар. Аҳмад Авний Кўнук. Фусулил ҳаким, таржима ва шарҳи, 1-ж. 212 вд.

44. Иброҳим Мўминов таҳрири остида. Мирзо Бедил. Рубоийлар. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974.

45. Иброҳим Мўминов. Мирзо Бедил. «Ўзбекистон», Тошкент, 1975.

46. Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. «Маънавият». Тошкент, 1998.

47. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт матба бирлашмаси. Тошкент, 1991.

48. Иқболой Адизова. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. «Фан», Тошкент, 2006.

49. Илёсхон Ғозий. Махдуми Аъзам Имом ал-Косоний. «Ўзбекистон», Тошкент, 1996.

50. Иноятилла Сувонқулов. Қалб гавҳари. Сайланма. — Тошкент: Янги аср авлоди. 2006.

51. Иноятулло Сувонқулов. Сўфи Оллоҳёр. Самарқанд, 2000.

52. Иржи Бечка. «Бедил бедилизм», Москва, издательство «Прогресс», 1970.

53. Ислом энциклопедия. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Т., 2004.

54. Исматуллоҳ Абдуллоҳ. «Мабдаи нур»га сўзбоши, «Фан», Тошкент, 1994.

55. История Узбекистана. Ташкент, «Фан», 1999.

56. Йўлдош Жумабоев. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

57. Кара М. Тасаввуф ва тариқатлар тарихи. Истанбул, 1995.

58. Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Даҳбед.-Самарқанд: Сўғдиёна, 1994.

59. Кононов А.Н. Родословная туркмен. М. Л., 1958.

60. Қиссаи Машраб. – Тошкент: Ёзувчи, 1992.

61. Қиссаи Машраб. – Тошкент: Ёзувчи, 1994.

62. М. М. Хайруллаев таҳрири остида. Ўзбекистонда ижтимоий фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар. “Ўзбекистон”, Тошкент, 1995.

63. М. Гулизода. “Насимийнинг ҳаёти ва яратувчилиги”- “Насимий, Сечилмиш шеърлар”. Озарбайжон ушоқ ва ганчлар адабиёти нашриёти. Боку, 1962.

64. М. Зокиров. Машраб. Адабий-танқидий очерк. Т., Бадий адабиёт нашриёти, 1966.

65. М. Зокиров. Эрк ва маърифат куйчилари. Т., Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.

66. М. Нуритдинов. Юсуф Қорабоғий ва Ўрта Осиёда XVI-XVII асрлардаги ижтимоий-фалсафий фикр. “Фан”. Т., 1991.

67. Масъул муҳаррир М. Жакбаров. Ўзбекистон фалсафаси тарихи. “Мумтоз сўз”, Т., 2017.

68. Маҳмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. «Чўлпон», Тошкент, 2000.

69. Маҳмуд Ҳасаний. Шоҳ Машраб қиссаси. «Шарқ», Тошкент, 1991.

70. Машраб. Куллийет. “Muharrir nashriyoyi”, Т., 2017.

71. Муқимхон тарихи. Силсилот ас-салотин. 295 аб варақлар.

72. Муҳаммад Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. Биринчи китоб. «Мовароуннаҳр», Тошкент, 2003.

73. Н.Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., Ёзувчи, 1996.

74. Н.С.Ликошин. «Дивана-и Машраб», «Средняя Азия», 1910, Тошкент.

75. Нажмиддин Комилов. Румийни англаш иштиёқи. Сўзбоши. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. «Шарқ», Тошкент, 1999.

76. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т., «Ёзувчи», 1996.

77. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари. Тошкент, 1999.

78. Насимий. Асарлар. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.

79. Омонбек Жалилов. «Офоқхожа маноқиби» «Ҳаёт» нашриёти. Андижон, 2001.

80. Омонбек Жалилов. Шарқий Туркистон хожаларидан Махдуми Аъзам авлодлари шажараси. Турон тарихи. Тўплам. 1994.

81. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Л., 1966.

82. Р.Орзибеков. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. «Фан», Тошкент, 1976.

83. С.Ғозиев, Ш.Ўташева. XVI асрда Мовароуннаҳрда ижтимоий-маънавий ҳаёт. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Т., 2014.

84. Самарқанд тарихи. Биринчи том. «Фан», Тошкент, 1971.

85. Сирож Ғозиев. Подшохожа қарашларида ижтимоий ахлоқ масалалари. Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999.

86. Солий Ҳасанов. Хоразм маърифати-олам кўзгуси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996.

87. Суламий. Табақатус суфийя. Миср, 1989.
88. Султонмурод Олим. Нақшбанд ва Навоий. «Ўқитувчи», Тошкент, 1996.
89. Сунар Жовит. Ислом тасаввуфи тарихи. Анқара, 1978.
90. У. Жўраев, Ё.Саиджонов. Дунё динлари тарихи. «Шарқ», Тошкент, 1998.
91. Ўзбек адабиёти тарихи. III жилд. «Фан», Тошкент, 1978.
92. Ўзбек педагогикаси тарихи. «Ўқитувчи», Тошкент, 1997.
93. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томлик. 2-т.Т., 1981.
94. Умар Форук Сайдо ал-Жазарий. Тасаввуф сирлари.- Тошкент: «Мовароуннаҳр», 2004.
95. Ўрта Осиё халқлари ҳурфикрлилиги тарихидан. «Фан», Тошкент, 1990.
96. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Сўзбоши ва масъул муҳаррир С. Рафъиддин. “Истиқлол”, 1999.
97. Фаридиддин Аттор. Тазкират-ул авлиё. “Ўзбекистон Миллий кутубхонаси”.-Тошкент: 1997.
98. Хайри Бўлай. Фалсафий доктриналар сўзлиги, Истанбул, 1979.
99. Хожа Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Меҳрибоним сен ўзинг. «Наманган» нашриёти. 2006.
100. Хожагий Аҳмад Косоний. Рисолайи илмия. Қўлёзма. ЎзРФАШИ.№ 52391/III.-16а.
101. Хўжаназар Хувайдо. Роҳати дил. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент. 1994.
102. Ҳамиджон Ҳомидий нашрга тайёрловчи. Олими нуктадон ўзум. -Тошкент: 2006.

103. Ҳамиджон Ҳомидий. Кўҳна Шарқ даргалари. «Шарқ», Тошкент, 1999.

104. Ҳамиджон Ҳомидий. Тасаввуф алломалари. «Шарқ», Тошкент, 2004.

105. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футуватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. Тошкент, 1994.

106. Ш.Сирожиддинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. Т., «Akademnashr», 2011.

107. Ш.Сирожиддинов. Илм ва тахайюл сарҳадлари. Янги аср авлоди, Т., 2011.

108. Ш.Сирожиддинов. Сўфи Оллоёр илоҳиёти. Т., «Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси», 2001.

109. Ш.Сирожиддинов. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т., Янги аср авлоди, 2011.

110. Шайх ал-Колободий. Тасаввуф сарчашмаси. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 2002.

111. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Т., «Мовароуннаҳр», 2004.

112. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2003.

Авторефератлар:

113. Мусурмонов Эркин. Раҳимбобо Машраб ва унинг бадий адабиётдаги талқини. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати.-Самарқанд: 1995.

114. Ҳамроева Д. Бобораҳим Машраб ғазаллари поэтикаси. Фил.фан. ном. илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент-2003.

Журналлар:

115. А.Зоҳидов. Мансур Халлож. «Фан ва турмуш» 1991, 5-сон.

116. Ж.Юсупов. Машраб. Тафаккур. 1997, 3-сон.

117. Иброҳим Ҳаққул. Шайтон нега йиғлаган. Тафаккур, 2006, 3 сон.

118. Иноятулла Сувонқулов. Машраб ва Сўфи Оллоҳёр. «Шарқ юлдузи», 2007, №1.

119. Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Ғайри илм шарпаси. «Тафаккур», 2005, 1-сон.

120. Исҳоқ Боғистоний. Тазкираи қаландарон. «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон.

121. Қаландарлик тариқати. Олег Фёдорович Акимушкин- Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлими илмий ходими// Нақшбандия, 2009, №1.

122. Муҳсин Зокиров. «Тазкираи қаландарон»га сўзбоши, «Шарқ юлдузи», 1990, 8-сон.

123. Муҳсин Зокиров. Тасаввуф таълимоти ҳақида. «Шарқ юлдузи», 1990, 7-сон.

124. Нажмиддин Комил. Ҳикмат ва ибрат достони «Тафаккур», 2003, 3-сон.

125. Нусратулла Жумахўжа. Машраб ҳамма замонда исёндир. Гулистон, 1998, 5-сон.

126. С.Рафъиддинов. «Қаландар» атамасининг этимологияси ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1998, 5-сон.

127. Сайфиддин Рафиддинов. Қаландарлик одоби. «Ёшлик», 2000, 3 сентябрь, 3-сон.

128. Тилаб Маҳмудов. Илоҳият бағрида ҳаёт нафаси. Гулистон, 2000, 5-сон.

129. Тожихўжаев Мусо. Бобораҳим Машрабнинг Европадаги мухлислари. Адабиёт кўзгуси. 2005, 5-сон.

130. Фозила Сулаймонова. «Масих»нинг маъноси. «Фан ва турмуш», 1993, 1-сон.

131. Ҳамидхон Исломов. Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида Мансур Ҳаллож. Адабий Мерос. 1988, 4-сон.

132. Шоҳ Машраб. «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон.

133. Эргаш Очилов. Дарвеш – Комил инсон тимсоли. «Ўзбек тили ва адабиёти», 2000, 2-сон.

134. Эргаш Рустамов. Саййид Имомиддин Насимий// Шарқ юлдузи, 1974, №4.

Газеталар:

135. М.Жўраев, С.Рафиддинов. «Қиссаи Машраб» хусусида». «Ёзувчи», Тошкент, 1992.

136. Дили дардли халқнинг шоири. «Ўзб. адаб. ва сан.» 1991, 17 май.

137. Иброҳим Ҳаққул. Моҳиятдан йироқлашмайлик. «Ўзб. адаб. ва сан.». 2002, 5 апрель.

138. Исомиддин Салоҳий. Ижтимоий муносабатлар қурбони. «Ўзб. адаб. ва сан.». 1997, 14 февраль.

139. М.Зокиров. Шубҳалар ўринлими? «Ўзб. адаб. ва сан.». 1982, 29 январ.

140. Машраб. Ғазаллар. «Ўзб. адаб. ва сан.». 1992, 15-май.

141. Саодат Йўлдошева. Шоҳнинг фақирлик фалсафаси. «Ўзб. адаб. ва сан.». 1998, 25 декабрь

142. Сўзбоши Исматуллоҳ Абдуллоҳ. (Машрабнинг янги топилган ғазаллари.) «Ўзб. адаб. ва сан.». 1998 йил, 4 август.

143. Баҳром Рўзимуҳаммад. Буюк шахслар силсиласи. «Маърифат», 2002, 11 декабрь.

144. Д.Ҳамроева. Машраб ҳақидаги афсона ва ҳақиқатлар. Ишонч, 2004, 7 май.

145. Муҳаммад Ёқуб. Қаландарлар. Халқ сўзи. 1992, 6 май.

146. Ш.Сирожиддинов. Навоийнинг дўстлари. “O‘zbekiston ovozi”, 2013 йил, 20 апрел.

64. М.Жўраев, С.Рафиддинов. «Қиссаи Машраб» хусусида». «Ёзувчи», Тошкент, 1992.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
I БОБ. XVII–XVIII АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁДА МАЎНАВИЙ МУҲИТ ВА УНИНГ АСОСИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	9
1.1. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲУДУДИДА МИСТИЦИЗМ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ТАСАВВУФ	9
1.2. СУБҲОНҚУЛИХОН ДАВРИДА АДАБИЙ ВА МАЎНАВИЙ ҲАЁТ	34
1.3. XVII–XVIII АСРЛАР МАРКАЗИЙ ОСИЁ МАФКУРАВИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	52
II БОБ. МАШРАБ ФЕНОМЕНИ: ШОИР, ВАЛИЙ ЁХУД ДЕВОНА?	86
2.1. ВАЛИЙЛИК ТУШУНЧАСИ. МАЖЗУБ СЎФИЙЛАР	86
2.2. МАШРАБ ҲАЁТИ. (ҚИССАИ МАШРАБ) (МАЖЗУБЛИГИ)	171
III БОБ. ШОҲ ҚАЛАНДАР МАШРАБ ВА УНИНГ БОШЧИЛИГИДАГИ ҚАЛАНДАРІЯ ҲАРАКАТИНИНГ ҒОЯ ВА ИНТИЛИШЛАРИ	208
3.1. ҚАЛАНДАРІЯ ВА МАШРАБ	208
3.2. МАШРАБ ВА ЖАМИЯТ (ҚАЛАНДАРЛИГИ)	251
IV. БОБ. ШОИР МАШРАБ ПОЭТИКАСИ ВА УНИНГ МАТНИЙ ТАДҚИҚИ	298
4.1. МАШРАБ АДАБИЙ МЕРОСИ (МАШРАБ ШЕЪРЛАРИ. “МАБДАИ НУР” “КИМЁ” ВА БОШҚАЛАР)	298
4.2. МАШРАБ ВА ҲУРУФИЙЛИК (МАНСУР ҲАЛЛОЖ, ИМОМИДДИН НАСИМИЙ, ОҒОҚХОЖА, БОЗОР ОХУНД ТАЪСИРИ ВА БОШҚАЛАР)	335
АДАБИЁТЛАР:	388

Мўмин ҲОШИМХОНОВ

МАШРАБИ МЎЎТАБАР ЎЗУМ

**(БОБОРАҲИМ МАШРАБНИНГ МАТНИЙ ПОРТРЕТИ:
МАЖЗУБ СЎФИЙ, ҚАЛАНДАР ВА ШОИР)**

(МОНОГРАФИЯ)

Учинчи нашр

**«NOSHIRLIK YOG'DUSI»
ТОШКЕНТ – 2020**

Нашриёт лицензияси АИ №122 12.11.2008 й.

*Дизайнер Шаҳбоз Сирожиддинов
Саҳифаловчи Илмира Адилова*

Босишга рухсат этилди 16.10.2018 й. Бичими 60x84 ¹/₁₆

Times New Roman гарнитураси.

Офсет қоғози. Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 25,0.

Нашриёт-ҳисоб табағи 23,3.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 16/10

«RELIABLE PRINT» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент ш. Чорсу майдони, 3-А.